

Doctrina

studia społeczno-polityczne

RADA NAUKOWA:

dr hab. **Stanisław Topolewski**, prof. ucz., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach (przewodniczący); dr hab. **Maria Gołębowska**, prof. ucz., Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk; prof. dr hab. **Vladimiras Gražulis**, Uniwersytet Michała Römera (Litwa); dr hab. **Arkadiusz Indrasczyk**, prof. ucz., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, prof. dr hab. **Stanisław Jaczyński** Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach; prof. dr hab. **Stanisław Jarmoszek**, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach; prof. dr hab. **Wiktor Kirienko**, Homelski Państwowy Uniwersytet Techniczny im. P.O. Suchowo (Białoruś); prof. dr hab. **Michał Klimecki**, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; dr hab. **Mariusz Kubiak**, prof. ucz., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach; prof. dr hab. **Michael J. Mikoś** University of Wisconsin-Milwaukee (USA); doc. dr **Ruslan Puzikow**, Tambowski Państwowy Uniwersytet im. G.R. Dzierżawina (Rosja); prof. dr hab. **Andrzej Sadowski**, Uniwersytet w Białymstoku; prof. dr **Igor N. Sharukho**, Mohylewski Państwowy Uniwersytet im. A.A. Kuleszowa (Białoruś); prof. dr hab. **Władimir Snapkowski**, Białoruski Uniwersytet Państwowy (Białoruś); prof. dr hab. **Liudmyła Sokurianska**, Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina (Ukraina); prof. dr hab. **Fedor Szandor**, Użhorodzki Uniwersytet Narodowy (Ukraina); prof. dr hab. **Swietłana Szczudło**, Drohobycki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki (Ukraina); prof. dr hab. **Vladislavs Volkovs**, Bałtycka Akademia Międzynarodowa (Łotwa); prof. dr hab. **Nina Witoszek**, Uniwersytet w Oslo (Norwegia); prof. dr hab. **Jacek Wódz**, Akademia WSB; prof. dr hab. **Paul Zawadzki** Uniwersytet Pantheon-Sorbonne (Francja); dr hab. **Jacek Zieliński**, prof. ucz., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach; dr hab. **Cezary Żołędowski**, prof. ucz., Uniwersytet Warszawski

KOLEGIUM RECENZENTÓW:

prof. dr hab. **Aleksandrs Baikovs**, Uniwersytet w Daugavpils (Łotwa); prof. dr hab. **Elżbieta Czykwin**, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie; doc. dr **Stanislav Čerepko** Homelski Państwowy Uniwersytet im. F. Skoryny (Białoruś); prof. dr hab. **Henryk Ćwięk**, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie; prof. dr hab. **Adam Dobroński**, Uniwersytet w Białymstoku; prof. dr hab. **Krzysztof Komorowski**, Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie; doc. dr **Włodzimierz Lukiewicz**, Brzeski Uniwersytet Państwowy im. A.S. Puszkina (Białoruś); prof. dr hab. **Jan Maciejewski**, Uniwersytet Wrocławski; prof. dr hab. **Aleksander Malko**, Rosyjska Akademia Nauk (Rosja); dr hab. **Andrzej Ostrowski**, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; dr hab. **Krzysztof Sidorkiewicz**; prof. ucz. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu; prof. dr hab. **František Škvrnda**, Uniwersytet Ekonomiczny w Bratysławie (Słowacja); prof. dr hab. **Dariusz Szpoper**, Uniwersytet Gdański; prof. dr hab. **Wojciech Śleszyński**, Uniwersytet w Białymstoku; dr hab. **Dariusz Wadowski**, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; prof. dr hab. **Wiesław Walkiewicz**, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie; prof. dr hab. **Janusz Zuziak**, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie

Instytut Nauk o Bezpieczeństwie

Doctrina

**studia społeczno-polityczne
17/2020**

ZESPÓŁ REDAKCYJNY:

- Redaktor naczelny: dr hab. **Adam Bobryk**, prof. ucz., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach (UPH)
- Zastępca redaktora naczelnego: dr hab. **Cezary Kalita**, prof. ucz., UPH
- Sekretarz redakcji: dr **Marlena Drygiel-Bielińska**, UPH
- Redaktor statystyczny: dr **Elżbieta Szczygielska**, Państwowa Szkoła Wyższa im. Jana Pawła II w Białej Podlaskiej (PSW)
- Redaktorzy językowi:
  - język rosyjski – dr **Aldona Borkowska**, UPH
  - język angielski – dr **Katarzyna Łaskarzewska**, PSW
- Redaktor ds. promocji i baz danych: dr **Maciej Tołwiński**, UPH
- Redaktorzy tematyczni:
  - filozofia, etyka: dr hab. **Cezary Kalita**, prof. ucz, UPH; historia najnowsza: dr **Malgorzata Lipińska-Rzeszutek**, UPH; nauki o bezpieczeństwie: dr **Paweł Szmitkowski**, UPH, dr **Beata Gałek**, UPH; socjologia, politologia: dr hab. **Adam Bobryk**, prof. ucz, UPH; stosunki międzynarodowe: dr **Marlena Drygiel-Bielińska**, UPH, dr **Wiktoria Borecka**, Homelski Państwowy Uniwersytet Techniczny im. P.O. Suchowo (Białoruś)
- Członkowie redakcji: dr **Izabela Kochan**, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie; dr **Elżbieta Kuzborska**, Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy (Litwa); doc. dr **Uładzimir Liaushuk**, Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały (Białoruś); mgr **Kristiina Silvan**, Uniwersytet w Helsinkach (Finlandia); dr **Józef Szymeczek**, Uniwersytet w Ostrawie (Czechy); doc. dr **Oksana Zelena**, Drohobycki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki (Ukraina)

Projekt okładki: **Mieczysław Legus**

Pismo ukazuje się od 2004 roku w numeracji ciągłej.
Wydanie papierowe jest wersją pierwotną pisma.

PL ISSN 1730-0274

Adres redakcji:

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Instytut Nauk o Bezpieczeństwie
ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, pokój 2.37 (tel. 25 643 18 68)
<http://czasopisma.uph.edu.pl/index.php/doctrina>

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2020

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach
www.wydawnictwo-naukowe.uph.edu.pl
08-110 Siedlce, ul. Żytnia 17/19, tel. 25 643 15 20
Ark. wyd. 19.2. Ark. druk. 24.3.
Druk i oprawa: Mazowieckie Centrum Poligrafii

SPIS TREŚCI

Artykuły

Lana Dalinczuk , Organized crime as a threat to national security.....	9
Agnieszka Łapińska , Policja w działaniach antyterrorystycznych	21
Veronika Illés , Mniejszości narodowe i ich ochrona w prawie międzynarodowym w XX w. Kwestie definicyjne na przykładzie Polaków i Węgrów na Ukrainie	41
Виктор Одиноченко , Проблема межкультурного положения Беларуси: философско-религиоведческий анализ	69
Małgorzata Gałęziowska , Bezpieczna tożsamość. Cele aktywności organizacyjnej mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach.....	91
Дмитрий Афанасьев, Кристина Новосад, Руслана Джуган , Особенности дистанционного образования ромских детей в условиях COVID-19	113
Николай Куксачёв , Нравственная элита: формирование, место и роль в обществе	135
Ольга Сташкевич , Базовые составляющие гражданской позиции личности в современной Беларуси	147
Инесса Морозова , Субъектность и креативность старшего поколения в современном обществе	159
Александр Чупров , Фундаментальность проблемы бытия и существования в перспективе истории философии	181
Анна Урядова , Восприятие революции 1917 года и первых лет советской власти русской эмиграцией	207
Михаил Степанов , Историографический дискурс политических репрессий в СССР позднего сталинизма (1946-1953 гг.)	225
Ирина Грошева, Игорь Грошев, Любовь Грошева , Коллективная память молодёжи в эпоху коммемораций	257
Игорь Шарухо , Гидронимы как источник изучения хоролого-хронологических аспектов овладения этнокультурным ландшафтом: на примере моголевской области Беларуси	281

Recenzje

Adam Bobryk , Status Polaków na Białorusi w perspektywie stulecia Тадэвуш Гавін, <i>Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919-2017 гг.</i> , Wydawnictwo Prawo i Partnerstwo, Białystok 2018, ss. 428	305
---	-----

Lana Dalinczuk , Republika Białoruś w XXI w. – wyzwania bezpieczeństwa <i>Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Wybrane aspekty</i> , red. Helena Giebień, Larysa Leszczenko, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2020, ss. 245	319
Beata Gałek , Biografia pretekstowa Elżbieta Czykwin, <i>Anders Breivik. Między dumą a wstydem</i> , Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, ss. 303	325
Martyna Jakubiuk , Bezpieczeństwo w wymiarze indywidualnym Agnieszka Lewicka-Zelent, Wioletta Klimczak, Ewa Trojanowska, <i>Przemoc w rodzinie wobec kobiet z wyższym wykształceniem. Indywidualne studium przypadku</i> , Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020, ss. 181.....	333
Mariusz Krasuski , Bronie odwetowe Hitlera na Podlasiu Sławomir Kordaczuk, <i>Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi V-2 we wschodniej Polsce w 1944 r.</i> , Wydawnictwo Muzeum Regionalnego w Siedlcach, Siedlce 2019, ss. 168.....	341
Sergio Liaszenko , Nagorno-Karabakh Conflict <i>30-летие конфликта в Нагорном Карабахе. Сборник научных статей</i> , ред. Константин Петрович Курьяев, Российский университет дружбы народов, Москва 2019, ss. 172	351
Joanna Ważniewska , Prawosławie w Polsce Stefan Dudra, <i>Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej</i> , Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, ss. 958	359

Sprawozdania

Andrzej Sędek , II Міжнародна наукова конференція „Суспільно-правові аспекти виховання у XXI столітті: загрози, сподівання, виклики”, Дрогобич, 28-29 жовтня 2019 р.....	369
Paulina Storska , I Ogólnopolska Studencko-Doktorancka Konferencja Kół Naukowych „Wyzwania bezpieczeństwa na początku trzeciej dekady XXI wieku”, Siedlce, 24 września 2020 r.	373

Pro Memoria

Adam Bobryk , Badacz polskiego wychodźstwa i Kresów Wschodnich – ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC (1930-2020)	379
--	-----

TABLE OF CONTENTS

Articles

Lana Dalinczuk , Organized crime as a threat to national security.....	9
Agnieszka Łapińska , Police in anti-terrorist operations.....	21
Veronika Illés , National minorities and their protection in international law in the 20th century. Definition issues on the example of the Poles and Hungarians in Ukraine.....	41
Viktor Odinochenko , The problem of the intercultural position of Belarus: a philosophical and religious analysis.....	69
Małgorzata Gałęziowska , Safe identity. Purposes of organisation activity of the German minority in Varmia and Masuria.....	91
Dmitrij Afanas'ev, Kristina Novosad, Rosalina Dzhugan , Features of distance education of Roma children in the conditions of COVID-19.....	113
Nikolay Kuksachev , Moral elite: formation, place and role in society.....	135
Ol'ga Stashkevich , The basic components of the civic position of the individual in modern Belarus.....	147
Inessa Morozova , Subjectivity and creativity of the older generation in modern society.....	159
Aleksandr Chuprov , Fundamental nature of the problem of being and existence in the perspective of the history of philosophy.....	181
Anna Uryadova , The perception of the revolution of 1917 and the early years of Soviet power by Russian emigration.....	207
Mikhail Stepanov , Historiographical discourse of political repressions in the USSR of late stalinism (1946–1953).....	225
Irina Grosheva, Igor' Groshev, Lyubov' Grosheva , Collective memory of youth in the era of commemoration.....	257
Igor' Sharukho , Hydronyms as a source of studying spatial-chronological aspects of owning an ethnocultural landscape: on the example of the Mogilev Region of Belarus.....	281

Reviews

Adam Bobryk , The Poles status in Belarus in the century perspective Тадэвуш Гавін [Tadeusz Gawin], <i>Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.</i> [Under politics pressure. Polish national minority in Belarus in the years 1919–2017], Wydawnictwo Prawo i Partnerstwo, Беласток [Białystok] 2018, pp. 428.....	305
--	-----

Lana Dalinczuk , The Republic of Belarus in the 21st century – security challenges <i>Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwo. Wybrane aspekty</i> [<i>Republic of Belarus – foreign and security policy. Selected aspects</i>], ed. Helena Giebień, Larysa Leszczenko, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2020, pp. 245.....	319
Beata Gałek , The pretext biography Elżbieta Czykwin, <i>Anders Breivik. Między dumą a wstydem</i> [<i>Anders Breivik. Between pride and shame</i>], Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, pp. 303.....	325
Martyna Jakubiuk , Security in an individual dimension Agnieszka Lewicka-Zelent, Wioletta Klimczak, Ewa Trojanowska, <i>Przemoc w rodzinie wobec kobiet z wyższym wykształceniem. Indywidualne</i> <i>studium przypadku</i> [<i>Domestic violence against women with higher education.</i> <i>Individual case study</i>], Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020, pp. 181.....	333
Mariusz Krasuski , Hitler's retaliatory weapons in Podlasie Sławomir Kordaczuk, <i>Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi</i> <i>V-2 we wschodniej Polsce w 1944 r.</i> [<i>The V-1 flying bombs tests and V-2</i> <i>ballistic missiles in the Eastern Poland in 1944</i>], Wydawnictwo Muzeum Regionalnego w Siedlcach, Siedlce 2019, pp. 168.....	341
Sergio Liaszenko , Nagorno-Karabakh Conflict <i>30-летие конфликта в Нагорном Карабахе. Сборник научных статей</i> [<i>30th anniversary of the conflict in Nagorno-Karabakh. Collection of scientific</i> <i>articles</i>], ed. Константин Петрович Курылев [Konstantin Petrovich Kurylev], Российский университет дружбы народов, Москва [Moscow] 2019, pp. 172.....	351
Joanna Ważniewska , The orthodoxy in Poland Stefan Dudra, <i>Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze</i> <i>polityki wyznaniowej oraz polityki „narodowościowej” Polski Ludowej</i> <i>i III Rzeczypospolitej</i> [<i>The Polish Autocephalous Orthodox Church in the</i> <i>denominational and national area of the People's Republic of Poland and Republic</i> <i>the Third</i>], Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2019, pp. 958.....	359

Reports

Andrzej Sędek , The 2nd International Scientific Conference „Social and legal education aspects in the 21st century: threats, hopes, challenges”, Drohobycz, October 28–29, 2019.....	369
Paulina Storska , The 1st National Student-Doctoral Conference of Scientific Circles „Security challenges at the beginning of the third decade of the 21st century”, Siedlce, September 24, 2020.....	373

Pro Memoria

Adam Bobryk , The researcher of the Polish and Eastern Borderlands emigration – Fr. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC (1930–2020).....	379
--	-----

Lana Dalinczuk

ORCID: 0000-0001-9996-6865

lana.dalinczuk@op.pl

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

Faculty of Social Sciences

Organized crime as a threat to national security

Przestępczość zorganizowana jako zagrożenie
dla bezpieczeństwa narodowego

DOI: 10.34739/doc.2020.17.01

Abstract: All kinds of illegal trafficking, prostitution, pornography, gambling, fraud and counterfeiting, computer crime, corruption, piracy, illegal immigration and many other criminal activities can pose a threat to national and even international security if conducted by larger criminal groups or organizations. The phenomenon of organized crime has acquired a transnational character due to the increasing globalization of financial markets and communications as well as technological development. The three countries of East Central Europe – The Czech Republic, Hungary and Poland – can be of interest in terms of organized crime as recent political and economic developments in these countries have made them attractive to such criminal activities. Another problematic region in terms of organized criminal activities is the region of Central Asia which includes several countries of the former Soviet Union – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan.

Keywords: organized crime, national security, East Central Europe, Central Asia

Abstrakt: Wszelkiego rodzaju nielegalny handel, prostytutcja, pornografia, hazard, oszustwa i fałszerstwa, przestępstwa komputerowe, korupcja, piractwo, nielegalna imigracja i wiele innych działań przestępczych mogą stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego, a nawet międzynarodowego, jeśli są popełniane przez większe grupy lub organizacje przestępcze. Zjawisko przestępczości zorganizowanej nabrało charakteru ponadnarodowego w wyniku postępującej globalizacji rynków finansowych i komunikacji oraz rozwoju technologicznego. Trzy kraje Europy Środkowo-Wschodniej – Czechy, Węgry i Polska – mogą być interesujące pod względem funkcjonowania przestępczości zorganizowanej, ponieważ niedawne wydarzenia polityczne i gospodarcze w tych

krajach sprawiły, że stały się one atrakcyjne dla takiej działalności przestępczej. Kolejnym problematycznym obszarem z punktu widzenia przestępczości zorganizowanej jest region Azji Środkowej, który obejmuje kilka krajów byłego Związku Radzieckiego – Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan.

Słowa kluczowe: przestępczość zorganizowana, bezpieczeństwo narodowe, Europa Środkowo-Wschodnia, Azja Środkowa

Introduction

Crime has always represented a threat to the security of people and often even to state organizations in all countries of the world. In recent years, however, the degree of this threat and its nature have changed in the way that it poses a greater problem for states and their citizens and in some cases even undermines the capability of governments to protect both the citizens and themselves¹. All kinds of illegal trafficking (narcotics, arms, humans), prostitution, pornography, gambling, fraud and counterfeiting, computer crime, corruption, piracy, illegal immigration and many other criminal activities can pose a threat to national and even international security if conducted by larger criminal groups or organizations, thus becoming the so-called organized crime. In weaker states such activities can cause domestic economic or political instability, or even lead, in extreme cases, to state failure or collapse². Colombia can serve here as a vivid example of such a situation where crime poses serious security threats. Criminal organizations in this country provide “a major human security threat” to both ordinary Colombians and foreign citizens and “have seriously undermined the capacity of the government to rule the country”³.

The term “organized crime” is often used to describe “a group of people who act together on a long-term basis to commit crimes for gain”⁴. A more precise definition of the term can be found in Article 2 of the UN Convention Against Transnational Organized Crime

---

¹ P. Hough, *Understanding global security*, London 2004, p. 216.

² M.E. Smith, *International security: politics, policy, prospect*, Basingstoke 2010, p. 180-181.

³ P. Hough, *Understanding global security...*

⁴ M. Levi, *Perspectives on “organised crime”: an overview*, „Howard Journal of Criminal Justice” 1998, 37(4), p. 335.

signed in 2000 where organized crime is defined as “a structured group of three or more persons, existing for a period of time and acting in concert with the aim of committing one or more serious crimes or offences (...) in order to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefit”⁵. According to Giraldo & Trinkunas, organized crime differs from other types of criminal activity by its structure as well as “through its reliance on corruption and systematic violence to attain high profit levels which are often laundered through reinvestment in the legal economy”⁶. These profit-driven crimes can be divided into three groups: predatory offences committed for profit which involve involuntary transfers, e.g. fraud; market-based offences which involve production or distribution of illegal goods or services for profit, e.g. drug trafficking; and commercial offences which involve illegal production or distribution of legal goods or services, e.g. smuggling of cigarettes⁷. As it has already been mentioned above, such activities are seen as posing a serious harm to the society and the economy of a state.

The phenomenon of organized crime

First, it is necessary to look at the problem of organized crime in general as to what criminal activities are usually identified as major threats and when organized crime can pose a threat to national security. M.E. Smith argues that not all crimes should be given the status of security threats and that in order to identify specific criminal activities that pose a major threat one should measure their “destructive scale”⁸. According to the author, such criminal activities as money laundering, corruption and trade in narcotics represent the greatest revenues as compared to other crimes and amount to about 5-10 per cent of global GDP⁹. The recent data show that the

---

⁵ United Nations Office on Drugs and Crime, *United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York 2004, <http://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf>, (date of access: 29.11.2020).

⁶ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime*, [in:] *Contemporary security studies*, ed. A. Collins, Oxford 2007, p. 353.

⁷ R.T. Naylor, *Towards a general theory of profit-driven crimes*, „British Journal of Criminology” 2003, 43, p. 81-101.

⁸ M.E. Smith, *International security...*

⁹ *Ibidem*.

estimated annual revenues from these crimes are as follows: money laundering – \$590 billion to \$2 trillion, corruption – \$500 billion to \$1 trillion, narcotics – \$500 billion to \$1 trillion¹⁰. Other crimes which attract a great deal of attention as major threats are auto theft (\$9 billion), human trafficking (\$7 billion), illicit arms smuggling (\$1 billion)¹¹.

Apart from the economic costs, organized crime can also pose other threats to national as well as international security. Drug trafficking, for instance, can contribute to the levels of drug abuse, petty crime, and the spread of some diseases like HIV and AIDS¹². Human trafficking for prostitution, illegal labour, illegal immigration and sale of children “adds a human rights/security dimension to the threat”¹³. One of the biggest human trafficking networks was broken in the UK in 2009. The network smuggled Afghans into Europe during the years 2005-08 and earned around £ 200,000-300,000¹⁴. As Giraldo & Trinkunas observe, the human trafficking for prostitution does not only violate the civil and human rights of women, but can also endanger their health and welfare as well as threaten their families, home and host communities¹⁵.

It is also worth mentioning another kind of crime, the so-called cyber-crime, which is associated with the Internet and computer networks and which has become a real menace in recent years. The amount of attacks with computer viruses, identity theft and financial fraud by means of phishing email scams and false websites, and hacking into computer systems has significantly increased over the last decade. For instance, breaking into computer systems is regarded as a very serious threat as it enables criminals to steal important secret information and use it for illegitimate purposes. Since 2003 such organizations as the US National Aeronautics and Space Administration (NASA), the US Department of Defense, the US Congress, the UK Houses of Parliament as well as private companies, e.g. Lockheed Martin, have been targets of computer hacking and

---

¹⁰ Ibidem, p. 180.

¹¹ Ibidem, p. 181.

¹² J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

¹³ M.E. Smith, *International security...*, p. 181.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

have suffered theft of critical secret information¹⁶. In 2009 Lockheed Martin, an American aerospace, defense, security, and advanced technology company, was hacked by a Chinese spy network which stole the company's plans for the Joint Strike Fighter aircraft¹⁷.

Some scholars argue that organized crime becomes a national security threat when the level of harm caused by it "reaches epidemic proportions"¹⁸. What is more, most often criminals are seen as threats to national security rather than the criminal activities themselves as these people become rich and powerful thanks to corruption, violence and reinvestment of their profits in legal activities and may undermine the state and its economy. In extreme cases, criminal enterprises may challenge the ability of the state to fulfil its main functions as "guarantor of national sovereignty, the holder of the monopoly on force, and provider of the common good", as it took place in some of the drug-producing regions of Bolivia, Colombia and Peru¹⁹.

Organized crime can also undermine democratic stability. For instance, in new democracies many criminal enterprises took advantage of the instability during transitions and used corruption to influence the state agencies. According to Giraldo & Trinkunas, the corruption of public institutions in new democracies can undermine public trust in the new regime and, in extreme cases, can even lead to its replacement, as it happened in Ukraine in 2004 during the Orange Revolution²⁰. And finally, organized crime can pose a threat to economic development because it can undermine the rule of law and discourage foreign investments. Also, as mentioned above, criminals often reinvest their illicit profits in the licit economy, and such businesses often have "an unfair competitive advantage through their access to cheap capital and their ability to intimidate commercial adversaries"²¹.

When discussing organized crime one cannot omit the fact that this phenomenon has acquired a transnational character,

---

¹⁶ M.E. Smith, *International security...*

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

¹⁹ *Ibidem*, p. 348.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 350.

especially in recent decades, due to the increasing globalization of financial markets and communications as well as technological development. As Edwards & Gill describe it, criminal organizations can nowadays “exploit opportunities for cross-border crime” thanks to the creation of such continental trading blocs as the North American Free Trade Association (NAFTA) and the European Union, developments in transport and communications technologies as well as the deregulation of international currency markets²². Thus, criminal activities can extend into two or more countries and violate their laws. As defined in the UN Convention Against Transnational Organized Crime, this type of criminal activity includes any criminal enterprise conducted in more than one state, or planned in one state and committed in another, or even perpetrated in one state but affecting neighbouring states²³. The transnational character of organized crime means that criminal networks cooperate across borders and are able to overcome cultural, social and linguistic barriers in order to commit their crimes. Organized crime has become global and reached macro-economic levels when illegal goods obtained from one continent are trafficked across another and distributed in a third, for example, the flow of narcotics from Afghanistan and South America into Europe and the United States. Some examples of the most prominent transnational criminal groups are Italian Mafia, Chinese Triads, Japanese Yakuza, Colombian drug cartels, Russian and Nigerian organized crime groupings²⁴.

Finally, although the phenomena of organized crime and terrorism have been traditionally considered separately, the process of globalization has brought real concern over the connections between them. Starting from the 1980s, when illegal drug production and trafficking were found to finance terrorists, organized crime and terrorism have more often been looked at simultaneously²⁵. “When the two combine, terrorist organizations derive benefits from the drug trade with no loss of status, and drug traffickers who have forged an

---

²² A. Edwards, P. Gill, *Crime as enterprise? The case of “transnational organized crime”*, „Crime, Law and Social Change” 2002, No. 37, p. 203-223.

²³ United Nations Office on Drugs and Crime, *United Nations Convention...*

²⁴ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

²⁵ F. Bovenkerk, B.A. Chakra, *Terrorism and organized crime*, „Forum on Crime and Society” 2004, Vol. 4, No.1&2, p. 3-15.

alliance with terrorists become more formidable and gain in political clout²⁶. There can be found numerous examples of such cases in literature when terrorists benefited from criminal activities. Warlords in Africa, for instance, are known to have illicitly traded in diamonds, Iraqi insurgents – to have resold hijacked petroleum and trafficked in drugs, Al-Qaeda cells in Western Europe – to have been engaged in credit card fraud, and members of Hezbollah – in cigarette smuggling and coupon fraud in the United States²⁷. Although there is no consensus among scholars whether organized crime and terrorism present a long-term strategic alliance, some authors note a similarity between both groups of criminals. According to Bovenkerk & Chakra, both types use secret methods to carry out their activities, they also use the same or similar infrastructures and corruption networks, and they apply the same type of tactics by engaging in cross-border smuggling, money laundering, counterfeiting, kidnapping, extortion and various kinds of violence²⁸. Thus, this nexus is seen as a real threat to both national and international security as “organized crime can use the power apparatus of political crime to create the social and economic context that makes its profitable activities feasible”, whilst terrorist groups, on the other hand, “need funding to push their own agendas”²⁹. Moreover, terrorists and organized crime groups may “converge in their motives” due to the radicalization of criminals by terrorists during periods when they are in close contact, for example, when sharing jail cells³⁰.

Organized crime in East Central Europe and Central Asia

The three countries of East Central Europe – The Czech Republic, Hungary and Poland, can be of interest in terms of organized crime as recent political and economic developments in these countries have made them attractive to such criminal activities. According to Hignett, the roots of organized crime in this region date back to the 1970s, but after the revolutions of 1989 organized crime here

---

²⁶ Ibidem, p. 4.

²⁷ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

²⁸ F. Bovenkerk, B.A. Chakra, *Terrorism and organized crime...*

²⁹ Ibidem, p. 6.

³⁰ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

became “a significant problem with global implications”³¹. After the collapse of socialism, during the transition process to democracy and market economy, “chaotic economic conditions, weak law enforcement, a permissive legal framework, unprotected borders and porous financial systems all combined to provide an environment highly favourable to the development of organized crime in the region”³². For example, in the early 1990s in Hungary, due to the introduction of dual prices for different types of oil, the so-called ‘oil mafia’ took advantage of the situation and imported huge amounts of cheap oil which was then sold at much higher prices³³.

It should be noted that the post-socialist economic reforms and the privatization process in each of the above-mentioned countries created favourable conditions for criminal groups to invest their illegal profits in the legal economy and, in this way, launder money or conduct further illegal activities. Moreover, criminal gangs of various nationalities from outside this region also grasped the opportunity to penetrate it in the early 1990s because the region, situated in the heart of Europe, presented for them perfect conditions for illicit transit of goods and people. Criminal groups from Arab countries, Africa, Asia, the Balkan region, Turkey, Western Europe and especially from the former Soviet Union are all active in East Central Europe today. For example, such criminal organizations as the Moscow-based Solntsevskaya mafia, the St. Petersburg Tambovskaya organization and many Chechen gangs are said to have been operating in the region since the mid-1990s³⁴.

According to Adamoli et al., trafficking in drugs, prostitution, art objects, stolen cars and arms are types of organized crime typical of the region in question and in which local and foreign criminal groups have been traditionally engaged³⁵. Moreover, due to recent development processes and transition to market economy, such crimes as illicit traffic in migrants, extortion, money laundering, and

---

³¹ K. Hignett, *Organised crime in East Central Europe: the Czech Republic, Hungary and Poland*, „Global Crime” 2004, No. 6(1), p. 70-83.

³² *Ibidem*, p. 72.

³³ K. Hignett, *Organised crime in East...*

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ S. Adamoli et al., *Organised crime around the world*, European Institute for Crime Prevention and Control affiliated with the United Nations, Publication Series No. 31, Helsinki 1998.

tax evasion are on the rise here nowadays. Drug trafficking, for instance, poses the following two problems in this region: the creation of new transit routes across the region and the production of psychotropic and synthetic drugs and their international distribution. To give an example, the modern road and rail transportation systems in Hungary and the Danube-Rhine canal system create favourable conditions for heroin traffickers to transport their illegal goods to the West, and drugs from Latin America and Turkey continue to be smuggled through Hungary³⁶.

Also Poland is used as a favourite route for trafficking heroin, hashish and other drugs to the West. Apart from that, Poland has also become a producing country. As Adamoli et al. observe, its “amphetamine industry constitutes the most sophisticated indigenous narcotics enterprise in Europe” where, thanks to the first-class laboratory equipment and highly qualified chemists employed by criminal groups, “the extremely high purity of the final product” is obtained³⁷. Moreover, like in the case of many other criminal organizations in the world, Polish amphetamine gangs also invest in the legal economy. As for the Czech Republic, several professionally equipped laboratories producing drugs have been discovered in the country. Criminals also engage here in human trafficking, and in 2000 a network involved in illegal transportation of young girls for prostitution from the Czech Republic and Hungary into Austria was uncovered by the police³⁸.

Another problematic region in terms of organized criminal activities is the region of Central Asia which includes several countries of the former Soviet Union – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. These countries have suffered from many years of totalitarian rule and are still struggling to establish effective governance and law enforcement institutions. This fact as well as low economic development and high levels of unemployment make the region vulnerable to organized crime. After the collapse of the Soviet Union these states started to integrate with the global economy. However, they inherited “a tradition of corruption,

---

³⁶ Ibidem.

³⁷ S. Adamoli et al., *Organised crime around...*

³⁸ K. Hignett, *Organised crime in East...*

disregard for human rights and the rule of law, and an overall lack of public accountability of state institutions and officials”³⁹.

Today criminal activities in the region of Central Asia include a wide range of crimes: trafficking in drugs, racketeering, control of prostitution, infiltration of the banking system and oil industry, car theft and trafficking in wildlife and in precious metals⁴⁰. Trafficking in drugs, for instance has a significant influence on the security of the region. According to the assessment conducted by the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) in 2006, drug trafficking in Central Asia undermines human security as the states in this region are now becoming consumer states, which results in increased levels of drug abuse, petty crime and drug-related diseases like HIV/AIDS⁴¹. It also increases the risk of political and economic instability through corruption and political dissatisfaction of citizens. Finally, it has an impact on national, regional and international security because armed rebel groups can increase the destabilization of the region. Of all the countries mentioned above, Tajikistan has suffered from drug business the most. The value of drugs smuggled through Tajikistan amounts to 30 per cent of the country’s GDP⁴². One of the main reasons for that is the fact that Tajikistan shares a long border with Afghanistan and the drugs from Afghanistan for the Russian Federation flow through Tajikistan and then through Kyrgyzstan or Uzbekistan and finally Kazakhstan. Kazakhstan has also a serious drug problem. It is known to be the place of extensive cannabis cultivation as well as an important “trans-shipment point” for trafficking drugs from Central and South-West Asia to Russia and the West⁴³. Other countries of the region have similar problems connected with drugs.

As far as other criminal activities are concerned, trafficking in firearms, smuggling of migrants, human trafficking, trafficking in organs, child prostitution, money-laundering, smuggling of tobacco

---

³⁹ United Nations Office on Drugs and Crime, *An assessment of transnational organized crime in Central Asia*, New York 2006, p. 9, http://www.unodc.org/documents/organized-crime/Central_Asia_Crime_Assessment.pdf, (date of access: 29.11.2020).

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ United Nations Office on Drugs and Crime, *An assessment of transnational...*

and alcohol, and counterfeiting and cybercrime are crimes committed in Central Asia on a wide scale. Child prostitution in Kazakhstan, for example, represents a profitable business for criminal groups, and some children involved in it as child sex workers are as young as 8 years old, whilst in Kyrgyzstan smuggling of migrants has become a serious problem because illegal immigrants from Afghanistan, Bangladesh, India, Nepal, Pakistan, Somalia and Sri Lanka transit through this country to Russia, Western Europe, the United States of America or Canada⁴⁴.

Conclusion

In conclusion, organized crime poses a serious threat to peace and human security at both national and international levels. It violates human rights and undermines economic and political development and stability of states. Organized crime is often characterized by a transnational nature and can manifest in various forms including trafficking in drugs, firearms and people, smuggling of migrants, and money-laundering. Criminals can influence public processes through corruption and can compromise legal economies through reinvestment of their illegal profits. In extreme cases, organized crime can even undermine the capacity of governments to protect their citizens. What is more, terrorists often rely on organized crime to fund and carry out their operations, which poses a serious threat to international security.

Organized crime has expanded aggressively in the last few decades thanks to the process of globalization and development of new technology and communications as a result of which new criminal markets and new forms of organization have developed. Organized crime can overcome cultural, linguistic, social and geographical barriers and it is becoming more difficult to fight. As Giraldo & Trinkunas observe, the global trends that promote greater political, economic and personal freedom, can also enable criminals “to transcend national jurisdictions”⁴⁵. This is particularly true in the case of states that are in transition to democracy and free markets,

---

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ J. Giraldo, H. Trinkunas, *Transnational crime...*

especially in Central/Eastern Europe and Central Asia. Nevertheless, organized crime must be treated with an adequate response and new law enforcement strategies should be worked out by governments and international organizations.

References

- Adamoli S. et al., *Organised crime around the world*, European Institute for Crime Prevention and Control affiliated with the United Nations, Publication Series No. 31, Helsinki 1998.
- Bovenkerk, F., Chakra B. A., *Terrorism and organized crime*, „Forum on Crime and Society” 2004, Vol. 4, No.1&2.
- Edwards, A., Gill P., *Crime as enterprise? The case of “transnational organized crime”*, „Crime, Law and Social Change” 2002, No. 37.
- Giraldo J., Trinkunas H., *Transnational crime*, [in:] *Contemporary security studies*, ed. Collins A., Oxford 2007.
- Hignett K., *Organised crime in East Central Europe: the Czech Republic, Hungary and Poland*, „Global Crime” 2004, No. 6 (1).
- Hough P., *Understanding global security*, London 2004.
- Levi M., *Perspectives on “organised crime”: an overview*, „Howard Journal of Criminal Justice” 1998, No. 37(4).
- Naylor R.T., *Towards a general theory of profit-driven crimes*, „British Journal of Criminology” 2003, No. 43.
- Smith M. E., *International security: politics, policy, prospect*, Basingstoke 2010.
- United Nations Office on Drugs and Crime, *United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York 2004, <http://www.unodc.org/documents/treaties/UN-TOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf>, (date of access: 29.11.2020).
- United Nations Office on Drugs and Crime, *An assessment of transnational organized crime in Central Asia*, New York 2006, http://www.unodc.org/documents/organized-crime/Central_Asia_Crime_Assessment.pdf, (date of access: 29.11.2020).

Agnieszka Łapińska

ORCID: 0000-0003-2110-4688

agnieszkalapinska84@wp.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlach
Wydział Nauk Społecznych

Policja w działaniach antyterrorystycznych

Police in anti-terrorist operations

DOI: 10.34739/doc.2020.17.02

Abstrakt: Artykuł jest poświęcony funkcjonowaniu Policji w systemie bezpieczeństwa państwa w kontekście zagrożenia terroryzmem. Opisuje podstawowe zadania tej grupy dyspozycyjnej w zakresie zapobiegania, przeciwdziałania i neutralizowania skutków działań o charakterze terrorystycznym. Analizie podlega także zakres uprawnień ustawowych Policji w związku z wejściem w życie z dniem 2 lipca 2016 r. tzw. ustawy antyterrorystycznej.

Słowa kluczowe: Policja, terroryzm, antyterroryzm, kontrterroryzm, grupy dyspozycyjne

Abstract: The article is devoted to the functioning of the Police in the context of the terrorist threats. It describes the basic tasks of this dispositional group in prevention, counteraction and neutralization the effects of the activities of a terrorist nature. The analysis includes statutory powers of the Police in connection with the new Anti-Terror Law and issues related to this legislation.

Keywords: Police, terrorism, antiterrorism, counterterrorism, dispositional groups

Wstęp

Terroryzm jako zagrożenie nie jest zjawiskiem nowym w historii świata. Wielkie przewroty polityczne i wojskowe, upadki mocarstw i rządów wiązały się z działaniami pewnych zorganizowanych grup, które dziś moglibyśmy określać jako terrorystyczne. Na początku XX w. chociażby polskie akcje niepodległościowe na terenie Cesar-

stwa Rosyjskiego, w tym też z udziałem Józefa Piłsudskiego, uznawano za przejawy terroryzmu¹. Przez wieki zmieniały się za to metody stosowane przez terrorystów, różne też są intencje i zamiary stojące za czynami terrorystycznymi (religijne, niepodległościowe, separatystyczne, polityczne, ekonomiczne i inne). Wreszcie, ocena działań danej osoby lub grupy jako działania terrorystyczne albo walka w słusznej sprawie jest względna (*vide casus Piłsudskiego*). W zależności od przypadku można oceniać daną osobę bądź jako terrorystę, bądź jako bojownika o wolność². Z tego między innymi powodu nie ma jednolitej definicji terroryzmu, bowiem wiele zależy od kontekstu politycznego lub historycznego danego zdarzenia.

Współcześnie niemal każdy dzień przynosi nowe doniesienia medialne o dokonanych atakach terrorystycznych, próbach ataku lub o zdemaskowanych przygotowaniach ataków w różnych częściach świata zarówno w krajach rozwiniętych, jak i biedniejszych częściach globu. W polityce i mediach rozpowszechnione jest także pojęcie terroryzmu międzynarodowego, a więc takiego, którego cele nie koncentrują się na jednym kraju lub regionie. Wykraczają one poza te granice, na przykład poprzez działania terrorystów skierowane przeciwko cudzoziemcom lub zagranicznym celom albo zaprogramowane na wpływanie na politykę obcego rządu³. Problem zagrożenia terrorystycznego nie jest zatem problemem wewnętrznym danego państwa lub organizacji, odczuwany jest w znacznie szerszej skali.

Przypadki tragicznych w skutkach zamachów terrorystycznych w Europie Zachodniej (Francja, Belgia, Niemcy), zaistniałe w latach 2015-2016 powodują wzrost poziomu zagrożenia terrorystycznego w całej Unii Europejskiej, w tym również w Polsce. Pomimo iż Polska nie była dotąd obiektem bezpośredniego ataku terrorystycznego, zagrożenie to pozostaje całkiem realne, mając na względzie geopolityczną pozycję kraju (członkostwo w NATO, UE, udział w dotychczasowych misjach międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej po

---

¹ W. Lada, *Polscy terroryści*, Kraków 2014, s. 19 i n.

² S. Serwiak, *Cyberprzestrzeń jako źródło zagrożenia terroryzmem*, [w:] *Przestępczość zorganizowana. Świadek koronny. Terroryzm w ujęciu praktycznym*, red. E. Pływaczewski, Kraków 2005, s. 590.

³ A. Pawłowski, *Typologia terroryzmu politycznego*, [w:] *Terroryzm polityczny*, red. J. Muszyński, Warszawa 1991, s. 34-35.

11 września 2001 r.) oraz taki czynnik, jak „tranzytowe” położenie (z krajów byłego ZSRR, Bliskiego Wschodu i Azji Środkowowschodniej do Europy Zachodniej).

Zabezpieczeniu kraju przed zagrożeniami terrorystycznymi służy szereg instrumentów, począwszy od odpowiednich regulacji prawnych po wypracowane mechanizmy współpracy służb i instytucji czuwających nad bezpieczeństwem oraz podmiotów cywilnych i zwykłych obywateli. Wzorem innych krajów sojusznicznych także w Polsce wprowadzane są szczególne uprawnienia dla służb strzegących bezpieczeństwa publicznego, ukierunkowane na usprawnienie zapobiegania, zwalczania i niwelowania skutków terroryzmu. Szczegółowe zapisy prawne przyznające służbom, organom i instytucjom określone kompetencje w zakresie działań antyterrorystycznych, wynikają co do zasady z ustaw regulujących funkcjonowanie danej służby. Ponadto celem takim służyć ma między innymi poszerzenie uprawnień ABW, Policji i innych służb, wprowadzone ustawą z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach antyterrorystycznych⁴ (dalej jako: ustawa o AT). Regulacja ta jest o tyle istotna, iż w naszym systemie prawnym uprzednio nie istniał jeden akt prawny, który ujmowałby tę problematykę kompleksowo.

Rola Policji w działaniach antyterrorystycznych

W systemie bezpieczeństwa antyterrorystycznego państwa, jak i w przypadku każdego innego rodzaju zagrożenia o charakterze powszechnym, jedną z podstawowych formacji służących ochronie bezpieczeństwa ludzi oraz do utrzymywania bezpieczeństwa i porządku publicznego jest Policja⁵. Jako paramilitarna grupa dyspozycyjna, posiadająca wyspecjalizowany i specyficzny charakter, Policja ukierunkowana jest na podejmowanie działań na rzecz ochrony bezpieczeństwa obywateli oraz ich mienia⁶. W kręgu kompetencji Policji pozostaje zatem działanie przeciw zagrożeniu działaniami terrorystycznymi oraz obowiązek przeciwdziałania innym stanom

---

⁴ Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach antyterrorystycznych, Dz.U. 2016, poz. 904.

⁵ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji, Dz.U. 2015, poz. 355 z późn. zm., art.1, ust.1.

⁶ J. Maciejewski, *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wrocław 2012, s. 40.

zagrożenia bezpieczeństwa publicznego, w których mogą ujawniać się działania terrorystów.

Do chwili wejścia w życie ustawy o AT terroryzm na polskim gruncie prawnym był co do zasady postrzegany przez pryzmat prawa karnego. Według definicji przyjętej w Kodeksie karnym (od 2004 r.) za przestępstwo o charakterze terrorystycznym uznaje się czyn zabroniony, zagrożony karą pozbawienia wolności, której górna granica wynosi co najmniej 5 lat, popełniony w celu poważnego zastraszenia wielu osób, zmuszenia organu władzy publicznej Rzeczypospolitej Polskiej lub innego państwa albo organu organizacji międzynarodowej do podjęcia lub zaniechania określonych czynności, a także wywołanie poważnych zakłóceń w ustroju lub gospodarce Rzeczypospolitej Polskiej, innego państwa lub organizacji międzynarodowej, a także groźbę popełnienia takiego czynu⁷. Kodeks karny w dalszej części penalizuje przestępstwa polegające na zakładaniu, kierowaniu oraz udziale w zorganizowanej grupie albo związku mającym na celu popełnienie przestępstwa o charakterze terrorystycznym (art. 258 § 2 i 4 k.k.), finansowaniu przestępstw o charakterze terrorystycznym (art. 165a k.k.), rozpowszechnianiu lub publicznym prezentowaniu treści mogących ułatwić popełnienie przestępstwa o charakterze terrorystycznym (art. 255a k.k.), przekroczenia granicy w celu popełnienia przestępstwa o charakterze terrorystycznym (art. 259a k.k.). Kodeks ustanawia także obostrzenia w wymiarze kary w sytuacji skazania za przestępstwo o charakterze terrorystycznym (art. 65 ust. 1 k.k.) oraz poddaje pod polską jurysdykcję cudzoziemców popełniających za granicą przestępstwo o charakterze terrorystycznym (art. 110 ust. 1 k.k.).

Niezależnie od powyższych za przestępstwo o charakterze terrorystycznym może być uznane każde inne przestępstwo – zabójstwo, porwanie, branie zakładników, kradzież, spowodowanie katastrofy w ruchu lądowym czy też cyberprzestępstwa (ataki hakerskie) i inne. Mając na względzie różnorodność metod podejmowanych przez potencjalnych terrorystów, katalog przestępstw jest nieograniczony. Jak wskazuje Cezariusz Sońta: „Terrorysta nie jest w stanie

---

⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz.U. 2018, poz. 1600, art. 115 § 20.

dokonać tzw. aktu terrorystycznego, który nie byłby zachowaniem kryminalizowanym w przepisach polskiego prawa karnego”⁸.

Powiązane regulacje zawarte są także – w zakresie zapobiegania i penalizowania finansowaniu terroryzmu – w ustawie z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu⁹ oraz przepisach regulujących stany nadzwyczajne (stan wojenny¹⁰, stan wyjątkowy¹¹) oraz zarządzanie kryzysowe¹². Zagrożenie zewnętrzne państwa, spowodowane działaniami o charakterze terrorystycznym, może być podstawą ogłoszenia stanu wojennego, zaś szczególne zagrożenie konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego, spowodowane działaniami o charakterze terrorystycznym – ogłoszenia stanu wyjątkowego. W zakresie kompetencji organów zarządzania kryzysowego pozostaje także zapobieganie i usuwanie skutków zdarzeń o charakterze terrorystycznym, a więc takich sytuacji, które są skutkiem przestępstwa o charakterze terrorystycznym w rozumieniu art. 115 § 20 k.k.¹³ lub stanowią zagrożenie wystąpienia takiego czynu, powodując sytuację kryzysową. Ustawodawca, mając na względzie, iż często celami ataków terrorystycznych są obiekty infrastruktury krytycznej, wprowadził pewne zapisy w ustawach dotyczących funkcjonowania portów lotniczych, żeglugi, elektrowni itp. W każdym przypadku ustawy szczególne, w tym i pragmatyki funkcjonowania służb, precyzowane są treścią aktów wykonawczych (rozporządzeń odpowiednich ministrów, zarządzeniami KGP) o różnym stopniu jawności.

Przeciwdziałanie aktom terroryzmu oraz udział w działaniach kontrterrorystycznych należą do podstawowych ustawowych funkcji

---

⁸ C. Sołta, *Przestępstwo o charakterze terrorystycznym w prawie polskim*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2005, nr 4.

⁹ Dz.U. 2016, poz. 299 z późn. zm., przyp.: ustawa została uchylona i zastąpiona ustawą z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu (Dz.U. 2018, poz. 723).

¹⁰ Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2017, poz. 1932, art. 2 ust. 1.

¹¹ Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 2017, poz. 1928, art. 2 ust. 1.

¹² Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym, Dz.U. 2018, poz. 1401.

¹³ Ibidem, art. 3, pkt 11.

Policji¹⁴. Jakkolwiek wiodąca rola w rozpoznaniu i zapobieganiu aktom terroru na terenie Polski przyznana została Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, to m.in. działania Policji stanowią podstawę wykrycia tego rodzaju przestępstw oraz fundament do skutecznego reagowania. Innymi słowy Policja jako grupa dyspozycyjna o najszerszym ze służb zakresie działania, ogólnokrajowym zasięgu, dysponująca zasobami ludzkimi i narzędziami technologicznymi jest nie tylko wsparciem dla innych służb, ale także bezpośrednim wykonawcą działań, bez których nie byłoby możliwe skuteczne przeciwstawienie się aktom terrorystycznym.

Rola Policji w ramach tych działań sprowadza się do dwóch głównych segmentów: zapobiegania i zwalczania zagrożenia terroryzmem oraz zwalczania i niwelowania skutków już zaistniałego ataku terrorystycznego. Pierwszy z wymienionych segmentów obejmuje przede wszystkim dwa rodzaje działania.

1. Prowadzenie czynności operacyjno-rozpoznawczych, w tym rozpoznanie operacyjne dotyczące obywateli polskich, cudzoziemców oraz grup, organizacji i związków, co do których zachodzi podejrzenie działalności o charakterze terrorystycznym, uczestniczenie w grupach, organizacjach lub związkach podejrzewanych o działalność terrorystyczną lub jej wspieranie, finansowanie takiej działalności w kraju czy poza jego granicami, pozyskiwanie poufnych osobowych źródeł informacji wywodzących się z wcześniej wymienionych struktur przestępczych. Ciężar wykonania tego rodzaju zadań spoczywa przede wszystkim na funkcjonariuszach pionu kryminalnego oraz pionu prewencji.
2. Czynności porządkowo-ochronne, obejmujące m.in. dokonywanie aktualnej analizy zagrożeń rejonów i obiektów, ze szczególnym uwzględnieniem miejsc potencjalnie narażonych na ataki (w tym placówek dyplomatycznych), zabezpieczenie miejsc przebywania dużej liczby ludności (dworce kolejowe, autobusowe i inne obiekty komunikacji, centra handlowe, rejonu urzędów administracji publicznej, imprez masowych itp.), zabezpieczenie obiektów infrastruktury krytycznej, współpraca z podmiotami cywilnymi w zakresie zabezpieczenia

---

¹⁴ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji..., art. 3 ust. 2 pkt 3 i 3a.

(np. ochroną lotniska), ochrona prewencyjna niektórych osób i obiektów, kontrola bezpieczeństwa środków transportu samolotów, pasażerów, bagażu w komunikacji lotniczej krajowej i międzynarodowej¹⁵.

W przypadku wystąpienia zdarzenia o charakterze terrorystycznym Policja:

- dokonuje fizycznego zwalczania terroryzmu;
- zapewnia natychmiastowe, w trybie alarmowym, skierowanie do interwencji zespołów minersko-pirotechnicznych, oddziału prewencji i negocjatorów policyjnych;
- mobilizuje pododdziały antyterrorystyczne poprzez zwiększenie liczby policjantów pełniących dyżury domowe i przeprowadzenie szkoleń w zakresie alarmowego uruchamiania tych pododdziałów;
- dokonuje niezbędnych uzgodnień z organami pozapolicyjnymi oraz zapewnia sprawny obieg informacji o zagrożeniach i zdarzeniach w systemie funkcjonowania służb dyżurnych podległych jednostek, utrzymuje ścisłą wymianę informacji o zagrożeniach z innymi służbami, uzgadnia wspólne działania w ramach wojewódzkich i powiatowych (miejskich) zespołów reagowania kryzysowego celem zapewnienia ochrony wytypowanych obiektów infrastruktury (ujęć wody, stacji przekaźnikowych, urządzeń energetycznych i telekomunikacyjnych, miejsc składowania substancji niebezpiecznych itp.);
- zbiera informacje na temat miejsca zdarzenia (specyfika terenu, trasy dojazdu i odjazdu, infrastruktura mediów miejskich: wodociągi, energetyka, gazownictwo) i wyznacza miejsca koncentracji sił odvodu oraz przysyłanych z innych jednostek (siły prewencyjne);
- zabezpiecza miejsce zdarzenia, przeprowadza ewakuację ludności, zabezpiecza drogi dojazdu, pilotuje pojazdy służb medycznych i ratowniczych itp.;

---

¹⁵ Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu...

- dokonuje zatrzymania lub zneutralizowania sprawców zdarzenia, zabezpiecza materiał dowodowy i prowadzi postępowanie przygotowawcze¹⁶.

Wskazane czynności należą tylko do części działań podejmowanych przez Policję w sytuacji kryzysowej. Policja od 2011 r. w zakresie zagrożeń związanych z zarządzeniem kryzysowym przyjęła znormalizowany system alarmowy NATO (powielony w ustawie antyterrorystycznej), toteż na chwilę obecną posiada wypracowane procedury działania na wypadek zagrożenia, precyzowane aktami wewnętrznymi.

W skład Policji, obok m.in. służby kryminalnej, prewencyjnej oraz organizacyjnej, wchodzi także wyodrębnione oddziały prewencji i pododdziały antyterrorystyczne¹⁷. W strukturze organizacyjnej Policji oraz innych organów bezpieczeństwa wyróżnić można m.in. następujące wyspecjalizowane jednostki:

- Biuro Operacji Antyterrorystycznych Komendy Głównej Policji, którego zadaniem jest przeciwdziałanie terroryzmowi i jego fizyczne zwalczanie oraz organizowanie, koordynowanie i nadzorowanie działań Policji w tym zakresie¹⁸. BOA KGP reprezentuje polskie służby i bierze udział w działaniach tzw. grupy ATLAS – formy współpracy państw unijnych, w skład której wchodzi 35 specjalnych jednostek policyjnych z 27 państw Unii Europejskiej, powołanych do fizycznego zwalczania terroryzmu. Podobna forma współpracy służb funkcjonująca na forum Europolu nosi nazwę BOA;
- Centralne Biuro Śledcze Komendy Głównej Policji, którego zadaniem jest m.in. rozpoznawanie operacyjne przestępczości o charakterze terrorystycznym;
- Główny Sztab Policji Komendy Głównej Policji, który odpowiada za zabezpieczenie imprez masowych i nadzór nad bezpieczeństwem obiektów infrastruktury krytycznej;

---

¹⁶ Uchwała nr 252 Rady Ministrów z dnia 9 grudnia 2014 r. w sprawie „Narodowego Programu Antyterrorystycznego na lata 2015–2019”, „Monitor Polski” 2014, poz. 1218.

¹⁷ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji..., art. 4 ust. 3 pkt 2.

¹⁸ *Centralny Pododdział Kontroterrorystyczny Policji „BOA”*, <https://policja.pl/pol/boa>, (data dostępu: 31.12.2020).

- jednostki prewencji – na poziomie lokalnym i krajowym, które odpowiadają za edukację społeczną na rzecz przeciwdziałania przestępczości, w tym zagrożeniom o charakterze terrorystycznym;
- Centrum Antyterrorystyczne Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (CAT), które jest jednostką koordynacyjno-analityczną w zakresie przeciwdziałania terroryzmowi i jego zwalczania. Służbę w nim pełnią, poza funkcjonariuszami ABW, także oddelegowani funkcjonariusze, żołnierze i pracownicy m.in. Policji, Straży Granicznej, Biura Ochrony Rządu, Agencji Wywiadu, Służby Wywiadu Wojskowego, Służby Kontrwywiadu Wojskowego oraz Służby Celnej¹⁹;
- Samodzielne Pododdziały Kontrterrorystyczne Policji²⁰, podległe bezpośrednio Komendantowi Głównemu Policji, pomimo ich strategicznego rozmieszczenia w 10 największych miastach Polski przeznaczone do reagowania na terenie całego kraju.

W ramach wykonywanych działań Policja współpracuje z Państwową Strażą Pożarną, Agencją Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencją Wywiadu Wojskowego i Służbą Kontrwywiadu Wojskowego, Żandarmerią Wojskową, Strażą Graniczną, Europolem i Interpolem, Biurem Ochrony Rządu, Ministerstwem Zdrowia oraz służbami innych państw i organizacji międzynarodowych w ramach współdziałania i współpracy transgranicznej. Współpraca ta obejmuje także podmioty cywilne w zależności od charakteru zdarzenia.

Szczególne obowiązki i uprawnienia Policji w świetle uregulowań ustawy o działaniach antyterrorystycznych

Wspomniano już, iż ustawa o AT w sposób kompleksowy porządkuje i precyzuje sposób działania i zakres kompetencji służb na

---

¹⁹ A. Makarski, *Centrum Antyterrorystyczne Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Geneza, zasady działania oraz doświadczenia po pierwszym roku funkcjonowania*, <http://www.abw.gov.pl/pl/zadania/zwalczanie-terroryzmu/centrum-antyterrorysty/62,Centrum-Antyterrorystyczne-CAT.html>, (data dostępu: 3.08.2016).

²⁰ Zarządzenie nr 26 Komendanta Głównego Policji z dnia 16 kwietnia 2019 r. w sprawie metod i form działania pododdziałów kontrterrorystycznych Policji, Dz. Urz. 2019, poz. 161 i 125.

wypadek wystąpienia działań terrorystycznych zagrażających państwu. Wprowadza ona powszechnie obowiązujący i dostosowany do standardów NATO czterostopniowy system stopni alarmowych (tzw. CRP) na wypadek zagrożeń terrorystycznych oraz stopni alarmowych w cyberprzestrzeni²¹. Przyjęty system stopni alarmowych powiązany jest z systemem udzielania w trybie pilnym niezbędnego Policji wsparcia ze strony Sił Zbrojnych RP w przypadku, jeśli siły i środki Policji okażą się niewystarczające do reagowania w przypadku zamachu (podobne zapisy o subsydiarnym wsparciu udzielanym Policji zawarto w znowelizowanych przepisach dotyczących Żandarmerii Wojskowej i Straży Granicznej). Regulacja ta jest analogiczna do zapisów dotyczących stanów nadzwyczajnych. Podobieństwem jest też fakt, iż Oddziały Sił Zbrojnych RP użyte do pomocy oddziałom Policji pozostają w systemie dowodzenia Sił Zbrojnych RP. Przepisy te korelują z zapisami ustawy o Policji, które także przewidują, iż w razie zagrożenia bezpieczeństwa publicznego lub zakłócenia porządku publicznego (w tym zdarzenia o charakterze terrorystycznym), o ile środki Policji okażą się niewystarczające, udzielona może być pomoc ze strony oddziałów i pododdziałów Sił Zbrojnych²².

Ustalono cztery stopnie alarmowe, w zależności od skali zagrożenia atakiem terrorystycznym²³.

Pierwszy stopień (stopień ALFA²⁴), wprowadzany w przypadku uzyskania informacji o możliwości wystąpienia zdarzenia o charakterze terrorystycznym, którego rodzaj i zakres jest trudny do przewidzenia.

Drugi stopień (stopień BRAVO), wprowadzany w przypadku zaistnienia zwiększonego i przewidywalnego zagrożenia wystąpieniem zdarzenia o charakterze terrorystycznym, którego konkretny cel zdarzenia nie został zidentyfikowany.

Trzeci stopień (stopień CHARLIE), wprowadzany w przypadku:

---

²¹ Uprzednio obowiązujące Zarządzenie nr 18 Prezesa Rady Ministrów z dnia 2 marca 2016 r. w sprawie wykazu przedsięwzięć i procedur systemu zarządzania kryzysowego, bazujące na systemie stopni alarmowych NATO obejmowało wyłącznie administrację rządową.

²² Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji..., art. 18.

²³ Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach..., art. 15 ust. 1.

²⁴ Według alfabetu NATO.

- a) wystąpienia zdarzenia potwierdzającego cel potencjalnego zdarzenia o charakterze terrorystycznym godzącego w bezpieczeństwo lub porządek publiczny albo bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej albo bezpieczeństwo innego państwa lub organizacji międzynarodowej oraz stwarzającego potencjalne zagrożenie dla Rzeczypospolitej Polskiej;
- b) uzyskania wiarygodnych i potwierdzonych informacji o planowanym zdarzeniu o charakterze terrorystycznym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej;
- c) uzyskania wiarygodnych i potwierdzonych informacji o planowanym zdarzeniu o charakterze terrorystycznym, którego skutki mogą dotyczyć obywateli polskich przebywających za granicą lub instytucji polskich albo polskiej infrastruktury, mieszczących się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej.

Czwarty stopień (stopień DELTA), wprowadzany w przypadku:

- a) wystąpienia zdarzenia o charakterze terrorystycznym, powodującego zagrożenie bezpieczeństwa lub porządku publicznego albo bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej albo bezpieczeństwa innego państwa lub organizacji międzynarodowej oraz stwarzającego zagrożenie dla Rzeczypospolitej Polskiej;
- b) gdy uzyskane informacje wskazują na zaawansowaną fazę przygotowań do zdarzenia o charakterze terrorystycznym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej;
- c) gdy uzyskane informacje wskazują na zaawansowaną fazę przygotowań do zdarzenia o charakterze terrorystycznym, które ma być wymierzone w obywateli polskich przebywających za granicą lub instytucje polskie albo polską infrastrukturę mieszczące się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, a zebrane informacje wskazują jednocześnie na nieuchronność takiego zdarzenia²⁵.

Novum wprowadzone ustawą o AT jest także podział działań na działania ściśle antyterrorystyczne, definiowane jako „działania organów administracji publicznej polegające na zapobieganiu zdarzeniom o charakterze terrorystycznym, przygotowaniu do przejmowania

---

²⁵ Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach..., art. 15 ust. 1.

wania nad nimi kontroli w drodze zaplanowanych przedsięwzięć, reagowaniu w przypadku wystąpienia takich zdarzeń oraz usuwaniu ich skutków, w tym odtwarzaniu zasobów przeznaczonych do reagowania na nie”²⁶. Ponadto działania kontrterrorystyczne, rozumiane jak „działania wobec sprawców, osób przygotowujących lub pomagających w dokonaniu przestępstwa o charakterze terrorystycznym, o którym mowa w art. 115 § 20 k.k., prowadzone w celu wyeliminowania bezpośredniego zagrożenia życia, zdrowia lub wolności osób lub mienia przy wykorzystaniu”²⁷.

Ustawa przewiduje, iż wiodącą rolę w procesie zapobiegania terroryzmowi pełni Szef Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, któremu powierzono instrumenty prawno-organizacyjne, umożliwiające skuteczną realizację ww. zadania. Odpowiedzialność w zakresie kontroli nad zdarzeniami o charakterze terrorystycznym poprzez działania strategiczne, planowanie, reagowanie w przypadku wystąpienia takich zdarzeń oraz usuwanie ich skutków, w tym odtwarzanie zasobów wykorzystywanych do reagowania na te zdarzenia, spoczywa na ministrze do spraw wewnętrznych. Głównym jednak wykonawcą działań z zakresu AT pozostaje Szef ABW. Stąd też Policja jest mu podległa w takich obszarach, jak:

- koordynacja czynności analityczno-informacyjnych podejmowanych przez służby specjalne oraz wymiana informacji przekazywanych przez Policję, Straż Graniczną, Biuro Ochrony Rządu, Państwową Straż Pożarną, Służbę Celną, Generalnego Inspektora Informacji Finansowej, Generalnego Inspektora Kontroli Skarbowej, Żandarmerię Wojskową i Rządowe Centrum Bezpieczeństwa, dotyczących zagrożeń o charakterze terrorystycznym oraz danych o osobach mogących mieć związek ze zdarzeniami o charakterze terrorystycznym²⁸;
- uzyskiwanie od Szefa ABW danych z prowadzonego przezeń wykazu osób mogących mieć związek ze zdarzeniami o charakterze terrorystycznym²⁹;

---

²⁶ Ibidem, art. 2 pkt 1.

²⁷ Ibidem, art. 2 pkt 2.

²⁸ Ibidem, art. 5 ust. 1.

²⁹ Ibidem, art. 6 ust. 1 i ust. 2 pkt. 1.

- koordynacja czynności operacyjno-rozpoznawczych podejmowanych przez służby specjalne oraz przez Policję i inne służby, tj. czynności obserwowania i rejestrowania, przy użyciu środków technicznych, obrazu zdarzeń w miejscach publicznych oraz dźwięku towarzyszącego tym zdarzeniom podejmowanych przez funkcjonariuszy celnych, w tym wydawania zaleceń, mających na celu usunięcie lub minimalizację zaistniałego zagrożenia terrorystycznego³⁰;
- obowiązek przekazywania Szefowi ABW nieodpłatnie dostępu do danych i informacji zgromadzonych w rejestrach publicznych i ewidencjach, a także obrazu zdarzeń rejestrowanego przez urządzenia rejestrujące obraz umieszczone w obiektach użyteczności publicznej, przy drogach publicznych i innych miejscach publicznych oraz otrzymywania nieopłatnie kopii zarejestrowanego zapisu tego obrazu³¹;
- wykonywanie zaleceń Szefa ABW – w uzgodnieniu z ministrem właściwym do spraw wewnętrznych, dotyczących szczególnego zabezpieczenia poszczególnych obiektów – w przypadku wprowadzenia drugiego lub wyższego stopnia alarmowego³².

Do realizacji powyższych celów służy także, funkcjonująca już od lat, praktyka delegowania do pracy lub służby w Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego pracowników lub funkcjonariuszy Policji oraz innych służb³³.

Ustawa przewiduje również udział przedstawicieli Policji w tzw. sztabie koordynacyjnym, tworzonym przez Szefa ABW. W przypadku wprowadzenia stopnia alarmowego, odnoszącego się do terytorium RP lub stopnia alarmowego CRP, tworzy się sztab koordynacyjny składający się z wyznaczonych przedstawicieli Prezydenta RP, Prezesa Rady Ministrów, ministra właściwego do spraw wewnętrznych, Ministra Obrony Narodowej, ministra właściwego do spraw zagranicznych, ministra – Koordynatora Służb Specjalnych, jeśli został powołany, a także przedstawicieli służb specjalnych, Policji, Straży Granicznej, Biura Ochrony Rządu, Państwowej Straży

---

³⁰ Ibidem, art. 8 ust. 1 pkt 1.

³¹ Ibidem, art. 11 pkt. 1 a.

³² Ibidem, art. 12 ust. 1 i 2.

³³ Ibidem, art. 14 ust. 1.

Pożarnej, Służby Celnej, Generalnego Inspektora Informacji Finansowej, Generalnego Inspektora Kontroli Skarbowej, Żandarmerii Wojskowej i Rządowego Centrum Bezpieczeństwa oraz inne osoby powołane przez szefa ABW³⁴.

O ile pozytywnie w ocenie opinii publicznej przyjmowane są racje ustawodawcy w zakresie potrzeby uporządkowania kompetencji poszczególnych organów i ustanowienia hierarchii w zakresie działań antyterrorystycznych, to dość kontrowersyjne wydają się zapisy mówiące o nowych uprawnieniach służb, w tym również Policji. Według opinii wyrażonej w 2016 r., przez Komendanta Głównego Policji Jarosława Szymczyka, „to są dobre rozwiązania. Mam świadomość, że budzą kontrowersje, bo gdzieś po raz kolejny wkraczamy w sferę uprawnień i wolności każdego człowieka. W dzisiejszych czasach, przy takim poziomie zagrożenia terrorystycznego, z jakim mamy do czynienia w Europie, musimy – i tutaj nie ma innej drogi – kosztem pewnego ograniczenia swobód obywatelskich dać kompetencje służbom do zapewnienia bezpieczeństwa. (...) Jestem pewien, że Polacy doskonale to rozumieją. Żyjemy w czasach, w których to bezpieczeństwo jest wartością nadrzędną. Jestem przekonany o tym, że mamy tak wypracowane mechanizmy kontrolne, które nie pozwolą nam na nadużywanie tych uprawnień”³⁵. Samoświadomość obowiązku skutecznego, ale zgodnego z prawem postępowania jest o tyle istotna, iż to na Policji ciąży obowiązek bezpośredniego reagowania na zdarzenia terrorystyczne w ich początkowej fazie.

Kierującymi działaniami antyterrorystycznymi – w sensie praktycznym, wykonawczym – podejmowanymi przez właściwe służby lub organy w ramach ich ustawowych zadań na miejscu zdarzenia o charakterze terrorystycznym jest funkcjonariusz Policji, wyznaczony przez Komendanta Głównego Policji, a w przypadkach niecierpiących zwłoki przez właściwego miejscowo komendanta wojewódzkiego Policji³⁶. Jedynie w drodze wyjątku, w przypadku zdarzenia mającego miejsce na obszarach lub w obiektach należących

---

³⁴ Ibidem, art. 15 ust. 1.

³⁵ *Szef policji o ustawie antyterrorystycznej: to są dobre rozwiązania*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/policja-kgp-o-projekcie-ustawy-antyterrorystycznej,638137.html>, (data dostępu: 01.08.2016).

³⁶ Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach..., art. 18 pkt 1.

do komórek i jednostek organizacyjnych podległych bezpośrednio lub pośrednio Ministrowi Obrony Narodowej, jest to żołnierz Żandarmerii Wojskowej wyznaczony przez Ministra Obrony Narodowej, a w przypadkach niecierpiących zwłoki przez Komendanta Głównego Żandarmerii Wojskowej.

Nowe uprawnienia służb obejmują przede wszystkim podejmowanie działań zapobiegawczych i operacyjnych przed zaistnieniem jakiegokolwiek zdarzenia o charakterze terrorystycznym. Funkcjonariusze ABW, Policji i Straży Granicznej zyskują szersze uprawnienia do pobierania obrazu linii papilarnych lub utrwalania wizerunku twarzy osoby niebędącej obywatelem RP w uzasadnionych, określonych w ustawie, przypadkach³⁷. Dane te mają być przekazywane do Komendanta Głównego Policji oraz włączane do baz danych Policji, przy zapewnieniu możliwości dostępu do tych danych ABW, Policji i Straży Granicznej oraz ich przetwarzania i aktualizacji przez te służby na potrzeby prowadzonych przez nie postępowań. Na obecnym etapie kompetencje te pozostają „uśpione” z uwagi na konieczność wydania stosownego rozporządzenia przez Prezesa Rady Ministrów odnośnie procedury pobierania i przetwarzania tych danych.

Szczegółowe uprawnienia kierującego działaniami antyterrorystycznymi obejmują, o ile jest to uzasadnione sytuacją i tylko w niezbędnym zakresie i czasie, następujące działania:

- zarządzenie ewakuacji osób lub mienia z miejsca zdarzenia do wskazanego miejsca, obiektu lub obszaru;
- wprowadzenie zakazu przebywania osób postronnych w miejscu zdarzenia i w jego pobliżu;
- zarządzenie wstrzymania ruchu drogowego lub kolejowego, a także kursowania środków publicznego transportu zbiorowego w miejscu zdarzenia i jego otoczeniu;
- żądanie nieodpłatnego korzystania z nieruchomości lub nieodpłatnego przejęcia do używania ruchomości, w tym środków transportu, a także przedmiotów i urządzeń, koniecznych do przeprowadzenia działań kontrterrorystycznych;

---

³⁷ Ibidem, art. 10 ust. 1.

- żądanie udzielenia pomocy od instytucji, organizacji, przedsiębiorców i osób fizycznych lub wydawanie im poleceń (wiązących)³⁸.

Ponadto, w przypadku trzeciego lub czwartego stopnia alarmowego, minister właściwy do spraw wewnętrznych, z inicjatywy własnej albo na wniosek Szefa ABW lub Komendanta Głównego Policji, może zarządzić zakaz odbywania zgromadzeń publicznych lub imprez masowych na obszarze lub w obiekcie objętym stopniem alarmowym, jeżeli jest to konieczne dla ochrony życia i zdrowia ludzi lub bezpieczeństwa publicznego³⁹.

Kolejnym nowym szczególnym uprawnieniem, przysługującym m.in. funkcjonariuszom Policji biorącym udział w działaniach antyterrorystycznych, jest możliwość „specjalnego użycia broni”, co oznacza dopuszczalność użycia broni palnej przeciwko osobie dokonującej zamachu, którego skutkiem może być śmierć lub bezpośrednie zagrożenie życia lub zdrowia tej osoby, o ile jest to niezbędne do przeciwdziałania bezpośredniemu, bezprawnemu, gwałtownemu zamachowi na życie lub zdrowie człowieka, a użycie broni palnej w sposób wyrządzający możliwie najmniejszą szkodę jest niewystarczające i przeciwdziałanie takiemu zamachowi w inny sposób nie jest możliwe, z uwzględnieniem wszelkich okoliczności zdarzenia o charakterze terrorystycznym oraz możliwości działań kontrterrorystycznych⁴⁰. Decyzję (co do wyrażenia zgody oraz cofnięcia zezwolenia) w tym zakresie może podjąć kierujący działaniami; wykonawcami są funkcjonariusze Policji, Straży Granicznej, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, żołnierze Żandarmerii Wojskowej lub żołnierze Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, wchodzący w skład tzw. „grupy kontrterrorystycznej”. Specjalne użycie broni podlega zasadom określonym w ustawie z dnia 24 maja 2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej⁴¹.

Ustawa antyterrorystyczna wprowadziła także daleko idące zmiany w zakresie uprawnień funkcjonariuszy w postępowaniu przygotowawczym. W przypadku podejrzenia lub usiłowania

---

³⁸ Ibidem, art. 20 ust. 1 i 2.

³⁹ Ibidem, art. 21.

⁴⁰ Ibidem, art. 23.

⁴¹ Ustawa z dnia 24 maja 2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej, Dz.U. 2013, poz. 628.

popelnienia albo przygotowania przestępstwa o charakterze terrorystycznym, w celu wykrycia lub zatrzymania albo przymusowego doprowadzenia osoby podejrzewanej, a także w celu znalezienia rzeczy mogących stanowić dowód w sprawie lub podlegających zajęciu w postępowaniu karnym, prokurator (nie sąd) może postanowić o przeprowadzeniu przez organy ścigania, w tym Policję, przeszukania pomieszczeń i innych miejsc znajdujących się na wskazanym w postanowieniu obszarze lub zatrzymaniu osoby podejrzewanej – jeżeli istnieją uzasadnione podstawy do przypuszczenia, że osoba podejrzewana lub wymienione rzeczy na tym obszarze się znajdują⁴².

Ustawa antyterrorystyczna stanowi pewne *novum* w polskim porządku prawnym. Z jednej strony spełnia oczekiwania co do zapewnienia porządku publicznego i bezpieczeństwa na wypadek ataku terrorystycznego, z drugiej stanowi daleko idącą ingerencję w wolności obywatelskie (kwestionowana jest konstytucyjność niektórych rozwiązań). Podnosi się także w opinii publicznej, iż w sytuacji, gdy Polska nie była dotąd dotknięta atakami terrorystycznymi, podobnymi do tragedii zachodnioeuropejskich, brak jest uzasadnienia dla powiększania uprawnień służb. Trudno jest jednak przewidzieć, kiedy i w jaki sposób dane państwo może być narażone na zagrożenia międzynarodowego czy nawet rodzimego terroryzmu, o czym świadczą zamachy dokonane w 2011 r. przez Andersa Breivika w uważanej za ostoję spokoju Norwegii⁴³. Zapewnieniu bezpieczeństwa państwa w obliczu nieprzewidywalnych zagrożeń służyć zatem powinny szczególne regulacje, umożliwiające wdrożenie szczególnych procedur.

Zakończenie

Współczesne zagrożenie terroryzmem ma charakter nieprzewidywalny, nagły i wielowymiarowy. Zakres stosowanych środków, metod i narzędzi wykorzystywanych przez terrorystów jest tak zróżnicowany i zmienny, iż wymusza to na organach odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa i obywateli ciągłą gotowość i zachowanie

---

⁴² Ibidem, art. 25 ust. 1.

⁴³ Cf. E. Czykwin, *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*, Warszawa 2019.

czujności. Zmusza także do budowania sieci wzajemnych powiązań i współpracy pomiędzy jednostkami mundurowymi, organami państwa oraz podmiotami cywilnymi.

Służbą, która „stoi na pierwszej linii frontu” oraz w najpowszechniejszym zakresie odpowiada za zabezpieczenie kontrterrorystyczne kraju jest Policja. Pełni ona w działaniach antyterrorystycznych bądź funkcje wspierające i wykonawcze (rolę wiodącą sprawuje szef ABW), bądź samodzielne (jako kierujący działaniami) i wtedy może być, na zasadzie subsydiarności, wspierana przez inne służby, takie jak oddziały i pododdziały Sił Zbrojnych, Straży Granicznej i Żandarmerii Wojskowej. Równie istotne jest zatem przygotowanie i utrzymywanie gotowości Policji do realizacji zadań kontrterrorystycznych na poziomie taktycznym, jak i wykonywanie zadań polegających na prowadzeniu działań bojowych na rzecz innych służb i podmiotów pozapolicyjnych.

Regulacje wprowadzone ustawą antyterrorystyczną podtrzymują to kluczowe *status quo* Policji, pomimo formalnego podporządkowania działań antyterrorystycznych prowadzonych przez służby przewodniej roli Szefa ABW. Policja nawet w nowym rozkładzie sił pozostaje instytucją, która zobowiązana jest do aktywnego działania jako pierwsza (pozycja kierującego działaniami AT), uczestniczy w całym procesie zwalczania, zapobiegania i niwelowania skutków zdarzeń o charakterze terrorystycznym oraz zobligowana jest do zebrania dowodów i doprowadzenia sprawców przestępstwa przed organy sprawiedliwości.

Bibliografia / References

Literatura przedmiotu

- Czykwin E., *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*, Warszawa 2019.
- Lada W., *Polscy terroryści*, Kraków 2014.
- Maciejewski J., *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*, Wrocław 2012.
- Pawłowski A., *Typologia terroryzmu politycznego*, [w:] *Terroryzm polityczny*, red. J. Muszyński, Warszawa 1991.

- Serwiak S., *Cyberprzestrzeń jako źródło zagrożenia terroryzmem*, [w:] *Przestępczość zorganizowana. Świadek koronny. Terroryzm w ujęciu praktycznym*, red. E. Pływaczewski, Kraków 2005.
- Sońta C., *Przestępstwo o charakterze terrorystycznym w prawie polskim*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2005, nr 4.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji, Dz.U. 2019, poz. 161.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz.U. 2018, poz. 1600.
- Ustawa z dnia 16 listopada 2000 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu, Dz.U. 2016, poz. 299 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2017, poz. 1932.
- Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym, Dz.U. 2017, poz. 1928.
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym, Dz.U. 2018, poz. 1401.
- Ustawa z dnia 24 maja 2013 r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej, Dz.U. 2013, poz. 628.
- Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach antyterrorystycznych, Dz.U. 2018, poz. 452.
- Ustawa z dnia 1 marca 2018 r. o przeciwdziałaniu praniu pieniędzy oraz finansowaniu terroryzmu, Dz.U. 2018, poz. 723.
- Uchwała nr 252 Rady Ministrów z dnia 9 grudnia 2014 r. w sprawie „Narodowego Programu Antyterrorystycznego na lata 2015-2019”, M.P. 2014, poz. 1218.
- Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o działaniach antyterrorystycznych oraz o zmianie niektórych innych ustaw (druk sejmowy nr 516), <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=6371C2D58BC29DC2C1257FB5004BBF79>, (data dostępu: 31.12.2020).
- Zarządzenie nr 26 Komendanta Głównego Policji z dnia 16 kwietnia 2019 r. w sprawie metod i form działania pododdziałów kontrterrorystycznych Policji, Dz. Urz. 2019, poz. 161 i 125.

Strony internetowe

- Centralny Pododdział Kontrterrorystyczny Policji „BOA”,*
<https://policja.pl/pol/boa>, (data dostępu: 31.12.2020).
- Makarski A., *Centrum Antyterrorystyczne Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Geneza, zasady działania oraz doświadczenia po pierwszym roku funkcjonowania*, <http://www.abw.gov.pl/pl/zadania/zwalczanie-terroryzmu/centrum-antyterrorysty/62>,
[Centrum-Antyterrorystyczne-CAT.html](http://www.abw.gov.pl/pl/zadania/zwalczanie-terroryzmu/centrum-antyterrorysty/62), (data dostępu: 03.08.2016).
- tmw\mtom, *Szef policji o ustawie antyterrorystycznej: to są dobre rozwiązania*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/policja-kgp-o-projekcie-ustawy-antyterrorystycznej,638137.html>, (data dostępu: 01.08.2016).

Veronika Illés

ORCID: 0000-0003-1235-9259
veronika.illes@hotmail.com

Katolicki Uniwersytet Pétera Pázmánya
Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych
Węgry

Mniejszości narodowe i ich ochrona w prawie międzynarodowym w XX w. Kwestie definicyjne na przykładzie Polaków i Węgrów na Ukrainie

National minorities and their protection in international law
in the 20th century. Definition issues on the example
of the Poles and Hungarians in Ukraine

DOI: 10.34739/doc.2020.17.03

Abstrakt: Problematyka mniejszości narodowych analizowana jest już od wielu lat. Pomimo uwzględniania różnorodnych podejść nie wypracowano jednak do-tychczas jednolitej, powszechnie obowiązującej definicji. Występuje bowiem szereg czynników, które skłaniają ustawodawców do ochrony określonych cech danych grup społecznych. W artykule przeanalizowano czynniki umożliwiające uzyskanie kompleksowego obrazu tego, co oznacza status mniejszości, ochrona mniejszości, a także zakres rozwoju ich praw w XX w. Współczesny kształt międzynarodowego prawa ochrony mniejszości ukształtował się po I wojnie światowej. W wyniku powstania nowych państw, przesunięcia granic zaistniało szereg nowych mniejszości. Dlatego też nieuniknione było uporządkowanie ich sytuacji w ramach uregulowań międzynarodowych. Niewątpliwie doświadczenie I wojny światowej zmieniło stosunek do mniejszości. Po II wojnie światowej dokonana została swoista ewolucja tego podejścia. Akcenty przesunięte zostały z praw zbiorowych na prawa jednostki i prawa człowieka, a prawa mniejszości znalazły się na dalszym planie. Problem ten został omówiony na przykładzie sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim mniejszości polskiej i węgierskiej mieszkających na Ukrainie.

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe, prawo międzynarodowe, Polacy i Węgrzy na Ukrainie, XX wiek

Abstract: The issue of national minorities already has a rich historiography, but so far no uniform definition of the concept of minority has been formulated. It is no coincidence, because it depends on a number of factors which features of a particular social group the legislator wishes to protect or along which features it grants them additional rights. I attempt to analyze these factors in order to provide a comprehensive picture of who we mean by minorities, what minority protection means, and how their rights developed in the 20th century. Modern international minority protection law developed after the First World War. As a result of the border arrangements after the Great War, a number of new minorities were born, so it was inevitable to place their situation within the international framework. The experience of World War I changed attitudes towards minorities. However, after World War II, the emphasis shifted from collective rights to individual, human rights, and minority rights were relegated to the background. I would like to support this issue with examples from the situation in Central and Eastern Europe, including the Polish and Hungarian minorities living in Ukraine.

Keywords: national minority, international law, Poles and Hungarians in Ukraine, 20th century

Podejście koncepcyjne, klasyfikacja

Mniejszości i potrzeba ich ochrony to zagadnienia nie nowe, ale zakorzenione w prawie międzynarodowym w pierwszej połowie XX w. Podjęto już wiele prób ich zdefiniowania. Aby prawo międzynarodowe mogło tworzyć reguły normatywne, konieczne jest określenie, kogo zaliczamy do mniejszości oraz co należy do wartości, które chcemy chronić mocą prawa. Jak dotąd nie ma jednolitej definicji pojęcia mniejszości. Nieprzypadkowo, albowiem to, które cechy danej grupy społecznej ustawodawca uzna za tak istotne, żeby ją chronić i przyznać jej dodatkowe uprawnienia, zależy od szeregu czynników. Jednym z problematycznych aspektów definicji jest fakt, że traktowanie relacji między wszystkimi państwami i ich mniejszościami jednakowo nastęrcza pewnych trudności. Ponadto kwestie, które mają wpływ na suwerenność państwa, każde może traktować jako swoją wewnętrzną sprawę. W związku z tym trudno jest przyjąć definicję, która ograniczałaby państwa do kwestii merytorycznych. Biorąc pod uwagę liczbę konwencji międzynarodowych, możemy dojść do wniosku, że zasada *res ipsa loquitur* („rzecz mówi sama za siebie”) jest dostateczna, ale biorąc pod uwagę różnorodność i elastyczność definicji, uważam jednak za konieczne stworzenie spójnej definicji, aby

wspomóc jednolitą interpretację i kodyfikację oraz w celu uniknięcia tego, żeby procesy kodyfikacyjne kończyły się jałową dyskusją (przy czym nie twierdzę, że definicja jest ważniejsza od kodyfikacji). Poniżej pragnę przeanalizować pojęcie mniejszości, nie ignorując obecnie stosowanych interpretacji¹.

Najważniejsze pytanie, jakie musimy zadać, definiując pojęcie mniejszości, zawiera się w ustaleniu, które cechy uważamy za charakterystyczne dla niej. Idąc tym tropem, musimy zwrócić uwagę zarówno na czynniki subiektywne, jak i obiektywne. Najpowszechniejszą definicją pojęcia mniejszości jest definicja Francesco Capotortiego z 1979 r., która brzmi następująco: „Mniejszość jest grupą liczebnie ustępującą wobec reszty ludności państwa, nieodgrywającą dominującej pozycji, której członkowie, będąc obywatelami danego państwa, posiadają etniczne, religijne lub językowe cechy różniące ich od reszty ludności i wskazujące na poczucie solidarności ukierunkowane na zachowanie kultury, tradycji, religii lub języka”². Punktem wyjściowym niniejszej analizy będzie ta definicja, w której jak widać, również można znaleźć elementy obiektywne i subiektywne. Te pierwsze obejmują *cechy etniczne, religijne lub językowe*.

W powyższej definicji występuje pojęcie *etnikum*, oprócz którego powtarzają się określenia „rasowy, kulturowy lub narodowy”. W ich zastosowaniu często występują niespójności. Zgodnie z biologiczną interpretacją rasy, każdy człowiek należy do jednego gatunku, a w przypadku międzynarodowego podejścia prawnospołecznego mamy na myśli kategoryzację na podstawie różnic fizycznych wynikających z określonego pochodzenia. Zgodnie z unijną dyrektywą kwalifikacyjną, która została transponowana do prawa węgierskiego przez art. 64 ust. 1 ustawy nr LXXX z 2007 roku, „pojęcie rasy obejmuje w szczególności aspekty koloru skóry, pochodzenia i przynależności do określonej grupy etnicznej”³. Przy czym Rudolf Andorka dodaje, że chociaż wszystko to jest poprawne, to ważnym aspektem dyferencji rasowej jest fakt, że skoro nie ma znaczącej biologicznej

---

¹ P. Kovács, *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Pro minoritate könyvek*, Budapest 1996, s. 36-40.

² F. Capotorti, *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York 1979, s. 96.

³ 2007. évi LXXX. Törvény a menedékjogról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700080.tv>, (data dostępu: 22.04.2020).

różnicy między rasami, jest to jeszcze jedna kategoria utworzona przez społeczeństwo i ostatecznie „samo społeczeństwo – większość i mniejszość – określa, kto do jakiego gatunku (rasy) należy”⁴.

Powracającym elementem istoty grup etnicznych jest wspólna tożsamość kulturowa, charakterystyczna dla grup etnicznych o historycznie utrwalonym poczuciu przynależności, które stanowią liczącą mniejszość w danym państwie. Zwykle grupa etniczna różni się od mniejszości narodowej tym, że przedstawiciele tej ostatniej posiadają państwo macierzyste, ojczyznę zewnętrzną, i uważają się za członka tego państwa lub przynajmniej mają poczucie przynależności transgranicznej do danego narodu. Specyfika tych wspólnot polega na tym, że mają taką samą historię, kulturę, język jak osoby mieszkające w państwie macierzystym i, w konkretnych przypadkach, stały się mniejszościami po secesji niektórych obszarów, więc odległość geograficzna nie jest znacząca, a ich struktura społeczna jest zazwyczaj kompletna (w zależności od tego, czy nie została okaleczona po tym, jak stały się mniejszością). Koncepcja ta opisuje charakterystykę zjawiska Europy Środkowo-Wschodniej⁵.

Jeśli, w zgodzie z francuskim poglądem, *narod* ma być uważany za wspólnotę obywateli (w broszurze Sieyès ze stycznia 1789 r. czytamy, że *narod* to nic innego jak „grupa obywateli żyjących na podstawie wspólnych praw i reprezentowanych przez tę samą legislaturę”⁶), *ad absurdum* nie możemy też mówić o mniejszości narodowej. Opierając się na definicji Anthony'ego D. Smitha⁷, zgodnie z którą *narod* opiera się między innymi na wspólnym dziedzictwie historycznym i kulturowym, i zwracając szczególną uwagę na państwa Europy Środkowo-Wschodniej, widzimy, że spójność językowa i kulturowa odgrywa silną rolę w budowaniu narodu, a granice państwa i narodu nie pokrywają się. W interpretacji anglosaskiej i francuskiej narody są jednoznaczne z państwami, a więc narodowości definiuje się jako grupy etniczne, ponieważ jednak mniejszości podawane jako przykłady w tym opracowaniu nie mogą być wykluczone z procesu stawania się narodem ani w Polsce, ani na Węgrzech,

⁴ R. Andorka, *Bevezetés a szociológiába*, Budapest 2006, s. 256-259.

⁵ Cs. Gy. Kiss, *Vázlat a nemzeti kisebbségről*, „Educatio” 1993, nr 2, s. 173-178.

⁶ M. Bihari, *Politológia. Nemzedékek Tudása*, Budapest 2013, s. 195.

⁷ A.D. Smith, *A nemzetek eredete*, [w:] *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, red. Z. Kántor, Budapest 2004, s. 206-209.

i moim zdaniem, sam naród nie ogranicza się do swoich obecnych obywateli, więc w niniejszej pracy nie stronię od użycia terminu *mniejszości narodowe*⁸.

U Capotortiego i prawie we wszystkich definicjach prawa międzynarodowego znajduje się pojęcie *mniejszości religijnej*, która jest być może najstarszym rodzajem mniejszości, biorąc pod uwagę, jak silna była w przeszłości identyfikacyjna rola religii. Głównymi elementami źródła dyferencji w tym przypadku jest wiara, udział w ceremoniach religijnych lub jego odmowa czy też inne czynności, wyrażanie opinii i forma zachowania wymagane przez religijność. Równie powszechne określenie: *mniejszość językowa* dotyczy mniej więcej tych, którzy nie mówią językiem urzędowym, jednak zwykle temu ugrupowaniu towarzyszą dodatkowe specyficzne cechy, które prowadzą nas z powrotem do pojęcia mniejszości etnicznych i narodowych.

Te obiektywne czynniki uzupełniane są czynnikiem subiektywnym, a mianowicie wolnością wyboru tożsamości. Decydujące znaczenie ma tu poczucie przynależności lub jego brak. Z tej przyczyny mniejszość potrzebuje ochrony, ponieważ chce zachować swoje cechy wyróżniające je od społeczeństwa większościowego. W definicji autorstwa Capotortiego wyraża to fragment: „poczucie solidarności ukierunkowane na przechowanie”. Dlatego nie wystarczy sama obecność powyższych faktycznych elementów, czyli ilościowo mniejsza grupa niepełniąca dominującej roli (klauzula ta jest istotna, ponieważ nie wszystkie grupy mniejszościowe pełnią rolę podrzędną, jak na przykład w Republice Południowej Afryki, gdzie ochrony potrzebują podmioty stanowiące większość) i że mają cechy odróżniające je od innych mieszkańców. Wracając do pojęcia mniejszości narodowych, jego *sine qua non* polega właśnie na poczuciu przynależności.

Mniejszości możemy podzielić również według innych kryteriów niż wymienione wcześniej. Uprawnione jest podejście do badania pod kątem ich wielkości, położenia geograficznego i tożsamości. Analizując ich liczebność, możemy przeanalizować zagadnienie z dwóch perspektyw. Z jednej strony zasadne jest mówić o wielkości absolutnej, z drugiej zaś o wielkości relatywnej. Pierwsza z nich

---

⁸ Cs. Gy. Kiss, *Nemzet, függetlenség, Közép-Európa*, „Hitel” 2015, nr 2, s. 110-115.

przedstawia liczebność narodowości obecnej w danym kraju, druga zaś rzuca światło na to, jaką część całkowitej liczby ludności tego kraju stanowi. W przypadku Polaków na Ukrainie pierwszy spis ludności z 1959 r. wykazał obecność 363,3 tys. Polaków⁹, podczas gdy w przypadku Węgrów liczba ta przekroczyła nieznacznie 146 tys.¹⁰ Kolejny spis powszechny w 1970 r. wykazał, że populacja Polaków liczyła 295,1 tys., w 1979 r. – 258,3 tys., zaś ostatnie dane z czasów ustroju radzieckiego wykazują już tylko 219,2 tys.¹¹ W przypadku narodowości węgierskiej wręcz przeciwnie, można zaobserwować wzrost populacji, która według spisu ludności z 1970 r. wzrosła do 151,9 tys. osób, osiągając maksimum: 158,4 tys. w 1979 r., przy znikomym spadku w 1989 r., o czym świadczą obecność 155,7 tys. Węgrów na Zakarpaciu.

Warto zauważyć również, że relatywna wielkość narodowości – czyli jaki odsetek ukraińskiego społeczeństwa stanowi – w przypadku obu mniejszości spadła. Jest to zrozumiałe w przypadku Polaków, biorąc pod uwagę stały spadek liczebności, natomiast w sytuacji Węgrów stało się tak pomimo tendencji wzrostowej¹². O ile w 1959 r. Polacy stanowili 0,87%, a Węgrzy 0,35% całej, liczącej 41 669 tys. osób, ludności Ukrainy, o tyle w 1989 r. ci pierwsi stanowili już tylko 0,42%, a ci drudzy 0,3% mieszkańców. W niepodległej Ukrainie, powstałej po zmianie ustroju, pierwszy spis powszechny odbył się w 2001 r. Polacy wiele się po nim spodziewali, wierzyli bowiem, że za czasów władzy radzieckiej dane były zmanipulowane i faktyczna liczba Polaków jest co najmniej dwukrotnie wyższa. Jednak spis powszechny z 2001 r. wykazał drastyczny spadek polskiej populacji. Należy dodać, że kryzys demograficzny dotknął całą Ukrainę.

Od 1959 r. liczba Polaków zmniejszyła się o ponad połowę i spadła do 144,1 tys. Z perspektywy prawie 20 lat nie możemy stwierdzić, że trend spadkowy zmienił się wraz z upadkiem dyktatury i renesansem polskości kresowej. Dziś widzimy, że ich asymilacja na

⁹ P. Eberhardt, *Ludność Polska na Białorusi, Litwie i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2005, t. XXXIII, z. 1, s. 145-163.

¹⁰ I.D. Molnár, *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*, Budapest 2018, s. 109.

¹¹ P. Eberhardt, *Ludność Polska...*, s. 145-163.

¹² I.D. Molnár, *Perifériáról perifériára...*, s. 73-115.

Ukrainie poszła w nieodwracalnym kierunku¹³. O ile systematyczny spadek liczebności Polaków spowodowany był procesem asymilacyjnym i rozproszeniem społeczności, o tyle w przypadku Węgrów większe znaczenie miała niska reprodukcja i emigracja. Liczba Węgrów na Zakarpaciu w 2001 r. wynosiła 151,5 tys., a kolejne 5,1 tys. osób mieszkało w rozproszeniu na wschód od tego regionu. Chociaż Węgom rokowano wyższe tempo spadku liczebności, nie było ono jednak tak drastyczne jak w przypadku Polaków. Wpłynął na to również fakt, że na skutek zmian ustrojowych i przyniesionych przez nie pewnych korzyści, podczas spisu powszechnego narodowość węgierską zadeklarowały osoby o niepewnej tożsamości lub takie, które wcześniej ze strachu deklarowały przynależność do innej narodowości, jak również duża liczba Cyganów (czego konsekwencją jest wykazane w statystyce zmniejszenie populacji Romów, znanych skądinąd z wysokiej dzietności)¹⁴.

Era radziecko-ukraińska odcisnęła jednak odmienne piętno na obu narodowościach, na co wpłynęło ich położenie geograficzne, język ojczysty i inne czynniki. Ażeby to zrozumieć, musimy przejść do analizy kolejnego aspektu, który dzieli mniejszości według ich położenia geograficznego. Za kryterium klasyfikacji można przyjąć, czy są to mniejszości zwarte, czy rozproszone; decydująca może być też odległość, jaka dzieli daną narodowość od jej ojczyzny zewnętrznej. Przy badaniu omawianych mniejszości widzimy doskonale odwzorowanie tych dwóch wariantów. Podczas gdy rozmieszczenie Polaków na Ukrainie jest rozproszone, tworząc mniejszość w prawie wszystkich powiatach, większość Węgrów mieszka w zwartych skupiskach na Zakarpaciu. Ponadto, badając historię Polski, trzeba również dodać, że po II wojnie światowej większość Polaków mieszkała na Ukrainie nie na tych obszarach, które trafiły poza granice Polski po upadku II Rzeczypospolitej, tylko stała się mniejszością już na skutek wcześniejszych rozbiorów Polski, więc w odróżnieniu od Węgrów ich asymilacja rozpoczęła się znacznie wcześniej (przyczyn rozproszenia zaś można doszukiwać się w ludobójstwie podczas II wojny światowej i późniejszych wysiedleniach).

¹³ P. Eberhardt, *Ludność Polska...*, s. 158-163.

¹⁴ I.D. Molnár, *Perifériáról perifériára...*, s. 109-127.

Podczas gdy Polacy zamieszkują w większości położone dalej od macierzy regiony żytomierski i chmielnicki, Węgrzy na Ukrainie są typową mniejszością pograniczną. Jednocześnie w przypadku Polaków podobieństwo języków słowiańskich również ułatwiało przenikanie, skąd już prosta droga do asymilacji. Dodatkowo, badając identyfikację etniczno-językową, można zauważyć, że podczas gdy w przypadku Polaków tylko 19% osób deklarujących w 1959 r. narodowość polską uważało język polski za język ojczysty, to w 1989 r. skurczyło się do 12,5%. Natomiast liczba Węgrów i osób posługujących się węgierskim jako językiem ojczystym była prawie identyczna, zarówno przed, jak i po upadku ustroju radzieckiego¹⁵. Na Zakarpaciu trudności językowe nie zwiększyły też liczby małżeństw mieszanych, w przeciwieństwie do Polaków, u których takich problemów nie było. W dodatku większość dzieci urodzonych w mieszanych etnicznie rodzinach posługiwała się językiem narodu dominującego¹⁶. W czasie reżimu komunistycznego asymilację i poczucie osamotnienia pogłębiał brak więzi między macierzą a jej mniejszością, ponieważ „opiekuńcze” zachowanie ze strony Węgier i Polski, jako zewnętrznej ojczyzny, było nie do pogodzenia z socjalistycznym internacjonalizmem.

Ważną rolę w szansach przetrwania mniejszości narodowej odgrywa *tożsamość*, będąca jednocześnie kolejną kwestią naszej analizy. Oceniając stopień poczucia tożsamości, można podzielić mniejszości na grupy o silnej tożsamości i grupy o niepewnej tożsamości¹⁷. Biorąc pod lupę narodowość polską i węgierską, możemy stwierdzić, że od Ukraińców, należących zazwyczaj do Kościoła prawosławnego czy grekokatolickiego, odróżnia ich przynależność do obrządku zachodniego. W omawianym przypadku dostrzec można również przenikanie się tożsamości narodowej i religijnej. Dotyczy to zwłaszcza Polaków, u których religijność odgrywa szczególnie istotną rolę.

Klasyfikując mniejszości według stopnia poczucia tożsamości, natrafiamy na pewną prawidłowość, a mianowicie, że mniej-

---

¹⁵ P. Eberhardt, *Ludność Polska...*, s. 158-163.

¹⁶ S. Stępień, *Przedmowa*, <http://www.pwin.pl/Publikacje/pnu32przedmowa.pdf>, (data dostępu: 30.11.2020).

¹⁷ Cs. Gy. Kiss, *Vázlat a nemzeti...*, s. 17-178.

szości, które pojawiły się po utworzeniu nowoczesnych państw narodowych, mają zwykle silniejsze poczucie tożsamości. Z pewnością sprawdza się to w przypadku Węgrów zakarpaccy, którzy stali się mniejszością w XX w., a którzy posiadają również silną świadomość regionalną. Mniejszości te mają specyficzny obraz swojej ojczyzny i rozwinęły zazwyczaj pewien rodzaj przywiązania do swego ścisłego miejsca pobytu, który urasta niejako do rangi odprysku prawdziwej, starej ziemi ojczystej, a „praojczyzna” nabiera charakteru symbolicznego. Czyli „ojczyzną nie jest kraj, tylko odprysk niegdysiejszej prawdziwej ojczyzny, wąski region: ziemia rodzinna, miejsce, gdzie żyje się według własnych tradycji, posługuje się językiem ojczystym, tworzy wspólnotę ze swoimi rodakami”¹⁸.

Działania organizacji międzynarodowych na rzecz ochrony mniejszości

Jak już wcześniej zaznaczono, w Europie Środkowej i Wschodniej rozwój narodów przebiegał inaczej niż na Zachodzie. Sytuacja mniejszości narodowych jest nierozzerwalnie związana z rozwojem państwa, w którym zamieszkują, jak również z relacjami między państwami, dlatego aby zrozumieć relacje warto omówić kształtowanie się międzynarodowych praw mniejszości. Kwestia mniejszości jest dla krajów zazwyczaj delikatną sprawą, ponieważ przez przedstawicieli większości społeczeństwa często postrzegana jest jako zagrożenie dla suwerenności i jedności¹⁹. W przypadku niektórych krajów (zwłaszcza Ukrainy) związana jest również z trudnością stawania się narodem, sporami terytorialnymi i niepewnością egzystencji. W tym kontekście Péter Kovács mówi o podwójnej lub wzajemnej frustracji między większością a mniejszością²⁰.

W przypadku niektórych mniejszości może to wynikać z utraty ich chlubnej przeszłości i dominującej pozycji, zepchnięcia do pozycji drugorzędneho obywatelstwa, poniesienia niekorzystnych konsekwencji i braku rekompensaty. Odwrotność tej frustracji można dostrzec w zachowaniu członków większości społeczeństwa,

¹⁸ E. Kovács, *Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje*, „Kárpátaljai Szemle” 1996, nr IV/6, s. 18-19.

¹⁹ Cs. Gy. Kiss, *Vázlat a nemzeti...*, s. 173-178.

²⁰ P. Kovács, *Nemzetközi jog...*, Budapest 1996, s. 36-40.

którzy po wyjściu z roli uciskanego narodu wspomnianie przez mniejszości ich własnej, chlubnej przeszłości mogą odczuwać jako obrazę, a nawet jako kwestionowanie podstaw czy deprecjonowanie swego istnienia. Błędne koło zaś powstaje w ten sposób, że ze wspomnianego powyżej względu grupa dominująca lub część tej grupy może dostrzegać zagrożenie swojej jedności terytorialnej i dlatego, z obawy przed separatyzmem, odrzuca wszelki partykularyzm.

Ta niemożność pojednania może być spowodowana tym, że większość społeczeństwa dostrzega ciągle niezadowolenie mniejszości, które czasami nie wynika być może z braku uznania małych kroków, ale z ich marginalnego znaczenia lub wręcz nieważkości²¹. Odrzucenie, brak ochrony przed ekstremizmem i poniesione (rzekomo lub w rzeczywistości) krzywdy, mogą skłaniać mniejszości do radykalizacji, ponieważ – jak powiada Oszkár Jászi – stały konflikt „gromadzi w duszach narodowości duże pokłady zgorzknienia i złości. Niemniej jednak stan umysłu znacznej części narodowości odzwierciedla raczej bierną rezygnację niż wojowniczą nienawiść”²².

Chociaż dzieło Oszkára Jászaiego z 1912 r. traktowało o ówczesnych mniejszościach na Węgrzech, równie dobrze może się odnosić do mniejszości będących przedmiotem mojej pracy. Ochrona mniejszości i polityka organizacji międzynarodowych zmierzają do przerwania łańcucha tych generujących się wzajemnie emocji, przy czym działania ponadnarodowej wspólnoty na rzecz ochrony mniejszości możemy potraktować też jako próbę złagodzenia poczucia winy. Podstawę tego poczucia winy, o ile takowe w ogóle istnieje, stanowi to, że wspólnoty ponadnarodowe uświadomiły sobie pewne dysfunkcje i ograniczenia w działaniu państw narodowych, na które nic nie mogą poradzić, właśnie dlatego, że w relacjach między mniejszością a państwem narody widzą kwestię suwerenności.

Kwestia lojalności jest również decydującym czynnikiem w relacjach mniejszość – większość, ponieważ państwo oczekuje takiego samego oddania od wszystkich swoich obywateli, także członków mniejszości. Jednak prymat lojalności wobec narodu ma swoją cenę: jest nią stworzenie takich warunków, aby mniejszości mogły czuć się

---

²¹ Ibidem.

²² O. Jászi, *A nemzeti államok kialakulása, és a nemzetiségi kérdés*, Budapest 1912, s. 480.

bezpiecznie (choć nawet mając tego świadomość, ich lojalność pozostaje domniemana i, co więcej, żądanie dowodów wierności nie licuje dziś z duchem prawa międzynarodowego).

Podsumowując dotychczasowe przemyślenia, należy stwierdzić, iż najistotniejsze znaczenie dla relacji między mniejszościami a państwem ma to, czy mniejszości mają poczucie bezpieczeństwa i czy ich podstawowe potrzeby są aktualnie zaspokajane²³. Podkreślał to już Oszkár Jászi w swojej pracy z początku XX wieku, w której następująco sformułował oczekiwania mniejszości narodowych: „Kwestia narodowości w oczach ludu to po prostu dobra administracja i szkoła, posługująca się jego językiem. Urzędnikiem i nauczycielem ma być »swój«. Niech nikt nie krzywdzi jego języka i obyczajów. Niech go nie tyranizuje żaden obcy”²⁴. To, że ponad sto lat później te żądania nie straciły na aktualności, nadaje im szczególną wagę.

Dziś, w pierwszych dekadach XXI w., wciąż jeszcze zadziwia nas, jak trudno jest zamienić podstawowe prawa i wartości człowieka w normatywy, a zwłaszcza wprowadzić je potem w życie. W zakresie praw człowieka możemy rozróżnić prawa indywidualne i zbiorowe. Podczas gdy te pierwsze regulowane są przez liczne konwencje międzynarodowe, drugie zostały zmarginalizowane przez ustawodawców, prawdopodobnie ze względu na przekonanie, że już sama gwarancja indywidualnych praw człowieka zdolna jest rozwiązać wszelkie konflikty. Wartości, które mają być objęte ochroną, w prawie międzynarodowym obłożone są zwykle szeregiem gwarancji i sankcji, co pozwala uniknąć problemów wynikających z *lex imperfecta*²⁵. Jednak w przypadku wielu międzynarodowych aktów prawnych możemy być świadkami braku podobnych regulacji, nie są one bowiem absolutnie konieczne wobec zasad głoszących wyższość ponad narodowości, obowiązują *ipso facto*.

W związku z powyższym narodziły się dwie najważniejsze szkoły, woluntarystyczna i normatywistyczna. Według wybitnego przedstawiciela tej pierwszej – Georga Jellineka prawo międzynarodowe jest konsekwencją samoograniczenia się państw. Heinrich Triepel zaś widział w nim scalanie się woli państw. Istotą szkoły

²³ P. Kovács, *Nemzetközi jog...*, s. 36-40.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Idem, *A kisebbségi jogok nemzetközi garanciái*, „Magyar Kisebbség” 1995, nr 1/1.

normatywistycznej, której jednym z najwybitniejszych przedstawicieli był Hans Kelsen, jest to, że prawo międzynarodowe znajduje się na szczycie tzw. „piramidy norm”, dominuje więc nad wszystkimi innymi przepisami, a swoją moc obowiązującą czerpie z faktu, że akceptujemy jego istnienie. I tak dotarliśmy do zasady *pacta sunt servanda*.

Mając za sobą aspekty formalne, możemy zająć się argumentacją merytoryczną. Według koncepcji prawa naturalnego, moc obowiązująca tych norm wynika z tego, że państwa przyjmują przepisy konieczne, zgodne z prawem i niepodważalne, gdyż bez nich zapanowałaby anarchia (jak sama nazwa wskazuje, źródłem praw naturalnych jest Bóg lub sama natura). Teoria socjologiczna twierdzi, że tam, gdzie istnieje społeczność, niewątpliwie są też zasady. Na koniec w jednym zdaniu odniosę się również do aspektów ideologii marksistowskiej, która za główne źródło uznaje stosunki gospodarcze, wskazując na wagę wpływu krajów rozwiniętych w procesie legislacji międzynarodowej. Należy jednak zauważyć, że wbrew podstawom teoretycznym, przepisy prawa międzynarodowego były i do dziś są ignorowane z zadziwiającą łatwością²⁶. Niemniej jednak waga i konieczność prawa międzynarodowego w dziedzinie praw mniejszości wynika z faktu, że reguły normatywne mogą zostać wprowadzone do takiego środowiska, którego państwa nie mogą zmieniać na życzenie, tylko za zgodą członków społeczności międzynarodowej. Za pomocą tej broni można kształtować ogólne zasady postępowania, które potrafią przynieść rzeczywiste rezultaty, ale kwestia omówiona powyżej pokazuje, że w praktyce wyniki te zależą od stopnia, w jakim państwa przestrzegają zasad prawa międzynarodowego. W związku z tym chciałabym naświetlić, jak wygląda ta kwestia w zakresie ochrony mniejszości. Przede wszystkim warto podkreślić, że odrębna ochrona mniejszości jest niezbędna, ponieważ naturalne i niezbywalne prawa człowieka, stojące w centrum zainteresowania XX w., nie zapewniają mniejszościom wystarczającej ochrony. Nie oznacza to, jakoby „równouprawienie” było niewystarczające, jednak jego realizacja wymaga specjalnych środków pozytywnej dyskryminacji.

Nowoczesne międzynarodowe prawo ochrony mniejszości powstało po pierwszej wojnie światowej. W wyniku ustaleń granicznych

---

²⁶ Idem, *Nemzetközi közjog*, Budapest 2011, s. 57-61.

po wojnie ujawniło się wiele nowych mniejszości. W okresie międzywojennym ich ochrona opierała się na traktatach pokojowych i konwencjach ochrony mniejszości, które były kontrolowane przez Ligę Narodów. Działaniami na rzecz ochrony mniejszości wielkie mocarstwa dążyły do zapewnienia pokoju i zadośćuczynienia dla narodów, które nie mogły skorzystać z prawa do samostanowienia. Jednym z najważniejszych pytań rodzącego się systemu ochrony mniejszości było to, czy w imię tolerancji zdoła forsować interesy mniejszości narodowych i zapobiegać ich dyskryminacji w pielęgnującej idee państw narodowych Europie Środkowo-Wschodniej. System ten opierał się zasadniczo na konwencjach dwustronnych i wielostronnych, które nie miały ogólnego zastosowania, tylko odnosiły się do określonej grupy krajów i, jak już wspomniałam, podlegał kontroli Ligi Narodów. Podstawowe źródła prawne tego systemu stanowiły traktaty międzypaństwowe, a wymogi formalne znajdziemy wśród decyzji podejmowanych przez Ligę Narodów, które miały na celu wyegzekwowanie tych układów. Najważniejszymi źródłami prawa materialnego były tzw. traktaty mniejszościowe, a także niektóre rozdziały porozumień pokojowych. Nie miały one ogólnego zastosowania. W przypadku traktatów mniejszościowych stronami układu były mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone oraz z reguły państwa, które uzyskały nowe terytoria, przez co w ich granicach znalazła się liczna mniejszość.

Jednym z takich źródeł był traktat z II Rzeczypospolitą zawarty 28 czerwca 1919 r. Traktat składał się z dwóch rozdziałów, z których pierwsza część dotyczyła praw podstawowych, których państwo musi przestrzegać i z którymi żaden przepis prawny na żadnym poziomie nie może być sprzeczny. Zostało to szczegółowo wyjaśnione w pierwszych 12 artykułach wspomnianej umowy. Pierwsza część gwarantuje prawa podstawowe, takie jak ochrona życia i wolności, prawo do wolnego praktykowania religii. Polska miała je zapewnić dla swoich obywateli, niezależnie od urodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii. Musiała zagwarantować, że narodowości w nowych granicach staną się *ipso facto* pełnoprawnymi obywatelami, jeśli wybiorą obywatelstwo polskie. W traktacie deklarowano równość w zakresie podstawowych praw obywatelskich i politycznych, ale w celu egzekwowania niektórych praw, (np. edukacja

w języku ojczystym) stawiał wymagania. Określano je z użyciem słów „znacząca” lub „liczna” (np. w obecności znacznej liczby mniejszości)²⁷. Dokumenty te, tak zwane *soft law*, czyli miękkiego prawa, miały słaby charakter normatywny.

Traktaty pokojowe z państwami pokonanymi w wojnie również zawierały postanowienia dotyczące ochrony mniejszości. Niektóre z nich znajdowały się również pod ochroną Ligi Narodów, a ponadto zawierały postanowienia, w których okrojone kraje otrzymały gwarancję, że państwa zobowiązują się do przestrzegania prawa międzynarodowego w celu ochrony ich mniejszości narodowych. W wyniku tych postanowień podmioty traktatu pokojowego też mogły się powoływać na podjęte w danej umowie zobowiązania w zakresie ochrony mniejszości. Analizując te traktaty, widzimy, że wspólnie były w stanie zagwarantować mniejszościom ochronę. Poza wspomnianymi powyżej istniały specjalne porozumienia o ochronie mniejszości, które zostały zawarte w celu uzupełnienia traktatów mniejszościowych oraz pokojowych²⁸. Ponadto poszczególne kraje składały też przed Ligą Narodów jednostronne deklaracje. Deklaracje, chociażby domyślnie, były często postrzegane jako warunek przyjęcia do Ligi Narodów. Cechą wspólną wszystkich deklaracji prawnych jest to, że państwa dobrowolnie ograniczają swoją suwerenność.

Nieuniknione jest pytanie, co tak naprawdę oznacza protektorat Ligi Narodów? Protektorat ten przekładał się na trzy różne sposoby ukierunkowane na ten sam cel. Po pierwsze, omówionych powyżej rozporządzeń prawa międzynarodowego nie można było zmienić bez zgody Rady Ligi Narodów. Po drugie, każdy członek Rady mógł zwrócić uwagę na naruszenie przepisów, w ślad za czym Rada miała prawo podjąć odpowiednie środki zaradcze, żeby naprawić sytuację. I wreszcie, w tym miejscu pojawia się trzeci poziom protektoratu. Jeśli Rada i dane państwo miały odmienne zdanie odnośnie określonego faktu lub kwestii prawnej, każda ze stron mogła skierować sprawę do Stałego Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, którego decyzja była wiążąca i nieodwołalna. Chociaż decyzje

---

²⁷ *Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r.*, Dz.U. 1920, nr 110, poz. 728.

²⁸ Np. umowy dotyczące Wysp Alandzkich między Szwecją a Finlandią, zatwierdzone przez Radę Ligi Narodów 27 czerwca 1921 r.

Trybunału były wiążące, nie przewidziano sankcji za ich nieprzestrzeganie, jedynym środkiem nacisku było wykluczenie z Ligi Narodów²⁹.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że mniejszości nie miały międzynarodowej osobowości prawnej, stanowiły zatem wyłącznie podmiot analizowanych powyżej, dotyczących ich klauzuli. W związku z tym nie miały też zdolności sądowej, a więc ich petycje miały charakter nieformalny i celem ich było zwrócenie uwagi Rady na naruszenia przepisów. Jako przykład posłużyć może protest Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) przeciwko polskim akcjom pacyfikacyjnym w 1930 r., który nie doznał się konkretnej odpowiedzi (pacyfikację potępiono, ale w obronie polskiego rządu wskazywano, że motywowana była wcześniejszymi akcjami sabotażowymi). Przyczyny tego stanu rzeczy należy szukać w tym, że decyzje Ligi dyktowane były nie tylko samym prawem, ale też polityką. Ponieważ Lidze brakowało środków do wyegzekwowania swoich decyzji, te opierały się często na kompromisie. W latach 30. XX w. Liga Narodów coraz bardziej traciła na znaczeniu, więc kurczył się także jej wpływ na sytuację mniejszości. System ochrony mniejszości opracowany pod egidą Ligi Narodów był szeroko krytykowany.

Należy jednak dodać, że podmioty traktatów o ochronie mniejszości nie wykazywały nadmiernego entuzjazmu. Podczas gdy wielkie mocarstwa postrzegały wojnę światową jako nauczkę skłaniającą do ograniczenia panującego dotąd absolutnego charakteru suwerenności, państwa zainteresowane kwestiami mniejszościowymi postrzegały prawa mniejszościowe, które zresztą dla decydentów nie były wiążące w stosunku do ich własnych mniejszości, jako uszczuplenie ich świeżo uzyskanej niepodległości. Celem zwycięskich mocarstw było osiągnięcie stabilności politycznej, a nie faktyczna ochrona mniejszości, ponieważ jednak w miejsce dawnych imperiów powstawały państwa wielonarodowe, mocarstwa zmuszone były udzielać im gwarancji³⁰.

---

²⁹ E. Szalayné Sándor, *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*, Budapest 2003, s. 79-175.

³⁰ Ibidem.

Pierwszy system prawny w obronie mniejszości stworzyła Liga Narodów. W drugiej połowie XX w. następczynią Ligi została ONZ. Jednak pod egidą Organizacji powstały jedynie postanowienia dotyczące lub uwzględniające w jakiejś formie ochronę mniejszości, natomiast interesy tych mniejszości nie zostały ujęte w odrębnym porozumieniu. Kodyfikatorzy Karty Narodów Zjednoczonych również stali na stanowisku, że ochrona podstawowych praw człowieka w zupełności wystarczy do zapewnienia mniejszościom bezpieczeństwa. Wychodząc z tego założenia, 10 grudnia 1948 r. uchwalono Powszechną Deklarację Praw Człowieka³¹. O ponadczasowości proklamowanego katalogu praw człowieka stanowi właśnie jego uniwersalny charakter.

Na pewnych etapach opracowywania Deklaracji istniała szansa, że znajdzie się w niej również klauzula mniejszościowa, która ostatecznie jednak nie została wprowadzona, po części z powodu braku zaangażowania mocarstw zachodnich, a po części z powodu protestu zainteresowanych państw³². Pozostając ściśle w kręgu indywidualnych praw człowieka, ONZ opracowała szereg dokumentów, które miały wpływ również na ochronę mniejszości. W pierwszej kolejności na uwagę zasługuje „Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona dnia 9 grudnia 1948 r.”. Konwencja ta, jak wynika z jej tytułu, nie koncentrowała się na ochronie mniejszości, możemy jednak odnieść ją do tej kwestii o tyle, że jej przedmiotami, określonymi w artykule II, są grupy narodowe, etniczne, rasowe lub religijne³³. Na zakaz dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię, poglądy polityczne lub inne, narodowość lub pochodzenie społeczne, majątek lub urodzenie w podobnym kontekście zwraca uwagę „Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty z 1964 r.”³⁴.

---

³¹ Nie było głosów przeciw, wstrzymało się osiem krajów: Związek Radziecki, Białoruś, Czechosłowacja, Jugosławia, Polska, Ukraina, RPA oraz Arabia Saudyjska.

³² E. Szalayné Sándor, *A kisebbségvédelem...*, s. 149.

³³ 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetvényének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1955, nr 54, s. 341-343.

³⁴ 1964. évi 11. törvényerejű rendelet az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1964, nr 33, s. 229-234.

Najbliższym tematyce ochrony praw mniejszości dokumentem jest chyba „Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, przyjęta 21 grudnia 1965 r.”³⁵. Zgodnie z pierwszym artykułem zakaz dyskryminacji oparty jest na następujących atrybutach: rasa, kolor skóry, pochodzenie, narodowość lub pochodzenie etniczne. Podobnie do poprzednich aktów, „Konwencja” na rok 1966 zawiera zobowiązanie zapewnienia praw ekonomicznych, społecznych i kulturowych, podkreślając, że wszystkie Państwa Strony mają obowiązek je realizować niezależnie od rasy, koloru skóry, płci, języka, poglądów politycznych lub innych, narodowości lub pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia czy innej sytuacji.

O wszystkich tych konwencjach można powiedzieć, że jednomyślnie zakazują dyskryminacji: nikt nie może być dyskryminowany ze względu na swoiste cechy. Jednak, jak już powyżej wyjaśniałam, prawa te nie służyły wyraźnej ochronie mniejszości, a ponieważ między innymi ten ostatni akt dotyczy zapewnienia praw tzw. pozytywnych, które zwykle nie należą do podstawowych praw człowieka, jak na przykład prawo do pracy, nie można zatem dochodzić ich drogą sądową³⁶. Konwencje te zawierają postanowienia, które zapewniały ochronę jednostek, nie były jednak wystarczające do ochrony społeczności, mimo że wymienione cechy odgrywają kluczową rolę również w definiowaniu mniejszości. Ponadto dla ochrony mniejszości zakaz dyskryminacji jest warunkiem koniecznym, ale nie wystarczającym.

Chociaż klauzula ochrony mniejszości, wówczas już sformułowana, nie znalazła się jeszcze w tekście Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, zawarte w niej prawa zostały zarejestrowane w Artykule 27 „Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych” z prawie niezmienną treścią. Traktat uchwalony został 16 grudnia 1966 r., ale na jego wejście w życie, które nastąpiło ostatecznie w 1976 r., trzeba było czekać dziesięć lat. Artykuł 27 rozporządzał: „W państwach, w których istnieją mniejszości etniczne,

---

³⁵ 1969. évi 8. törvényerejű rendelet A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New York-ban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1969, nr 31, s. 298-308.

³⁶ B. Majtényi, *Az ENSZ és a kisebbségek védelme*, „Kisebbségkutatás” 2003, 12 évf., 1, s. 167-177.

religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy³⁷.

Ogólnie rzecz biorąc, pod auspicjami ONZ nie udało się ustanowić jednolitego, wiążącego i rozstrzygalnego w drodze sądowej standardu. Normy prawne, jakkolwiek szerokie, pozostają na poziomie politycznej sfery władzy, jeśli nie ma ona środków, aby wyegzekwować wykonanie. Częściowo wynikało to z faktu, że członkowie Organizacji, która w większości składa się z krajów rozwijających się, nie wyszli jeszcze poza koncepcję państwa narodowego, a w ten sposób trudno jest dojść do porozumienia. Najważniejsze jednak, że Organizacja wyznaczyła minimalne standardy, więc jej rola przewodnia nie ulega żadnej wątpliwości.

Możliwości ONZ były ograniczone właśnie ze względu na jej ogólnoświatowy charakter. Nie można było oczekiwać, żeby Organizacja wprowadziła zasady, które będą miały taką samą wartość dla każdej mniejszości. Jednak już od takiej instytucji jak Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie można domagać się przepisów dostosowanych do mniejszości europejskich. Początkowo OBWE nosiła nazwę Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (tak naprawdę nie była organizacją międzynarodową³⁸). W trakcie przypadającej na drugą połowę XX w. działalności KBWE/OBWE wydała szereg dokumentów, które pod względem merytorycznym stanowiły krok naprzód w kierunku perspektywicznego rozwiązania problemu mniejszości. Słaba strona tych aktów – a być może nawet ich odważna nowatorskość – leżała w braku mocy prawnej. Takimi dokumentami były „Akt Końcowy z Helsinek, Akt Końcowy Konferencji Wiedeńskiej w 1989 r. lub, oprócz wielu innych, Dokument końcowy spotkania z Kopenhagi z 1990 r.”³⁹.

---

³⁷ 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1976, nr 32, s. 393-403.

³⁸ Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie służyła jako forum wielostronnych negocjacji między Wschodem a Zachodem. *Az EBESZ története*, <http://vienna.io.gov.hu/ebesztortenete>, (data dostępu: 30.11.2020).

³⁹ B. Majtényi, B. Vizi, *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*, Budapest 2003, s. 188-210.

W latach 90. XX w., wraz z upadkiem Związku Radzieckiego problem mniejszości stał się jeszcze bardziej palący w świecie *ius gentium*. Polityczne zmiany zmotywowały Radę Europy do uchwalenia wielu ważnych konwencji w zakresie ochrony mniejszości, a mianowicie „Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych” (1993) i „Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych” (1995). Podczas analizy wymienionych tu dokumentów pojawiają się dwa problemy. Po pierwsze, nie istniał jednolity dokument regulujący prawa mniejszości, po drugie, poprzednie istniały tylko jako dokumenty i rekomendacje *soft law*, nie były monitorowane. W porównaniu z tym jedną z głównych zalet dokumentów przygotowanych przez Radę Europy jest to, że posiadają mechanizm kontrolny, który umożliwia monitorowanie przestrzegania przepisów. W tym kontekście Państwa Strony zobowiązane były do składania komitetowi monitorującemu regularnych sprawozdań z dotychczasowych postępów. Dużą zaletą jest to, że również organizacje pozarządowe mogą przysyłać kontrsprawozdania, zawierające ewentualnie przemilczane przez dane państwo fakty.

Powstanie Karty Języków zainspirowane było tym, że w większości krajów tzw. językom regionalnym zagroziło niebezpieczeństwo, dlatego w przeciwieństwie do poprzednich dokumentów chroniących prawa językowe ta Karta chroni nie mniejszości, ale ich język. Celem Karty jest zatem zachowanie danego języka we własnym środowisku kulturowym, a więc jego ochrona, a nie stawanie do walki z językiem większości⁴⁰. Pierwsza wersja Karty została przyjęta przez RE w 1988 r., wtedy jednak nie została jeszcze otwarta do podpisu. Zwiększająca się po zmianie ustroju liczba aktów nietolerancji wobec mniejszości narodowych przyspieszyła finalizację Karty, która została przyjęta 5 listopada 1992 r., ponieważ jednak liczba podpisów nie osiągnęła pięciu, Karta weszła w życie dopiero w 1998 r.⁴¹ Do chwili obecnej Konwencję ratyfikowało 25 krajów⁴².

---

⁴⁰ P. Kovács, *A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*, „Acta humana: emberi jogi közlemények” 1993, 4/10, s. 64-71.

⁴¹ B. Vizi, *Az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Jogok Európai Chartája*, *Létünk* 2013, s. 126-133.

⁴² Państwa ratyfikujące do 2020 r.: *Chart of signatures and ratifications of Treaty 148*, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/signatures>, (data dostępu: 31.12.2020).

Oprócz przestrzegania prawa Komisja uważa za istotne, żeby państwa ratyfikujące składały mniejszościom również „oferty” w celu zapewnienia im możliwości zachowania języka ojczystego. Transpozycja norm musi wykroczyć poza ustawodawstwo, a Państwa Strony winny zachęcać wręcz narodowości do ratowania ich języka. Tekst Karty głosi, że ze strony państw potrzebne są zdecydowane działania wspierające. Istotą Karty nie jest jej formalne przestrzeganie, tylko praktyczne wdrażanie. Taki zamysł mógłby zostać wzmocniony możliwością wnoszenia skarg indywidualnych i zbiorowych, jednak z braku woli politycznej koncepcja ta nie mogła być urzeczywistniona i jest mało prawdopodobne, żeby taki mechanizm pojawił się w najbliższej przyszłości⁴³.

Pod auspicjami Rady Europy powstała również Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych, przyjęta w 1994 r. i podpisana wkrótce przez 20 państw⁴⁴. Konwencja głównie nakłada obowiązki na państwa, a nie nadaje prawa mniejszościom narodowym. Sytuacja mniejszości w każdym kraju jest inna, dlatego sporządzenie tak kompleksowej umowy jest konieczne pod kątem wszystkich państw. Właśnie w imię elastyczności Konwencja ramowa posługuje się często ogólnymi pojęciami, chociaż z punktu widzenia ustawodawcy nie ogranicza to, a raczej zwiększa skuteczność Konwencji, albowiem każde państwo może jak najlepiej dopasować realizację celów do wizerunku swojego kraju⁴⁵.

Nawet niniejsza Konwencja w sprawie mniejszości nie zawiera ogólnej definicji wskazującej na zakres desygnatów, jednak jej tekst podkreśla, że w tym przypadku możemy mówić tylko o mniejszościach narodowych: pozostałych grup (religijnych, etnicznych itp.) Konwencja nie obejmuje⁴⁶. Należy wspomnieć, że Konwencję można interpretować razem ze wszystkimi, uzupełniającymi ją traktatami międzynarodowymi, a nie zamiast nich. Często zdarza się, że

---

⁴³ G. Kardoss, *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának végrehajtási mechanizmusa*, [w:] *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*, red. K. Eplényi, Z. Kántor, Budapest 2012, s. 66-79.

⁴⁴ D. Hegedűs, *A nemzeti és etnikai kisebbségek nemzetközi védelme a XX. században*, http://www.europeer.hu/eu/eutanulmany_hegedus.html, (data dostępu: 31.12.2020).

⁴⁵ J. Böszörményi, *Az ENSZ kisebbségi kézikönyve*, Budapest 2004, s. 107-119.

⁴⁶ Ibidem.

mniejszości są wykluczane z egzekwowania przysługujących każdemu praw człowieka⁴⁷.

Konwencja nakłada obowiązek prawny w celu ograniczenia dyskryminacji, państwo jest więc zobowiązane w pierwszej kolejności do realizacji podstawowych zasad poprzez podjęcie specjalnych środków, powstrzymanie się od pewnych ustalonych działań i zagwarantowanie praw⁴⁸. W dalszej części artykuły Konwencji ramowej regulują najważniejsze aspekty mniejszościowego bytu, takie jak edukacja, używanie języka w administracji, ochrona tożsamości, ochrona przed przymusową asymilacją, a także możliwość uczestniczenia w sprawach publicznych⁴⁹. Karta została ratyfikowana przez niepodległą Ukrainę 5 listopada 1992 r. i wprowadzona w życie 1 marca 1998 r., a Konwencja Ramowa została przez nią ratyfikowana 1 lutego 1995 r. i wprowadzona w życie dokładnie trzy lata później⁵⁰.

Obserwując rozwój międzynarodowego prawa mniejszości w XX w., byliśmy świadkami szeregu eksperymentów i konstelacji, które odnosiły mniejszy lub większy sukces, jednak prawdziwym dopingiem w tym zakresie okazała się zmiana ustroju (koncentrując się tu ściśle na Europie). Wydaje się jednak, że dziś ten rozmach traci swój impet, podczas gdy kroki niezbędne do ochrony mniejszości są dalekie od zadowalających, ponieważ najważniejsze, a mianowicie prawo do skargi indywidualnej i zbiorowej oraz związany z nim system przymusu, w dalszym ciągu nie przysługuje wszystkim mniejszościom w Europie.

Pozostając na arenie międzynarodowej, nie wolno też zapominać o dwustronnych umowach między państwami. Zarówno Polska, jak i Węgry jako jedne z pierwszych zawarły z Ukrainą Traktaty o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. Polska podpisała Traktat 18 maja 1992 r. w Warszawie, a Republika Węgierska 6 grudnia 1991 r. w Kijowie. Po ogłoszeniu niepodległości priorytetem Ukrainy było nawiązanie pokojowych stosunków z sąsiednimi

---

⁴⁷ A. Bloed, *A nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezmény: útmutató nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) számára*, [w:] *Kisebbségvédelem és a nemzetközi szervezetek*, red. N. Bárdi, Budapest 2002, s. 140-154.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ P. Kovács, *Nemzetközi közjog*, Budapest 2016, s. 395-400.

⁵⁰ *Treaty list for a specific State*, https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/country/U?p_auth=37UzDnyk, (data dostępu: 31.12.2020).

państwami oraz doprowadzenie do uznania nowo uzyskanej niepodległości i granic. Zawarte z Rzeczypospolitą Polską i Republiką Węgier Traktaty o dobrym sąsiedztwie są podobne do siebie zarówno pod względem struktury, jak i treści. Na wstępie powołują się na prymat prawa międzynarodowego i opierają się na prawie tych samych dokumentach, a mianowicie Karcie Narodów Zjednoczonych, Akcie końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Paryskiej Karcie Nowej Europy i innych dokumentach OBWE, których nie będę tu szczegółowo wymieniać. Zaraz potem, w pierwszych artykułach, państwa deklarują nienaruszalność granic i oświadczają, że „nie mają wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych oraz nie będą takich roszczeń wysuwać w przyszłości”.

Wprowadzenie tego artykułu było szeroko krytykowane, wywołując u wielu osób niechęć. W przypadku Polski ochronie mniejszości narodowych poświęcony jest artykuł 11 Traktatu, zaś w przypadku Węgrów artykuł 17. Oba dokumenty znacznie się różnią, jednak przyjrzyjmy się najpierw ich podobieństwom. Traktaty nie definiują, co strony rozumieją przez mniejszości i generalnie są sformułowane w sposób ogólnikowy, zgodnie z międzynarodowymi konwencjami. Deklarują, że zapewnią wzajemną ochronę swoim mniejszościom narodowym i ustanowią zakaz dyskryminacji. Traktat z Polską wymienia również istotne elementy, o które należy zadbać, ale sposób ich realizacji nie jest objęty traktatem podstawowym, tak więc dotyczy sytuacji mniejszości w tak ogólnych zarysach (wspominając np. o potrzebie nauczania języka ojczystego, możliwości zakładania organizacji, swobodnym praktykowaniu religii itp.), że trudno oczekiwać od tych norm rzeczywistego skutku prawnego, chociaż jest też jasne, że nie był to główny cel traktatu.

Natomiast w umowie podstawowej z Republiką Węgier takiej listy nie ma: strony po prostu nawiązują do realizacji wcześniejszej deklaracji i zobowiązują się jedynie do podjęcia działań promujących zadeklarowane w niej zobowiązania. Odnośnym dokumentem jest Deklaracja o zasadach współpracy między Republiką Węgierską a Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką w dziedzinie zapewniania praw mniejszości narodowych podpisana 31 maja 1991 r. Deklaracja ta zawierała formuły typowe dla najważniejszych ówczesnych traktatów międzynarodowych oraz katalog praw mniejszości.

Znaczenie jej polega między innymi na tym, że wyraża chęć zapewnienia swoim mniejszościom ochrony i wsparcia, jakich wymaga prawo międzynarodowe.

Musimy jednak zdawać sobie sprawę, że jest to raczej deklaracja wyłącznie polityczna, mająca zaczenie ideologiczne, a nie rzeczywistą moc prawną. Strony zadbały o ustanowienie mechanizmu kontrolnego, którego ucieleśnieniem stała się Wspólna Komisja. Zadaniem tej Komisji jest kontrola funkcjonowania praw zawartych w deklaracji oraz realizacji podjętych zobowiązań. Zgodnie z artykułem 16. w skład Wspólnej Komisji weszły instytucje państwowe i przedstawiciele mniejszości narodowych obu krajów. Załączony do deklaracji protokół określał dokładnie, kim mogą być członkowie Wspólnej Komisji i ustalał spotkania Komisji na dwa razy w roku, jeśli tylko to możliwe, w celu omówienia wszelkich ewentualnych problemów. Jest to istotne, ponieważ powstało forum, które daje okazję do skupiającej się wyłącznie na prawach mniejszości komunikacji między państwami. Na posiedzeniach komisji można było ustalać zalecenia, przekazywane później władzom państwowym. Na tym etapie jednak proces utyka w martwym punkcie, albowiem jak już kilkakrotnie podkreślałam, podjęcie dalszych, praktycznych kroków zależy tylko od woli państwa⁵¹. Dzięki tym dwustronnym traktatom Ukraina pozostawiła za sobą epokę komunizmu i teraz, pod koniec XX w., po odzyskaniu niepodległości miała okazję udowodnić, że jest demokratycznym państwem prawa, w którym prawa mniejszości przestrzegane są na równi z podstawowymi prawami człowieka.

Konkluzja

Dla utrzymania pokoju po I wojnie światowej i utrwalenia terytorialnego *status quo* konieczne było uregulowanie

---

⁵¹ 1995. évi XLV. törvény a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszédság és az együttműködés alapjairól Kijevben, az 1991. évi december hó 6. napján aláírt Szerződés kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Köztársaság hivatalos lapja” 1995, nr 45, s. 2038-2043; Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r., Dz.U. 1993, nr 125, poz. 573; *Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén*, <http://www.regione.taa.it/biblioteca/normativa/bilaterali/Ungheria%20Ucraina1.pdf>, (data dostępu: 31.12.2020).

dotychczasowych relacji mniejszości i większości. Wymaga to od państw egzekwowania praw mniejszości tak samo istotnych jak ich własna suwerenność. Dopóki są to sprawy wewnętrzne, a międzynarodowe plenum stoi za *zasadą nieinterwencji*, istnienie narodowości jest zagrożone, co wynika ze statystyk dotyczących populacji Polaków i Węgrów na Ukrainie. Jednak sytuacja jest daleka od ideału, biorąc pod uwagę, że nawet w najbardziej oczywistych kwestiach – jak sama definicja – brak konsensusu między państwami.

Kroki podjęte na początku XX w. uruchomiły proces, który wyniósł ochronę mniejszości na poziom międzynarodowy. Po raz pierwszy w systemie ponadnarodowym stworzono reguły normatywne dotyczące kwestii mniejszości. Chociaż nowatorski charakter Ligi Narodów, i przez to jego znaczenie, jest niepodważalne, to ogólnie rzecz biorąc, do tego, żeby ten zasadniczo pozytywny system instytucjonalny zdolny był do wywoływania skutków prawnych, zabrakło woli państw. Po drugiej wojnie światowej zmieniły się priorytety i skupiono się na prawach człowieka i ochronie jednostek. To usunęło społeczności mniejszościowe z centrum uwagi. Choć idea, że *lex imperfecta* nie zalicza się do norm prawnych, należy już do przeszłości, widać wyraźnie, że podstawowa teza traktatów międzynarodowych, a mianowicie zasada *pacta sunt servanda*, nie osiąga pożądanego skutku bez konsekwencji prawnych. Kwestia mniejszości pozostaje do dziś nierozwiązana, pomimo szeregu inicjatyw, które miały na celu ogarnięcie i zwrócenie uwagi organizacji międzynarodowych na problematyczną sytuację mniejszości. Kwestia ta jest szczególnie aktualna na Ukrainie, która ze względu na niestabilną pozycję i trudności wewnętrzne tożsamość mieszkających tam osób coraz silniej przesuwają się w kierunku nacjonalistycznym, tym samym degradując mniejszości. Właśnie dlatego obecne zagadnienia nie tracą na aktualności, a w świetle historycznych wyników należy przemyśleć cele do osiągnięcia i zadania do wykonania.

Bibliografia / References

- Andorka R., *Bevezetés a szociológiába*, Budapest 2006.
Az EBESZ története, <http://vienna.io.gov.hu/ebesz-tortenete>, (data dostępu: 30.11.2020).
Bihari M., *Politológia. Nemzedékek Tudása*, Budapest 2013.

- Bloed A., *A nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezmény: útmutató nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) számára*, [w:] *Kisebbségvédelem és a nemzetközi szervezetek*, red. N. Bárdi, Budapest 2002.
- Böszörményi J., *Az ENSZ kisebbségi kézikönyve*, Budapest 2004.
- Capotorti F., *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, New York: United Nations 1979 <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1>, (data dostępu: 31.12.2020).
- Chart of signatures and ratifications of Treaty 148*, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/signatures>, (data dostępu: 31.12.2020).
- Kovács P., *A kisebbségi jogok nemzetközi garanciái*, „Magyar Kisebbség” 1995, nr 1/1.
- Kovács P., *A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*, „Acta humana: emberi jogi közlemények” 1993, nr 4/10.
- Kovács P., *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*, Budapest 1996.
- Kovács P., *Nemzetközi közjog*, Budapest 2011.
- Kovács P., *Nemzetközi közjog*, Budapest 2016.
- Eberhardt P., *Ludność Polska na Białorusi, Litwie i Ukrainie według ostatnich spisów powszechnych*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2005, t. XXXIII, z. 1.
- Hegedűs D., *A nemzeti és etnikai kisebbségek nemzetközi védelme a XX. században*, http://www.europeer.hu/eu/eutanulmany_hegedus.html, (data dostępu: 31.12.2020).
- Jászi O., *A nemzeti államok kialakulása, és a nemzetiségi kérdés*, Budapest 1912.
- Kardoss G., *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának végrehajtási mechanizmusa*, [w:] *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*, red. K. Eplényi, Z. Kántor, Budapest 2012.
- Kiss Gy. Cs., *Nemzet, függetlenség, Közép-Európa*, „Hitel” 2015, nr 2.
- Kiss Gy. Cs., *Vázlat a nemzeti kisebbségről*, „Educatio” 1993, nr 2.
- Kovács E., *Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje*, „Kárpátaljai Szemle” 1996, nr IV/6.
- Majtényi B., Vizi B., *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*, Budapest 2003.
- Majtényi B., *Az ENSZ és a kisebbségek védelme*, „Kisebbségkutatás” 2003, 12. évf. 1.
- Molnár D.I., *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*, Budapest 2018.

- Smith A.D., *A nemzetek eredete*, [w:] *Nacionalizmuselméletek (Szöveggűjtemény)*, red. Z. Kántor, Budapest 2004.
- Stępień S., *Przedmowa*, http://www.pwin.pl/Publikacje/pnu32_przedmowa.pdf, (data dostępu: 30.11.2020).
- Szalayné S.E., *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*, Budapest 2003.
- Treaty list for a specific State*, https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/country/U?p_auth=37UzDnyk, (data dostępu: 31.12.2020).
- Vizi B., *Az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Jogok Európai Chartája*, Létünk 2013.

Akty prawne i dokumenty

1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népiirtás büntetvényének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1955, nr 54.
1964. évi 11. törvényerejű rendelet az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1964, nr 33.
1969. évi 8. törvényerejű rendelet A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New York-ban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1969, nr 31.
1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Népköztársaság hivatalos lapja” 1976, nr 32.
1995. évi XLV. törvény a Magyar Köztársaság és Ukrajna között a jószomszedság és az együttműködés alapjairól Kijevben, az 1991. évi december hó 6. napján aláírt Szerződés kihirdetéséről, „Magyar Közlöny. A Magyar Köztársaság hivatalos lapja” 1995, nr 45.
2007. évi LXXX. Törvény a menedékjogról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700080.tv>, (data dostępu: 22.04.2020).
- Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén, <http://www.regione.taa.it/biblioteca/normativa/bilaterali/Ungheria%20Ucraina1.pdf>, (data dostępu: 31.12.2020).

Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r., Dz.U. 1920, nr 110, poz. 728.

Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r., Dz.U. 1993, nr 125, poz. 573.

Виктор Одиноченко

ORCID: 0000-0003-0136-2719

adzin28@gmail.com

Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины

Исторический факультет

Беларусь

Проблема межкультурного положения Беларуси: философско-религиоведческий анализ

The problem of the intercultural position of Belarus:
a philosophical and religious analysis

Problem międzykulturowych relacji w Białorusi:
analiza filozoficzno-religioznawcza

DOI: 10.34739/doc.2020.17.04

Аннотация: В статье анализируется проблема межкультурной ситуации в Беларуси. Она возникла в начале XX века в связи с формированием национальной идентичности белорусов и имела вид «Беларусь между Россией и Польшей». Соперничество на белорусских землях восточного православия и западного католичества рассматривалось как главный фактор промежуточного положения. В современных условиях концепция межкультурного положения должна быть дополнена концепцией Беларуси как части европейского культурного пространства.

Ключевые слова: межкультурное положение, взаимодействие православия и католичества, геополитическая ориентация, поликонфессиональность, локальные цивилизации

Abstract: The article analyzes the problem of the intercultural situation in Belarus. It arose at the beginning of the twentieth century in connection with the formation of the national identity of Belarusians and had the form of "Belarus between Russia and Poland." The rivalry in the Belarusian lands of Eastern Orthodoxy and Western Catholicism was considered as the main factor of the intermediate position. In modern conditions, the concept of intercultural status

should be complemented by the concept of Belarus as part of the European cultural space.

Keywords: intercultural position, interaction of Orthodoxy and Catholicism, geopolitical orientation, multi-confessional, local civilizations

Abstrakt: W artykule przeprowadzono analizę problemu relacji międzykulturowych na Białorusi. Istotny kierunek nadany został im na początku XX w. w związku z kształtowaniem się tożsamości narodowej Białorusinów pod wpływem geopolitycznych uwarunkowań, które można scharakteryzować jako „Białoruś między Rosją a Polską”. Rywalizacja wschodniego prawosławia z zachodnim katolicyzmem na tym terenie była głównym czynnikiem formowania pozycji pośredniej. W warunkach współczesnych koncepcja relacji międzykulturowych powinna być uzupełniona ideą Białorusi jako części europejskiej przestrzeni międzykulturowej.

Słowa kluczowe: relacje międzykulturowe, interakcja prawosławia i katolicyzmu, orientacja geopolityczna, polikonfesjonalizm, cywilizacje lokalne

Мы сделаем акцент на проблемах, которые существуют в современной Беларуси. Причем сам факт их наличия имеет, на наш взгляд, позитивный характер, так как свидетельствует о происходящих в обществе изменениях. В наиболее общем виде они обозначаются как переход от Белорусской Советской Социалистической Республики (БССР) к независимому государству. Именно это породило множество проблем экономического политического и культурного характера. Во-первых, следует подчеркнуть их сложность. Первоначальные надежды на то, что переход совершится достаточно быстро и безболезненно, не оправдался. С трудностями столкнулась каждая из республик бывшего Советского Союза. В Беларуси имеется своя специфика трансформации, связанная с тем, что она очень сильно была вписана в общее пространство СССР. Поэтому ей тяжело избавиться от советского наследия. Во-вторых, проблемы, с которыми сталкивается современная Беларусь, являются для нее новыми. Следует учитывать, что сейчас осуществляется переход от социалистического общества, которое, согласно господствующей ранее официальной идеологии, считалось наиболее прогрессивным, к обществу рыночного типа, воспринимавшемуся как предшествующий социализму капитализм. Также современный этап является,

пожалуй, наиболее важным в истории Беларуси, что связано с формированием самостоятельного государства. Поэтому актуальным являются не только поиски путей решения имеющихся проблем, но также их выявление и осмысление.

Наши рассуждения в этой области являются одними из возможных и не претендуют на окончательность выводов. Тем более, что ситуация в стране постоянно меняется. Беларусь начала 90-х годов прошлого века, когда была принята „Декларация о государственном суверенитете”, отличается от современной Беларуси. А события 2020 года, связанные с президентскими выборами, уже сейчас можно рассматривать как перелом в жизни страны, в том числе и религиозной, который, на наш взгляд, будет иметь долговременные последствия.

Сама современная Беларусь определяется через углубляющиеся процессы фундаментальной трансформации. Меняется сама социальная реальность. В связи с этим по-новому формулируется актуальность философии как таковой. Но также проблема заключается и в том, что современная философия существует в виде многих систем, что создает возможность использования различных подходов. Это также порождает проблему того, насколько они применимы и плодотворны для анализа межкультурного положения современной Беларуси.

Отметим, что объяснение характера проблем в социально-гуманитарных науках Беларуси различно. Во многом это обусловлено политической ориентацией исследователей. Одни авторы причины трудностей видят в распаде Советского Союза, другие – в недостаточной решительности и последовательности усилий по преодолению советского наследия. Также существует различное понимание геополитической ориентации Беларуси. Как правило, выбор осуществляется между Россией и Европой.

Подчеркнем, что концепция межкультурного положения является одной из возможных для осмысления истории и современного состояния Беларуси. До недавнего времени конкурирующей с ней была концепция единой восточнославянской цивилизации, в которую входят Россия, Украина и Беларусь. Причем главным объединяющим фактором считалось исповедание православия, которое было принято киевским князем Владимиром в 988 г.

Однако идея духовного единства восточных славян в значительной степени утратила свою ценность после присоединения к России Крыма. Во-первых, в условиях военного конфликта невозможно говорить о русских и украинцах как о братских народах. Во-вторых, в Украине произошло разделение в православии. В 2018 г. была образована самостоятельная Православная церковь Украины, что в Русской православной церкви рассматривается как раскол и предательство¹.

Руководство современной Беларуси постоянно заявляет о братском характере отношений с Россией, но в то же время подчеркивается белорусская геополитическая специфика нахождения между Востоком и Западом. В общественных науках межкультурное положение Беларуси традиционно описывается через взаимодействие на ее территории восточного православия и западного католичества.

Мы считаем, что данная трактовка имеет ограниченное применение. Во-первых, она заимствована из ситуации начала XX в., когда действительно, в силу политических причин, противостояние между православием и католичеством оказывало значительное влияние на формирование национального самосознания белорусов. Во-вторых, в ней не учитывается конфессиональная ситуация современной Беларуси, где второй, по численности зарегистрированных общин, конфессией является протестантство, для которого характерна активная миссионерская деятельность и наращивание за счет этого количества приверженцев².

Мы исходим из того, что в целом концепция межкультурного положения Беларуси и роли в этом православия и католичества, несомненно, раскрывает объективные стороны проблемы, но должна быть дополнена другими подходами. На

---

¹ М.А. Булавина, Ю.В. Дмитриева, И.В. Заикина, *Религиозно-законодательная атака на русское православие в свете политического конфликта на Украине*, [в:] *Россия и мир: развитие цивилизаций. Трансформация политических ландшафтов за период 1999–2019 годы. Материалы IX международной научно-практической конференции (3–4 апреля 2019 г.)*, Ч. 2, ред. О.Н. Слоботчиков, Е.А. Кокорева, М.А. Булавина [et al.], Москва 2019, с. 254–259.

² Г.А. Круглова, *Государственно-конфессиональные отношения в современной Беларуси*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” 2017, № 3, с. 201–209.

наш взгляд, в настоящее время для описания специфики культурной и религиозной ситуации продуктивной является концепция Беларуси как поликонфессиональной страны и как части европейского культурного пространства.

В связи с этим следует сказать, что мы понимаем под проблемой актуальности. Актуальность (от лат. *actualis* – *действенный*) – это способность быть пригодным для решения тех проблем, которые возникают перед человеком и обществом. Сейчас, когда меняются привычные схемы поведения и восприятия мира, необходимо, чтобы та или иная концепция имела ориентирующий характер, и ее можно было использовать в ходе осуществления деятельности.

Для современной Беларуси актуальность определяется в контексте изменений, которые охватили все сферы жизни общества. Первоначально они имели политический характер. Импульсом для них явилась перестройка, начатая по инициативе Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева. Однако постепенно руководство утратило контроль над событиями, что в конечном итоге привело к распаду Советского Союза. У многих и сейчас возникает вопрос, почему так произошло? Ответы на него выходят далеко за рамки анализа процессов, произошедших в конце прошлого века на территории бывшего Советского Союза, и затрагивают социологические трактовки общества, прогресса, свободы и т.д.

Однако постепенно на первое место по актуальности вышли проблемы, связанные с культурной спецификой постсоветских стран. Обусловлено это усиливающейся разницей в их развитии. Например, ранее республики Прибалтики и Средней Азии рассматривались как части единого советского пространства. Сейчас же различие между ними очевидно, и это также требует объяснений. Поэтому актуальным является обсуждение проблемы, как культура влияет на развитие общества.

Согласно господствующему до недавнего времени марксистскому мировоззрению, в основе общественной жизни лежит «базис», который представляет собой совокупность экономических отношений, культура же относилась к области

«надстройки». Поэтому считалось, что единство культур советских республик обеспечивается социалистической собственностью на средства производства. Сейчас же исходят из самостоятельности сфер общественной жизни, помимо экономики на нее оказывают влияние сформированные в данной культуре схемы поведения.

Межкультурное положение современной Беларуси имеет не только пространственное, но и временное измерение. Мы являемся свидетелями сокрушительного краха одного из самых грандиозных в истории человечества утопических проектов. Поэтому для нас актуальным является осмысление опыта создания единой советской культуры, «национальной по форме и социалистической по содержанию», а также атеистического общества³. При этом продуктивно использовать христианскую установку об ограниченности человеческих проектов. Это имеет методологическое значение, поскольку в современной Беларуси о христианстве как основе национальной культуры говорится на самых различных уровнях, но необходимо показать, к каким выводам данное утверждение ведет.

В связи с этим выявляются различные подходы к анализу культуры. Мы исходим из того, что каждый из них, во-первых, отражает многообразие объекта, и, во-вторых, предлагает новый ракурс его рассмотрения. Для нашего анализа мы будем использовать деятельностный подход. Культура рассматривается как специфический способ организации и развития человеческой жизнедеятельности, представленный в продуктах преобразования природы, в социальных институтах, в системе ценностей.

В понимании культуры нам следует учитывать, что любая деятельность осуществляется в соответствии с определенными установками. Они могут иметь универсальный характер и выражать единство человеческого рода, и быть присущими тем или иным культурам. Традиционно в литературе подчеркивается

---

³ Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью, сост. Г. Штриккер, Москва 1995; А. Bobryk, *Antyreligijna polityka władz radzieckich wobec Kościoła katolickiego – na przykładzie Mohylewa*, „Studia Polonijne” 2006, Т. 27, с. 119-137.

различие ценностей Востока и Запада. При этом, как правило, в качестве источника их формирования называют религию. Это связано с тем, что сформированные в ней ориентиры для деятельности, во-первых, ясно выражены и, во-вторых, имеют трансцендентный характер, и поэтому для верующих обладают абсолютной ценностью и могут служить мощным средством регуляции поведения.

С точки зрения истории указание на религиозные нормы как на основу для регуляции деятельности служит пониманию, в том числе и современных культур, поскольку каждая из них опирается на традицию. При этом следует учитывать, что сейчас наряду с религией на мировосприятие и поведение людей оказывают влияние также и наука, искусство, мораль, философия.

Специфика роли религии в современном белорусском обществе заключается в том, что после периода официального атеизма происходит налаживание религиозной жизни в стране. Это является частью происходящих в современном мире процессов десекуляризации. Однако следует учитывать, что, во-первых, в постсоветских странах, эти процессы отличаются от тех, которые описаны на основе европейского материала. Во-вторых, Беларусь обладает национальной конфессиональной спецификой. Она проявляется даже по отношению к близким восточнославянским странам, в которых распространено православие. Сейчас в России оно постепенно превращается в компонент государственной идеологии. В Украине православие находится в состоянии раскола. В Беларуси же православная церковь является одной из религиозных организаций и существует во взаимодействии с остальными.

Мы исходим из того, что проблема межкультурного положения Беларуси имеет исторический характер и обусловлена прежде всего политическими причинами. Первоначально она являлась идеей «Беларусь между Россией и Польшей» и была сформулирована в начале XX в. в работах известных деятелей белорусской культуры. В ее центре находилась стремление определить белорусов как народа, который отличается от русских и поляков.

Показательным для нас в контексте постановки проблемы культурного самоопределения является название статьи Максима Богдановича *Кто мы такие?* (1915) и те положения, которые в ней содержатся. Богданович писал: «Кто вы такие? Что вы за народ? Так спрашивают у нас, простых людей. Но мы и сами не знаем. Вокруг все говорят: я – поляк, я – литвин, я – еврей. А мы даже имени своего народа забыли»⁴. Ситуация, существовавшая в те времена на белорусских землях, описывалась следующим образом: «Живем мы между поляков и великорусов, народов сильных, и есть много обиды от них. Ведь есть великоруссы, которые хотят, чтобы мы забыли обо всем своем, белорусском, отреклись его и обратились в великоруссов, говорили и жили по-ихнему. Есть и поляки, которые тоже хотят изменить нас на свой лад, чтобы и мы стали поляками»⁵.

В этой работе обозначены темы, которые будут разрабатываться другими авторами: во-первых, это промежуточное положение Беларуси, и, во-вторых, неблагоприятный характер этого положения для формирования национального сознания и культуры. Эти же настроения существовали и в современной Беларуси в первые годы ее независимости. Приведем характерное высказывание народного поэта Беларуси Нила Гилевича: «То, что должно было обеспечить белорусскому народу постоянно высокое благополучие, – цветение и счастье, стало причиной его бесконечных несчастий, его трудной жизненной судьбы, его глубоко драматичной истории. Я имею в виду геополитическое положение Беларуси на карте Европы, что сделало ее лакомым куском для более энергичных близких и далеких соседей и все время вдохновляло их на то, чтобы прибрать этот кусок к рукам, на экономическую, политическую и духовно-культурную экспансию»⁶. Однако последующий опыт существования

---

⁴ М. Багдановіч, *Хто мы такія?*, [в:] *Поўны збор твораў*, Т. III, ред. У.М. Конан, Мінск 1995, с. 126.

⁵ *Ibidem*, с. 127.

⁶ Н. Гілевіч, *Ад музейнай экзотыкі – да рэальнага і найнакроўнага нацыянальнага жыцця*, [в:] *Беларусіка=Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнац., міжрэліг. і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу*. Ч. 1, ред. Ул. Конан [et al.], Мінск 1997, с. 15.

Беларуси как самостоятельного государства показал, что предъявлять претензии к соседям непродуктивно, необходимо делать упор на налаживании конструктивных отношений с ними в целях дальнейшего развития.

Поэтому мы считаем, что более актуальным в современной Беларуси является решение проблемы культурного самоопределения. Концептуальное выражение она впервые получила в известной работе И. Абдираловича (Кончевского) *Извечным путем* (1921). В ней наши земли описаны как место межкультурных столкновений: «Беларусь от X века и до сих пор фактически является полем борьбы двух направлений европейской (...) культуры – западного и восточного. Граница обоих влияний, разделяя славянства на два состояния, проходит через Беларусь, Украину и скрывается в балканских краях»⁷. Характерным является вывод, который Абдиралович делает из идеи о межкультурном положении Беларуси: «Десятивековое колебание свидетельствует о том, что белорусы (...) не смогли искренне приобщиться ни к одному, ни к другому направлению. Мы не стали народом Востока, но не приняли и культуры Западной Европы»⁸.

Проблема культурного самоопределения в современной Беларуси стоит достаточно остро. Необходимо подчеркнуть, что координаты «Восток-Запад» не относятся к области географии. Речь идет о проблеме выбора типа общественного развития. Для нас актуальной является не просто ориентация на европейские ценности, но, что более важно, их осуществление в ходе деятельности по формированию Беларуси как самостоятельного государства. В связи с этим в качестве одного из инструментов анализа продуктивно использовать концепцию локальных цивилизаций. Согласно ей, человечество не является однородным в культурном плане, но состоит из совокупности цивилизаций. Они представляют собой страну либо соседнюю группу стран, связанных общей историей, культурой и религией. Надо отметить, что в последнее время в том или ином виде

---

⁷ І. Абдзіраловіч, *Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду*, Мінск 1993, с. 44.

⁸ Ibidem.

концепция локальных цивилизаций применяется для объяснения процессов, происходящих в мире в целом и на постсоветском пространстве в частности. Именно ей соответствует трактовка Беларуси как территории, которая находится между Западом и Востоком.

Раньше наше положение в мире описывалось в терминах марксизма. Исходили, во-первых, из универсального характера истории, через ее этапы должны были пройти все народы. Во-вторых, история имела линейный характер и определялась сменой общественно-экономических формаций. В-третьих, она обладала прогрессивной направленностью и должна была завершиться построением коммунизма во всем мире. Таким образом, мы находились в авангарде движения истории. Марксизм являлся глобальным проектом, в котором координаты противостояния в мире обозначались как «социализм–капитализм». Мы являлись западной частью огромной страны, простирающейся на тысячи километров на востоке. А на западе от нас находились страны социалистического лагеря. Поэтому для БССР не существовало проблемы промежуточной ситуации.

Она возникла с формированием в 1991 г. независимой Беларуси, когда возникла необходимость определения своего места в мире и прежде всего выработки отношения с ближайшими соседями. Беларусь обрела свой центр и границы. До этого в качестве центра воспринималась Москва. Она одновременно была столицей огромного Советского Союза, но также и древним русским городом, «сердцем России». Также и русской культуре в Советском Союзе приписывалась ведущая роль, ей принадлежало будущее. Наличие культур других народов, в том числе и белорусов, рассматривалось как проявление этнографической специфики.

В независимой Беларуси возникла необходимость осмысления своей культурной традиции и ее соотнесения с традициями культур соседей. В связи с этим вновь стала актуальной концепция межкультурного положения. Однако оно описывается уже не в координатах «Россия-Польша», но «Россия-Европа». При этом следует учитывать разнообразие Европы. Причем постепенно в ней преодолевается разделение на

культурный центр и окраины. Поэтому Беларусь также может найти свое место в европейском культурном пространстве.

В то же время Россия остается для Беларуси «значимым Другим». Поэтому мы будем рассматривать нашу ситуацию в сравнении с российской. Тем более, что в современной России также проходит трансформация. Здесь она, в силу культурной специфики, сталкивается с более серьезными проблемами. Но также осуществляется ориентация на европейские ценности демократии, рынка, прав человека и т.д. При сравнении трансформационных процессов, происходящих в Беларуси и России, мы считаем необходимым учитывать самосознание нашей восточной соседки. Россия рассматривает себя как великую державу. Это огромная страна, на территории которой живут самые разные народы. Доминирующей в ней официально признана русская культура.

Условно в истории постсоветской России выделяют два этапа: ельцинский, когда ориентировались на европейский опыт, и путинский, на котором решается задача укрепления страны на основе актуализации собственной исторической традиции. При этом в последнее время все более настойчиво идет подчеркивание культурной специфики России. Показательным является положение из интервью В.В. Путина, опубликованного в мае 2020 г.: «Россия – это не просто страна, это действительно отдельная цивилизация: это многонациональная страна с большим количеством традиций, культур, вероисповеданий»⁹.

Это утверждение требует уточнения. В культурном смысле Россия, несомненно, европейская страна. Толстой, Достоевский, Скрябин, Рахманинов являются великими деятелями европейской культуры. В связи с этим приведем мысль одного из наиболее авторитетных современных исследователей русской культуры академика Д.С. Лихачева: «Мы должны, нам крайне необходимо продолжать оставаться великой державой, но не только по своей обширности и многолюдству, а в силу той великой культуры, которой должны быть достойны и которую не

---

⁹ К. Латухина, *Путин назвал Россию отдельной цивилизацией*, <https://rg.ru/2020/05/17/putin-nazval-rossiiu-otdelnoj-civilizaciej.html>, (дата доступа: 24.11.2020).

случайно, когда хотят ее унижить, противопоставляют культуре всей Европы, всех западных стран. Не одной какой-либо стране, а именно всем странам. Это часто делается непроизвольно, но подобное противопоставление само по себе уже указывает на то, что Россию можно ставить рядом с Европой»¹⁰.

На наш взгляд, продуктивно исходить из того, что в культурном смысле существует единая Европа «от Лиссабона до Владивостока». Тогда проблема промежуточного положения современной Беларуси не стоит столь остро: Беларусь входит в европейское культурное пространство. При этом признается неоднородность последнего. Подчеркивание своей культурной специфики в современной России имеет политические причины, а именно, стремление определить свое место в мире как великой державы и на этой основе сплотить русский народ. Особенно настойчивым это стремление стало после присоединения к России Крыма, которое явилось причиной конфликта с европейскими государствами. В основном исходят из того, что духовной основой русской культуры является православие, и именно оно в значительной степени обуславливает ее специфику.

Укажем на важное в контексте наших рассуждений отличие православия от католичества в организационном плане. Православная церковь не является единой. В настоящее время в мире насчитывается пятнадцать автокефальных православных церквей. Мы можем рассматривать русское православие как национальную версию христианства. Оно неразрывно связано с русской культурой в ее широком смысле. Русская православная церковь всегда занимала патриотическую позицию, особенно во времена войн, чем она гордится.

Православная церковь в Беларуси не является самостоятельной, это часть Русской православной церкви. Но, в то же время, в истории России и Беларуси православие занимает различное место. Русское православие, действительно, может претендовать на статус духовной основы национальной культуры. На территории Беларуси православие существовало во

---

¹⁰ Д.С. Лихачев, *Россия никогда не была Востоком*, [в:] *Избранные труды по русской и мировой культуре*, ред. А.С. Запесоцкий, Санкт-Петербург 2015, с. 52.

взаимодействии с католичеством и протестантством. Особенно наглядно это демонстрирует история XIX века. После присоединения белорусских земель к Российской империи те, кто добивался возрождения Речи Посполитой, как правило, были католиками, а те, кто ориентировался на Россию – православными, что вело к разъединению белорусов.

Об этом в начале XX века писал Янка Купала: «Кроме политической и экономической зависимости, была и вторая причина, что ослепила мировоззрение белоруса, – это религиозная распря двух христианских обрядов в нашем крае: католичества и православия (...). Эта борьба двух вер не только делит белорусов на две части по религии, но, самое важное, убивает в их сознание и чувство национального единства. Белорусу-католику внушают, что раз он католик, то он поляк, и не должен брататься с теми, кто другой веры; белорусу православному говорят, что раз он православный, то он россиянин, и католика-белоруса должен остерегаться, так как он – поляк»¹¹.

В годы советских атеистических репрессий подобное противопоставление потеряло свой смысл, поскольку официальная политика была направлена на то, чтобы вывести религию как таковую за пределы культурного и общественного пространства¹². Религия рассматривалась как явление, противостоящее культуре, описывалась посредством понятий «суеверие» и «пережиток», считалось, что ее сторонниками являются преимущественно неграмотные женщины пожилого возраста¹³.

При этом наблюдалось ярко выраженное дифференцированное отношение к разным религиям со стороны властей.

---

¹¹ Я. Купала, *Вера і нацыянальнасць*, [в:] *Збор твораў*, Т. 7, Мінск 1976, с. 212-213.

¹² Ср.: А. Бобрык, *Общественная деятельность католиков города Бреста во время принадлежности его к БССР (1939 – 1991)*, [в:] *Романовские чтения*, ред. О.В. Дьяченко [et al.], Могилев 2005, с. 362-367.

¹³ В то же время существовал ряд ограничений, очень затруднявших работу священнослужителей. Это было направлено на маргинализацию религиозной жизни. Ср.: А. Бобрык, *Формы душпастырскай працы ва ўмовах адміністрацыйных абмежаванняў на прыкладзе дзейнасці ксяндза М. Мальніча-Малекага ў БССР*, [в:] *Романовские чтения – 2*, ред. М.И. Вишнеvский, Я.Г. Риер, И.А. Марзалюк [et al.], Могилев 2006, с. 165-166.

Православие считалось «своей» религией, его пытались использовать в интересах внешней политики. Что касается католичества, и тем более протестантства, то они рассматривались как проводники враждебного иностранного влияния. Католики воспринимались как «агенты Ватикана», а протестанты как «сектанты»¹⁴. Показательно, что эти установки соответствовали тем, которые существовали в Российской империи, с той только разницей, что раньше православие поддерживалось и использовалось, а в Советском Союзе преследовалось и использовалось. Сама же православная церковь всегда служила интересам государства.

В Беларуси имеются примеры взаимной поддержки православной и католической церкви в годы советских атеистических репрессий. Приведем красноречивое свидетельство одного из наиболее известных белорусских религиозных деятелей XX века, протопресвитера Виталия Борового, который в 1944 году был назначен настоятелем Петропавловского собора в Гомеле: «Во время исповеди одной женщины, выяснилось, что она католичка. Я остановил исповедь, но женщина мне сказала, что они – гомельские католики – не имеют католического храма и католического священника, и уже более двадцати лет все Таинства и требы совершаются для них православными священниками (...). Я пошел к благочинному, старому, опытному священнику (...). Он мне сказал, что смущаться этим не надо. Он и другой еще гомельский священник спокойно и с чистой совестью совершают все требы и таинства для католиков, не требуя от них отречения от католичества, а только лишь признания правильности и благодатности Православного священства, Православного учения и Православных таинств»¹⁵.

Проблема взаимоотношения между православной и католической церковью вновь возникла в современной Беларуси, поскольку в связи с отказом от атеистической

---

¹⁴ Ср.: *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”*. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917-1956, ред. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998; Э. Ярмусик, *Католический Костёл в Беларуси в 1945-1990 годах*, Гродно 2006.

¹⁵ Митрополит Крутицкий и Коломенский Ювеналий, *Человек Церкви*, Москва 1999.

политики стала налаживаться религиозная жизнь в стране. Традиционно сохраняется схема «православный – русский, католик – поляк», но она постепенно изживается. Белорусская православная церковь стремится соответствовать тем процессам, которые происходят в стране, и приобретает национальную специфику. Также католическая церковь в Беларуси все более настойчиво подчеркивает свой всемирный характер. Сейчас на ее позицию оказывает влияние не столько соседняя Польша, сколько личность харизматичного папы Франциска.

Но также для Беларуси значим опыт трансформации польского общества, в том числе и в религиозной сфере. Огромный авторитет у белорусских католиков имеет великий Папа святой Иоанн Павел II. В Беларуси имеется несколько его памятников, первый из которых был поставлен через несколько месяцев после смерти понтифика в деревне Мосар Витебской области¹⁶.

Большое значение для понимания позиции белорусского государства относительно роли отдельных конфессий в национальной культуре имеет Преамбула закона «О свободе совести и религиозных организациях». В ней сказано: «Настоящий Закон регулирует правоотношения в области прав человека и гражданина на свободу совести и свободу вероисповедания (...) исходя из: (...) признания определяющей роли Православной церкви в историческом становлении и развитии духовных, культурных и государственных традиций белорусского народа; духовной, культурной и исторической роли Католической церкви на территории Беларуси; неотделимости от общей истории народа Беларуси Евангелическо-лютеранской церкви, иудаизма и ислама»¹⁷.

В принципе соглашаясь с таким подходом, считаем необходимым обратить внимание на два положения Преамбулы,

---

¹⁶ Статуя Папы Римского Иоанна Павла II в деревне Мосар, <https://marshryt.by/object/statuya-papy-rimskogo-ioanna-pavla-ii/>, (дата доступа: 24.11.2020).

¹⁷ Закон Респ. Беларусь О свободе совести и религиозных организациях от 17 декабря 1992 г., № 2054-XII, https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_svobode_sovesti_i_religioznyh_organizatsiyah/download.htm, (дата доступа: 24.11.2020).

которые, на наш взгляд, имеют проблемный характер и должны быть обсуждены в целях осуществления дальнейшей трансформации религиозной сферы современной Беларуси. Во-первых, приписывание решающей роли в культурном и государственном развитии нашей страны православию не соответствует историческим фактам. Укажем лишь на то, что в XX веке, когда проводилась жесткая атеистическая политика, любая религиозная организация была лишена возможности оказывать влияние на культурную и общественную жизнь. Но именно это было время плодотворного развития нашей национальной культуры, когда она сформировалась как целостность. Во-вторых, упомянуты только пять из двадцати пяти религиозных направлений, действующих в современной Беларуси, причем, следует отметить, что среди тех из них, о которых ничего не сказано, имеются довольно многочисленные и активно действующие. Возникает вопрос, каким образом они связаны с нашей национальной культурой.

Современная Беларусь является поликонфессиональной страной, и именно это выражает ее религиозную специфику. На 1 января 2019 года, по данным Аппарата Уполномоченного по делам религий и национальностей Республики Беларусь, в стране было зарегистрировано следующее число религиозных общин различных направлений.

Таким образом, мы видим, что в Беларуси действуют 25 конфессий, и ни одна из них не может претендовать на доминирующий статус. Наибольшее количество зарегистрированных общин принадлежит православной церкви – 50,2%, далее идут протестанты 30,7% и католики (римско- и греко-) 15,2%. Именно поликонфессиональность, на наш взгляд, следует рассматривать как наиболее очевидный показатель межкультурного положения Беларуси. Причем это касается не только традиции, в ходе которой сформировалось конфессиональное пространство Беларуси, но также и его современного состояния.

Таблица. Число зарегистрированных религиозных общин в Беларуси (данные на 1 января 2019 г.)

Наименование конфессии	
Православная церковь	1698
Старообрядческая церковь	34
Римско-католическая церковь	499
Католики латинского обряда	1
Греко-католическая церковь	15
Реформатская церковь	1
Лютеранская церковь	26
Евангельские христиане баптисты	281
Новоапостольская церковь	21
Пресвитерианская церковь	1
Христиане веры евангельской	524
Христиане полного Евангелия	60
Христиане веры апостольской	11
Церковь Христова	5
Мессианские общины	3
Адвентисты седьмого дня	73
Свидетели Иеговы	27
Мормоны	4
Иудейская религия	39
Прогрессивный иудаизм	14
Мусульманская религия	24
Бахаи	5
Кришнаиты	6
Армянская апостольская церковь	2
Буддизм	1
Всего	3 375

Источник: *Религиозные объединения в Республике Беларусь*, https://belarus21.by/Articles/conf_rel, (дата доступа: 30.11.2019).

Для современной Беларуси характерно отсутствие конфликтов между представителями различных религий. Значительная заслуга в этом принадлежит государству, которое последовательно проводит политику, направленную на

обеспечение межрелигиозного согласия. Также целенаправленно осуществляется межконфессиональный диалог, который ведется благодаря усилиям, как властей, так и самих религиозных организаций. Например, 2–6 июня 2014 года в г. Минске состоялся IV Европейский православно-католический форум на тему «Религия и культурное многообразие: вызовы христианским церквям в Европе». В его итоговом документе было отмечено: «Мы разделяем с современными европейцами наше общее убеждение в том, что христианская вера является основным источником европейской культуры и морали. На протяжении столетий, как на Востоке, так и на Западе необычайное богатство культурных достижений на нашем континенте было обретено посредством вклада христианской веры. Действительно, вера породила культуру, а культура постоянно проходила испытания верой. Мы отдаем дань уважения христианскому наследию Европы, сформировавшему наше мировоззрение и давшему моральные принципы народам Европы»¹⁸.

Мы исходим из того, что в Беларуси не существует религии, которая может претендовать на статус основы национальной культуры. То, что объединяет приверженцев различных конфессий в стране, это традиционная поликонфессиональность и толерантность. Сейчас необходимо развивать межрелигиозный диалог. Само промежуточное положение Беларуси является, на наш взгляд, следствием политической несамостоятельности в прошлом и должно быть преодолено в ходе формирования своего государства.

Актуальной и соответствующей современной ситуации является трактовка Беларуси как европейской страны. Ее придерживаются сторонники различных политических сил. Известен лозунг белорусской оппозиции «Беларусь – в Европу!». Но нынешнее руководство страны также подчеркивает ее европейский характер. Приведем высказывание А.Г. Лукашенко: «Беларусь – европейское государство, которое ценит свой

---

¹⁸ *Обращение IV Европейского православно-католического форума*, <http://www.church.by/docs/obrashenie-iv-evropejskogo-pravoslavno-katolicheskogo-foruma>, (дата доступа: 22.11.2020).

суверенитет и последовательно реализует миролюбивую многовекторную внешнюю политику»¹⁹.

В то же время нам следует учитывать опасность другой крайности. Опыт XX в. показал, что каждая национальная культура имеет свою специфику, которая должна быть учтена. Этим обусловлено, по крайней мере, то, что элементы одной культуры не могут быть беспрепятственно перенесены в другую. Поэтому для белорусской культуры, которую мы рассматриваем как часть европейской, принятие элементов последней, пусть даже и способных оказать положительное влияние на развитие, должно осуществляться с учетом национальной специфики. В заключение сделаем два вывода. Во-первых, следует избавиться от трактовки Беларуси как несамостоятельной территории, зависящей от влияния с востока и запада. Во-вторых, развитие страны будет определяться не просто ориентацией на европейские культурные ценности, но усилиями по их осуществлению.

Библиография / References

- Abdziralovič I., *Advečnym šlâham: Das'ledziny belaruskaga s'vetaglâdu*, Minsk 1993, [Абдзіраловіч І., Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду, Мінск 1993].
- Bagdanovič M., *Hto ty takiâ?*, [v:] *Poŭny zbor tvoraŭ*, Т. III, red. U.M. Konan, Minsk 1995, [Багдановіч М., Хто ты такіа?, [в:] *Поўны збор твораў*, Т. III, ред. У.М. Конан, Мінск 1995].
- Bobryk A., *Antyreligijna polityka władz radzieckich wobec Kościoła katolickiego – na przykładzie Mohylewa*, „Studia Polonijne” 2006, Т. 27.
- Bobryk A., *Formy dušpastyrskaj pracy va ūmovah administracyjnyh abmežavannâŭ na prykladze dziejnasci ksândza M. Malyniča-Malekaga ŭ BSSR*, [v:] *Romanovskie čteniâ – 2*, red. M.I. Višnevskij, Â.G. Rier, I.A. Marzalük [et al.], Mogilev 2006, [Бобрык А., *Формы душпастырскай працы ва ўмовах адміністрацыйных абмежаванняў на прыкладзе дзейнасці ксяндза М. Мальніча-Малекага ў БССР*, [в:] *Романовские чтения – 2*, ред.

---

¹⁹ Вручение верительных грамот послами зарубежных государств, http://president.gov.by/ru/news_ru/view/vruchenie-veritelnyx-gramot-poslamiz-arubezhnyx-gosudarstv-19559/, (дата доступа: 18.11.2020).

- М.И. Вишнеvский, Я.Г. Риер, И.А. Марзалюк [et al.], Могилев 2006].
- Bobryk A., *Obšestvennaâ deätel'nost' katolikov goroda Bresta vo vremâ prinadležnostiego k BSSR (1939-1991)*, [v:] *Romanovskie čtenia*, red. O.V. D'âčenko [et al.], Mogilev 2005, [Бобрык А., *Общественная деятельность католиков города Бреста во время принадлежности его к БССР (1939-1991)*, [в:] *Романовские чтения*, ред. О.В. Дьяченко [et al.], Могилев 2005].
- Bulavina M.A., Dmitrieva Ū.V., Zaikina I.V., *Religiozno-zakonodatel'naâ ataka na russkoe pravoslavie v svete političeskogo konflikta na Ukraïne*, [v:] *Rossia i mir: razvitie civilizacij. Transformaciâ političeskikh landšaftov za period 1999–2019 gody. Materialy IX meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii (3–4 aprilâ 2019 g.)*, Č. 2, red. O.N. Slobotčikov, E.A. Kokoreva, M.A. Bulavina [et al.], Moskva 2019, [Булавина М.А., Дмитриева Ю.В., Заикина И.В., *Религиозно-законодательная атака на русское православие в свете политического конфликта на Украине*, [в:] *Россия и мир: развитие цивилизаций. Трансформация политических ландшафтов за период 1999-2019 годы. Материалы IX международной научно-практической конференции (3-4 апреля 2019 г.)*, Ч. 2, ред. О.Н. Слоботчиков, Е.А. Кокорева, М.А. Булавина [et al.], Москва 2019].
- Gilevič N., *Admuzejnaj êkzotyki – da rëal'naga i paŭnakroïnaga nacyânal'naga žyccâ*, [v:] *Belarusika=Albaruthenica б. Belarus' pamîž Ushodam i Zahadam. Prablemy mižnac., mižrëlig. i mižkul'tur. uzaemadzeânnâ, dyâlogu i sintëzu*. Č. 1, red. Ul. Konan [et al.], Minsk 1997, [Гілевiч Н., *Ад музейнай экзотыкі – да рэальнага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця*, [в:] *Беларусіка=Albaruthenica б. Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнац., міжрэліг. і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу*. Ч. 1, ред. Ул. Конан [et al.], Мiнск 1997].
- Ârmusik È., *Katoličeskij Kostël v Belarusi v1945-1990 godah*, Grodno 2006, [Ярмусик Э., *Католический Костёл в Беларуси в 1945-1990 годах*, Гродно 2006].
- Kruglova G.A., *Gosudarstvenno-konfessional'nyetnošenâ v sovremennoj Belarusi*, „Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Puškina” 2017, № 3. [Круглова Г.А., *Государственно-конфессиональные отношения в современной Беларуси*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина” 2017, № 3].
- Kupala Â., *Vera i nacyânal'nasc'*, [v:] *Zbor tvoraï*, T. 7, Minsk1976, s. 212–213, [Купала Я., *Вера і нацыянальнасць*, [в:] *Збор твораï*, T. 7, Мiнск 1976, с. 212-213].

- Latuhina K., *Putin nazval Rossiû otdel'noj civilizaciej*, <https://rg.ru/2020/05/17/putin-nazval-rossiû-otdelnoj-civilizaciej.html>, (data dostupa: 24.11.2020), [Латухина К., *Путин назвал Россию отдельной цивилизацией*, <https://rg.ru/2020/05/17/putin-nazval-rossiû-otdelnoj-civilizaciej.html>, (дата доступа: 24.11.2020)].
- Lihačev D.S., *Rossiâ nikogda ne byla Vostokom*, [v:] *Izbrannye trudy po russskoj i mirovoj kul'ture*, red. A.S. Zapesockij, Sankt-Peterburg 2015, [Лихачев Д.С., *Россия никогда не была Востоком*, [в:] *Избранные труды по русской и мировой культуре*, ред. А.С. Запесоцкий, Санкт-Петербург 2015].
- Mitropolit Krutickij i Kolomenskij Ūvenalij, *Čelovek Cerkvi*, Moskva 1999, [Митрополит Крутицкий и Коломенский Ювеналий, *Человек Церкви*, Москва 1999].
- Obrašenie IV Evropejskogo pravoslavno-katoličeskogo foruma*, <http://www.church.by/docs/obrashenie-iv-evropejskogo-pravoslavno-katolicheskogo-foruma>, (data dostupa: 22.11.2020), [Обращение IV Европейского православно-католического форума, <http://www.church.by/docs/obrashenie-iv-evropejskogo-pravoslavno-katolicheskogo-foruma> (дата доступа: 22.11.2020)].
- Religioznye ob'edineniâ v Respublike Belarus'*, https://belarus21.by/Articles/conf_rel, (data dostupa: 30.11.2019), [Религиозные объединения в Республике Беларусь, https://belarus21.by/Articles/conf_rel, (дата доступа: 30.11.2019)].
- Russkaâ Pravoslavnaâ cerkov' v sovetskoe vremâ (1917–1991). Materialy i dokumenty po istorii otnošenij meždû gosudarstvom i Cerkov'û*, sost. G. Štrikker, Moskva 1995, [Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью, сост. Г. Штриккер, Москва 1995].
- Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917-1956*, ред. R. Dzwonkowski, Załbki 1998.
- Statuâ Papu Rimskogo Ioanna Pavla II v derevne Mosar*, <https://mars-hryt.by/object/statuua-papy-rimskogo-ioanna-pavla-ii/>, (data dostupa: 24.11.2020), [Статуя Папы Римского Иоанна Павла II в деревне Мосар, <https://marshryt.by/object/statuua-papy-rimskogo-ioanna-pavla-ii/>, (дата доступа: 24.11.2020)].
- Vručenie veritel'nyh gramot poslami zarubežnyh gosudarstv*, http://president.gov.by/ru/news_ru/view/vruchenie-veritelnyh-gramot-poslami-zarubezhnyh-gosudarstv-19559/, (data dostupa: 18.11.2020), [Вручение верительных грамот послами зарубежных государств, http://president.gov.by/ru/news_ru/

view/vruchenie-veritelnyh-gramot-poslami-zarubezhnyh-gosudarstv-19559/, (дата доступа: 18.11.2020)].

Zakon Resp. Belarus' O svobode sovesti i religioznych organizaciáh ot 17 dekabrá 1992 g., № 2054-XII, https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_svobode_sovesti_i_religioznych_organizatsiyah/download.htm, (дата доступа: 24.11.2020), [*Закон Респ. Беларусь О свободе совести и религиозных организациях от 17 декабря 1992 г., № 2054-XII*, https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_svobode_sovesti_i_religioznych_organizatsiyah/download.htm, (дата доступа: 24.11.2020)].

Małgorzata Gałęziowska

ORCID: 0000-0002-4255-260X

gosia.galeziowska@wp.pl

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Dział Historii i Etnografii

Bezpieczna tożsamość. Cele aktywności organizacyjnej mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach

Safe identity. Purposes of organisation activity
of the German minority in Varmia and Masuria

DOI: 10.34739/doc.2020.17.05

Abstrakt: Celem artykułu jest charakterystyka bezpiecznej tożsamości narodowej członków stowarzyszeń mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach jako wytworu celowych działań tych stowarzyszeń. Bezpieczna tożsamość jest definiowana jako niekonfliktowa tożsamość narodowa, odpowiednia w warunkach złożonej przeszłości regionu. Powstaje ona w rezultacie bezpośrednich i pośrednich relacji komunikacyjnych i rzeczowych w stowarzyszeniach, jest podtrzymywana poprzez kontakty z organizacjami niemieckimi. Charakterystyka bezpiecznej tożsamości jest rezultatem analizy działalności stowarzyszeń mniejszości niemieckiej, zadeklarowanej w statutach i opisanej w czasopismach stowarzyszeń. W analizie treści uwzględniono wskazania na cechy kontaktów pośrednich i bezpośrednich, cechy przeszłości służące do kształtowania tożsamości oraz najważniejsze obszary działalności stowarzyszeń.

Słowa kluczowe: mniejszość niemiecka, Warmia i Mazury, tożsamość, aktywność organizacyjna

Abstract: The aim of the article is to characterize a safe national identity created by associations of the German minority in Varmia and Masuria. The safe identity is defined as a non-conflicting national identity, appropriate to the conditions of the region's complex history. It arises as a result of direct and indirect communication and material relations in associations. The characteristics of a safe identity are the result of an analysis of the real activities of the German minority associations, declared in the statutes and described in the

associations' newspapers. The content analysis included indications of the features of direct and indirect contacts, features of the past used to shape identity and the most important areas of association activity.

Keywords: the German minority, Varmia and Masuria, identity, organisational activity

Wprowadzenie

Bezpieczna tożsamość oznacza powszechnie taki stan, w którym dane osobowe i jakiegokolwiek informacje identyfikujące człowieka nie są kradzione, nie są przedmiotem handlu albo też nie stanowią dla niego zagrożenia. Należy rozumieć więc, że to oznacza identyfikację niepowodującą konfliktów w otoczeniu społecznym i w komunikacji publicznej. Tożsamość jest definiowana jako wielowarstwowe poczucie siebie, zakorzenione w przeszłości i terażniejszości własnej rodziny, zawodu, miejsca pracy, kręgu znajomych i przyjaciół, wyznania, przekonań społecznych i politycznych, a także przynależności do organizacji państwowej i wspólnoty narodowej¹. Taka tożsamość może być opisywana w kategorii zagrażającej, bezpiecznej, neutralnej, jeśli zostanie zestawiona z mniej czy bardziej przewidywalnymi rezultatami jej publicznego eksponowania. Tożsamość osobowa ma procesualny charakter, jest weryfikowana w terażniejszości, w odniesieniu do przeszłości z perspektywą na przyszłość, dlatego jej potencjalna konfliktowość nie jest stała. Obraz tożsamości, która jest kształtowana jako tożsamość bezpieczna, zostanie pokazany na przykładzie działalności stowarzyszeń mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach. Zakres i rodzaje aktywności organizacji mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach, wynikających z zadań statutowych, wskazują następujące, zasadnicze ukierunkowanie: kształtowanie niemieckiej tożsamości narodowej. W lokalnych warunkach to zadanie jest realizowane poprzez relacje międzyosobowe, dla których najważniejsze wydają się: 1) spotkania w swoim gronie; 2) wspomnienia przeszłości; 3) wsparcie materialne

---

¹ M. Golka, *Czy istnieje wielokulturowość tożsamości?*, [w:] *Kim jestem? Kim jesteśmy? Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości*, red. D. Czakon i M. Boruta, przy współp. R. Holdy i R. Kantora, Kraków 2012, s. 11-12, 18-19.

i możliwość działania w tej kwestii. Badaniu poddane zostały treści statutów organizacji mniejszości niemieckiej, struktura organizacyjna, publikacje prasowe, przegląd stałych aktywności. Celem analizy była próba weryfikacji założenia o kształtowaniu bezpiecznej tożsamości, rozumianej jako stabilna autoidentyfikacja w złożonym, polsko-niemiecko-wschodnioprusko-mazursko-warmińskim układzie kulturowym i narodowym.

Identyfikacja regionalna

Ukształtowana do połowy XX w. typologia narodowościowa mieszkańców Prus Wschodnich jako części państwa niemieckiego to rezultat zróżnicowania językowego, kulturowego. Jest ona związana ze świadomością przynależności do grupy etnicznej i narodowej. Obejmowała zasadniczo Niemców oraz ludność używającą gwary i zwyczajów warmińskich i mazurskich, języka polskiego i świadomych związków z narodem polskim². Typologia ta opisywała identyfikację etniczną i narodową społeczności regionalnej, w jej wspólnotowej, środowiskowej i grupowej postaci. Nasilający się proces instytucjonalizacji sfery publicznej sprawił, że ludność identyfikująca się z Niemcami, czyli mniejszość niemiecka w Polsce, przyjęła trwałą zorganizowaną formę. Z rozmaitych względów na Warmii i Mazurach dokonało się to dopiero pod koniec lat 80. XX w., gdy np. na Śląsku stało się to dużo wcześniej³. Ten stan rzeczy wiąże się z masową migracją do Niemiec mieszkańców przedwojennych Prus Wschodnich – czyli ludności niemieckiej, warmińskiej, mazurskiej i polskiej – po 1945 r. Migracje zostały wymuszone – najpierw w rezultacie postanowień traktatu pokojowego, następnie jako pokłosie decyzji administracyjnych w Polsce. Każdy mieszkaniec dawnych Prus Wschodnich musiał podjąć decyzję o przynależności państwowej, co w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oznaczało wyjazd do Niemiec lub pozostanie w kraju. W kolejnych latach po II wojnie światowej te decyzje determinowały względy rodzinne – były to kolejne odsłony akcji „łączenia rodzin” w Niemczech i w Polsce – względy ekonomiczne,

---

² A. Sakson, *Mazurzy – dylematy tożsamości*, „Rocznik Ziemi Zachodnich”, 01/2017, s. 41-44; B. Domagała, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach. Rodowód kulturowy, organizacja, tożsamość*, Olsztyn 1996, s. 117-118; P. Madajczyk, *Niemcy polscy 1944-1989*, Warszawa 2001, s. 11.

³ P. Madajczyk, *Niemcy polscy...*, s. 11-12.

a także indywidualne rozczarowania związane z poziomem życia w PRL⁴.

Demokratyzacja systemu politycznego w Polsce, na przełomie lat 80. i 90., przyczyniła się nie tylko do usunięcia wszelkich formalnych barier dotyczących funkcjonowania mniejszości. Jednocześnie nastąpiła również istotna zmiana społeczna związana z otwartością na wielokulturowość. Jak stwierdzają Adam Bobryk i Cezary Kalita „Wzrost akceptacji różnorodności narodowej przyczyniał się do ograniczania napięć i negatywnych zjawisk związanych z przynależnością narodową. Pozytywne oddziaływanie na te przemiany miała demokratyzacja systemu społecznego, otwarcie granic, swobodne przemieszczanie się ludzi między poszczególnymi państwami na kontynencie europejskim, nieograniczony dostęp do wytworów kultury, ukazywanie różnorodności jako pewnej wartości, a nie zagrożenia”⁵. Ci mieszkańcy dawnych Prus Wschodnich, którzy pozostali w Polsce, w sposób całkowicie swobodny zdecydowali w tych warunkach o organizacyjnej formie kształtowania tożsamości niemieckiej⁶. Powstało wówczas kilkadziesiąt organizacji, skoncentrowanych w dawnych, wschodniopruskich miastach powiatowych, niejako w odpowiedzi na strukturę organizacji ziomkowskich, funkcjonującą w Niemczech od połowy XX w. oraz na przykładzie Niemieckich Kół Przyjaźni (Deutsche

---

⁴ A. Sakson, *Mazurzy - społeczność pogranicza*, Instytut Zachodni, Poznań 1990, s. 162-165, 200-202; idem, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998, s. 245-248.

⁵ A. Bobryk, C. Kalita, *Policy and the national minorities in Poland. Social and philosophical aspect*, „Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 2015, nr 11-12, s. 75.

⁶ H. Mamzer, *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, „Seria Socjologia”, nr 58, Poznań 2008, s. 26; Cf. np. (lek), *Heidemühle. 15. Geburtstag der Gesellschaft. Jubiläum mit Flammen/Borowy Młyn. Piętnaste urodziny stowarzyszenia. Jubileusz z płomieniami*, „Mitteilungsblatt” 2009, nr 9, s. 7. Symbolicznym początkiem zmiany polityki władz wobec mniejszości było zniesienie 7 kwietnia 1989 r. ograniczenia, iż dana społeczność narodowa może posiadać tylko jedną organizację. Zainicjowany dialog sprzyjał aktywizacji środowisk mniejszościowych, a modyfikacja prawa, szczególnie w zakresie wdrożenia Ustawy z 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, tworzyła warunki do swobodnego rozwoju, umacniania tożsamości i szerokiego uczestnictwa w życiu społecznym. A. Bobryk, *Attitudes towards the Mother Tongue as an Identity Manifestation of National and Ethnic Minorities in Poland*, [w:] *Identities of Central-Eastern European Nations*, red. V. Yevtukh, A. Wysocki, G. Kisla, A. Jekaterynczuk, Kyiv 2016, s. 179-181.

Freundschaftskreise – DFK), istniejących od 1988 r. na Śląsku⁷. Organizacje te zastrzegały w statutach, że skupiają zasadniczo ludność „pochodzenia niemieckiego”, aczkolwiek jedno z nich zapraszało tych, którzy identyfikowali się jako Mazurzy. Od połowy lat 90. strukturę części stowarzyszeń scala „organizacja dachowa” – Związek Stowarzyszeń Niemieckich na Warmii i Mazurach (ZSNWM) – forma skupiająca prawie wszystkie istniejące w regionie stowarzyszenia mniejszości niemieckiej. Nie należą do niej: Olsztyńskie Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej w Olsztynie (OSMN), organizacja w Nidzicy, Stowarzyszenie Mazurskie oraz Warmińsko-Mazurski Związek Kobiet⁸. Strukturalna dwoistość nie wynika prawdopodobnie ze zróżnicowania celów działania, a ze sposobu i form ich osiągnięcia oraz – prawdopodobnie – z powodów personalnych⁹. Organizacje mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach nie są zbyt liczne, większość z nich została założona przez wąskie grono aktywnych osób, pozostających w relacjach rodzinnych, sąsiedzkich, przyjaźni i znajomości, dla których podstawą działania było miejsce urodzenia, pamięć o przeszłości i przekonania na temat własnej, niemieckiej identyfikacji narodowej. Z biegiem lat zmniejszyła się zarówno liczba stowarzyszeń, jak i ich liczebność.

Członkowie stowarzyszeń mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach uczestniczą w kulturze polskiej i niemieckiej czy też kulturze polskiej i warmińskiej lub mazurskiej. Nie jest to uczestnictwo równomierne, na co wskazuje np. obecnie słaba znajomość języka niemieckiego. Przestrzenne rozproszenie członków stowarzyszeń, małżeństwa mieszane, brak praktyki kulturowej i ukrywanie niemieckich korzeni przez lata potęgowały ich asymilację w polskiej kulturze¹⁰. Podtrzymywaniu niemieckiej tożsamości narodowej nie sprzyjały wspomnienia o niemieckich zbrodniach podczas II wojny światowej i układ polityczny po jej zakończeniu, a także cechy tożsamości lokalnej mieszkańców Prus Wschodnich – współistnienie polskości,

---

⁷ *10 Jahre Deutsche Gesellschaften im Gebiet Ermland und Masuren. Eine Chronik*, Verband der deutschen Gesellschaften im ehem. Ostpreußen, Text und Zusammenstellung Elisabeth Kallenbach, Allenstein 2000, s. 9; B. Domagała, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach...*, s. 116; A. Sakson, *Stosunki...*, s. 331.

⁸ Cf. wykaz organizacji należących i nienależących do Związku Stowarzyszeń Niemieckich Warmii i Mazur, <https://www.zsnwim.eu/pl/>, (data dostępu: 17.11.2020).

⁹ A. Czesła, *15 lat Związku Niemców na Warmii i Mazurach*, „Mitteilungsblatt”, nr 4/2008, s. 4.

¹⁰ Cf. A. Sakson, *Rola mniejszości niemieckiej w stosunkach polsko-niemieckich na przykładzie Warmii i Mazur*, „Przegląd Zachodni” 1998, z. 11, s. 4.

warmińskości i mazurskości, znaczny udział języka polskiego i gwar w kształtowaniu lokalnej kultury przed 1945 r. Do cech lokalnej tożsamości, zarówno przed II wojną światową, jak i po jej zakończeniu, można próbować zaliczyć nieustanne poczucie zagrożenia, związane z używanym – polskim i niemieckim – językiem, zwyczajami – polskimi, niemieckimi, warmińskimi, mazurskimi czy przekonaniami politycznymi, a także z pewnym wyalienowaniem społecznym¹¹. Dlatego też bezpieczna tożsamość, którą oferują stowarzyszenia mniejszości niemieckiej swoim członkom jest bardzo atrakcyjna. Jej kształt wyłania się, jak się wydaje, z idei komunitaryzmu, podkreślających rolę więzi i relacji wspólnotowych¹². Bezpieczna tożsamość tworzy się poprzez rozmaite aktywności, których zadaniem jest odtwarzanie, podtrzymywanie i kształtowanie takiej niemieckiej tożsamości osobowej, która nie zagraża codziennemu funkcjonowaniu w polskim środowisku kulturowym, a jednocześnie daje pożądane i zgodne z osobistymi losami poczucie odrębności.

Aktywności realizowane przez organizacje mniejszości niemieckiej można poddać próbie systematyzacji – są one ukierunkowane wewnętrznie i zewnętrznie¹³. Aktywności skierowane na zewnątrz zostały tu zasadniczo pominięte, chociaż część aktywności wewnętrznych i zewnętrznych trudno precyzyjnie rozdzielić. Wśród aktywności wewnętrznych wyodrębniają się te, które można uznać za zabezpieczające tożsamość oraz te, które działają wspomagająco – zabezpieczają przynależność do grupy i zabezpieczają byt.

Spotkania w swoim gronie – zabezpieczenie autoidentyfikacji

Aktywności zabezpieczające tożsamość członków organizacji mniejszości niemieckiej są bardzo różnorodne i nieco zmieniają się w czasie. Początkowo szczególnie ważne wydawały się zwyczajne, regularne spotkania – przy kawie i cięście – podczas których wzmacniały

---

¹¹ E.C. Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 2006, s. 52-53, 62-64; A. Sakson, *Mazurzy...*, s. 77-79.

¹² A. Gawkowska, *Aktywne społeczeństwo a komunitaryzm według Amitaia Etzioni*, [w:] A. Etzioni, *Aktywne społeczeństwo. Teoria procesów społecznych i politycznych*, przeł. S. Burdziej, Nomos, Kraków 2012, s. VIII-IX.

¹³ M. Gałęziowska, *Tożsamość organizacyjna mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2017, s. 179-180.

się więzi, rosło nadszarpnięte przez lata zaufanie¹⁴. Dość szybko członkowie mniejszości zaczęli się spotykać w większych grupach, na dorocznych letnich festynach. Pierwsze Sommerfeste zostało zorganizowane 27 lipca 1991 r. w Najdymowie, w gospodarstwie Paula Gollana, przewodniczącego Społeczno-Kulturalnego Stowarzyszenia Mniejszości Niemieckiej na Warmii i Mazurach z siedzibą w Biskupcu¹⁵. Następne było w Ostródzie, a kolejne zwoływano co dwa lata, najczęściej w Muzeum Budownictwa Ludowego w Olsztynku¹⁶. Podczas festynów poznawali się ludzie ze wszystkich organizacji w regionie, zaproszeni goście z Landsmannschaft Ostpreussen i innych niemieckich związków. Odrębną formą spotkań były letnie spotkania Mazurów w rodzinnych stronach, które Stowarzyszenie Mazurskie organizowało w Krutyń, Sorkwicach, Karwinach¹⁷. Od połowy lat 90. okazjonalnie spotykali się seniorzy – na wielkie spotkanie do Starych Jabłonek koło Olsztyna 14 grudnia 1995 r. przyjechało ponad 200 osób ze wszystkich stowarzyszeń¹⁸. Podobne spotkanie miało miejsce 22 września 1996 r., w Hotelu Gołębiowski w Mikołajkach, gdzie przyjechało 230 osób¹⁹. W kolejnych latach organizowano podobne spotkania seniorów mniejszości niemieckiej²⁰. Ważną częścią tradycji niemieckiej są spotkania adwentowe, a także nabożeństwa katolickie w języku niemieckim, aczkolwiek regularnie są odprawiane chyba tylko w Olsztynie, w kościele pw. Bogarodzicy

---

¹⁴ Cf. informacje o spotkaniach członków stowarzyszeń oraz spotkaniach kółek zainteresowań, np. robótek ręcznych, chórów, spotkania organizacyjne: „Osteroder Rundbrief” nr 3(15), III 1993; „Mitteilungsblatt” nr 6(21) VII 1996; (lek), *Osterode. Ein Netz, das verbindet, aber nicht fesselt. Gemeinsam geht mehr*, ibidem, nr 10(254), 2016, s. 6.

¹⁵ *10 Jahre Deutsche Gesellschaften im Gebiet Ermland und Masuren. Eine Chronik.*, s. 110.

¹⁶ Informacje i sprawozdania z przebiegu kolejnych Sommerfeste są umieszczone w: „Osteroder Rundbrief” nr 8, VIII 1992; „Mitteilungsblatt” nr 7(13) VIII-IX 1995, s. 4-5; nr 6(50), VII 1999, s. 12.

¹⁷ Cf. np.: *Sommetreffen in Siegmundhof*, „Masurische Storchenpost” nr 1/1991, s. 2; J. Lisowski, *Eröffnung des Sommertreffens*, ibidem, nr 8/1993, s. 3-4; *Sommetreffen in Masuren. 3-10 Juli in Kruttinnen/Krutyń*, ibidem, nr 6/1994, s. 4-7.

¹⁸ (is), *Großes Seniorentreffen in Stare Jablonki*, „Mitteilungsblatt” nr 1(16), I 1996, s. 2.

¹⁹ [Program spotkania seniorów], „Mitteilungsblatt” nr 9(24), X 1996, s. 10.

²⁰ Cf. np.: [Weinachtstreffen in der AGDM], „Mitteilungsblatt” nr 1(16) I 1996, s. 6; ibidem, nr 2(38), III-IV 1998, s. *and Wiener Waltzen. Spotkanie seniorów z Stuttgarten Saloniker w Olsztynie*, ibidem, nr 9(53), X 1999, s. 1 i 2.

Dziewicy Matki Kościoła²¹. Przez jakiś czas członkowie mniejszości organizowali też bale karnawałowe²². Do tradycji należy zaliczyć regularne publikowanie w prasie stowarzyszeń życzeń urodzinowych dla członków-jubilatów²³.

Prasa należała do najważniejszych pośrednich narzędzi kształtowania tożsamości w organizacjach mniejszości niemieckiej niemal od początku ich funkcjonowania. Były to rozmaite periodyki, rozprowadzane początkowo w najróżniejszej jakości – w formie odbitek ksero, ale i w postaci bardzo przyzwoitego druku gazetowego. Do dziś istnieje „Mitteilungsblatt” oraz „Allensteiner Nachrichten” w wersji elektronicznej i papierowej²⁴. Zasadniczo są to periodyki niemieckojęzyczne, ale część artykułów jest publikowana po polsku. Wiąże się to z niezbyt powszechną znajomością języka niemieckiego wśród członków stowarzyszeń mniejszości niemieckiej. Po zakończeniu II wojny światowej na Warmii i Mazurach społeczność rodzima z oczywistych powodów ukrywała jego znajomość, w trosce o dzieci nie przekazywała im tej umiejętności, więc obecni członkowie stowarzyszeń mniejszości rzadko ją posiadają²⁵. Stowarzyszenia starają się dotrzeć ze swoją informacją i publicystyką także do tych, których zniechęca brak możliwości komunikacji w wybranym języku.

---

²¹ [Ogłoszenia o Adventssonntag und Adventstreffen], „Osteroder Rundbrief” nr 9 IX 1992, ibidem, nr 11(23) XI 1993; *Weinachtsfeier in der deutschen Volksgruppe Deutsch Eylau*, „Mitteilungsblatt” nr 1(16), I 1996, s. 2.; cf. np. godzinowy wykaz *Katholische Gottesdienste in Dezember*, „Allensteiner Nachrichten” nr 1/2003, s. 6; *Katholische Gottesdienste im Juli*, ibidem, nr 6 (104), 24 VI 2012, s. 5; Cf. informacje o nabożeństwach i mszach świętych: <https://www.agdm.pl/de/aktuelles-vonder-agdm/aenderung-der-deutschsprachigen-gottesdienstzeiten/>, (data dostępu: 18.11.2020).

²² Cf. np. ogłoszenia i relacje z kolejnych bali karnawałowych: „Mitteilungsblatt” nr 1(16), I 1996 s. 5; ibidem, nr 3(30), III 1997; ibidem, nr 1(45), I 1999, s. 12.

²³ W prasie publikowane są wykazy imion, nazwisk i rocznicy urodzin, w kolumnie *Geburtstagsglückwünsche*, cf. np.: „Mitteilungsblatt” nr 9(157), 2008, s. 18; ibidem, nr 3(187) 2011, s. 18; ibidem, nr 3(223) 2014, s. 18; ibidem, nr 3(247) 2016, s. 18; ibidem, nr 3(283) 2019, s. 18.

²⁴ Numery czasopism są dostępne na stronach organizacji: <https://www.zsn-wim.eu/pl/miesiecznik>; <https://www.agdm.pl/projekty/allensteiner-nachrichten/>, (data dostępu: 17.11.2020).

²⁵ Po zakończeniu wojny język niemiecki w każdej postaci był likwidowany w przestrzeni publicznej, na łamach lokalnej prasy oskarżano autochtonów o posługiwanie się nim w miejscach publicznych: „Wiadomości Mazurskie” nr 284, 8 XII 1946, s. 2; ibidem, nr 104, 7 V 1946, s. 4; „Życie Olsztyńskie” nr 153, 5 VI 1948, s. 3.

Dlatego też statutowa działalność organizacji obejmuje nauczanie języka niemieckiego, jako że jego znajomość jest jednym z wyznaczników przynależności do kultury, do narodu²⁶. Z biegiem lat ta działalność skierowana jest w coraz szerszym stopniu na społeczność lokalną, a nie tylko na samych członków mniejszości niemieckiej²⁷. Znajomość obcego języka jest zwyczajnie przydatna – Warmia i Mazury są chętnie odwiedzane przez Niemców w ramach tzw. „turystyki sentymentalnej”, a wysokie bezrobocie zmusza do wyjazdów zarobkowych, także do Niemiec²⁸.

Wspomnienia przeszłości – zabezpieczenie przynależności

Do aktywności zabezpieczających tożsamość członków organizacji mniejszości niemieckiej należy popularyzacja niemieckiej historii regionu. Obejmuje ona wypowiedzanie krzywd, wątki, które odkrywają nieszczęścia i cierpienia mieszkańców Prus Wschodnich, jakich doznawali oni od końca 1944 r., gdy na teren prowincji niemieckiej wkroczyła Armia Czerwona. Jest to historia gwałtów, zniszczeń, zatopienia statków w Zalewie Wiślanym, migracji – wypędzenia, a także pogardy, przymusowej pracy, statusu „gorszych obywateli”

---

²⁶ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenieniu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, s. 75.

²⁷ B. Domagała, *Mniejszość niemiecka i mniejszość ukraińska na Warmii i Mazurach. Dwa wzorce rozwiązywania problemów związanych z nauczaniem języka ojczystego*, [w:] *Ślzący, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, red. A. Sakson, Poznań 2008, s. 356; B. Domagała, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach...*, s. 126; *10 Jahre Deutsche Gesellschaften im Gebiet Ermeland und Masuren. Eine Chronik...*, s. 67; cf. [eka], *Lekcja niemieckiego*, „Mitteilungsblatt” nr 1(45), I 1999, s. 8; E. Kallenbach, *Hänsel und Knödel. Lehrerseminar in Klein Strengeln vom 15-17 X 1999*, „Mitteilungsblatt” nr 9(53), X 1999, s. 12; (lek), *Olsztyn. Konferencja w Urzędzie Wojewódzkim. Ważne rozmowy o języku*, ibidem, nr 2/2015, s. 5.

²⁸ Cf. np. opinie wyrażone w artykule L. Kryszalowicza, *Węgój. Dzień Kultury Niemieckiej. Szkoła jakich mało...*, „Mitteilungsblatt” nr 10/2009, s. 9. Niemniej należy zwrócić uwagę, iż pomimo tego że Niemcy w Polsce są mniejszością narodową w największym stopniu korzystająca z możliwości ustawowych wprowadzenia na terenie zwartych skupisk zamieszkiwania języka ojczystego jako pomocniczego i dodatkowych napisów urzędowych, na terenie Warmii i Mazur nigdzie nie wdrożono tych rozwiązań. Wynika to przede wszystkim z malej koncentracji przestrzennej i niespełniania kryterium ilościowego. A. Bobryk, *Usage of mother tongue by minorities in public life in Poland. The example of the German minority*, [w:] *The Fifth International Conference on History and Political Sciences. Proceedings of the Conference (January 23, 2015)*, red. K. Orzechowska, Vienna 2015, s. 61-62.

i ograniczonych możliwości rozwoju zawodowego w PRL²⁹. Stowarzyszenia mniejszości przypominają też życiorysy sławnych i ważnych osób związanych z regionem, jak chociażby postać Emila von Behringa, bakteriologa i laureata nagrody Nobla³⁰, a także lokalne zwyczaje ludowe i żywieniowe – za przykład niech służy pierwsza zwrotka pieśni na cześć ziemniaka:

Alle Menschen, groß und kleine,
leben nicht vom Brot alleine,
auch Kartoffeln müssen sein,
denn die schmecken immer fein³¹.

Utrwalanie tożsamości jest realizowane także przez praktyczne odświeżanie pamięci, czyli dbałość o zabytki architektury, pomniki historii np. cmentarze, tablice poległych z I wojny światowej, które znajdowały się w poszczególnych powiatach dawnych Prus Wschodnich³². Są to tylko pojedyncze przykłady budowania tożsamości narodowej poprzez zakorzenianie jej na nowo w pamięci, przy

²⁹ Cf. np. *Stanowisko Zarządu Związku Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Polsce, z okazji 75 rocznicy zakończenia wojny*, opublikowane 8 maja 2020 w Opolu, dostępne <http://www.zsnwim.eu/pl/wydarzenia>, (data dostępu: 18.11.2020); cf.: P. Sieger, *Der letzte Akkord – Tragödie*, „Mitteilungsblatt” nr 10/2014, s. 11-13; *Gedenkfeier an die Opfer der drei Schiffe „Gustloff”, „Goya” und „Steuben” am 30. Januar 2008 in Gdingen*, „Allensteiner Nachrichten” nr 2(52), 24 II 2008, s. 8; *Alle vollen in Frieden leben*, ibidem, nr 2(64), 24 II 2009, s. 1; *Gdingen gedenkt der Opfer der Schiffahrtskatastrophen*, ibidem, nr 2(70), 24 II 2010, s. 1.

³⁰ Cf. biografię lekarza oraz informacje o tablicy pamiątkowej ufundowanej w Olsztynku: „Mitteilungsblatt” nr 4(19), IV 1996, s. 7; ibidem, nr 7(33), VII-VIII 1997, s. 7.

³¹ *Kartoffel-Lied*, „Mitteilungsblatt” nr 10(302) 2020, s. 19; cf. też: R. Barczewski, *Kartoffelfest im Hauskopernicus*, „Allensteiner Nachrichten” nr 11 (73), 24 XII 2009, s. 8. Pierwsze „święto ziemniaka” w Domu Kopernika zorganizowano 10 XI 2009 i podtrzymywano w latach następnych, cf. np. *Das II. Kartoffelfest in Allenstein*, „Allensteiner Nachrichten” nr 8(82), 24 VIII 2010, s. 8.

³² Cf. np.: [Społeczny Komitet Ratowania Dawnych Cmentarzy na Warmii i Mazurach], „Masurische Storchenpost” nr 7, VII 1993, s. 19; L. Kryszalowicz, *Wenn nicht wir – wer dann*, „Mitteilungsblatt” nr 4(19), IV 1996, s. 7; *Gedenktafel für Erzpriester Johann Hanowski*, „Allensteiner Nachrichten” nr 2(4), 24 II 2004, s. 5; *Andenken an den ersten Weltkrieg kehrt an seinen Platz zurück*, „Allensteiner Nachrichten” nr 7-8 (57-58), 24 VIII 2008, s. 10. Należy zwrócić też uwagę na płytę granitową poświęconą poległym w I wojnie światowej mieszkańcom Żabiego Rogu, po 1918 r., sygn. DH 4098 OMO oraz tablica z nazwiskami poległych za ojczyznę podczas I wojny światowej, z okolic Barczewa, po 1918 r., sygn. DH 18277 OMO: zbiory Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

pomocy relacji i wybranych elementów przeszłości, która w publicznej wersji, w poprzednich dziesięcioleciach, była pomijana lub równie wybiórczo traktowana. Całościowy proces kształtowania tożsamości poprzez pamięć Krzysztof Malicki określił następująco: „pamięć zbiorowa jest także czynnikiem »wspomagającym« tożsamość w wymiarze społecznym przynajmniej na trzech poziomach: Po pierwsze, przez bycie twórczym świadomości wspólnej przeszłości (im dłuższej tym lepszej, o czym świadczą pieczołowicie i z dużym zaangażowaniem obchodzone obrzędy i rocznice); po drugie jako przekaz wartości uosabianych przez pamiętane postacie lub wydarzenia (zawsze dobre lub zawsze złe, nigdy obojętne, gdyż w pamięci zbiorowej nie ma najczęściej miejsca na postaci niejednoznaczne); po trzecie, jako tworzywo symboli stających się dla grupy specyficznym »językiem«”³³.

Przedstawione pokrótce relacje bezpośrednie, przywracanie znajomości języka niemieckiego, zakorzenianie w przeszłości i tradycji prowadzą do drugiego wybranego czynnika zabezpieczającego tożsamość, czyli do przynależności do grupy. Aktywność zabezpieczająca przynależność do grupy wyraża się w samej możliwości zapisania się do stowarzyszeń mniejszości niemieckiej oraz w ich faktycznej, obserwowalnej obecności w przestrzeni publicznej. Najważniejsze wydaje się to, że organizacje starają się mieć własne siedziby, że kształtują i podtrzymują więzi z organizacjami niemieckimi oraz że pośredniczą w kontaktach między organizacjami polskimi i niemieckimi. Własność lokalu ma nie tylko znaczenie ekonomiczne – chociaż czynsze i wynajem mogą pochłaniać znaczną część zasobów finansowych organizacji, to opłaty te czasowo umarzała lokalna administracja lub pokrywały je organizacje niemieckie³⁴. Znacznie ważniejsza od finansów może być świadomość zakorzenienia, która tworzy się w sytuacji posiadania własnej siedziby. Wprawdzie na Warmii i Mazurach kilka stowarzyszeń wynajmuje pomieszczenia na swoją

³³ K. Malicki, *Regionalna tożsamość a pamięć zbiorowa. Przeszłość jako źródło więzi z małymi ojczyznami*, [w:] *Kim jestem? Kim jesteśmy? Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości*, red. D. Czakon i M. Boruta, przy współpracy R. Hołdy i R. Kantora, Kraków 2012, s. 271-272.

³⁴ B. Domagała, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach...*, s. 128-129. Zdarza się, że lokalne władze zwalniają stowarzyszenia z konieczności płacenia czynszu w określonym okresie, cf. np.: *Braunsberg. Neuer Sitz der Gesellschaft. Tapfer, stur und wirksam*, „Mitteilungsblatt” nr 3(211), 2013, s. 4.

działalność, jak chociażby stowarzyszenie w Olecku, w Olsztynku, Pasłęku, Piszcu, Szczytnie, Węgorzewie. Ale inne mają własne miejsce. Olsztyńskie Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej mieści się w kamienicy zwanej „Domem Kopernika” na ul. Partyzantów w Olsztynie. Została ona kupiona w tym celu w 1996 r. przez Związek byłych Mieszkańców Olsztyna z Gelsenkirchen (Kreisgemeinschaft Allenstein-Stadt) i wyremontowana przy pomocy środków innych organizacji ziomkowskich w Niemczech³⁵. Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej Narodowej „Mazury” w Ełku mieści się w zabytkowej wieży ciśnień, zakupionej w 1994 r. dzięki funduszom Heinricha Westphala z Hamburga. Do stowarzyszenia należą także budynki gospodarcze obok wieży³⁶. W 2013 r. wieża ciśnień została poddana renowacji sfinansowanej przez Kreisgemeinschaft Lyck, Urząd Miasta Ełku i Związek Stowarzyszeń Niemieckich Warmii i Mazur³⁷. Ostródzkie Stowarzyszenie Mniejszości Niemieckiej „Tannen” w 1994 r., kupiło dom od Urzędu Miasta w Ostródzie za pieniądze otrzymane od Kreisgemeinschaft Osterode. Otrzymał on nazwę stowarzyszenia – „Haus Tannen” i został wyremontowany przez członków lokalnej mniejszości niemieckiej³⁸. Ze wsparcia organizacji ziomkowskiej skorzystało również Mrągowskie Stowarzyszenie Ludności Niemieckiej „Niedźwiedzia Łapa”, które kupiło na potrzeby działalności „pomieszczenia biurowe”³⁹. Z kolei stowarzyszenie w Kętrzynie otrzymało swoją siedzibę w 1997 r. od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RFN⁴⁰.

---

³⁵ (lek), *Belohnte Gedult. Alle unter einem Dach*, „Mitteilungsblatt” nr 3(18), III 1996, s. 1 i 2; *Ze strychu do „Domu Kopernika” – 15 lat działalności Olsztyńskiego Stowarzyszenia Mniejszości Niemieckiej. Vom Dachgeschoss ins Haus Kopernikus – 15-jährige Geschichte der Allensteiner Gesellschaft Deutscher Minderheit*, opr. R. Barczewski, Olsztyn 2005, s. 4-8.

³⁶ (lek), *Der Turm eines Wunschbildes*, „Mitteilungsblatt” nr 3(9), III 1995, s. 5-6.

³⁷ (lek), *Turm wie neu. Die Kur zeitigte einen sichtbaren Effekt*, „Mitteilungsblatt” nr 10/2013, s. 5.

³⁸ *Eigenes Heim für die Gruppe „Tannen” in Osterode von Karl Moldaenke und Günter Behrendt*, „Osteroder Rundbrief” nr 5 (29), V 1994; cf. też opis starań o własną siedzibę, <http://smn-tannen.vdg.pl/index.php?strona=historia>, (data dostępu: 18.11.2020).

³⁹ Informacje o stowarzyszeniu mniejszości niemieckiej w Mrągowie: <https://www.zsnwim.eu/pl/organizacje/102-mragowo>, (data dostępu: 18.11.2020).

⁴⁰ „Mitteilungsblatt” nr 3(39), V-VII 1998, s. 4-5; cf. też historię działalności stowarzyszenia mniejszości niemieckiej w Kętrzynie: <http://leksykonkultury.ceik.eu/>

Własność siedziby ma symboliczne znaczenie „bycia u siebie”, szczególnie istotne po dziesięcioleciach życia, które cechowała tymczasowość. Andrzej Sakson wskazał, że dotyczyła ona prawie wszystkich aspektów życia na Warmii i Mazurach po 1945 r. Przywołał przykład tymczasowych dokumentów wręczanych ludności na tym terenie, czasowych zaświadczeń własności mieszkań i ziemi. Istotne było również poczucie destabilizacji codziennego życia, związane z brakiem bezpieczeństwa fizycznego, ekonomicznego i społecznego⁴¹. Własność siedziby nie dość, że ułatwia działalność stowarzyszeń i czyni tańszym funkcjonowanie, to wzmacnia ich społeczne znaczenie i prawdopodobnie symbolicznie utrwała uprawnienia do działania⁴².

Siedziby stowarzyszeń mniejszości niemieckiej zostały zakupione głównie przez organizacje ziomkowskie, skupiające w Niemczech dawnych mieszkańców wschodniopruskich powiatów, osoby prywatne, wreszcie – przez rząd niemiecki. Pozwala to wnioskować, że współpraca z Niemcami jest nie tylko niezbędna ekonomicznie, ale stanowi znaczne wsparcie w kształtowaniu poczucia przynależności do narodu i państwa niemieckiego. Realizuje się ona na dwóch płaszczyznach. Jedną tworzą bezpośrednie kontakty członków danego stowarzyszenia z organizacjami ziomkowskimi w Niemczech, a drugą – pośredniczenie między polską administracją lokalną a organizacjami i instytucjami w Niemczech, które wymaga od członków stowarzyszeń zupełnie innych działań komunikacyjnych niż te, które wykonują we własnym gronie i w społeczności lokalnej.

Bezpośrednie kontakty stowarzyszeń z organizacjami skupiającymi dawnych mieszkańców Prus Wschodnich to głównie spotkania, odwiedziny, szkolenia, seminaria. Oznaczało to wzajemne poznawanie się, było to także odnawianie starych znajomości, z tymi, którzy udali się do Niemiec podczas którejś fali wyjazdów. Na początku funkcjonowania stowarzyszeń szczególnie częste były

---

index.php/Stowarzyszenie_Mniejszo%C5%9Bci_Niemieckiej_w_K%C4%99trzyne, (data dostępu: 18.11.2020).

⁴¹ A. Sakson, *Mazurzy...*, s. 119-123.

⁴² Cf. np. W. Kiwak, *Własność jako uprawnienie*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 260, s. 47-48.

spotkania w centrum konferencyjnym Bad Pyrmont⁴³. Poza szkoleniami i seminariami współpraca koncentrowała się na konkretnych potrzebach i celach, związanych z kształceniem języka. Najczęstsze były kontakty z Ziomkostwem Prus Wschodnich (Landsmannschaft Ostpreussen), najstarszym ziomkostwem w Niemczech, zawiązanym przez emigrantów z tej prowincji 3 października 1948 r., w Hamburgu. Obecnie struktury ziomkostw obejmują organy centralne, zrzeszenia w ramach krajów związkowych Niemiec i oddziały terenowe⁴⁴. Utworzone w 1950 r. Zrzeszenie Ziomkostw (Verband der Landsmannschaften – VdL), w 1957 r. zjednoczyło się ze Związkiem Wypędzonych Niemców (powstał w 1951 r.), tworząc Związek Wypędzonych (Bund der Vertriebenen, Vereinigte Landsmannschaften und Landesverbände – BdV)⁴⁵.

W miarę upływu czasu bezpośrednie kontakty stowarzyszeń z organizacjami niemieckimi zmieniały się – pojawiały się nowe potrzeby, jak finansowanie rozmaitych inicjatyw, wymagających zdobywania niemieckich środków publicznych. Zmieniały się style odwiedzin, uwarunkowanych znajomością języka, wiekiem członków organizacji i w Polsce, i w Niemczech. Z czasem zanikło pośrednictwo, które można określić jako „łącznikowe” – stowarzyszenia nie umieszczają już na łamach swoich czasopism ogłoszeń o zaginionych podczas wojny osobach⁴⁶, a także ogłoszeń matrymonialnych⁴⁷.

⁴³ A. Borchert, *Schon 20 deutsche Vereine gegründet. 42 Vertreter aus der Heimat auf LO-Arbeitsstagung in Bad Pyrmont*, „Masurische Storchpost” nr 1, I 1992, s. 22-23; (V), *Ein gelungenes Seminar in Bad Pyrmont*, „Mitteilungsblatt” nr 4(10) IV 1995, s. 3 i 5.

⁴⁴ K. Żygulski, *Przesiedleńcy w NRF*, [w:] *Niemiecka Republika Federalna*, red. K. M. Pospieszalski i J. Ziółkowski, Poznań 1965, s. 294.

⁴⁵ Ibidem, s. 292-293; B. Ociepka, *Związek Wypędzonych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000, s. 828-830; cf. historia powstania organizacji: <http://www.bund-der-vertriebenen.de/>, (data dostępu: 18.11.2020).

⁴⁶ Cf. np.: ogłoszenie ze zdjęciem poszukiwanego Hansa Weynella, ur. 26 XI 1926 r. w Labiau (dzisiaj Polessk, Okręg Kaliningradzki). Rolę skrzynki kontaktowej pełniła przewodnicząca stowarzyszenia z Olecka: „Mitteilungsblatt” nr 7(13), VIII-IX 1999, s. 8.

⁴⁷ Cf. ogłoszenie: Bodo Symanski, 1.71 m, wagaży 75 kg, „gut situiert, zuverlässig, naturliebend, reisefreundlich, aufgeschlossen, musikliebend, humorvoll” pozna „natürlich, warmherzig, hausfraulich, schlank, solide, anhanglos” kobietę do 42 lat, 1.7 m, która waży 57 kg i zna język niemiecki: „Mitteilungsblatt” nr 1(13), I 1993.

Wytworzyły się takie formy organizacyjne jak Centrum Informacji Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, istniejące przy OSMN od 2003 r. Jego celem stało się ułatwianie kontaktów między polskimi i niemieckimi przedsiębiorcami i podmiotami gospodarczymi⁴⁸. Od początku funkcjonowania stowarzyszenia mniejszości niemieckiej mogły korzystać z państwowych dotacji, zarówno w Polsce, jak i w Niemczech. Budżet państwa niemieckiego przewidywał wysokie sumy na takie wsparcie do chwili wejścia Polski do Unii Europejskiej. Od tego czasu stowarzyszenia mniejszości niemieckiej przede wszystkim mogą się starać o sfinansowanie swoich aktywności bezpośrednio w instytucjach unijnych oraz za pomocą lokalnej administracji państwowej i samorządowej⁴⁹.

Stowarzyszenia pośredniczą w kontaktach między miastami i gminami, które prowadzą do podpisania umów partnerskich⁵⁰. Ta forma współpracy jest swoistą kontynuacją patronatów, jakimi miasta w Niemczech obejmowały wysiedloną po 1945 r. ludność wschodniopruską⁵¹. Umowy partnerskie mają zwykle ułatwiać kontakty gospodarcze, umożliwiają wymianę młodzieży, przedstawiciele różnych zawodów, szkolenia. Z obserwacji wynika, że funkcja pośrednicząca stowarzyszeń mniejszości często kończy się w momencie podpisania takiego dokumentu.

---

⁴⁸ Cf. S. Damaschke, *Rede zur Unterzeichnung der Partnerschaftsurkunde mit der polnischen Stadt Mragowo ehem. Sensburg in Mragowo am 6.6.1993*, „Masurische Storchenpost” nr 7/1993, s. 28; J. Felis, *Zentrum für wirtschaftliche Informationen*, „Allensteiner Nachrichten” nr 1/2003, s. 3; *Ze strychu do „Domu Kopernika”...*, s. 24.

⁴⁹ (lek), *Olsztyn. Walne zebranie Związku Stowarzyszeń Niemieckich. Mniej pieniędzy i mniej członków*, „Mitteilungsblatt” nr 5/2008, s. 5.

⁵⁰ Oficjalne umowy partnerskie między miastami i gminami Polski i RFN były zawierane w latach 70. XX w., po podpisaniu Układu o normalizacji wzajemnych stosunków 7 XII 1970 r. Jednak najwięcej umów zawarto po wejściu w życie ustawy o samorządzie terytorialnym z 28 III 1990 r., którą uzupełniła ustawa o terenowych organach rządowej administracji ogólnej z 8 VIII 1996 r. Miasta, powiaty i gminy Warmii i Mazur podpisują umowy partnerskie z ośrodkami we Francji, Holandii, Portugalii, Irlandii, Czechach, Anglii, Szwecji, na Litwie, Ukrainie, Białorusi, Łotwie i innymi: A. Trzcielińska-Polus, *Polsko-niemiecka współpraca regionalna i lokalna*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989-1998*, red. D. Bingen, K. Malinowski, Poznań 2000, s. 349-354.

⁵¹ Patronaty miast zapoczątkowała pomoc udzielana Prusom Wschodnim w czasie I wojny światowej. B. Ociepka, *Dziedzictwo wypędzonych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000, s. 732-733; A. Kossert, *Tradycje „stron ojczyznych” w RFN. Fenomen Prus Wschodnich*, [w:] *ibidem*, s. 772.

Zabezpieczenie w codzienności

Aktywności zabezpieczające przynależność członków stowarzyszeń są związane z kształtowaniem tej części tożsamości, która dotyczy wspólnotowych i podzielanych działań, przestrzeni oraz ma oparcie w instytucjach działających w państwie niemieckim. Dopełnieniem zabezpieczeń tożsamości w tym względzie jest także bezpieczeństwo materialne – socjalne, szczególnie istotne w sytuacji społeczno-gospodarczej Warmii i Mazur, które między innymi cechuje wyższe niż w innych częściach Polski bezrobocie, powolny odływ bardziej aktywnych i lepiej wykształconych jednostek, a także spirala nędzy dotykająca mieszkańców regionu⁵².

Aktywności zabezpieczające byt były szczególnie ważną częścią działań stowarzyszeń mniejszości niemieckiej na samym początku ich funkcjonowania, które zbiegło się ze zmianami ustrojowymi przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Niezbędnym dopełnieniem charakterystyki tej sfery aktywności stowarzyszeń jest opis stanu infrastruktury miejskiej i wiejskiej tego regionu z końca wojny. Podczas działań wojennych w 1944 i 1945 r. doznała ona poważnych zniszczeń, a niemal całkowita wymiana ludności, powojenna bieda i ustrój polityczny w następnych latach nie sprzyjały jej odtwarzaniu i rozbudowywaniu. Ponadto była to niemiecka infrastruktura, a nowi osiedleńcy doświadczyli w czasie II wojny światowej niemieckiej okupacji i nie mieli wielu powodów, by zrekonstruować stan sprzed zniszczeń. Jest to uproszczony opis sytuacji, jednak jego celem jest naświetlenie położenia tej części ludności miejscowej, która zdecydowała się żyć w powojennej Polsce. Radykalnie przeobraził się otaczający ich świat – zniknęły nazwy miejscowe, całkiem zmieniło się uwarstwienie społeczne, zniknęły części trwałe – architektonicznych – elementów przestrzeni publicznej. W hierarchii społecznej ludność miejscowa znajdowała się najczęściej w niższych warstwach – na niekorzyść działała słaba znajomość języka polskiego, na ogół niewysokie wykształcenie czy też fach niezbyt przydatny w nowych warunkach ustrojowych (np. rzemieślniczy).

---

⁵² Cf. W. Dziemianowicz, A. Laskowska, *Warmia i Mazury – innowacje wokół strategicznych zasobów naturalnych*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 2017, nr 179, s. 30.

Ten stan zmieniał się w miarę upływu lat, niemniej w okresie przełomu ustrojowego lat 80. i 90. XX w. ogólna sytuacja materialna mieszkańców Warmii i Mazur nie była najlepsza. Dodatkowo, potencjalni członkowie stowarzyszeń mniejszości nie byli już młodymi ludźmi. Dlatego szczególnie w początkowym okresie swojego istnienia stowarzyszenia mniejszości niemieckiej starały się zapewniać swoim członkom doraźne wsparcie materialne, a także możliwości doksztalcenia i znalezienia pracy w Niemczech⁵³. Możliwość zatrudnienia w Niemczech była szczególnie ważna przed wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej, zwłaszcza że część członków stowarzyszeń postarała się o podwójne paszporty⁵⁴. Stowarzyszenia pomagały reklamować informacje o gospodarstwach agroturystycznych prowadzonych przez swoich członków⁵⁵, zamieszczały również reklamy produktów spożywczych lub firm⁵⁶.

Oferowane przez stowarzyszenia zabezpieczenie bytu obejmowało również prywatne darowizny składane przy różnych okazjach przez pojedynczych członków organizacji ziomkowskich⁵⁷. Wspomniane już zjazdy seniorów były organizowane tak, by zapewnić uczestnikom bezpłatny transport i wyżywienie. Stowarzyszenia

---

⁵³ *Hilfe für Arbeitslose*, „Mitteilungsblatt nr 3/4, 15 X 1994; (lek), *Ich achnte, daß es hier Deutsche gibt*, ibidem, nr 2(8) 1995, s. 1 i 4; (hh), „*Tannen*” im Harz, ibidem, nr 10/2013, s. 11; *Deutsche Jugend aus Ostpreußen hofft auf Praktikumsplätze in der Bundesrepublik*, „Allensteiner Nachrichten” nr 6(8), 26 VI 2004, s. 1; ogłoszenie o „stałej, licencjonowanej linii Polska–Niemcy–Polska”, ibidem, nr 6(56), 24 VI 2008, s. 8; *Die Johanniter*, ibidem, nr 4(66), 24 IV 2009, s. 2; *Zerspanungsmechaniker gefragt – kostenlose Ausbildung in Deutschland*, ibidem, nr 3(77), 24 III 2010, s. 6.

⁵⁴ L. Kryszalowicz, *O dwóch paszportach*, „Mitteilungsblatt” nr 9(24), IX 1996, s. 9; cf. też ofertę pracy w Niemczech z następującą informacją: „Warunek: paszport lub staat. Zakwaterowanie bezpłatne”: ibidem, nr 7(51), VII 1999, s. 14.

⁵⁵ *Urlaub auf dem Bauernhof – eine Chance für Bauern*, „Mitteilungsblatt” nr 5(11), V 1995 s. 2; [Agroturystyka proponowana przez Ermländisch-Masurischer Verband deutschstämmiger Landfrauen in Allenstein], ibidem, nr 5, V 1997, s. 4; T. Budnikowski, *Wymiana turystyczna między Polską a Niemcami*, [w]: *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989-1998*, red. D. Bingen i K. Malinowski, Poznań 2000, s. 239.

⁵⁶ Cf. reklama firmy produkującej przyprawę: „Osteroder Rundbrief” nr 1(25), I 1994.

⁵⁷ Cf. podziękowania za dary pieniężne i paczki dla dzieci, skierowane do osób prywatnych w Niemczech: „Osteroder Rundbrief” nr 7(19), VII 1993; ibidem, nr 8(20), VIII 1993. Cf. podziękowania za dary w okresie świąt Bożego Narodzenia: „Mitteilungsblatt” nr 8(44), XII 1998, s. 9; Cf. też historię Georga Dietricha, który przez wiele lat wspierał mieszkańców Olsztyna, ibidem, nr 2(28), II 1997, s. 1.

pośredniczyły także w rozdzielaniu w swoim środowisku lokalnym darów materialnych (żywność, odzież, sprzęty biurowe i domowe, zabawki etc.), które napływały z Niemiec w latach 90. XX w.⁵⁸

Podsumowanie

Na koniec warto przywołać diagnozę, którą w 2012 r. Jacek Leoński sformułował na temat tożsamości regionalnej mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych, a więc także Warmii i Mazur: „zarówno poprzednie kilkadziesiąt lat (brak czynników sprzyjających tworzeniu się więzi integracyjnych), jak i sytuacja obecna (wejście Polski do Unii Europejskiej oraz procesy globalizacyjne) nie sprzyjały i nie będą sprzyjać tworzeniu się świadomości regionalnej na Ziemiach Zachodnich. Zatem można powiedzieć, że mamy tu do czynienia ze społeczeństwem regionalnym bez historii i bez nadziei na historię”⁵⁹. Jak się wydaje, twierdzenie o bezpiecznej tożsamości znajduje swoje miejsce w tej bardzo radykalnej ocenie. Stanowi ona poniekąd rezultat życia w regionie, w którym ciągłość trwania społecznego, przestrzeni regionu, lokalne więzi społeczne tak często były i są przecinane.

Bezpieczna tożsamość ma dwa wymiary – jest bezpieczna, gdyż nie powoduje u jej posiadaczy konfliktów wewnętrznych, pozwala na współistnienie elementów kultury, które mają źródła w rozmaitych więziach i wymiarach społecznych. Taka tożsamość nie powoduje wielu sporów w wymiarze zewnętrznym, w którym cechy tej tożsamości są prezentowane w rozmaitych środowiskach kulturowych. W sumie jest to tożsamość niekonfrontacyjna, co być może lepiej definiuje jej cechy w świetle wyżej przedstawionych wywodów. Bezpieczna – niekonfrontacyjna tożsamość, realizowana w relacjach bezpośrednich, polega na:

- 1) regularnych spotkaniach w gronie ludzi o podobnych doświadczeniach z przeszłości, podobnej tęsknocie za utraconym

---

⁵⁸ (lek), *Wartenburg. Herz und alle für geleistete Hilfe. Sie wollten etwas Nützliches machen* „Mitteilungsblatt” nr 9/2008, s. 14; *Oppeln. Vorstandsmitglieder wurden gewählt Gaida anstatt Plocharska*, ibidem, nr 6/2014, s. 13.

⁵⁹ Za: Z. Kurcz, Ż. Stasienuk, *Wstęp*, [w:] *Od Polonii po Ziemię Zachodnie. Pamięci Profesora Jacka Leońskiego*, red. Z. Kurcz, Ż. Stasienuk, Szczecin 2014, s. 10.

- w dzieciństwie językiem, nazwami lokalnymi, zwyczajami i „porządkiem rzeczy” w życiu codziennym;
- 2) wspomnieniach przeszłości, głównie martyrologii końca wojny i doświadczeń życia w pierwszych latach po jej zakończeniu;
  - 3) kształtowaniu przekonań, że w razie problemów materialnych człowiek nie pozostanie osamotniony.

Zabezpieczenie tożsamości kulturowej obejmuje zasadniczo język, zwyczaje, wybrane elementy historii, polega na utrzymywaniu kontaktów z państwem niemieckim i niemieckimi organizacjami. Wszystkie te działania nie mają radykalnego, jednoznacznego charakteru etnicznego, są przeprowadzane w postaci ciągłego dialogu, uzgadniania znaczeń kulturowych, historycznych, narodowych, wybierania tego, co nie wywoła większych konfliktów. Jak długo taka tożsamość będzie wystarczać – zabezpieczać przynależność, zakorzenienie, zaufanie, wolę działania na przyszłość?

Bibliografia / References

Monografie/monographs

- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprze-strzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997.
- Domagała B., *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach. Rodowód kul-turowy, organizacja, tożsamość*, Olsztyn 1996.
- Gałęziowska M., *Tożsamość organizacyjna mniejszości niemieckiej na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2017.
- Król E.C., *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 2006.
- Madajczyk P., *Niemcy polscy 1944-1989*, Warszawa 2001.
- Sakson A., *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990.
- Sakson A., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998.

Artykuły/articles

- Bobryk A., *Attitudes towards the Mother Tongue as an Identity Manifestation of National and Ethnic Minorities in Poland*, [w:] *Identities of Central-Eastern European Nations*, red. V. Yevtukh, A. Wysocki, G. Kisla, A. Jekaterynczuk, Kyiv 2016.
- Bobryk A., Kalita C., *Policy and the national minorities in Poland. Social and philosophical aspect*, „Austrian Journal of Humanities and Social Sciences” 2015, nr 11-12.

- Bobryk A., *Usage of mother tongue by minorities in public life in Poland. The example of the German minority*, [w:] *The Fifth International Conference on History and Political Sciences. Proceedings of the Conference (January 23, 2015)*, red. K. Orzechowska, Vienna 2015.
- Budnikowski T., *Wymiana turystyczna między Polską a Niemcami*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989-1998*, red. D. Bingen i K. Malinowski, Poznań 2000.
- Domagała B., *Mniejszość niemiecka i mniejszość ukraińska na Warmii i Mazurach. Dwa wzorce rozwiązywania problemów związanych z nauczaniem języka ojczystego*, [w:] *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, red. A. Sakson, Poznań 2008.
- Dziemianowicz W., Laskowska A., *Warmia i Mazury – innowacje wokół strategicznych zasobów naturalnych*, „Studia Komitetu Przejściennego Zagospodarowania Kraju” 2017, nr 179.
- Gawkowska A., *Aktywne społeczeństwo a komunitaryzm według Amitaia Etzioniego*, [w:] A. Etzioni, *Aktywne społeczeństwo. Teoria procesów społecznych i politycznych*, przeł. S. Burdziej, Kraków 2012.
- Golka M., *Czy istnieje wielokulturowość tożsamości?*, [w:] *Kim jestem? Kim jesteśmy? Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości*, red. D. Czakon i M. Boruta, przy współpracy R. Hołdy i R. Kantora, Kraków 2012.
- Kiwak W., *Własność jako uprawnienie*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016, nr 260.
- Kossert A., *Tradycje „stron ojczystych” w RFN. Fenomen Prus Wschodnich*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000.
- Kurcz Z., Stasieniuk Ż., *Wstęp*, [w:] *Od Polonii po Ziemię Zachodnie. Pamięci Profesora Jacka Leońskiego*, red. Z. Kurcz, Ż. Stasieniuk, Szczecin 2014.
- Malicki K., *Regionalna tożsamość a pamięć zbiorowa. Przeszłość jako źródło więzi z małymi ojczyznami*, [w:] *Kim jestem? Kim jesteśmy? Antropologiczne i socjologiczne konteksty współczesnej tożsamości*, red. D. Czakon i M. Boruta, przy współpracy R. Hołdy i R. Kantora, Kraków 2012.
- Mamzer H., *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, „Seria Socjologia”, nr 58, Poznań 2008.
- Ociepka B., *Dziedzictwo wypędzonych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000.

- Ociepka B., *Związek Wypędzonych*, [w:] *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000.
- Sakson A., *Rola mniejszości niemieckiej w stosunkach polsko-niemieckich na przykładzie Warmii i Mazur*, „Przegląd Zachodni” 1998, z. 11.
- Sakson A., *Mazurzy – dylematy tożsamości*, „Rocznik Ziem Zachodnich”, 01/2017.
- Trzcielińska-Polus A., *Polsko-niemiecka współpraca regionalna i lokalna*, [w:] *Polacy i Niemcy na drodze do partnerskiego sąsiedztwa. Próba bilansu dziesięciolecia 1989-1998*, red. D. Bingen, K. Malinowski, Poznań 2000.
- Żygułski K., *Przesiedleńcy w NRF*, [w:] *Niemiecka Republika Federalna*, red. K.M. Pospieszalski i J. Ziółkowski, Poznań 1965.

Strony internetowe/websites

- <https://www.zsnwim.eu/pl/> wykaz organizacji należących i nienależących do ZSNWiM, (data dostępu: 17.11.2020).
- <https://www.agdm.pl/de/aktuelles-von-der-agdm/aenderung-der-deutschsprachigen-gottesdienstzeiten/>, (data dostępu: 18.11.2020).
- <https://www.zsnwim.eu/pl/miesiecznik>, (data dostępu: 17.11.2020).
- <https://www.agdm.pl/projekty/allensteiner-nachrichten/>, (data dostępu: 17.11.2020).
- <https://www.zsnwim.eu/pl/wydarzenia>, (data dostępu: 18.11.2020).
- <http://smn-tannen.vdg.pl/index.php?strona=historia>, (data dostępu: 18.11.2020).
- <https://www.zsnwim.eu/pl/organizacje/102-mragowo>, (data dostępu: 18.11.2020).
- http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Stowarzyszenie_Mniejszo%C5%9Bci_Niemieckiej_w_K%C4%99trzywie, (data dostępu: 18.11.2020).
- <http://www.bund-der-vertriebenen.de/>, (data dostępu: 18.11.2020).

Źródła drukowane/published sources

- „Allensteiner Nachrichten” 2003, 2004, 2008, 2009, 2010, 2012.
- „Masurische Storchenpost” 1992, 1993.
- „Mitteilungsblatt” 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2009, 2013, 2014, 2015, 2020.
- „Osteroder Rundbrief” 1992, 1993, 1994.
- „Wiadomości Mazurskie” 1946.
- „Życie Olsztyńskie” 1948.
- „Gazeta Olsztyńska” 18 IX 2000.

10 Jahre Deutsche Gesellschaften im Gebiet Ermland und Masuren. Eine Chronik, Verband der deutschen Gesellschaften im ehem. Ostpreußen, Text und Zusammenstellung Elisabeth Kallenbach, Allenstein 2000.

Ze strychu do „Domu Kopernika” – 15 lat działalności Olsztyńskiego Stowarzyszenia Mniejszości Niemieckiej. Vom Dachgeschoss ins Haus Kopernikus – 15-jährige Geschichte der Allensteiner Gesellschaft Deutscher Minderheit, oprac. R. Barczewski, Olsztyn 2005.

Дмитрий Афанасьев

ORCID 0000-0002-2157-0331
dmytro.afanasiev@uzhnu.edu.ua

Кристина Новосад

ORCID 0000-0003-3335-6532
novosadkristina28@gmail.com

Руслана Джуган

ORCID 0000-0002-5999-7752
ruslana.sopko@gmail.com

Ужгородский национальный университет
Факультет общественных наук
Украина

Особенности дистанционного образования ромских детей в условиях COVID-19¹

Features of distance education of Roma children
in the conditions of COVID-19

Specyfika kształcenia na odległość dzieci romskich
w warunkach COVID-19

DOI: 10.34739/doc.2020.17.06

Аннотация: В статье проанализированы результаты всеукраинского социологического исследования особенностей дистанционного образования цыганских детей в условиях пандемии. Исследование осуществлено методом опроса родителей учеников-ромов и их учителей. Актуальность исследования заключается в анализе вызовов обусловленных карантином и сопутствующих последствий в связи с распространением COVID-19. Поэтому исследования особенностей дистанционного обучения, введенного из-за карантина, показало пробелы в системе образования и отсутствия

---

¹ Данная статья является расширенной версией статьи, ранее опубликованной на украинском языке: Д. М. Афанасьев, Р. І. Джуган, *Надання освітніх послуг дітям-ромам в умовах пандемії COVID-19: результати соціологічного дослідження*, [в:] *Надання соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи. Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 25 вересня 2020 р.)*, ред. О. Бартош, С. Литвинова, В. Панок, Ф. Шандор, Ужгород 2020, с. 10-13.

возможностей родителей-ромов обеспечить технические средства для доступности и приоритетности дистанционного образования для своих детей.

Ключевые слова: дистанционное образование, дети-ромы, родители-ромы, педагоги, условия пандемии

Abstract: The article analyzes the results of the all-Ukrainian sociological study of the features of distance education of Roma children in a pandemic. The research was conducted by interviewing the parents of Roma students and their teachers. The relevance of the study is to analyze the challenges posed by quarantine and the associated consequences of the spread of COVID-19. Therefore, the study of the features of distance learning, introduced through quarantine, showed gaps in the education system and the lack of opportunities, unwillingness of Roma parents to provide technical means for the availability and priority of distance education for their own children.

Keywords: distance education, Roma children, Roma parents, teachers, pandemic conditions

Abstrakt: W artykule przeanalizowano wyniki ogólnoukraińskiego badania socjologicznego specyfiki kształcenia na odległość dzieci romskich w warunkach pandemii. Badanie zrealizowano metodą wywiadów przeprowadzonych z rodzicami uczniów romskich i ich nauczycielami. Znaczenie badania zawiera się w analizie wyzwań związanych z kwarantanną i konsekwencji rozprzestrzeniania się COVID-19. Dlatego badanie cech nauczania na odległość, wprowadzonego w konsekwencji wdrożenia kwarantanny wykazało luki w systemie edukacji, brak gotowości rodziców romskich do zapewnienia środków technicznych służących dostępności i realizacji priorytetu edukacji na odległość dla własnych dzieci.

Słowa kluczowe: edukacja na odległość, dzieci romskie, rodzice romscy, nauczyciele, warunki pandemiczne

Информатизация образования в Украине – один из важнейших механизмов, затрагивающий основные направления модернизации образовательной системы. Современные информационные технологии открывают новые перспективы для повышения эффективности образовательного процесса. Меняется сама парадигма образования. Большая роль отводится методам активного познания, самообразованию, дистанционным образовательным программам. Дистанционные технологии обучения можно рассматривать как естественный этап эволюции традиционной системы образования от доски с мелом до электронной доски и компьютерных обучающих систем, от

книжной библиотеки до электронной, от обычной аудитории к виртуальной аудитории.

Эффективность дистанционного обучения основана на том, что обучаемые сами чувствуют необходимость дальнейшего обучения, а не подвергаются давлению со стороны. Они имеют возможность работы с учебными материалами в таком режиме и объеме, который подходит непосредственно им. Эффект в значительной степени зависит от того, насколько регулярно занимается обучающийся. Последовательное выполнение контрольно-диагностических заданий и выпускной работы, а также поддержка во всех вопросах со стороны преподавателя-координатора обеспечивает планомерное усвоение знаний².

Продолжительность карантина и сопутствующие последствия в связи с распространением COVID-19³ являются беспрецедентными в новейшей истории Украины. Образовательная отрасль не претерпела драматических изменений из-за невозможности применять технологии и методики, доказывая свою эффективность в предыдущие периоды⁴. До введения дистанционного образования участники процесса обучения, прежде всего родители, оказались совершенно неподготовленными. Школа во все времена выступала базовым социальным институтом, агентом социализации детей. Роль школы в жизни ромских общин трудно переоценить. Люди ромской национальности страдают не только от материальных нужд, а во многих случаях также и от осознания собственной нереализованности и социальной невостребованности в обществе. Для детей-ромов школа выполняет кроме образовательной функции еще и функцию социальной защиты

---

² В. Штильвед, *Дистанційне навчання - від теорії до практики, актуальний мережевий семінар*, <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/15/>, (дата доступа: 17.12.2020).

³ О пандемии COVID-19 смотри шире: I. Krastew, *Nadeszło jutro. Jak pandemia zmienia Europę*, Warszawa 2020; A. Miller, *Przez Chiny w ogniu koronawirusa*, Katowice 2020; S. Žižek, *Pandemia! COVID-19 trzęsie światem*, Warszawa 2020.

⁴ Для сравнения, о дистанционном обучении в Польше в условиях COVID-19, смотри шире: *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, ред. J. Pyżalski, Poznań 2020; *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid-19*, ред. E. Domagała-Zyśk, Lublin 2020.

(на базе школы проводятся медицинские осмотры детей, обеспечиваются горячие обеды).

По данным Всеукраинской переписи населения 2001 г. в Украине проживает 47,6 тыс. ромов (цыган) или 0,1% всего населения страны. За прошедшее с переписи время количество лиц цыганской национальности увеличилось. По оценке общественных организаций, больше всего их в Закарпатской области – более 20 тыс. человек. Большинство из них проживает в Ужгородском, Береговском, Виноградовском районах и в городах Ужгород и Мукачево. Хотя в последнее время наблюдается массовый выезд представителей цыганского населения за пределы области в поисках заработков. Поэтому, по нашему мнению, число ромов является меньшим, чем заявляют общественные активисты. В других регионах также заметно присутствие цыганского меньшинства: в Одесской области проживает 14 тыс. человек (по данным общественных активистов – до 20 000 человек), в Харьковской – около 8000 человек, в Запорожской области проживают до 17 000 человек, в Донецкой области – 6000 человек, в Черкасской области – 5-7 тысяч человек, в Херсонской – 2500 человек, и в Львовской области 0,8 тысяч человек цыганской национальности⁵. По мнению В. Крисаченко, цыгане в иерархии национальных меньшинств Украины занимают едва ли не последнее место. Это объясняется тем, что цыганские общины имеют негласный статус бездомных, бесперспективных, неспособных к интеграции сообществ, которые отчуждены из-за предубеждений, существующих в украинском населении, а позиция официальных властей остается практически нейтрально-отстраненной⁶.

В период с июня по сентябрь 2020 Закарпатским областным благотворительным фондом «Благо», при содействии Ужгородского национального университета, был осуществлен опрос родителей детей-ромов о влиянии карантинных

---

⁵ Р. Зіменко, *Навчання ромів на Закарпатті. Чому освіта для ромів – це ключ до інтеграції в українське суспільство*, <http://www.chirikli.com.ua/index.php/ua/programi/partnerstvo-dlya-vsikh/item/232-navchannia-romiv-na-zakarpatti-chomu-osvita-dlia-romiv-tse-kliuch-do-intehratsii-v-ukrainske-suspilstvo>, (дата доступа: 06.09.2020).

⁶ В.С. Крисаченко, *Цигани в Україні: сучасні проблеми*, „Політологічний вісник” 2015, Вип. 77, с. 405-426.

мероприятий на доступ к образовательным услугам указанной группы населения. Объем выборочной совокупности составил 1250 человек, а выборочным методом избраны непропорциональные формы стратифицированного отбора. Таким образом, в избирательной совокупности присутствовали следующие группы респондентов: родители детей-ромов Одесской области – 301 человек, Запорожской – 235 человек, Закарпатской – 184 человека, Харьковской – 159 человек, Донецкой – 149 человек, Черкасской – 108 человек, Херсонской – 59 человек, Львовской – 55 человек. В каждой из групп была проведена простая случайная выборка на основе имеющихся телефонных номеров.

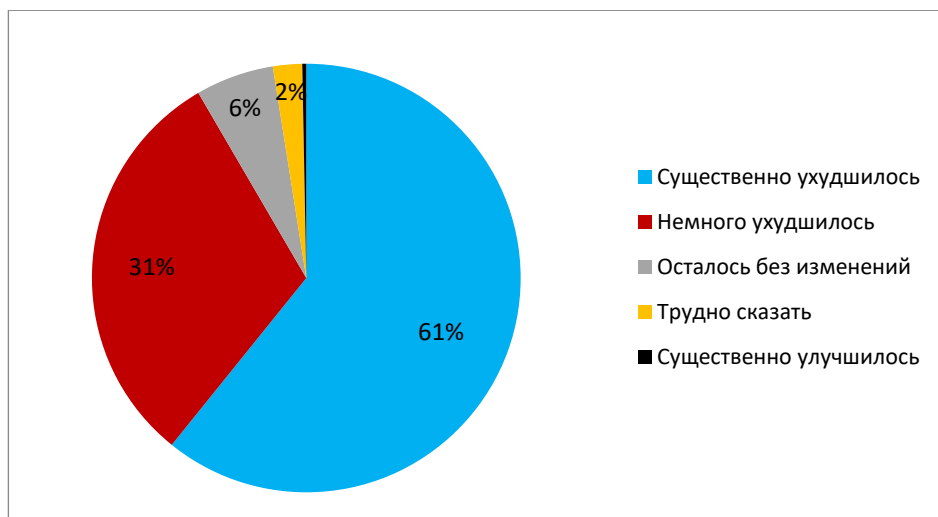
В исследовании приняли участие категории трудоспособного и не трудоспособного возраста. Самому молодому респонденту исполнилось 17 лет, а самому старшему – 71 год. Средний возраст респондентов – 33,4 года. Наиболее представленными среди респондентов являются молодые люди в возрасте 29 года – 8,5% всех респондентов. Группа молодых родителей в возрасте 16-27 лет составляет в общей структуре выборки 18%. Что касается распределения по полу, то респондентов мужского пола оказалось 25,8%, а женского – 74,2%. Такая структура выборки обусловлена широкой представленностью женщин в родительских комитетах, и, очевидно, отражает факт, что мужчины меньше внимания уделяют обучению своих детей и неосведомленные с образовательными проблемами.

Учитывая общую ситуацию в стране, ромы весьма негативно оценивают собственное материальное положение. Почти треть респондентов (31,5%) утверждает, что они едва сводят концы с концами, иногда не хватает на питание. Еще почти половина (45%) респондентов утверждают, что на питание хватает, но приобретение одежды или обуви вызывает трудности. 19,7% респондентов утверждают, что доходов им в целом хватает, однако приобретение ценных вещей вызывает затруднения. К самым богатым, то есть тем, кто может позволить себе практически все, за исключением особо крупных покупок (жилья, дорогого автомобиля и т.п.) причисляют 2,7% респондентов (рис.1).

Пандемия COVID-19 серьезно повлияла на материальное благосостояние родителей детей цыган. При оценке динамики благосостояния в последние полгода, почти две трети респондентов (60,8%) отметили, что их благосостояние значительно ухудшилось. Еще 30,6% респондентов заметили незначительное ухудшение своего благосостояния (рис. 2).

Рис. 1. Материальное положение семьи респондентов

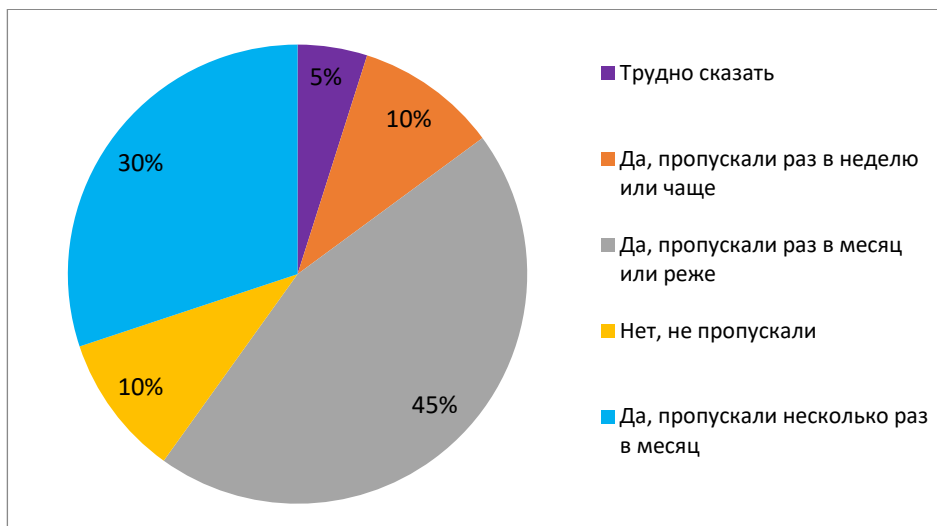

Рис. 2. Материальное положение респондентов в последние полгода

В целом, по словам респондентов, пандемия COVID-19 обошла стороной их семьи. Лишь четверо респондентов, переболевших COVID-19, а 3,8% утверждали, что этой болезнью переболели члены их семей. Знакомых, которые переболели этой болезнью имеет 27% респондентов. 48,2% человек заявили, что никого не знают, кто бы заболел COVID-19, а 15% респондентов не верят в подлинность угрозы пандемии. Следует сказать, что цыганские семьи традиционно являются многодетными. В семьях респондентов среднее количество детей составляет 2,9, а медианное значение – 3 ребенка на семью (для сравнения, в целом по Украине среднее количество детей на семью составляет 1,4). Количество детей школьного возраста среди общего числа респондентов составляет 61,1% от всех указанных в опросе детей.

Абсолютное большинство респондентов утверждает, что их дети регулярно посещали школу к пандемии (96%). Однако только 10% респондентов утверждают, что их дети не имели пропусков занятий в школе. Почти половина респондентов (45%) выбрали ответ «Да, пропускали раз в месяц или реже», а 30,1% выбрали ответ «Да, несколько раз в месяц». На самом деле, это оценочное суждение свидетельствует об осведомленности родителей относительно пропусков детей в школе, однако, точное количество пропусков они не отслеживают через свое нежелание или по другим причинам.

Наиболее частой причиной пропусков родители указали заболевания ребенка (в 70,5% случаев), а почти половина случаев пропусков (40,7%) была обусловлена праздниками и различными мероприятиями в семье или ромской общине. Каждый седьмой из опрошенных считает, что ребенок может пропускать занятия в школе из-за необходимости ухода за хозяйством и другими членами семьи (в соответствии 17,5% и 16,3% респондентов). 2,5% респондентов утверждают, что их дети чувствуют враждебное отношение к себе и поэтому не посещают школу. Отдельные респонденты отмечали следующие причины: дети посещают школу только зимой; живут во временном поселении и поэтому их дети не ходят в школу; не имеют средств, чтобы отправить ребенка в школу (рис. 3).

Рис. 3. Посещение занятий в школе детей респондентов до пандемии

Среди причин, почему их дети посещают школу, то 67,5% респондентов отметили получение знаний и навыков; 35,6% – общение с одноклассниками; 24% – престижность статуса школьника, 19% – дружескую атмосферу. Также причинами посещать школу родители указывали возможность обедать в школе (17,4%) и возможность отдохнуть от семейных обязанностей (8,9%) (рис. 4).

Рис. 4. Мотивация детей заниматься в школе

В ходе нашего исследования мы ставили вопрос о пользе посещения занятий в школе. Для 56,6% респондентов такая польза заключается в возможности трудоустроиться на престижную работу после окончания школы. Для 55,4% респондентов польза заключается в развитии собственного ребенка в школьном коллективе. Некоторые респонденты считают, что посещение школы будет полезным для того, чтобы ребенок начал ценить тяжелый труд родителей (13,5%), а 5,4% респондентов считают, что за время пока дети в школе они могут отдохнуть от ухода за ними. Зато, 6,8% респондентов никакой пользы в посещении детьми школы не видят (рис. 5).

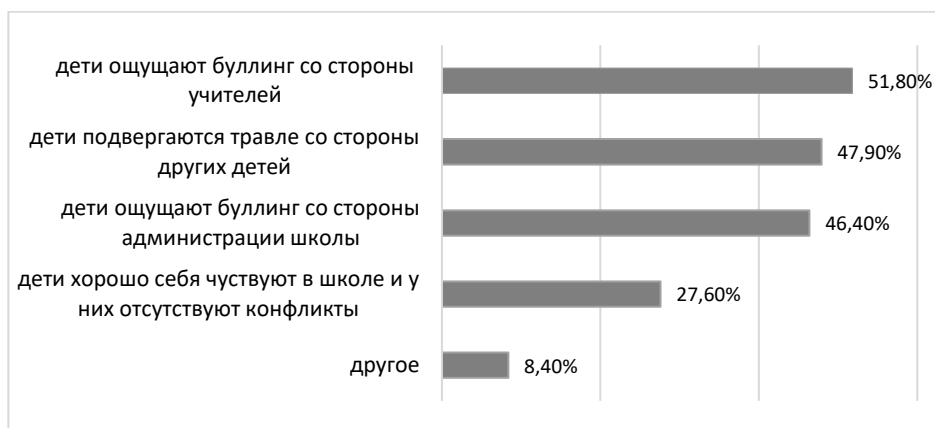

Рис. 5. Причины посещения занятий в школе

Важным элементом социальной атмосферы в школьном коллективе являются взаимоотношения в треугольнике «отцы-дети-учителя». 67,6% респондентов отметили, что их дети хорошо себя чувствуют в школе и в них отсутствуют конфликты. 17,9% родителей отметили, что их дети подвергаются травле со стороны других детей, 11,8% указали, что их дети испытывают буллинг со стороны учителей и 6,4% отметили факты буллинга со стороны администрации школы. Некоторые респонденты высказывали мнение, что насилие против цыганских детей воспроизводится в школах «из поколения в поколение» (рис. 6).

За время пандемии обострилось много проблем жизнедеятельности цыган. 45,9% респондентов отметили, что

сталкивались с необходимостью поиска работы, 21,9% почувствовали трудности в получении социальной помощи, 18,5% столкнулись с барьерами в получении образования для себя или своих детей. Отдельные респонденты также испытывали трудности в оформлении паспорта или регистрации места жительства (10,2%), получении правовой помощи (2,9%), осуществлении предпринимательской деятельности (2,8%), преследования и притеснения со стороны полиции (1,6%) и т.д. (рис. 7).

Рис. 6. Отношение к детям в школе

Рис. 7. Проблемы респондентов

Проблемы с работой актуальны для большинства респондентов. Так, только 11,7% респондентов имеют постоянное место работы и работают ежедневно. Еще 26,6% респондентов утверждают, что ходят на работу время от времени. Часть респондентов конкретизировала характер своей временной работы. Так, наиболее распространенными видами временной работы является сбор металлолома, сортировка мусора, сбор урожая (орехов, картофеля), выпас скота, торговля. 3,4% респондентов работают дистанционно. Каждый четвертый респондент (22,6%) потерял работу во время пандемии и длительного карантина. 5,6% респондентов находятся на учете центров занятости. Однако, 15,9% респондентов никогда не работала. Среди других ответов, респонденты отмечали отсутствие работы через декретный отпуск и уход за детьми, выход на пенсию и т.п.

Для решения наиболее насущных проблем рома не привыкли обращаться в государственные или неправительственные организации. 13,7% респондентов отметили, что для решения вышеупомянутых проблем они обращались в территориальные органы социальной защиты, 8,6% – в органы Государственной службы занятости, 3,7% обращались в городские, поселковые, сельские советы, 2,3% – в больницы, 1,9% – к представителям неправительственных организаций. Единичные обращения респонденты делали в полицию, школы, ЗАГС, ЦНАП, государственную миграционную службу и т.п. Однако, довольно заметная часть респондентов выразила сомнения в эффективности обращения к различным службам и организациям из-за предвзятого отношения к лицам ромской национальности.

Влияние материальной необеспеченности ощущается в доступе рома к цифровым технологиям. Наиболее распространенным цифровым устройством является смартфон – им владеют 65,3% респондентов. Планшетом обеспечены семьи 17,1% респондентов. Ноутбук имеют 14,9% респондентов, а персональный компьютер – 6,2%. Зато, наиболее распространенным средством связи в семьях рома является кнопочный телефон. Еще сложнее ситуация с доступом ромов к

сети Интернет. 17,3% респондентов вообще пользуются сетью Интернет. Еще 27,4% респондентов пользуются Интернетом только в публичных местах. 27,9% заявили, что доступ к Интернету получают через беспроводное соединение роутером, а 27,1% имеют проводное подключение через модем.

Почти половина родителей заявили, что их дети не имели никаких контактов со школьными учителями (41,2%). 31,1% респондентов заявили, что учителя давали задания детям дистанционно, однако дети выполняли их выборочно. 22,7% респондентов утверждали, что их дети добросовестно выполняли все задания. Почти в каждой третьей семье (29,6%) домашние задачи не выполнялись вообще. 7,2% респондентов высказали мнение, что задачи учителей были несложными и поэтому с ними не было проблем у ребенка. 30,2% респондентов утверждали, что задачи были тяжелыми, однако, ребенок пытался их выполнять самостоятельно. Еще в семьях 26,2% респондентов задачи выполнялись совместно родителями и детьми. 22% респондентов заявили, что их дети просматривали Всеукраинскую школу онлайн по телевидению. 7,8% респондентов с ней незнакомы.

Почти две трети респондентов указали на то, что образовательное развитие их детей ухудшилось (31,4% - выбрали ответ «значительно ухудшилось», 29,8% - выбрали ответ «несколько ухудшилось»). 20,7% респондентов отметили, что образовательное развитие их детей претерпело изменения за время пандемии. Большинство родителей утверждают, что падение уровня знаний произошло по всем предметам одновременно. Однако, 76% респондентов отметили, что больше всего уровень знаний детей упал по математике, 58,2% указали, что самым заметным является падение уровня знаний по украинскому языку и литературе (в начальных классах все предметы «книга для чтения» и «письмо»), 25,4% отметили, что больше всего уровень знаний детей упал по физике, а 22,7% указали, что самым ощутимым является падение уровня знаний по истории.

Как выход из проблемы падения уровня знаний родители предлагают проведение дополнительных уроков следующего учебного года (66%), работа с репетиторами (28,9%), посещение

«уличной школы» (14,6%), самостоятельная работа учащихся (11,2%), фокусированное дистанционное обучение по предметам со снижающимся образовательным уровнем (7,1%). Некоторые респонденты отмечали, что в условиях отсутствия средств, будут использовать наиболее доступные способы повысить образовательный уровень своих детей.

Не менее интересно и важно мнение педагогов, ведь дистанционное обучение для них оказалось вызовом. В исследовании приняли участие 925 педагогов. Возрастные характеристики респондентов охватывают все когорты трудоспособного и нетрудоспособного возраста. Самому молодому респонденту исполнилось 19 лет, а самому старшему – 71 лет. Средний возраст респондентов – 43,2 года. Наиболее представленными среди респондентов были педагоги в возрасте 48 лет – 4,5% всех респондентов. Группа молодых педагогов в возрасте 19-30 лет составляет в общей структуре выборки 18,5%. Что касается распределения по полу, то респондентов мужского пола оказалось 8,9%, а женского – 91,1%. Такая структура выборки обусловлена широкой представленностью женщин в педагогических коллективах. К тому же мужчины чаще уклонялись от участия в опросе. Субъективными признаками мы можем назвать их незаинтересованность в цели исследования.

В ходе исследования выяснялась продолжительность педагогического стажа у респондентов. Средняя продолжительность такого стажа составила 20,0 лет. 1,3% респондентов педагогический стаж до 1 года, а 5,7% респондентов имеют стаж более 40 лет (максимальная продолжительность педагогического стажа среди респондентов составила 50 лет).

Распределение респондентов по должностям оказалось следующим: 42,4% является учителями старших классов, 25,8% – учителя начальных классов, 16,5% – работники дирекции образовательных учреждений, 7,4% – педагоги-организаторы, психологи, социальные педагоги, 3,2% – ассистенты учителя, стажеры, практиканты и другие специалисты.

Что касается предыдущего опыта дистанционного образования к пандемии COVID-19, то 36,7% респондентов

заявили, что имели подобный опыт, 60,4% отрицали наличие опыта дистанционного образования, а 2,9% затруднились с ответом (рис. 8).

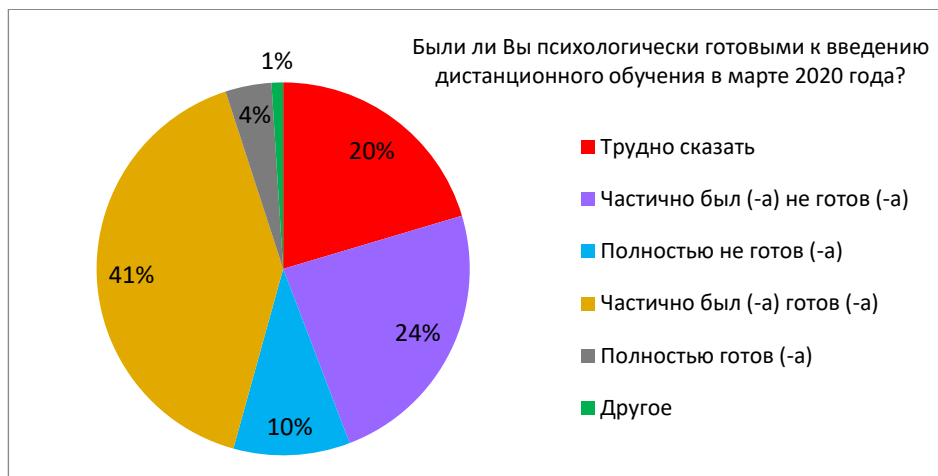

Рис. 8. Предыдущий опыт дистанционного обучения

Интересными оказались рассказы респондентов по их непосредственному опыту дистанционного образования. Наиболее интересными оказались следующие рассказы: «Ученики выполняли задания на сайте «На урок», просматривали видеоролики по изучению учебного материала, который я посылала в группу в «вайбер», общалась с учениками и родителями в телефонном режиме» (женщина, 45 лет, Харьковская область), «необходимые технические средства, соответствующие этому учению, гаджеты» (женщина, 43 года, Одесская область), «за осложнения погодных условий ученики не могли посещать школу в зимний период (гололед, метели). С учениками организовывали обучение по телефону. Объясняли сложный материал, ученики отвечали устно домашние задания. Это было очень сложно» (женщина, 56 лет, Херсонская область), «работал в Zoom и Meet во время карантинов» (мужчина, 40 лет, Черкасская область), «работа с электронными журналами на портале «Новые знания», использование интерактивных плакатов, сервисов Google» (женщина, 38 лет, Донецкая область), «результативность показали учащиеся обеспечены качественными телефонами и интернетом, находящимися под наблюдением родителей. Эффективным такой учебный процесс назвать трудно, потому

что таких меньшинство, самостоятельно учатся дистанционно единицы в средних классах» (женщина, 61 год, Харьковская область), «проводила уроки на платформе Zoom, посылала задачи в вайбер, наладила обратную связь по электронному ящику, работа через виртуальный класс» (женщина, 35 лет, Запорожская область), «проводили онлайн-фото флэш-мобы к праздникам и памятным дням» (женщина, 52 года, Херсонская область), «на сайте школы излагались задачи по предмету. Однако обратной связи было недостаточно, поскольку не все школьники имели возможность работать с интернет-ресурсом из-за отсутствия гаджетов, а иногда и отсутствия энергоснабжения. Кроме того, родители учеников не могли помогать детям, потому что сами компьютерно неграмотные» (женщина, 60 лет, Закарпатская область), «во время АТО, на территориях, где проводились боевые действия, было дистанционное обучение. В основном оно было похоже на самообразование, но под контролем учителя. Темы для обработки выкладывали на сайт школы со ссылками на дополнительные источники. Дублировали эту информацию родителям в телефоне. К тому времени большую популярность имел скайп. Поэтому вся информация на скайп или в смс сообщения. Иногда видеосвязь. Тесное сотрудничество с родителями» (женщина, 29 лет, Херсонская область), «очень сумбурная и тяжелая дополнительная работа со стороны учителя и совершенно не упорядочен процесс обратной связи со стороны учеников» (женщина, 42 года, Запорожская область) и другие.

До введения карантина и дистанционного образования оказались полностью готовыми всего 4,1% респондентов. Однако, 40,6% респондентов заявили, что оказались готовыми к дистанционному образованию в некоторой степени. В определенной степени не готовы к дистанционному образованию оказались 24%, а полностью не готовы – 10,1% респондентов. Колебался с ответом каждый пятый респондент (20,4%) (рис. 9).

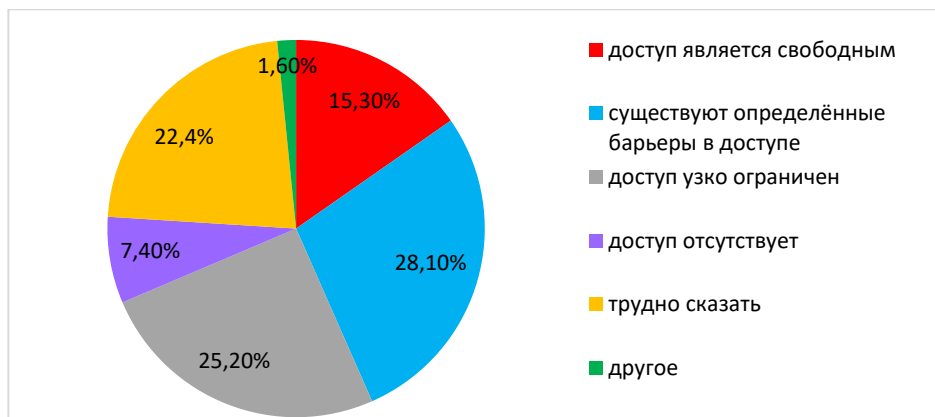

Рис. 9. Психологическая готовность педагогов

Во время пандемии COVID-19 для общения с учениками все учителя используют социальные мессенджеры (Viber, WhatsApp и т.п.) – 90,3% респондентов телефонные звонки и СМС – 68,5%, социальные сети (Facebook, Instagram и т.п.) – 32,6%, а еще 6,7% респондентов отдавало предпочтение личным встречам. Отдельные образовательные ресурсы также пользовались популярностью: Classroom использовали 9,3% респондентов, Zoom – 7,8%. Еще 5,4% использовали другие ресурсы («Мой класс», MOODLE, «На урок», собственные блоги, сайты образовательных учреждений и т.д.).

В условиях карантина абсолютное большинство педагогов (92,3%) рекомендовало к просмотру Всеукраинскую школу онлайн. По субъективной оценке учителей только треть цыганских детей (32,2%) охвачена дистанционным образованием (оценка осуществлена на основе среднего значения ответов респондентов). Мнения респондентов относительно того, доступа цыганских детей к дистанционному образованию разделились следующим образом. Первый вариант «Доступ свободен» поддерживают 15,3% респондентов, вариант «Существуют определенные барьеры в доступе» – 28,1%, вариант «Доступ узко ограниченный» – 25,2%, вариант «Доступ отсутствует» поддерживают 7,4% респондентов. Еще 22,4% педагогов колебались с ответом на этот вопрос (рис. 10).

Рис. 10. Доступ цыганских ромских к дистанционному образованию

Респонденты также высказали свои мнения относительно препятствий в доступе к образованию у цыганских детей. 52,4% респондентов считают основной проблемой отсутствие средств связи у детей и их родителей; 47,9% отметили препятствием непонимание содержания дистанционного образования родителями и учениками; 42,1% указали как основное препятствие нежелание цыганских родителей и учеников взаимодействовать с учителями; 34% считают основным препятствием отсутствие контроля над выполнением задач; 11,9% отметили необходимость поиска заработков в условиях прекращения производства, сокращение персонала на предприятиях; 2,5% считают основным препятствием стигматизации, негативное отношение к цыганам со стороны других социальных групп.

В ходе данного исследования были собраны мнения относительно личного отношения педагогов к внедрению карантина и его влияние на образовательный уровень детей. Следует сказать, что в 80,1% комментариев содержался термин «негатив» и его производные, поэтому в целом введение карантина создало ряд проблем различного характера. Среди мнений респондентов по этому вопросу можно выделить следующие: «В связи с распространением COVID-19 введение карантина было оптимальным решением для безопасности всех участников образовательного процесса. Но учитывая специфику

работы с учащимися младшего школьного возраста, было немного сложно наладить качественное дистанционное обучение.

«Не все дети имели возможность пользоваться средствами дистанционного обучения каждый день и поэтому системность получения знаний не была цельной» (женщина, 23 года, Закарпатская область), «считаю, что карантин не должен быть долгосрочным, это влияет на образовательный уровень детей. Дети должны, во-первых, быть в социуме, а не перед компьютерами дома, во-вторых, не все родители могут уделять внимание обучению дистанционно, не у всех детей есть гаджеты» (мужчина, 42 года, Херсонская область), «для детей, имеющих мотивацию к обучению и контроль со стороны родителей, изменения незначительные» (мужчина, 45 лет, Харьковская область), «ради сохранения здоровья детей карантин необходим, но образовательный уровень учеников на дистанции снижается, так как живое общение с ребенком ничем не заменить» (женщина, 56 лет, Донецкая область), «негативное отношение к введению карантина, ничто не заменит "живого" общения, освоение детьми программы, на мой взгляд, не является 100%» (женщина, 37 лет, Черкасская область), «отсутствие контакта между учеником и учителем негативно влияет на уровень образования (ребенок хочет иметь ответ на вопрос сейчас, а не позже)» (женщина, 52 года, Одесская область).

От 55,8% респондентов непосредственно работающих с ромскими детьми также были получены ответы на два вопроса. На вопрос: «Как Вы считаете, увеличивается вероятность того, что в следующем году некоторые цыганские дети, в частности девочки-подростки, покинут школу в связи с COVID-19?» 17,1% респондентов согласились с этим мнением, 32,7% не согласились и 50,1% респондентов затруднились с ответом. На второй вопрос: «В условиях продления карантина в 2020/2021 учебном году, будете ли Вы более подготовленными к работе с детьми цыганами?» были получены следующие ответы: полностью готовыми оказались 24,2% респондентов, в определенной

степени готовыми 47,3%, в определенной степени не готовы 2,7% и полностью не готовы оказались только 0,7% педагогов.

Подводя итоги исследования, следует сказать, что выдвинутые гипотезы в целом подтверждены. Только треть педагогов оказалась частично готовыми к внедрению дистанционного образования, хотя этот опыт фрагментарен и не системен. Самообразование педагогов обычно помогало преодолевать вызовы дистанционного образования. Доминирующей мыслью учителей является то, что основным барьером в доступе детей-ромов к дистанционному образованию стало отсутствие средств связи и низкий приоритет образовательных потребностей вообще. Многие педагоги также отметили, что препятствием стало непонимание содержания дистанционного образования цыганскими родителями и учениками.

В заключение следует сказать, что родители детей-ромов оказались не готовы к внедрению дистанционного образования, связь с учителями почти не поддерживалась. К тому же, низкий уровень материального благосостояния существенно повлиял на образовательный уровень их детей (отсутствие одежды и обуви часто становилось препятствием в посещении школы еще до карантина).

Результаты опроса свидетельствуют, что, хотя внедрение дистанционного образования в образовательных учреждениях и застало педагогов неожиданно, однако они быстро смогли отреагировать на вызовы времени (причем, независимо от возраста и статуса в образовательной иерархии). С момента введения карантина учителя овладели социальными сетями, мессенджерами и активно используют образовательные платформы. Стоит отметить, что национальная принадлежность учеников изредка играет решающую роль в педагогическом процессе. Учителя с пониманием относятся к менталитету представителей цыганской национальности и, в условиях непосещения школы, находят другие способы контакта с учениками.

Следует сказать, что по результатам опроса родителей и учителей, непосредственно работающих с детьми-ромами в

более позитивном ключе оценивают будущую работу с восполнением образовательной программы, чем родители. Основным барьером в доступе детей-ромов к дистанционному образованию стало отсутствие средств связи и низкий приоритет образовательных потребностей вообще. Низкий уровень владения современными цифровыми средствами связи исключает в процессе дистанционной учебы. Введенная правительством Всеукраинская школа онлайн оказалась недоступной и неинтересной ромской общине. Проблемой также является отсутствие единого видения у родителей относительно путей повышения образовательного уровня детей. Поэтому решение вопроса с восполнением школьной программы необходимо делать в триаде «государство-школа-родители».

Библиографія / References

- Afanas'ev D.M., Džugan R.Ĭ., *Nadannâ osvîtnih poslug ditâm – romam v umovah pandemii COVID-19: rezul'tati sociologičnogo doslidžennâ*, [v:] *Nadannâ social'nih poslug v umovah decentralizacii: problemi ta perspektivi. Materiali dopovidej ta povidomlen' Mižnarodnoï naukovno-praktičnoï konferencii (m. Užgorod, 25 veresnâ 2020 r.)*, red. O. Bartoš, S. Litvinova, V. Panok, F. Šandor, Užgorod 2020, [Афанасьев Д.М., Джуган Р.І., *Надання освітніх послуг дітям – ромам в умовах пандемії COVID-19: результати соціологічного дослідження*, [в:] *Надання соціальних послуг в умовах децентралізації: проблеми та перспективи. Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 25 вересня 2020 р.)*, ред. О. Бартош, С. Литвинова, В. Панок, Ф. Шандор, Ужгород 2020].
- Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, Poznań 2020.
- Krastew I., *Nadeszło jutro. Jak pandemia zmienia Europę*, Warszawa 2020.
- Krisačenkov. S., *Cigani v Ukraïni: sučasni problemi*, „Politologičnij visnik” 2015, Vip. 77, [Крисаченко В.С., *Цигани в Україні: сучасні проблеми*, „Політологічний вісник” 2015, Вип. 77].
- Miller A., *Przez Chiny w ogniu koronawirusa*, Katowice 2020.
- Štilveld V., *Distancijne navčannâ – vid teorii do praktiki, aktual'nij me-reževij seminar*, <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/15/>, (data dostupa: 17.12.2020), [Штилвелд В., *Дистанційне*

навчання – від теорії до практики, актуальний мережевий семінар, <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/15/>, (дата доступу: 17.12.2020)].

Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid-19, ред. E. Domagała-Zyśk, Lublin 2020.

Zimenko R., *Navčannâ romiv na Zakarpattî. Čomu osvita dlâ romiv – ce klûč dointegracii v Ukraïns'ke*, <http://www.chirikli.com.ua/index.php/ua/programi/partnerstvo-dlya-vsikh/item/232-navchannia-romiv-na-zakarpatti-chomu-osvita-dlia-romiv-tse-kliuch-do-intehratsii-v-ukrainske-suspilstvo>, (дата доступу: 06.09.2020), [Зіменко Р., *Навчання ромів на Закарпатті. Чому освіта для ромів – це ключ до інтеграції в українське суспільство* <http://www.chirikli.com.ua/index.php/ua/programi/partnerstvo-dlya-vsikh/item/232-navchannia-romiv-na-zakarpatti-chomu-osvita-dlia-romiv-tse-kliuch-do-intehratsii-v-ukrainske-suspilstvo>, (дата доступу: 06.09.2020)].

Žižek S., *Pandemia! COVID-19 trzęsie światem*, Warszawa 2020.

Николай Куксачёв

ORCID: 0000-0003-3128-0941

kuksachou@philosophy.by

Национальная академия наук Беларуси
Институт философии
Беларусь

Нравственная элита: формирование, место и роль в обществе

Moral elite: formation, place and role in society

Duchowa elita: formowanie, miejsce i rola w społeczeństwie

DOI: 10.34739/doc.2020.17.07

Аннотация: В переломные исторические моменты остро встает вопрос о силах, способных сплотить общество на принципах нравственности и морали. Такой объединяющей социальной группой автору видится нравственная элита. В работе сделана попытка выделить наиболее важные черты, характеризующие данную социальную группу, проанализировать социальные и психологические трудности, с которыми приходится сталкиваться представителям данной группы при реализации своих устремлений. Выделены важнейшие принципы, которыми обуславливается формирование нравственной культуры данной группы общества.

Ключевые слова: нравственная элита, страдание, теории элит, формирование нравственной культуры

Abstract: At critical historical moments, the question of the forces that can unite society on the principles of morality is acute. The author sees the moral elite as such a unifying social group. The paper attempts to identify the most important features that characterize this social group, to analyse the social and psychological difficulties that representatives of this group have to face when realizing their aspirations. The most important principles that determine the formation of the moral culture of this group of society are highlighted.

Keywords: moral elite, suffering, theories of elites, formation of moral culture

Abstrakt: W czasie przełomowych momentów historycznych w sposób szczególny pojawia się pytanie o siły zdolne zjednoczyć społeczeństwo na zasadach duchowości i moralności. Taką jednoczącą społecznością jawi się autorowi elita duchowa. W pracy podjęto próbę wydzielenia najbardziej ważnych cech, charakteryzujących daną grupę społeczną, przeanalizowano społeczne i psychologiczne trudności, z którymi zderzają się przedstawiciele tego środowiska przy realizacji swoich zamierzeń. Wydzielone zostały najważniejsze zasady, którymi uwarunkowane jest formowanie kultury duchowej danej grupy społecznej.

Słowa kluczowe: elita duchowa, cierpienie, teoria elit, formowanie kultury duchowej

В эпохи бурных социальных и политических потрясений неизбежно встает вопрос о движущих силах, способных сплотить и повести за собой общество по дальнейшему историческому пути, а также подать пример, придать сил и воодушевить отдельных его членов на дальнейшую созидательную деятельность. Под движущими силами в данном случае мы понимаем, с одной стороны, отдельные группы или слои данного общества, с другой – совокупность личностных качеств, характеризующих представителей данной группы и являющихся определяющими для возможности реализации движущего потенциала данной группы. Для обозначения такой группы или слоя общества, который определяет настроения и устремления общества, будем использовать термин *элита*. Если исходить из буквального определения, элита – от франц. *élite* – лучшее, отборное, избранное. То есть, элита – это группа людей, которая выделяется на общем фоне, превосходя среднестатистические показатели популяции по каким-либо свойствам или их совокупности.

В зависимости от тех или иных свойств, или их совокупностей в науке разрабатывался целый ряд теорий, что является определяющим фактором для выделения элиты или элит в обществе. Так, например, марксистско-ленинская теория говорит о разделении на эксплуататоров и эксплуатируемых, угнетателей и угнетенных, чему причиной служит частная собственность на средства производства. Данный подход к выделению элиты является наиболее распространенным – люди, обладающие в данном обществе наибольшими властными полномочиями и/или финансовыми ресурсами, признаются

обладающими наибольшим влиянием – такой подход можно назвать *альтиметрическим* (англ. *altitude* – высота). Но даже при беглом взгляде на данный метод можно отметить, что, по сути, делаются выводы из своих же собственных положений – то есть элита является элитой и имеет влияние и положение в обществе потому, что у нее есть влияние, то есть экономические ресурсы или более высокое социальное положение. При данном подходе анализ получения такого положения стопорится на первом же шаге – делая акцент на экономической составляющей вопроса, остаются вне круга внимания нравственные и психологические стороны данного процесса.

Если мы сделаем попытку выделения элиты по критериям нравственности и психологии – то есть положим в основу более широкое развитие личностных качеств, способностей, знаний, умений, которые отмечаются остальным обществом важными настолько, что оно признает их достойными уважения и подражания и готово прикладывать силы, чтобы развиваться в данном направлении, то такой подход к проблеме выделения элиты можно назвать *аксиологическим* или *ценностным*. А.А. Журавлев и А.Б. Купрейченко вводят понятие «нравственной элиты»¹ и делают попытку выделения ее критериев и типов. Такой подход к проблеме можно назвать новаторским. Однако в условиях первоначального накопления капитала, который имеет место на постсоветском пространстве сегодня, сложно говорить о том, что нравственная или духовная элита находится наверху социальной пирамиды.

О причинах несовпадения круга элит при применении обозначенных двух подходов размышляет Л.Б. Вольнская². В первую очередь отмечается, что для достижения власти необходима сильная мотивация, которая невозможна без преодоления стремлений конкурентов. Для достижения целей в такой борьбе приходится использовать любые приемы, в то время как нравственность предполагает наложение

---

¹ А.А. Журавлев, А.Б. Купрейченко, *Роль нравственной элиты в российском обществе: постановка проблемы и возможности исследования*, «Психологический журнал» 2010, Т. 31, № 2, с. 5.

² Л.Б. Вольнская, *Психологические предпосылки становления нравственной элиты*, «Психологический журнал» 2011, Т. 32, № 5, с. 86-91.

ограничений на использование определенных приемов и средств, что неминуемо ставит нравственных людей в неравное положение и ведет их к потере конкурентоспособности. Известны такие принципы, как «победителей не судят» и «что позволено Юпитеру, не позволено быку» – если для амбициозных людей достижение цели оправдывает средства, то для человека, руководящегося нравственными принципами, такое оказывается недопустимым. В результате он, зачастую, отказывается от борьбы за первенство в социальной иерархии – отказывается от более высоких руководящих постов, участия в политической жизни общества. Как показывают исследования на российском контексте, эта категория людей характеризуется экономической дезадаптацией³, что объясняется ориентацией на другие формы социальной активности: самореализацию в профессиональной сфере, саморазвитие, познание мира, воспитание детей, помогающее поведение, заботу об окружающих и т.п. Этот феномен у исследователей получил название «эффекта воспроизводства субъектом ценностей системы другой исторической эпохи»⁴. Такие люди сохраняют в целом позитивную самооценку, оптимистический взгляд на мир, несмотря на свое, зачастую, невысокое материальное положение, однако не ориентируются на ценности, доминирующие у большей части общества в данном периоде времени. Нам представляется, что данные ценности осознаются большей частью людей их реализующих – ценностями универсальными, не зависящими от определенных периодов исторического развития, экономической, политической, социальной ситуации. Разумеется, есть определенная часть, которая исходит в своих нравственных принципах из представлений о некогда прошедшем «золотом веке» нравственности. В их системе мира бытует миф о том, что в определенный период истории был «золотой век» нравственности – в качестве такового может представляться период СССР, царской власти или даже более отдаленные периоды истории, когда люди, как представляется, жили более

³ А.А. Журавлев, А.Б. Купрейченко, *Роль нравственной элиты...*, с. 5.

⁴ *Ibidem*, с. 6.

нравственно, чем сегодня. Такие взгляды можно назвать консервативными и менее нацеленными на конструктивный диалог и взаимодействие с современным обществом, но они также выполняют важную общественную роль – сохранение и трансляцию нравственного опыта для последующих поколений.

Приоритетами устремлений нравственной элиты являются ориентиры добра и справедливости, нацеленность на благо окружающих людей⁵. Да, альтиметрическая элита может манифестировать свою борьбу за власть как борьбу за благо для всех и каждого, но эта манифестация остается лишь внешней видимостью, так как властной элите важно порой лишь личное благополучие. Таким образом, можно отметить, что благополучное совмещение устремлений двух обозначенных элит крайне затруднено. Более того, нравственная элита чаще всего подвергается гонениям и притеснениям со стороны официальных властей, так как последние чувствуют, во-первых, риск существования третьей силы, которая исходит от нравственной элиты. Сила эта не до конца понятна и осознаваема правящей элитой, поэтому признается опасной и соперничающей. Либо же устремления нравственной элиты в определенной степени осмысливаются и от этого еще более раздражают остатки нравственных чувств правящей элиты.

Нравственная элита практически неизбежно подвергается насмешкам, гонениям и страданиям. Причем оставаясь верной своему пути, понимает, что это добровольный выбор принятия страданий. Остаться верной своей внутренней сущности, не изменить себе для нее важнее, чем получить сиюминутное одобрение общества или материальное поощрение. Можно также отметить ориентированность нравственной элиты на перспективу, то есть готовность понести издержки сегодня, чтобы завтра было лучше, так как идеалы, воплощаемые нравственной элитой, осознаются как причастные вечности. Необязательно эти идеалы имеют характер эсхатологичности, то есть чаяния восстановления справедливости после конца земного существования, но почти обязательно понимаются как

---

⁵ Ср. J. Mariański, *Wprowadzenie do socjologii moralności*, Lublin 1989.

непоколебимые и нерушимые принципы существования общества, осмысливаются как необходимо должное.

Издержки в виде страданий на данном пути воспринимаются как жизненная неизбежность и ее закономерность, а также могут являться стимулом для личностного и нравственного самосовершенствования. Такой подход к претерпеванию страданий знаком нам по христианскому аскетическому опыту, в рамках которого страдания понимаются как очистительные, позитивно воспитывающие человеческую душу переживания. Но всякий страдающий должен осознавать цель страданий, а сами страдания не должны быть чрезмерными, поскольку при превышении определенного порога страданий человек озлобляется, разуверивается в нравственном смысле страданий, впадает в уныние или начинает транслировать накопившиеся страдания во вне, причиняя их окружающим людям.

Повышение градуса страданий нравственной элиты очень часто происходит параллельно с ее активным формированием и ростом влияния, как показывает история, в период сильных общественных потрясений, а также при усилении давления со стороны имеющих власть. Это мы можем наблюдать на примере советской истории, когда нравственная элита была гонима, подвергалась репрессиям и планомерно уничтожалась – философы и ученые выслались из страны, сослались на Соловки и в Сибирь, доводились до самоубийства и т. д. Но даже под столь сильным гнетом находились отдельные мужественные и отчаянные личности, готовые пожертвовать своим положением и даже жизнью ради того, чтобы напомнить социуму об общечеловеческих ценностях⁶. Попытки такого напоминания неминуемо были обречены на жесткую реакцию со стороны политического руководства. Но данные поступки совершались осознанно, исходя из глубинной уверенности в своих нравственных убеждениях, которые нельзя предавать в угоду политическим или государственным интересам данного исторического момента.

---

⁶ Ср. А. Солженицын, *Архипелаг ГУЛАГ*, Москва 1989.

Один из показательных примеров – восемь человек вышли 25 августа 1968 году на Красную площадь в знак протеста против введения советских войск в Чехословакию⁷. Осуществившие данный протест люди не питали особых надежд, что их примеру последуют широкие общественные массы, но данное действие было необходимо обществу как укол – напоминание о том, что ценности и убеждения необходимо открыто выражать. Это своего рода пример, сопоставить с которым свои действия мог теперь каждый – «если эти люди смогли выйти и показать свое отношение к происходящему открыто, то почему я не могу выразить свое мнение»? Кроме того, пример мог служить психотерапевтическим целям. Теперь думающие иначе, чем это было обозначено как единственно верное властью, уверились, что они не одни в своих убеждениях – «а если я не один так думаю, значит мои мысли и ценности нормальны и достойны быть разделяемыми и распространяемыми» – по такому сценарию теперь мог думать каждый рядовой человек, знакомый с этой ситуацией.

История знает достаточно примеров того, когда так называемые диссиденты (лат. *dissidens* «несогласный») – инакомыслящие, чьи взгляды расходились с общепринятыми, оберегаемыми правящими властями устоями, позволяли если и не сохранить совесть общества, то по крайней мере выразить альтернативное мнение, продолжив развитие общества путем привнесения и обсуждения новых идей. Каким образом происходит формирование и развитие нравственной культуры личности? Исследователи, рассматривающие вопросы нравственности, едины во мнении⁸ о том, что подлинно нравственное поведение может быть обусловлено только *внутренней потребностью самого человека*. Причем участвовать в данном процессе человек должен полностью всем своим существом: разумом – понимая необходимость данного вектора действий, подкрепляя свою уверенность психологической настроенностью и воплощая это все в реальных

---

⁷ Н. Горбаневская, *Полдень. Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной площади*, Москва 2007.

⁸ А.Б. Вольнская, *Психологические предпосылки...*, с. 88.

делах претворения правды, милосердия и сочувствия в деятельную жизнь. Об этом пишет Д.С. Лихачев в *Письмах о добром и прекрасном*: «Важно только, чтобы добро, которое человек делает, было бы его внутренней потребностью, шло от умного сердца, а не только от головы, не было бы одним только “принципом”»⁹.

В такой цельной личности внутренняя потребность в развитии нравственной культуры тесно переплетается с осуществлением потребности в реализации смысла жизни. Понимая собственное и общественное несовершенство, тем не менее, нравственная личность стремится к преодолению этих недостатков и проблем несовершенства, находя в этом высшее свое предназначение и путь. Несправедливость, безнравственность на данном пути усиливает психологическую напряженность индивида. И наоборот, поступая нравственно, индивид получает внутреннее удовлетворение, повышает самооценку и самоуважение. Именно поэтому всякое авторитарное давление рано или поздно претерпевает крах, так как входит в резонанс с психологическими природными устремлениями человека. Но со стороны государства очень велик соблазн использовать данный рычаг давления на личность, развивая, якобы, внутреннюю убежденность индивида в том, что он должен частично или даже полностью отказаться от своей нравственной свободы в угоду интересам государства. Здесь не идет речи о том, что государственные интересы не могут полагаться в основу нравственных ориентиров личности – участие в общегосударственном строительстве – дело благородное и высоконравственное по своему изначальному замыслу. Но следует отметить: когда государственные интересы приобретают оттенок излишней абстрактности для индивида, в этом случае уполномоченные властные представители государственной системы начинают эксплуатировать закладываемые психологические механизмы в своих личных корыстных целях, представляя собственные интересы в качестве государственных. В итоге общество получает либо безынициативную подавленную личность, которую

---

⁹ Д.С. Лихачев, *Письма о добром и прекрасном*, Москва 1988, с. 29.

репрессивными психологическими методами планомерно убедили в том, что она поступает и даже думает неправильно, поэтому всякая ее инициатива недостойна общественного внимания и не полезна для общества, либо же, в случае внутреннего принятия личностью такой репрессивной игры, у индивида появляется иммунитет к нравственности – человек понимает, что быть нравственным в данном обществе – наивно, нецелесообразно. Происходит принятие данной модели и встраивание индивида в общую манипулятивную репрессивную систему, которой чужды понятия гуманности и совести, как основополагающих и руководствующих к действию принципов.

Еще один важный момент для формирования и развития нравственной культуры личности, который состоит в тесной связи с первым, – *интеллектуальная независимость* – то есть смелость проведения своей собственной линии в поведении, устремлениях, убеждениях, а также при оценке личной успешности. Это не означает, что нравственно культурная личность не прислушивается к мнению общества как таковому, но выслушивая и принимая во внимание все доступные точки зрения, личность должна обладать силой и дерзостью для формирования взвешенной, самостоятельной и обоснованной внутренней решимостью позиции, в соответствии с которой осуществляется ее деятельность. При этом в оценке успешности своей деятельности она использует внутренние критерии. Эти критерии необязательно совпадают с общепринятыми критериями успеха, которые зачастую сомнительны в своей нравственной основе, либо вовсе не пересекаются по вектору с направлением развития такой личности.

Следующим важнейшим моментом в формировании нравственной культуры личности отметим *готовность к страданиям*, лишениям или каким-либо другим издержкам при отстаивании своих идеалов. Кроме убежденности в собственной правоте, нравственная личность должна быть готова доносить свою позицию другим, отстаивать ее правоту, и нести ответственность за высказываемое мнение. Всякого рода трудности в осуществлении данного процесса подталкивают человека к поиску их преодоления, что неизбежно связано с

риском, ошибками, превозмоганием, выходом за границы себя к другому, поиску путей для налаживания диалога и понимания. Это ведет как к индивидуальному росту и развитию, так и к выработке общеприемлемых решений. Часто случается так, что перед человеком встает выбор между осуществлением своего внутреннего предназначения и внешним успехом – новой высокооплачиваемой работой, должностью, в ущерб вопросам нравственности и т.п. Выстроить верные приоритеты, сделать выбор, чтобы остаться верным себе и своим идеалам – большое искушение и большая нравственная награда и утешение для прочно стоящей на данной стезе личности.

Страдание, как мы уже отмечали выше, есть условие для достижения нравственного совершенства и очищения души, и лежит в основе христианского аскетического учения: «Христианство решительно утверждает не только неизбежность, имманентность страдания (...), но и теснейшую его связь с прохождением христианского пути ко спасению. Кульминация земной жизни Христа – Крестный Путь страдания, и приобщение христианина ко Христу означает и приобщение к Его страданиям, так что страдание неотъемлемо внедрено в икономию спасения»¹⁰, – пишет исследователь исихастской антропологии Сергей Хоружий. Несение креста страданий вслед за Христом обретает смысл не только в рамках этого мира, но также имеет эсхатологическую ценность. Причем страдающий Бог в христианстве страдает не за свои грехи, но ради спасения человека. Следуя подвигу Христа, религиозные подвижники выполняли требования смирения и терпения страданий, которые лежат в основе христианского нравственного совершенствования. Однако, не следует думать, что страдания в христианстве являются самоцелью. Страдание – это вспомогательный инструмент совершенствования человека для вхождения в жизнь вечную. И именно наличие таких

---

¹⁰ С.С. Хоружий, *Опыт страдания в православно-аскетической перспективе*, <http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2010/10/varzuga.pdf>, (дата доступа: 01.08.2020).

страданий исследователи выделяют как практически обязательный признак нравственной элиты¹¹.

Какими внешне идентифицируемыми признаками характеризуется нравственная элита? Среди таких признаков, которые доступны для наблюдения, отмечаются: участие в общественно полезной деятельности, безукоризненное следование нравственным нормам, способность к решению нравственных вопросов, влияние на других людей в нравственной сфере, альтруистическое помогающее поведение, а также зачастую отвержение или настороженное отношение к ним общества. В качестве принадлежащих к нравственной элите определенными группами общества могут выделяться представители различных условно выделяемых социальных категорий и соответствующих профессий: создатели художественных произведений (писатели, художники, режиссеры и т. д.), исследователи (ученые, изобретатели, конструкторы и т. д.), борцы за справедливость (правозащитники, журналисты, общественные деятели), хранители ценностей (духовные лидеры, педагоги, преподаватели), врачеватели (медики, психологи, благотворители) и др.

В связи с очерченным кругом общественных групп можно выделить основную социальную функцию, которую призвана выполнять нравственная элита – выработка, сохранение и трансляция последующим поколениям наиболее устойчивых нравственных ценностей, идеалов и норм. Выбор жизненной стратегии человека в виде развития нравственной культуры позволяет не только испытывать удовлетворенность от верных поступков, самого строя мыслей этой личностью, но также приносит пользу обществу. Также выбор такой стратегии помогает осознать при подведении итогов жизни, что она прожита не впустую, не зря и имела глубокий смысл, который простирается за ее непосредственные пределы во временных и пространственных границах существования личности в этом времени и пространстве. Поэтому конечность существования в мире не воспринимается как нечто трагическое и ужасное, так

---

¹¹ А.А. Журавлев, А.Б. Купрейченко, *Роль нравственной элиты...*, с. 9.

как наполняется дальнейшим смыслом. В этом состоит, пожалуй, наиболее глубинный движущий смысл нравственной элиты.

Библиография / References

- Choružyj S.S., *Opýt stradaniya v pravoslavno-asketyčeskoj perspektive*, <http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2010/10/varzuga.pdf>, (data dostupa: 01.08.2020), [Хоружий С.С., *Опыт страдания в православно-аскетической перспективе*, <http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2010/10/varzuga.pdf>, (дата доступа: 01.08.2020)].
- Gorbanevskaja N., *Polden'. Delo o demonstracii 25 avgusta 1968 goda na Krasnoj plošadi*, Moskva 2007, [Горбаневская Н., *Полдень. Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной площади*, Москва 2007].
- Lychačev D.S., *Pys'ma o dobrom y prekrasnom*, Moskva 1988, [Лихачев Д.С., *Письма о добром и прекрасном*, Москва 1988].
- Mariański J., *Wprowadzenie do socjologii moralności*, Lublin 1989.
- Solženicyn A., *Arhipelag GULAG*, Moskva 1989, [Солженицын А., *Архипелаг ГУЛАГ*, Москва 1989].
- Volýnskaja L.B., *Psycholohyčeskye predposýlky stanovlenija nraustvennoj elytŭ*, „Psycholohyčeskyj žurnal” 2011, T. 32, № 5. [Вольнская Л.Б., *Психологические предпосылки становления нравственной элиты*, „Психологический журнал” 2011, Т. 32, № 5].
- Žuravleva L., Kuprejčenko A.B., *Rol' nraustvennoj elytŭ v rossyjskom obščestve: postanovka problemŭ y vozmožnosti yssledovaniya*, „Psycholohyčesky jžurnal” 2010, T. 31, № 2, [Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б., *Роль нравственной элиты в российском обществе: постановка проблемы и возможности исследования*, „Психологический журнал” 2010, Т. 31, № 2].

Ольга Сташкевич

ORCID: 0000-0002-9918-0093
stashkevich.olha@rambler.ru

Национальная академия наук Беларуси
Институт философии
Беларусь

Базовые составляющие гражданской позиции личности в современной Беларуси

The basic components of the civic position of the individual
in modern Belarus

Bazowe komponenty obywatelskiej postawy jednostki
we współczesnej Białorusi

DOI: 10.34739/doc.2020.17.08

Аннотация: В статье предпринята попытка осмысления формирования и становления гражданской позиции личности в контексте ценностных и социокультурных особенностей нашего общества. Выявлено, что базовые составляющие гражданской позиции личности непосредственно связаны с ценностными, ориентациями, особенностями белорусской идентичности и с ценностями гражданского общества.

Ключевые слова: гражданская позиция личности, гражданская идентичность личности, ценности белорусского общества, национальная идея

Abstracts: The article attempts to comprehend the formation and establishment of the civic position of the individual in the context of values and socio-cultural characteristics of our society. It has been revealed that the basic components of a person's civic position are directly related to value orientations, features of the Belarusian identity and the values of civil society.

Keywords: civic position of a person, civic identity of a person, values of the Belarusian society, national idea

Abstrakt: W artykule podjęto próbę omówienia inicjowania i formowania się obywatelskiej postawy jednostki w kontekście wartości oraz socjokulturowej specyfiki

białoruskiego społeczeństwa. Ukazano, że bazowe komponenty obywatelskiej postawy jednostki bezpośrednio związane są z wartościami, orientacjami, specyfiką białoruskiej tożsamości i wartościami społeczeństwa obywatelskiego.

Słowa kluczowe: obywatelska postawa jednostki, obywatelska tożsamość jednostki, wartości społeczeństwa białoruskiego, idea narodowa

Возрастающая роль гражданского общества, новые социокультурные, политические, экономические реалии определяют и актуализируют проблему формирования и становления гражданской позиции личности, которая представляет собой интегративную систему отношений личности к самой себе (осознание себя гражданином), к социуму (поиск и обретение своего места в обществе), к происходящим событиям реальности (определение смысла собственной деятельности, осознание и возложение на себя ответственности за свои поступки).

Гражданская позиция личности связана с ценностными ориентациями современного общества. Зная, какие ценности преобладают на сегодняшний день в нашем обществе, можно выделить базовые составляющие гражданской позиции личности. В 2010-2014 гг. проводилось всемирное исследование ценностей на платформе World Values Survey (Обзор мировых ценностей) (WVS). Согласно данному исследованию, к наиболее значимым ценностям белорусы, как и жители соседних стран, отнесли семью, работу и друзей¹:

Таблица. Итоги всемирного исследования ценностей [%]

Ценность	Беларусь	Польша	Украина	Россия	Эстония
Семья	88,3	92,1	92,0	85,0	88,0
Друзья	42,7	38,3	44,0	34,6	50,9
Свободное время	37,1	35,0	36,9	29,4	40,8
Политика	8,0	5,3	7,4	6,9	5,5
Религия	15,9	45,7	26,3	14,3	7,6
Работа	45,2	44,2	52,6	45,0	53,0

Источник: *World Values: Family...*

¹ *World Values: Family, Work, Friends, Leisure, Religion and Politics*, <https://knoema.de/infographics/hxpxvpg/world-values-family-work-friends-leisure-religion-and-politics>, (дата доступа: 26.09.2019).

Доминирование семьи, друзей, работы и досуга как ценностей не вызывает никаких сомнений. На наш взгляд, это признак здорового общества. Эти ценности являются центральными и их значимость, вероятнее всего, никогда не изменится, так как они являются основой обеспечения комфортного существования личности, предоставляют возможность для самореализации, поиска своего места в жизни, а также создают чувство защищенности и стабильности. Это те жизненные области, которые стоят у истоков формирования личности, в том числе и ее гражданской позиции.

Предпоследнее место у жителей Беларуси заняла религия, а наименее значимой на шкале ценностей белорусы считают политику. Можно сказать, что это мировой тренд, так как в большинстве стран политику как ценность выбирало менее 10% респондентов, но есть и ряд стран, в которых для пятой части жителей, а в некоторых странах и третьей части жителей, политика является значимой ценностью (Таиланд 32,0%, Кувейт 31,2%, Египет 31%, Катар 29,2%, Ливия 27,7%, Япония 23,5%, Зимбабве 20,7%, Индия 20,4%, Алжир 20,3%)². Здесь следует отметить, что это, как правило, страны с нестабильной политической ситуацией.

Отношение к политике у белорусов обыденное, формируется посредством чтения и просмотра новостей, их бытового обсуждения в кругу близких и друзей, периодическом участии в выборах. Это отражается в том, что граждане самоустраиваются от возможности стать частью политической системы посредством участия в разнообразных политических организациях, партиях, общественных объединениях и движениях, деятельность которых организовывается для защиты прав и интересов. Следует отметить, что членство в различных общественных организациях востребовано, белорусы охотно вступают в профсоюзные организации, в разнообразные молодежные объединения и т.п. Но отношение к политическим партиям в нашем обществе совершенно иное: как правило, для молодежи (да и других возрастных групп) они не представляют большого интереса.

---

² Ibidem.

Социологические исследования демонстрируют, что в возрасте от 18 до 30 лет на вопрос: «Состоите ли Вы в партии или общественной организации?» положительно ответил 1,4% респондентов относительно партии и 38,5% относительно общественной организации³. К тому же, исследователи едины в общем мнении, что молодые люди к членству в различных общественных объединениях относятся формально, не проявляя никакого интереса к их идеологии, целям и задачам, не используют социальный ресурс данных объединений.

Следует заметить, что в тех социологических исследованиях, в которых изменялась формулировка вопроса с нейтрально-пассивной (например, «Состоите...», «Являетесь...», «Планируете...») на активную (например, «Готовы ради...»), ответы респондентов существенно менялись, имея определенную цель и задачу, молодежь оказалась готовой к активным гражданским действиям. Такие результаты вызвали удивление даже у социологов, проводивших исследование. «Зафиксированная общая высокая готовность к гражданским действиям является скорее неожиданной», – отмечают Денис Волков, Степан Гончаров в подведении результатов исследования «Представления о будущем у молодежи крупных городов в России, Украине и Беларуси», проведенном в 2018 г. Фондом Бориса Немцова и Аналитическим центром Юрия Левады⁴.

В целом, если наше общество заинтересовано в поднятии политики на шкале ценностей, в формировании политических ориентиров и установок (в основе которых находятся заложенные в раннем возрасте устойчивые ценностные ориентиры), необходима целенаправленная образовательная и просветительская работа. Одной из важных составляющих гражданской позиции личности является развитое чувство патриотизма, которое выражается в любви к своей стране, готовности к самопожертвованию ради нее, гордости за ее

---

³ О. Манаев, *Молодежь и гражданское общество в Беларуси: новое поколение*, Санкт-Петербург 2011, с. 51.

⁴ *Образ будущего глазами молодежи. Проект Фонда Бориса Немцова за свободу при поддержке Министерства иностранных дел Германии*, <http://zukunfts bild.nemtsovfund.org/survey-ru/>, (дата доступа: 20.10.2019).

успехи и достижения, уважении к ее историческому прошлому, культуре, быту, традициям.

Следует отметить, что отношение к патриотизму в среде белорусской молодежи противоречиво. С одной стороны, «наивысшими приоритетами сегодня по-прежнему являются любовь к родной стране, уважение истории и культурного наследия Беларуси»⁵, а с другой, низкая степень готовности служить своей родине, высокие патерналистские ожидания в отношении государства и низкий показатель развитости чувства гражданской ответственности. К примеру, в 1998 г. 33,4% студенческой молодежи не принимали на себя ответственность за происходящее в стране, в 2009 г. численность возросла до 61,0%.

Почему так сложны отношения белорусов с патриотизмом? Скорее всего, одной из причин является то, что в Беларуси нет четко сформулированной национальной идеи, а также существует проблема принятия своей национальной идентичности. Объясним, что мы имеем в виду. В 1990-е годы, несмотря на происходящие экономические и политические потрясения, проблема патриотизма не стояла так остро, обретение республикой независимости в июле 1990 г. стало толчком для духовного возрождения белорусского народа, для обретения культурной самоидентификации нации, роста национального самосознания. Это период углубленного изучения истории Беларуси, развития белорусского языка и самобытной культуры. Поэтому мотивационная готовность молодежи к возможности самореализации на стезе служения Родине, заботе о ее благополучии, попытках формирования гражданского общества были на должном уровне. Белорусский народ, несмотря на «шоковую терапию» 1990-х годов, смог самоорганизоваться, сохранить и укрепить свою независимость.

Еще в 2001 г. И.Я. Левяш в статье *Белорусская идея: в поисках идентичности* отмечал, что «создание государства, провозглашение его суверенитета, формирование его внешних признаков и символов – необходимое, но недостаточное условие

---

⁵ П.И. Бригадин, Д.Г. Ротман, *Ценностные ориентации белорусского студенчества: сравнительный социологический анализ (1998–2009 гг.)*, Минск 2010, с. 127.

самоидентификации народа, если он на ментальном уровне не выработал и на концептуальном уровне не сформулировал национальную идею»⁶.

В целом, трансформацию национальной идеи, национальной мечты можно проследить по официальным лозунгам: 1990-е годы для белорусов прошли под лозунгом «С народом», «Отвести народ от пропасти» (возможно из-за того, что наш народ и находился в точке бифуркации, и наблюдался подъем патриотических настроений, поскольку ничто так не объединяет, как инстинкт выживания). С начала 2000-х начали предприниматься попытки формирования национальной идеи и идеологии белорусского государства. В 2001 году появился лозунг «Вместе за сильную и процветающую Беларусь». В 2006 г. появился лозунг «Государство для народа», в 2010 – «От сохранения – к приумножению», «Будущее в наших руках!» и «Вместе мы добьемся большего!», в 2015 г. – «За будущее независимой Беларуси».

Для формирования национальной идеи, подъема патриотических ценностей, воспитания гражданской позиции личности 2000-е годы были благотворным периодом. В экономическом развитии республики наблюдался подъем, за рубежом белорусскую экономическую модель называли «молодым тигром», сравнивая ее с «восточноазиатскими тиграми». Но кризисы 2008, 2011, 2015 годов, отбросив страну в развитии, вывели на первый план проблему экономического благополучия трудящихся и выдвинули, на наш взгляд, деструктивный призыв «Восстановить тысячу рублей!», «Эта цифра святая!», который стал национальным мемом «Всемирный попицот!». Благое стремление улучшить материальное благосостояние граждан, достичь уровень заработной платы, эквивалентную 500 долларам США, в последние 10-летие отодвинули в сторону другие важные составляющие полноценного развития общества – духовность, нравственность, сохранение и развитие культурного наследия. Отрицательно сказалось на поиске национальной идеи и то, что белорусы

---

⁶ И.Я. Левяш, *Белорусская идея: в поисках идентичности*, „Беларуская думка” 2001, № 11, с. 24.

испытывают проблему и с национальной идентичностью: «многие из белорусов точно не знают, что значит быть белорусом (...)» и их «(...) совсем не заботит возможная утрата национальных особенностей и традиций»⁷.

Несмотря на многовековую историю белорусов, на долгий путь обретения независимости, белорусы так и не могут ответить себе на вопрос «Кто мы?»: «белорус – это русский со знаком качества», «тутэйшыя», «младший брат русского» (или поляка), «часть русского народа», «часть польского народа», «литвины», «западная разновидность русских» и так далее. Из-за геополитического положения – в эпицентре «столкновения цивилизаций» – западные и восточные соседи всегда оказывали конкурентное влияние на своеобразие нашего национального самосознания, нашей идентичности. Белорусы боятся признать свою уникальность, признать право на собственный язык, на культуру, на путь развития.

Судя по различным социологическим и психологическим исследованиям, проводимым в последние десятилетия⁸, у белорусов присутствует некий абстрактный образ Беларуси как олицетворение белорусской нации, граждане представляют страну, некие границы, нарисованные на карте и закрепленные государственной символикой: флагом, гербом и гимном, но не связывают ее с национальной культурой, бытом, языком, традициями. Материальные и духовные ценности народа, которые традиционно выступают универсальным предметом коллективной гордости, у белорусов почему-то не вызывают эмоционального отклика, чувства национального превосходства. На наш взгляд, нужно сохранять и формировать традиции, которые могли бы стать общенациональными, что поспособствует сохранению и упрочнению национального единства. Соблюдение национальных традиций, изучение истории родного края принятие белорусами белорусского языка как родного и имеющего право на существование и развитие

---

⁷ G. Ioffe, *Białoruś: już państwo, jeszcze nie naród*, [в:] *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie*, red. V. Bulhakau, Warszawa 2006, с. 151.

⁸ М.С. Фабрикант, *Объяснительные ресурсы имплицитных теорий национальной идентичности у белорусских студентов*, „Социальный психолог” 2008, № 1, с. 145.

(как и языков национальных меньшинств Беларуси), смогут выступить основополагающими факторами поддержания национальной идентичности и определения национальной идеи.

В ситуации с картой поляка, картой румына или русского те жители Беларуси, которые всеми правдами и неправдами ищут принадлежность к другой стране (зачастую не совсем законными путями (о чем свидетельствуют частные объявления в сети Интернет о покупке свидетельств о рождении и т.п.)), демонстрируют свою «тутэйшасць», которая не позволяет себя идентифицировать как этнос или нацию, а подчеркивает только территориальную самоидентификацию. В этом плане было бы интересным глубинное исследование среди соискателей, их мотивация, на самом деле ощущают ли они свою национальную идентичность, или руководствуются какими-либо другими практическими или экономическими целями.

Поиск национальной идеи затянулся, патриотические лозунги, призванные объединять и консолидировать общество, заменились призывами обеспечить материальное благополучие, соседние страны, которые столкнулись с дефицитом «человеческого капитала», создают благоприятные условия для эмиграции. Видимо, поэтому и наблюдается нивелирование патриотических ценностей. Гражданская позиция личности тесно взаимосвязана с коллективистскими и индивидуалистическими установками. В белорусском обществе традиционно преобладают коллективистские установки, направленные на реализацию различных общественных интересов, очень часто определяя индивидуализм как отрицательное качество. «Общественная мораль предполагает наличие автономного рационального субъекта, который на основе принципа индивидуализма проявляет ответственность за положение дел в социальной среде. (...) разделяет ценности и нравственное обоснование социальных целей своей социальной среды, а с другой, его моральная самостоятельность задает основу ценностей сообщества»⁹.

Возможно, негативное отношение к индивидуалистическим установкам в нашем обществе сложилось из-за того, что

---

⁹ Е.В. Беляева, *Общественная мораль в современной Беларуси*, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/55701>, (дата доступа: 20.10.2019).

в советской науке индивидуализму и коллективизму приписывалось нравственное содержание: «Индивидуализм трактовался как, безусловно, аморальная тенденция, сливающаяся с эгоизмом, а коллективизм считался позитивной тенденцией, которой и должен придерживаться каждый человек»¹⁰. В постперестроечную эпоху в нашем обществе сохранилась ценность коллективизма, но в то же время стало трансформироваться отношение к индивидуализму: от отрицания его как ценностной установки к принятию. В настоящее время подрастает поколение, которое называют поколением Z, воспитывающееся на ценностях индивидуализма, заботы об окружающей среде и борьбы с мировым терроризмом. Поэтому, при построении каких-либо воспитательных стратегий, необходимо учитывать данную поколенческую особенность.

В целом, в обществе наблюдается рост ценностей индивидуализма, переориентация общественного сознания с принципов коллективизма на принципы индивидуализма. Из складывающейся ситуации совершенно не следует, что индивидуальное противостоит общему, наоборот, в социуме происходит осознание того, что главная ценность в мире – это личность, а индивидуализм подчеркивает ее исключительность и неповторимость, позволяет обрести свое «Я», сформировать свою идентичность, преодолеть стандартизацию жизни.

Индивидуализм как установка взаимосвязан с ответственностью личности, в том числе гражданской. Следует отметить, что в современном белорусском обществе сложилась некая двоякая ситуация: с одной стороны, расширились гражданские права и свободы, граждане и, в первую очередь, молодежь обрели личную независимость, стали более инициативными и требовательными, но, с другой стороны, наблюдается стремление личности освободить максимально себя от какой-либо ответственности, переложив это бремя на других: родителей, работодателей, образовательные учреждения, государственные органы. Все это свидетельствует о глубоком

---

¹⁰ Г.И. Кашапова, *Связь индивидуалистических и коллективистических установок с другими личностными характеристиками*, „Казанский педагогический журнал” 2011, № 3, с. 99.

ценностном кризисе, который можно связать с личностным эгоцентризмом. Понятие «ответственность» начало утрачивать такое значение, как «давать взамен», оставляя за собой исключительно смысл «отвечать»: в первую очередь отвечать за действия, которые вступают в противоречие с принятыми правилами и нормами жизни в обществе. Развитость, сформированность гражданской ответственности является показателем социальной значимости личности. Посредством отношения личности к выполнению своих гражданских функций и обязанностей она занимает свое место в обществе. Свою значимость личность может повысить посредством ориентации на передовые идеалы общества, принятия общественных ценностей и целей в качестве собственных, стремления их осуществить, возможно чем-то жертвуя.

Итак, сущность гражданской позиции личности в современной Беларуси определяют: 1) выбор и отношение личности к основным общечеловеческим ценностям: семье, друзьям, работе, досугу, религии, политике и др.; 2) патриотизм; 3) национальная идентичность, традиции и культура; 4) возрастание значимости индивидуалистических установок. Задачей нашего общества является формирование у подрастающего поколения знаний о мире, обществе и самом себе. Необходима разработка комплекса мер, направленных на стимулирование конструктивной гражданской позиции (и активности). Следует отметить: чем качественнее созданы условия со стороны государства и его институтов для развития самоинициатив граждан, их самоорганизации, тем активнее и конструктивнее граждане участвуют в преобразовании последних.

Библиография / References

Belâeva E.V., *Obšestvennââ moral' v sovremennoj Belarusi*, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/55701>, (data dostupa: 20.10.2019), [Беляева Е.В., *Общественная мораль в современной Беларуси*, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/55701>, (дата доступа: 20.10.2019)].

- Brigadin P.I., Rotman, D.G., *Cennostnye orientacii belorusskogo studentčestva: sravnitel'nyj sociologičeskij analiz (1998–2009 gg.)*, Minsk 2010, [Бригадин П.И., Ротман, Д.Г., *Ценностные ориентации белорусского студенчества: сравнительный социологический анализ (1998–2009 гг.)*, Минск 2010].
- Ioffe G., *Białoruś: już państwo, jeszcze nie naród*, [w:] *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie*, red. V. Bulhakau, Warszawa 2006.
- Fabrikant M.S., *Ob"äsniatel'nye resursy implicitnyh teorij nacional'noj identičnosti u belorusskikh studentov*, „Social'nyj psiholog” 2008, № 1, [Фабрикант М.С., *Объяснительные ресурсы имплицитных теорий национальной идентичности у белорусских студентов*, „Социальный психолог” 2008, № 1].
- Kašapova G.I., *Svâz' individualističeskikh i kollektivističeskikh ustanovok s drugimi ličnostnymi harakteristikami*, „Kazanskij pedagogičeskij žurnal” 2011, № 3, [Кашапова Г.И., *Связь индивидуалистических и коллективистических установок с другими личностными характеристиками*, „Казанский педагогический журнал” 2011, № 3].
- Levâš I.Â., *Belorusskaâ ideâ: v poiskah identičnosti*, „Belorusska âdumka” 2001, № 11, [Левяш И.Я., *Белорусская идея: в поисках идентичности*, „Беларуская думка” 2001, № 11].
- Manaev O., *Molodež' i graždanskoe obšestvo v Belarusi: novoepokolenie*. Sankt-Peterburg 2011, [Манаев О., *Молодежь и гражданское общество в Беларуси: новое поколение*. Санкт-Петербург 2011].
- Obraz budušego glazami molodeži. Proekt Fonda Borisa Nemcova za svobodu pri podderžke Ministerstva inostrannyh del Germanii*, <http://zukunfts bild.nemtsovfund.org/survey-ru/>, (дата доступа: 20.10.2019), [Образ будущего глазами молодежи. Проект Фонда Бориса Немцова за свободу при поддержке Министерства иностранных дел Германии, <http://zukunfts bild.nemtsovfund.org/survey-ru/>, (дата доступа: 20.10.2019)].
- World Values: Family, Work, Friends, Leisure, Religion and Politics* (2016), <https://knoema.de/infographics/hxpxvpg/world-values-family-work-friends-leisure-religion-and-politics>, (дата доступа: 26.09.2019).

Инесса Морозова

ORCID: 0000-0002-3566-331X

inesmorozova@bk.ru

Национальная академия наук Беларуси

Институт философии

Беларусь

Субъектность и креативность старшего поколения в современном обществе

Subjectivity and creativity of the older generation
in modern society

Podmiotowość i kreatywność starszego pokolenia
we współczesnym społeczeństwie

DOI: 10.34739/doc.2020.17.09

Аннотация: В статье представлен анализ субъектности и креативности представителей старшего поколения. Утверждается, что реализация креативного подхода в профессиональной и иной деятельности пожилых людей способствует максимальному продлению их независимой и активной жизни. Рассматриваются проблемы дискриминации пожилого человека по возрасту, вопросы стереотипного восприятия старшего поколения.

Ключевые слова: пожилой человек, старшее поколение, субъектность, креативность, общество, стереотипы

Abstract: The article presents an analysis of the subjectivity and creativity of older representatives in modern society. It is argued that the implementation of a creative approach in professional and other activities contributes to the maximum extension of their independent and active life. The problems of discrimination of an elderly person by age, issues of stereotyped perception of the older generation are touched upon in the article.

Keywords: elderly person, older generation, subjectivity, creativity, society, stereotypes

Abstrakt: W artykule przedstawiono analizę podmiotowości i kreatywności przedstawicieli starszego pokolenia. Twierdzi się, że realizacja kreatywnego podejścia w działalności zawodowej seniorów i przyczynia się do maksymalnego wydłużenia ich samodzielnego oraz aktywnego życia. Omówiono problemy dyskryminacji osoby starszej ze względu na wiek i kwestie stereotypowego postrzegania starszego pokolenia.

Słowa kluczowe: seniorzy, wiek senioralny, starsze pokolenie, podmiotowość, kreatywność, społeczeństwo, stereotypy

В современной Беларуси в последние годы наблюдается общемировая тенденция старения населения. Основными его причинами являются падение рождаемости, увеличение продолжительности жизни в старших возрастных группах, повышение качества жизни населения, а также законодательное увеличение возраста выхода на пенсию в большинстве стран мира. Число жителей старшего возраста планеты растет со скоростью 3% в год. По данным переписи населения 2019 г., в республике проживало более 2,1 млн граждан в возрасте старше 60 лет. В Беларуси, по прогнозам, уже к середине века доля лиц старше 65 лет достигнет четверти жителей страны¹.

Нужно отметить, что проблемы старения и субъектности старшего поколения в последнее время находятся в зоне пристального научного внимания исследователей, рассматривающих пожилого человека как личность, имеющую значительный человеческий потенциал, и отмечающих, что при нормальном старении должны поддерживаться ее социальные контакты и активность. Личность должна сохранять те же желания и потребности, что и в среднем возрасте. Старение – это борьба за сохранение среднего возраста, новый стиль жизни, побуждающий к постоянной активности, к чувству ответственности за собственную личность². Такая ситуация обуславливает не только формирование новых потребностей и способностей пожилых людей, но и отказ от изживших себя представлений о старости. Проблема ценности старшего

---

¹ Беларусь стареет и планирует адаптировать к этому повестку дня, <https://neg.by/novosti/otkrytj/belarus-stareet>, (дата доступа: 29.10.2020).

² О.О. Голуб, *Развитие творческой активности у пожилых людей*, [В:] *Пожилый человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020, с. 12.

возраста и идеалов пожилых становится существенным элементом психологического климата общества, создающего психологический комфорт или дискомфорт пожилых³. Но еще более важным фактором, определяющим развитие пожилого человека, является то, что в условиях современного постиндустриального общества возможности пожилых людей увеличиваются не только в сфере работы, но и в сфере досуга, межличностных отношений. Соответственно, периодизация по паспортному возрасту становится неудовлетворительной для описания особенностей развития пожилого человека. Появились периодизации, основанные прежде всего на социальных и психологических критериях⁴.

Существует последний классификационный вариант возраста, отражающий следующие позиции: до 45 лет считается периодом молодости; от 45 до 59 лет – средний возраст; от 60 до 74 лет – период пожилого возраста; от 75 до 89 лет – старость; от 90 лет – период долгожительства. При этом, следует отметить, что современная психология развития утверждает, что невозможно точно указать границы стадий развития взрослых людей⁵. Как известно, в возрастной социологии принято акцентироваться не на хронологическом возрасте, а на социальных ожиданиях и культурных ценностях, с помощью которых индивид обозначается как «молодой», «средних лет» или «пожилой»⁶. По мнению ученых, социологический критерий является более правильным применительно к предпенсионному и пенсионному возрасту. В исследовательской практике неоднократно отмечалось, что человек выстраивает свою жизнь, формирует стратегию и стиль жизни, реализуя свой субъектный потенциал, связанный с жизненными установками, ценностными ориентациями. Субъектность означает определение себя

---

³ Е.В. Щанина, *Интеграция пожилых людей в современный социум*, „Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки” 2015, № 1, с. 150.

⁴ О.В. Оконешникова, *Типы социальной субъектности в пожилом возрасте*, „Вестник СПбГУ. Сер.12” 2011, Вып. 3, с. 111.

⁵ Ibidem.

⁶ В. Анурин, *Некоторые проблемы социологии старости*, [в:] *Психология старости и старения. Хрестоматия*, ред. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс, Москва 2003, с. 87.

в системе ценностей и осмысление своей жизни во временном аспекте (прошлое – настоящее – будущее). Тем более значимо и важно, что человек старшего возраста демонстрирует способность самостоятельно принимать решение, делать выбор, то есть проявлять субъектность. Субъектность выражает отношение человека к себе как к деятелю и проявляется в совершении поступков⁷.

При этом старение населения в мире отражает не только увеличение удельного веса пожилых лиц на земле, но и рост их социальной значимости в обществе, возможности влиять на общественные процессы. В связи с этим особую актуальность приобретают вопросы о том, как вписываются пожилые люди в контекст современной действительности. Период поздней зрелости и социально, и хронологически совпадает с выходом человека на пенсию. Человек теряет важную социальную роль и значимое место в обществе. Сужается круг общения человека, что в свою очередь приводит к изменениям в его личности. Естественно, что для периода поздней зрелости характерны специфические изменения в системе социальных отношений. Человек как субъект собственной деятельности направляет свою активность не только на мир вещей и людей, но и прежде всего на себя. Субъект деятельности в своей развитой форме способен должным образом осознавать сущность собственных психических качеств и сознательно ставить перед собой цель, что способствует осуществлению развития психических особенностей. Уровень субъектности растет благодаря саморегуляции поведения личности. Быть субъектом при саморегуляции поведения означает придавать личностный смысл общечеловеческим и конкретно индивидуальным ценностям⁸.

Важнейшим условием для характеристики пожилого возраста является наличие или отсутствие работы и отношение к трудовой активности. Но это не единственное условие для социальной активности человека. Другими важными условиями

---

⁷ О.В. Оконешникова, *Типы социальной субъектности...*, с. 111.

⁸ Т.В. Кириченко, *Особенности саморегуляции поведения людей пожилого возраста в современном мире*, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020, с. 23.

является физическое здоровье (и сопровождающая его активность), а также семейное положение пожилого человека (наличие супруга, детей и опыта брачных отношений, состав семьи и особенности коммуникации)⁹. Социальная субъектность в пожилом возрасте означает самоопределение субъекта не только относительно самого себя, но и самоопределение относительно важнейших сфер социальной жизни: работа, семья, другие люди, социальные институты.

Пенсионный возраст характеризуется тем, что он позволяет старшему поколению строить и находить новые жизненные перспективы вне сферы профессионального труда. Для одних таковыми становятся хобби, путешествия, для других – домашний труд в пользу семьи, воспитание внуков. По убеждению Э. Эриксона, для этой последней фазы зрелости характерно суммирование, интеграция и оценка всех прошлых стадий развития эго. На основании изучения историй многих пожилых людей, Э. Эриксон делает вывод о том, что «пожилые люди должны участвовать в таких видах деятельности, как воспитание внуков, политика, оздоровительные физкультурные программы, если они хотят сохранить жизнеспособность в преддверии снижения физических и психических способностей»¹⁰. Однако работающие бабушки и дедушки такие же характерные социальные типы, как работающие родители, материальная независимость от детей, высокий жизненный тонус и стремление к независимости пожилых людей – характерные черты современного образа жизни семьи. У многих пенсионеров стремление продолжать работу порой сильнее, чем желание своим участием оказывать помощь детям и их семьям. Социальные параметры пожилых включают их социальный статус, место в современном обществе, в различных социальных системах, общностях, в собственной семье, взаимоотношения с другими возрастными группами. Большинство людей в пенсионном возрасте сохраняют хорошую работоспособность, ответственность, компетентность, интеллектуальный потенциал¹¹.

---

⁹ О.В. Оконешникова, *Типы социальной субъектности...*, с. 112.

¹⁰ Л. Хьелл, Д. Зиглер, *Теории личности*, Санкт-Петербург 1999.

¹¹ Е.В. Щанина, *Интеграция пожилых людей...*, с. 151.

В этой связи становится достаточно актуальным вопрос вовлечения (удержания) людей пожилого возраста в социально-трудовые отношения. Важно отметить, что на данном этапе развития все более возрастает социальный запрос на профессиональный ресурс данной группы людей современного общества. В докладе II Всемирной ассамблеи ООН по проблемам старения особо отмечается роль граждан третьего возраста в общественном развитии, и в связи с этим указывается, что изменение демографической структуры ставит все общества перед необходимостью содействовать расширению возможностей пожилых людей к самореализации¹².

Необходимость сохранения активной жизни в пожилом возрасте является одной из актуальных проблем современного белорусского общества и имеет общегосударственное значение, принимая во внимание происходящие трансформации, влекущие за собой существенные изменения пенсионной политики, связанные с увеличением возраста выхода на пенсию. Существует ряд государственных программ (Государственная программа о социальной защите и содействии занятости населения на 2016-2020 годы; Государственная программа «Здоровье народа и демографическая безопасность Республики Беларусь» на 2016-2020 годы), нацеленных на расширение возможностей реализации социальной активности представителей старшего поколения (реализации их субъектности), эффективного использования их огромного профессионального потенциала, востребованного в так называемой «серебряной экономике» («седой рынок», то есть рынок возможностей для пожилых людей). Так, по данным Белстата, в возрастной структуре работников отечественных организаций – 8,7% людей старше 60 лет. Больше всего пожилых работников в научной сфере – 22,6% в общем числе занятых исследованиями и научными разработками. В сфере недвижимости задействовано 15,9% работников старше 60 лет, в сфере услуг – 14,3%, в образовании – 13,3%, меньше всего

---

¹² М.Ю. Уварова, Е.А. Кедярова, *К проблеме изучения проявлений геронтологического эйджизма в современном обществе*, „Известия Иркутского государственного университета” 2015, Т. 14, с. 74.

пожилых работников в IT-сфере (6,4%) и сфере страхования и финансов – 2,9%¹³.

«Рынок труда нуждается в квалифицированных работниках. Поэтому сегодня законодательством не установлено никаких ограничений и рынок труда заинтересован, чтобы люди старших возрастов не покидали его. Такая политика будет реализовываться и в дальнейшем», – сообщил начальник управления политики занятости Минтруда и соцзащиты О. Токун. Министр труда и соцзащиты И. Костевич сообщила о том, что из тех, кто достиг пенсионного возраста, работать после назначения пенсии продолжают почти 23%, то есть 485 тысяч человек. В нашей стране разрешено получать и зарплату, и пенсию. Причем размер пенсии ограничивается незначительно и только у части пенсионеров, при этом максимальные размеры пенсий не ограничены¹⁴.

Однако отношение общества к пожилым людям порой неоднозначно, существуют явления их дискриминации (зачастую скрытой), поэтому давно назрела необходимость серьезного преодоления стереотипного восприятия жизненных стратегий старших поколений, понимаемых как недостаточно эффективные и ущербные, лишённые жизнеспособности. Отдельные стереотипные установки молодежи, доминантами которых являются мизантропия и моральный нигилизм, отражают восприятие лиц пожилого возраста с позиций личностного неприятия и скепсиса. Феномен старения (поздняя зрелость) во все времена представлял сложную мировоззренческую проблему. Наряду с положительными оценками всегда присутствовали и отрицательные. С одной стороны, старость олицетворяла мудрость и правильно прожитую жизнь. С другой стороны, проблемы, обусловленные угасанием жизненных сил человека, вызывали негативные

---

¹³ 1 октября – Международный день пожилых людей, <https://neg.by/novosti/otkrytj/1-oktyabrya---mezhdunarodnyj-den-pozhilyh-lyudej-0>, (дата доступа: 29.10.2020).

¹⁴ Т. Чернухо, *Почему в Беларуси становится все меньше работающих пенсионеров*, <https://www.kp.by/daily/27046/4111615/>, (дата доступа: 29.10.2020).

реакции¹⁵. В современном мире установилось двойственное отношение к старению. С одной стороны, в некоторых странах все еще живы геронтофильные установки по отношению к старости, когда пожилые почитаются и в некоторой степени даже обожествляются. Но эти установки ослабевают, набирают силу противоположные – геронтофобные взгляды. Общество, ориентированное на молодых, которое на самом деле с каждым годом становится все более обществом стариков, все больше и больше стремится к молодости и закрывает глаза на существование пожилых. Можно сделать вывод о противоречивой картине образа пожилого человека, представленного в обыденном сознании¹⁶.

Изучение стереотипных установок о пожилых работниках свидетельствует о том, что наблюдающиеся сегодня в сфере социально-трудовых отношений тенденции крайне противоречивы. Например, основной проблемой в сфере социально-трудовых отношений в современной России является жесткая конкуренция поколений на рынке труда. По мнению экспертов, все возрастные группы, так или иначе, сталкиваются с дискриминацией на рынке труда, но по разным причинам. Основные трудовые риски молодежи в данном случае связаны с отсутствием опыта работы по специальности, низким качеством образования, высокими зарплатными и карьерно-должностными требованиями. Права старшей возрастной группы в сфере социально-трудовых отношений ущемляются наиболее часто. Сегодня представители старшей возрастной группы вытесняются с рынка труда в силу различных причин: давления молодежи, стереотипов работодателей, несоответствия современным требованиям к работнику (в частности, в плане компьютерной грамотности), потребности в особом режиме и интенсивности труда из-за состояния здоровья¹⁷.

---

¹⁵ М.М. Старикова, *Стереотипы старости и старения*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. Социальные науки” 2011, № 2 (22), с. 43.

¹⁶ С.А. Ящук, *Представление о пожилом человеке в обыденном сознании*, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020, с. 62.

¹⁷ С.Г. Максимова, О.Е. Ноянзина, М.М. Максимова, *Рынок труда: риски исключения из социально-трудовых отношений различных поколений*

Исследования стереотипных представлений о работниках старшего возраста, которые сложились в обществе по таким параметрам, как профессиональные навыки и знания, работоспособность и трудолюбие, скорость решения поставленных задач, инициативность и нацеленность на результат, коммуникабельность, умение работать в команде, ответственность и исполнительность свидетельствуют о том, что пожилые работники превосходят своих более молодых коллег по профессиональным навыкам и знаниям, ответственности, исполнительности и трудолюбию. Однако по таким параметрам, как инициативность, скорость решения поставленных задач, работоспособность, пожилые люди уступают им. По другим же параметрам пожилые люди ничем не уступают своим коллегам¹⁸.

Но главным преимуществом пожилых людей по сравнению с более молодыми коллегами в трудовой сфере являются профессиональный опыт и знания. Оценивая роль и знания старшего поколения в профессионально-деловой сфере, большинство работодателей и коллег пожилых работников отмечают, что они обладают большим опытом, незаменимы как наставники молодежи, а использование трудового потенциала представителей старшего возраста обеспечивает передачу профессионального опыта молодым работникам¹⁹. Вполне закономерно, что во многих странах мира серьезно озабочены проблемой передачи опыта, знаний и компетенций от старших поколений к последователям. Так, в США, где проходят Международные конференции и выставки Американского сообщества по тренингам и развитию (ASTD), постоянно обсуждаются вопросы, как наладить взаимодействие между разными поколениями в компаниях для обмена опытом внутри организаций; снизить разрыв ценностей между ними, как обеспечить преемственность между поколениями, чтобы уход пожилых не повлек за собой потерю уникальных знаний, технологий и отношений. Например, пожилых стараются привлекать как коуч-наставников для более молодых поколений

в стареющем обществе, „Вестник Алтайского государственного аграрного университета” 2017, № 5, с. 187-189.

¹⁸ Е.В. Щанина, *Интеграция пожилых людей...*, с. 153.

¹⁹ *Ibidem*, с. 154.

руководителей для «соединения» ценностных разрывов. В России и странах СНГ также виден рост интереса к взаимодействию поколений, налаживанию связей между ними, подготовки смены, преемников, реформатированию целей – чтобы сделать их понятными для разных поколений²⁰.

Поэтому неслучайно не востребованность представителей старших возрастов на рынке труда, по мнению исследователей, в конечном итоге ведет к утрате значительной части человеческого капитала, а конфликтная ситуация разных возрастных групп населения, обусловленная конкуренцией за рабочие места, может привести к росту социальной напряженности и разобщенности поколений²¹. Эту социальную разобщенность поколений вполне можно преодолеть путем усиления взаимодействия, диалога в самом широком смысле слова между молодежью и старшим поколением. Диалог используется как инструмент согласования взглядов, в соответствии с которыми открываются возможности для открытого разговора субъектов, а значит, и поколений. Важная роль здесь принадлежит именно старшему поколению, поскольку именно поздняя зрелость способна всесторонне оценить общую перспективу развития личности, являясь связующим звеном времен и поколений. В этом случае достигается социально значимый эффект: снижается острота межпоколенного конфликта, который неизбежен в силу различных жизненных условий разных поколений. Однако это и более сложный путь, поскольку в контакт вступают носители разного жизненного, культурного опыта, моральных ценностей, мобильности и способностей к адаптации. Поэтому диалог поколений в процессе коммуникации предполагает установление межличностного согласия, способности совместно решать жизненные задачи²².

---

²⁰ Е. Шамис, *Беби-бумеры уходят на пенсию: о каких проблемах говорит мир (по материалам конференции ASTD, США 2009)*, <https://rugenations.su/2009/06/25>, (дата доступа: 18.03.2020).

²¹ С.Г. Максимова, О.Е. Ноянзина, М.М. Максимова, *Рынок труда...*, с. 192.

²² Е.А. Бай, *Период поздней зрелости: как строить диалог поколений*, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020, с. 4.

Молодежь также порой испытывает дискриминацию по возрастному признаку на рынке труда, она, как правило, носит скрытый характер (как и в отношении старшего поколения), поэтому решение такой жизненной задачи этим двум поколениям необходимо осуществлять совместно. Например, Э. Гидденс принимает точку зрения М. Янга и Т. Шаллера, создавших уникальную книгу *Жизнь после работы: Пришествие Безвозрастного Общества*, согласно которой, молодые люди и старшее поколение должны образовать альянс, «чтобы вырваться из плена прикрепления людей к определенным возрастным группам и создать безвозрастное общество. Они станут пионерами не только относительно своей социальной позиции, но и по отношению к большинству работающего населения»²³. Гидденс полностью разделяет мнение авторов о том, что в мире возраст превратился в орудие угнетения, служащее для того, чтобы загонять людей в тесные рамки стереотипных ролей, и многие пожилые люди активно борются с подобным отношением, ищут новые сферы деятельности и способы самореализации. Они бросают вызов обществу, ставшему заложником у возраста. В современных обществах и молодежь, и старики оцениваются прежде всего по возрасту, а их занятия, личностные и индивидуальные характеристики имеют второстепенное значение²⁴. Сейчас следует минимизировать риски, связанные с проявлениями эйджизма как в отношении пожилых людей, так и в отношении молодежи. Необходимо принять комплекс поощрительных мер для организаций и предприятий, в которых соблюдается баланс межвозрастного присутствия. Например, предлагается ввести налоговые льготы и субсидирование предприятий и организаций, которые принимают на работу пожилых лиц²⁵.

Необходимо понимать, что в современном социуме существует не только молодежь, сформировавшаяся

---

²³ Э. Гидденс, *Социология*, Москва 2005, с. 564.

²⁴ Ibidem.

²⁵ И. Калабихина, Н. Красовская, Н. Калмыкова, *Демографическое старение в Республике Беларусь: вызовы и новые возможности: Аналитический обзор. Проект «Поддержка реализации Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь»*, Минск 2018, с. 5.

в компьютерную эпоху (поколения Z и Альфа), но и поколение представителей поздней зрелости, которое существенно отличается от своих предшественников, поскольку серьезно трансформировалось в результате влияния происходящих социальных изменений за последние четверть века. Главной отличительной особенностью является тот факт, что при наличии константных качественных характеристик, присущих позднему зрелому возрасту и обладающих якобы способностью тормозить восприятие всего нового и прогрессивного, представители старшего поколения достаточно легко и вполне комфортно ощущают себя с вновь приобретенными в современном обществе (гибкость, стрессоустойчивость, предприимчивость, компьютерная и финансовая грамотность и т.д.), что свидетельствует о хорошей адаптационной способности представителей старшего поколения к изменяющимся социальным условиям. Например, по данным Белстата, весьма показательно, что Интернет освоили 41,3% пожилых (2,3% в 2010 году). При этом 62,4% пользователей входят в сеть ежедневно. Среди пожилых людей, проживающих в городах и поселках городского типа, сеть Интернет в 2019 г. пользовались 47%, среди пожилых сельчан – 27,2%²⁶.

Исследователи неоднократно подчеркивали, что существенный признак новой социальной реальности начала третьего тысячелетия связан с глобализацией информационных процессов, информатизацией социального пространства, компьютеризацией разных сфер человеческой деятельности. Успешная адаптация старшего поколения в пространстве информатизации имеет большое значение для организации их нормальной жизнедеятельности, развития и самореализации, позволяет им не только не выпадать из жизни общества, но и, используя виртуальные информационные ресурсы, оставаться ее активными субъектами, включаться в информационно-социализирующий процесс²⁷. Повседневная жизнь все больше

---

²⁶ 1 октября – Международный день пожилых...

²⁷ Н.И. Нескоромных, А.М. Мамадалиев, *Стратегии адаптивного поведения лиц пожилого возраста в интернет-пространстве*, „Медиаобразование” 2017, № 1, с. 167.

виртуализируется, а освоение новых цифровых возможностей уменьшает неравенство между поколениями во всех сферах жизнедеятельности. Не пользуясь ими, не «встраиваясь» в цифровой мир, человек рискует многим – от потери работы, до общего понижения качества жизни²⁸.

Например, пожилые пользователи Интернета признают его роль как мультиресурса со своими достоинствами и недостатками, необходимого для успешной адаптации в современном социуме и социальной интеграции, для улучшения качества жизни; стремятся с помощью информационно-коммуникационных технологий и онлайн-активности решить свои жизненные проблемы (поддержать или восстановить круг общения, адаптироваться к меняющимся жизненным условиям, улучшить психологическое, эмоциональное состояние и др.)²⁹.

К негативным проявлениям использования Интернета исследователи относят частичное изменение формы мышления: 4) актуализация новых страхов и рисков (получение ложной или нежелательной информации, заражение компьютера вредоносными вирусами и программами, навязывание знакомства, недобросовестное использование персональных данных, потеря денег без приобретения товара или услуги)³⁰. Исследователейстораживает подобная ситуация в мире, например, в польских исследованиях указывается, что, невзирая на многочисленные возможности развития, предлагаемые современным компьютеризированным миром и обществом потребителей, как прауродители, так и внуки перед лицом сложной и постоянно меняющейся реальности часто чувствуют себя дезориентированными, непонятыми и потерянными, «и оба возраста, старость и юность, являются периодом кризисов, конструирования или повторного открытия концепции самого себя. Молодое поколение стремится к новым попыткам

---

²⁸ О.А. Алексеева, О.Ю. Бестужева, О.Н. Вершинская, А.Ю. Галюжин, Е.Е. Скворцова, *Новые возможности и риски потребления электронных услуг людьми старшего возраста*, „Народонаселение” 2019, Т. 22, № 1, с. 132.

²⁹ Н.И. Нескоромных, А.М. Мамадалиев, *Стратегии адаптивного поведения...*, с. 167.

³⁰ О.А. Алексеева, О.Ю. Бестужева, О.Н. Вершинская, А.Ю. Галюжин, Е.Е. Скворцова, *Новые возможности...*, с. 134.

идентифицировать себя, в то время как старшее поколение, которое находится в фазе между продуктивностью и стагнацией, пытается сосредоточить свою заботу на чем-то или на ком-то. Поэтому существует потребность в сотрудничестве поколений»³¹.

Однако важно отметить позитивные особенности адаптивного поведения лиц пожилого возраста в интернет-пространстве. Так, мобильность, легкость вхождения в киберпространство способствуют относительно безболезненному преодолению адаптивных барьеров (например, утраченные социальные связи с референтным трудовым и социально-профессиональным окружением восстанавливаются за счет возможности передать жизненный опыт более молодому поколению через онлайн-консультирование по профессиональным и экзистенциальным вопросам; нарушенные межпоколенческие взаимодействия восстанавливаются, например, через общение по скайпу) и высокому уровню адаптации в современном информационном пространстве³².

Все это способствует развитию обучения (самообразования) у представителей старшего поколения. Проблемы социальной адаптации пожилых людей в посттрудоустрой период являются предметом пристального внимания правительственных органов. Успешное функционирование в республике Университета третьего возраста, Университета Золотого века, Центра общественной активности позволяют представителям старшего поколения приобретать новые профессиональные и деловые навыки и умения (курсы иностранных языков, компьютерной, правовой, финансовой грамотности), развивать креативность (активно использовать Интернет, социальные сети, блоги, демонстрировать мастер-классы, фотопозирование, копирайтерство и т.п.), а также активно участвовать в волонтерском движении (педагогическое, экологическое направления и пр.).

---

³¹ Т.С. Онискевич, *Роль прародителей в социализации молодежи (по материалам зарубежных исследований)*, [в:] *Пожилый человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020, с. 44-45.

³² Н.И. Нескоромных, А.М. Мамадалиев, *Стратегии адаптивного поведения...*, с. 167-168.

Креативность проникает практически во все сферы жизнедеятельности, основывается на повседневных способностях, таких как мышление, восприятие, память и рефлексивная самокритика. Исследователи выделяют основные мотивационные факторы, побуждающие к креативности в старшей возрастной группе: настойчивость, дисциплинированность и преданность любимому делу на протяжении долгих лет. Не менее значимыми оказались объем и характер полученного образования³³. Д. Рубин утверждает, что «креативность дает людям возможность ощутить свой собственный внутренний мир, что является началом личностной трансформации», а «(...) творческое пространство дает человеку возможность пойти на риск без осуждения и оценки»³⁴. В процессе творчества человек не стремится отдалиться от реальности, наоборот, следует установить прочную связь между творческим процессом и нашей реальной жизнью.

Важно отметить, что сотрудники, которые отказались выходить на пенсию и продолжили трудиться в обычном режиме, смогли сохранить свои творческие способности вплоть до позднего возраста. Это дает исследователям определенные основания полагать, что главным фактором, влияющим на снижение творческой активности в зрелом возрасте, является не ухудшение физиологических функций, а непосредственный выход из профессии в пенсионном возрасте. Другим фактором, по мнению ряда ученых, является необходимость сотрудничества с другими людьми в процессе творческой деятельности. Также им приходилось одновременно работать над несколькими проблемами, что заставляло постоянно переключаться между ними и приводило к нахождению оригинальных решений. Представители старшего поколения склонны испытывать большие затруднения именно на этапе генерирования идей, поскольку происходят возрастные ухудшения процессов, составляющих его основу, однако они

---

³³ А.А. Попель, *Обусловленность креативности возрастным фактором*, „Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки” 2017, № 3, с. 142.

³⁴ J.A. Rubin, *Introduction to art therapy: sources and resources*, New York 2009, с. 29.

имеют гораздо больший жизненный и профессиональный опыт, что дает им возможность превзойти своих более молодых оппонентов в части интуиции и мудрости, необходимой для нахождения оригинального решения³⁵.

Сегодня в отношении креативности многие исследователи выделяют и такие черты: уверенность, независимость суждений, гибкость, склонность к риску, проницательность и интуиция, открытость и восприимчивость и др. Это особенно актуально на современном этапе развития экономической ситуации, когда предпринимательская деятельность наиболее востребована в обществе, в том числе среди представителей старшего возраста. Учитывая взаимосвязь креативности с предпринимательской сферой, исследователи отмечают концепцию экономической динамики и циклов Й. Шумпетера, который побудительным мотивом к поиску и внедрению новых комбинаций рассматривал прибыль. По его мнению, определяющую роль играет не конкуренция цен или качества, а конкуренция новых продуктов, технологий, организационных форм³⁶. Центральным субъектом в процессе изменений внутри системы является предприниматель, который внедряет новшества в периоды спокойствия и равновесия. А в условиях рыночной экономики предприниматель-новатор выступает движущей силой изменений. Предприниматель имеет склонность к творчеству, созиданию и инновациям; стремится к расширению своей деятельности; обладает такими чертами, как расчетливость, аналитический стиль.

Реализация креативного подхода в профессиональной и иной деятельности, учитывая изменения статуса пожилых людей, способствует максимальному продлению их независимой и активной жизни, пересмотру ценностных ориентиров, самого образа жизни и общения, а также устранению различных затруднений как в социально-бытовой, так и в психологической сферах. Все это приводит к активному включению

---

³⁵ А.А. Попель, *Обусловленность креативности...*, с. 144.

³⁶ Й. Шумпетер, *Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры)*, Москва 1982.

представителей старшего возраста в экономику и социальную жизнь страны, что в свою очередь обеспечивает усиление взаимодействия поколений. При этом необходимо учитывать желание молодежи выстраивать эти взаимоотношения на эгалитарной основе, ведь взаимный обмен знаниями, обеспечивающий взаимосоциализацию (существует феномен «обратной» социализации, актуальный в эпоху всеобщей компьютеризации, т.е. модель, при которой старшее поколение учится у молодых новым ценностям и жизненным нормам), а также отсутствие чрезмерной назидательности и менторства у пожилых, безусловно, будет способствовать гармоничному межпоколенному взаимодействию, что является одним из важнейших факторов стабильного развития современного общества.

Следует также учитывать серьезные изменения в эмоционально-психологической и нравственной сферах представителей старшего поколения: проблемы со здоровьем, снижение самооценки, ощущение бессодержательности жизни, осознание неизбежности приближения ухода из нее. Этому способствуют стереотипные установки молодежи, отражающие восприятие лиц пожилого возраста с позиций ущербности и угасающих способностей, проявление отвращения к старости. Неслучайно Б. Тарнавский подчеркивает особую роль детей в жизни пожилого человека: «важно привить детям это чувство ответственности, заботливости, симпатии к старикам. Потребность помочь, выполнить просьбу должна войти в кодекс нравственности и поведения нашей молодежи»³⁷. Особенно это актуально сейчас в условиях пандемической ситуации, когда возрастает необходимость в оказании всесторонней помощи пожилым людям со стороны близких родственников и представителей общественных организаций, что активно осуществляется на данный момент в нашей стране (работа социальных служб, молодежных организаций, волонтерского сообщества и др.).

---

³⁷ Ю.Б. Тарнавский, *Чтобы осень была золотой (как сохранить психическое здоровье в старости)*, Москва 1998, с. 94.

Сегодня люди старших возрастов в контексте устойчивого социального развития рассматриваются мировым сообществом как позитивный фактор, а не бремя. Этот подход отражен в Международном (Венском) плане действий по проблемам старения. На Западе на протяжении ряда лет существует своеобразный культ поздней зрелости, третьего возраста. Актуализируются проекты, ориентированные на услуги для пожилых. В нашей стране рынок продуктов и услуг для старшего поколения развивается медленно, он нуждается в развитии, принимая во внимание перспективность этого направления.

По убеждению специалистов, демографическое старение населения в качестве последствий неизбежно приведет к изменению социальных стереотипов как с их содержательной, так и с оценочной стороны. За счет новых стратегий и смыслов жизни в период поздней зрелости в сочетании с ростом доли пожилых людей в структуре населения увеличится и их «социальная сила» и, «вероятно, представители старшего поколения из объектов социальных стереотипов превратятся в субъектов социального конструирования смыслов процесса старения, являющегося естественным для всех людей. Поэтому то, как мы представляем пожилых и старых людей, является оценкой нашего собственного будущего»³⁸.

Также необходимо исходить из того, что старение не является проблемой, а представляет собой особое качество современного состояния общества, новый уклад жизни. Международные документы по проблемам старения в мире (Венский и Мадридский международные планы действий по проблемам старения; Хартия пожилых людей и т.д.) отражают всестороннее осмысление этого феномена, влияние которого ощущается как на местном, так и на глобальном уровнях, охватывает разные сферы общества. Старшее поколение – золотой фонд любой страны, и глубинное понимание этого очевидного неоспоримого факта будет способствовать устойчивому и гармоничному развитию социума.

---

³⁸ М.М. Старикова, *Стереотипы старости...*, с. 50.

Библиография / References

- 1 oktjabrja – Meždunarodnŭj den' požylŭch ljudej, <https://neg.by/novosti/otkrytj/1-oktyabrya-mezhdunarodnyj-den-pozhilyh-lyudej-0>, (data dostupa: 29.10.2020), [1 октября – Международный день пожилых людей, <https://neg.by/novosti/otkrytj/1-oktyabrya-mezhdunarodnyj-den-pozhilyh-lyudej-0>, (дата доступа: 29.10.2020)].
- Alekseeva O.A., Bestuževa O. Ju, Veršynskaja O.N, Haljužyn A. Ju, Skvorcova E.E., *Novŭje vozmožnosti u rysky potreblenyja elektronnyh usluž ljud'my staršeho vozrasta*, „Narodonaselenye” 2019, T. 22, № 1, [Алексеева О.А., Бестужева О.Ю., Вершинская О.Н., Галюжин А.Ю., Скворцова Е.Е., *Новые возможности и риски потребления электронных услуг людьми старшего возраста*, „Народонаселение” 2019, Т. 22, № 1].
- Anuryn V., *Nekotorŭje problemŭ socyolohyy starosty*, [v:] *Psycholohyja starosty u starenyja. Chrestomatyja*, red. O.V. Krasnova, A.H. Lyders, Moskva 2003, [Анурин В., *Некоторые проблемы социологии старости*, [в:] *Психология старости и старения. Хрестоматия*, ред. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс, Москва 2003].
- Baj E.A., *Peryod pozdnej vzroslosty: kak stroyt' dyaloh pokolenij*, [v:] *Požyloj čelovek v uzmenjajuščemsja myre*, red. A.V. Severyn, Brest 2020, [Бай Е.А., *Период поздней зрелости: как строить диалог поколений*, [в:] *Пожилый человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020].
- Belarus' stareet yplanyruet adaptirovat' k etomu povestku dnja, <https://neg.by/novosti/otkrytj/belarus-stareet>, (data dostupa: 29.10.2020), [Беларусь стареет и планирует адаптировать к этому повестку дня, <https://neg.by/novosti/otkrytj/belarus-stareet>, (дата доступа: 29.10.2020)].
- Ch'ell L., Zyhler D., *Teoryu lyčnasty*, Sankt-Peterburg 1999, [Хьелл Л., Зиглер Д., *Теории личности*, Санкт-Петербург 1999].
- Černucho T., *Роčети v Belarusy stanovysja vse men'se rabotajuščyх pensyonerov*, <https://www.kp.by/daily/27046/4111615/>, (data dostupa: 29.10.2020), [Чернухо Т., *Почему в Беларуси становится все меньше работающих пенсионеров*, <https://www.kp.by/daily/27046/4111615/>, (дата доступа: 29.10.2020)].
- Holub O.O., *Razvyytje tvorčeskoj aktyvnosty u požylŭch ljudej*, [v:] *Požyloj čelovek v uzmenjajuščemsja myre*, red. A.V. Severyn, Brest 2020. [Голуб О.О., *Развитие творческой активности у пожилых*

- людей, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020].
- Hyddens Э., *Sociologija*, Moskva 2005, [Гидденс Э., *Социология*, Москва 2005].
- Jaščuk S.L., *Predstavlenje o požyлом čeloveke v obyденном soznанju*, [v:] *Požyлой čelovek v yzmenjajuščemsja myre*, red. A.V. Severyn, Brest 2020, [Ящук С.Л., *Представление о пожилом человеке в обыденном сознании*, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020].
- Kalabychyna Y., Krasovskaja N., Kalmŭkova N., *Demohrafyčeskoe starenje v Respublyke Belarus': vŭzovŭ y novŭje vozmožnosti: Analytyčeskij obzor. Proekt «Podderžka realizacyu Nacyonal'noj prohrammŭ demohrafyčeskoj bezopasnosti Respublykybelarus'»*, Minsk 2018, [Калабихина И., Красовская Н., Калмыкова Н., *Демографическое старение в Республике Беларусь: вызовы и новые возможности: Аналитический обзор. Проект «Поддержка реализации Национальной программы демографической безопасности Республики Беларусь»*, Минск 2018].
- Kyryčenko T.V., *Osobennosti samorehuljacyu povedenija ljudej požyлоho vozrasta v sovremennom myre*, [v:] *Požyлой čelovek v yzmenjajuščemsja myre*, red. A.V. Severyn, Brest 2020, [Кириченко Т.В., *Особенности саморегуляции поведения людей пожилого возраста в современном мире*, [в:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020].
- Maksymova S.H., Nojanzyna O.E., Maksymova M.M., *Rŭnok truda: rysky usklyčenuja yz socyал'no-trudovyчh otnošenuj razlyčnyчh pokolenuj vstarejuščem obščestve*, „Vestnyk Altajskoho hosudarstvennoho ahrarnoho unyversyteta” 2017, № 5, [Максимова С.Г., Ноянзина О.Е., Максимова М.М., *Рынок труда: риски исключения из социально-трудовых отношений различных поколений в стареющем обществе*, „Вестник Алтайского государственного аграрного университета” 2017, № 5].
- Neskoromnyчh N.Y., Mamadalyev A.M., *Stratehyy adaptyvnoho povedenija lyc požyлоho vozrasta v ynternet-prostranstve*, „Medy-aobrazovanye” 2017, № 1, [Нескоромных Н.И., Мамадалиев А.М., *Стратегии адаптивного поведения лиц пожилого возраста в интернет-пространстве*, „Медиаобразование” 2017, № 1].
- Okonešnykova O.V., *Typŭ socyал'noj sub"ektnosti v požyлом vozraste*, „Vestnyk SPBHU. Ser.12” 2011, Vŭp. 3, [Оконешникова О.В.,

- Типы социальной субъектности в пожилом возрасте, „Вестник СПбГУ. Сер.12” 2011, Вып. 3].
- Onyskevyc̆ T.S., *Rol' prarodytelej v socyalyzacuju molodežu (po materijalam zarubežnyĭh yssledovanuj)*, [v:] *Požyloj čelovek v yzmenjajuščemsja myre*, red. A.V. Severyn, Brest 2020. [Онискевич Т.С., *Роль прародителей в социализации молодежи (по материалам зарубежных исследований)*, [В:] *Пожилой человек в изменяющемся мире*, ред. А.В. Северин, Брест 2020].
- Popel' A.A., *Obuslovlennost' kreatyvnostry vozrastnyĭm faktorom*, „Vestnyk Permskoho nacyonal'noho yssledovatel'skoho polytechnyčeskoho unyversyteta. Socyal'no-экономыčeskye nauky” 2017, № 3, [Попель А.А., *Обусловленность креативности возрастным фактором*, „Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки” 2017, №3].
- Rubin J.A., *Introduction to art therapy: sources and resources*, New York 2009.
- Šamys E., *Beby-bumerŷ uchodjat na pensyju: o kakychproblemach hovoryt myr (po materijalam konferencyu ASTD, SŠA2009)*, <https://rugenations.su/2009/06/25>, (data dostupa: 18.03.2020), [Шамис Е., *Беби-бумеры уходят на пенсию: о каких проблемах говорит мир (по материалам конференции ASTD, США 2009)*, <https://rugenations.su/2009/06/25>, (дата доступа: 18.03.2020)].
- Ščanyna E.V., *Yntehracuja požylŷlyĭh ljudej v sovremennŷj socyym*, “Yzv-estyja vŷššyĭh učebnyĭh zavedenyj. Povolžskuj rehyon. Obščestvennye nauky” 2015, № 1, [Щанина Е.В., *Интеграция пожилых людей в современный социум*, „Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки” 2015, № 1].
- Ščanyna E.V., *Vostrebovannost' požylŷlyĭh ljudej v trudovojsfere v sovremennŷlyĭh socyal'no-экономыčeskyĭh uslovyjach*, „Vlast” 2017, № 10, [Щанина Е.В., *Востребованность пожилых людей в трудовой сфере в современных социально-экономических условиях*, „Власть” 2017, № 10].
- Starykova M.M., *Stereotypŷ starosty y starenyja*, „Vestnyk Nyžehorodskoho unyversyteta ym. N.Y.Lobačevskoho. Ser. Socyal'nye nauky” 2011, № 2 (22), [Старикова М.М., *Стереотипы старости и старения*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. Социальные науки” 2011, № 2 (22)].

- Šumpeter J., *Teorija ekonomyčeskoho razvytija Yssledovanye predprynimatel'skoj prybyly, kapytala, kredyta, procenta y cykla kon'junkturj*), Moskva 1982, [Шумпетер Й., *Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры)*], Москва 1982].
- Tarnavskij Ju.B., *Štoby osen' bŷla zolotoj (kaksochranyt' psychyčeskoe zdorov'e v starosty)*), Moskva 1998, [Тарнавский Ю.Б., *Чтобы осень была золотой (как сохранить психическое здоровье в старости)*], Москва 1998].
- Uvarova M.Ju., Kedjarova E.A., *K probleme yzučenyjaprojavlenij herontologičeskoho эйджизма v sovremennom obščestve*, „Yzvestyja Yrkutskoho hosudarstvennoho unyversyteta” 2015, T. 14, [Уварова М.Ю., Кедярова Е.А., *К проблеме изучения проявлений геронтологического эйджизма в современном обществе*, „Известия Иркутского государственного университета” 2015, T. 14].

Александр Чупров

ORCID: 0000-0002-3279-2853

alex.chupr@yandex.ru

Благовещенский государственный
педагогический университет
Историко-филологический факультет
Россия

Фундаментальность проблемы бытия и существования в перспективе истории философии

Fundamental nature of the problem of being and existence
in the perspective of the history of philosophy

Fundamentalność problematyki bycia i istnienia
w perspektywie historii filozofii

DOI: 10.34739/doc.2020.17.10

Аннотация: Статья посвящена фундаментальной проблеме философии – диалектике бытия и существования. Автор исходит из того, что основной вопрос философии – это вопрос об истине, который в своей сущности тождественен вопросу о бытии и формах его существования. Специфику философского познания, отличающей его как от научного, так и религиозного познания, автор усматривает в осмыслении мира конечных вещей (мира существования) как опосредования я-бытия и бытия всеобщего. В статье дан краткий обзор развития такого подхода в истории мировой философской мысли.

Ключевые слова: истина, бытие, существование, диалектика, история философии

Abstract: The article is devoted to the fundamental problem of philosophy - the dialectics of being and existence. The author proceeds from the fact that the main question of philosophy is the question of truth, which in its essence is identical to the question of being and the forms of its existence. The author sees the specificity of philosophical knowledge, which distinguishes it from both scientific and religious knowledge, in the comprehension of the world of finite

things - the world of existence - as a mediation of self-being and universal being. The article provides a brief overview of the development of this approach in the history of world philosophical thought.

Keywords: essence, being, existence, dialectics, history of philosophy

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest podstawowemu problemowi filozofii – dialektyce bytu i istnienia. Autor wychodzi z założenia, że głównym zagadnieniem filozofii jest pytanie o istotę, które jest tożsame z pytaniem o byt i jego formy. Specyfiki filozoficznego poznania, różniącego się od wiedzy naukowej i religijnej, autor upatruje w pojmowaniu świata rzeczy skończonych (świata bytu) jako zapośredniczenia siebie i bytu uniwersalnego. Artykuł zawiera krótki przegląd rozwoju tego podejścia w dziejach światowej myśli filozoficznej.

Słowa kluczowe: istota, byt, istnienie, dialektyka, historia filozofii

Профессор:

– Как утверждал Гегель, философия не имеет основания для оригинальности. Иначе говоря, философия – это всегда осмысление того, что и так известно всем.

Студент:

– Получается, что в ней ценное не является новым, а то, что новое, не имеет ценности?

(Диалог во время лекции)

Постановка вопроса о бытии

Гегель недаром считал, что настоящая философия начинается с Парменида, потому что именно Парменид впервые сформулировал понятие *бытия* («бытие есть всё то, что можно помыслить»), выражающее *онтологическое единство* мира, и поставил *проблему истины*. Однако, если кто и сформулировал основной вопрос философии, то это был не Парменид, но и ни Энгельс (отношение мышления к бытию) и даже ни Кант (Что такое человек?), ни Альбер Камю (вопрос о самоубийстве), ни Агацци (Кто мы? Где мы?), а Понтий Пилат, бросивший во время допроса Христа фразу: «**Что есть истина?**» (Евангелие от Иоанна 18:37-38).

Вопрос об истине – это всегда и в первую очередь вопрос о том, **что есть**¹, т.е. вопрос о бытии. Иначе говоря, *вопрос об истине и вопрос о бытии по своей сути – это один и тот же*

¹ В.С. Соловьев, *Истина. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Т. 1, Москва 1988, с. 762-764.

вопрос. И только во вторую очередь – это вопрос о том, возможно ли *познать* то, что есть? И что брать за *критерий* истины: личную интуицию или авторитет, выгоду или добродетель, разум или чувственность, логику или практику, холодную ясность или религиозный экстаз, самоочевидность или систему доказательств, здравомыслие или «альтернативное» мышление, красоту или власть над миром? Именно по вопросу об истине, или о том, *что есть*, а вовсе не по вопросу о том, «кто в доме хозяин?», или «что первично?», спорили друг с другом мудрейшие всех времен и народов, разделившись на верующих и атеистов, моралистов и имморалистов, идеалистов и материалистов, догматиков и скептиков, гносеологических оптимистов и агностиков, диалектиков и метафизиков и т.д., и т.д. Для философа всегда *первична истина*. В этом смысле и надо понимать знаменитое изречение, ошибочно приписываемое Аристотелю: «Платон мне друг, но истина дороже», ибо при всех разногласиях, для великих мыслителей прошлого общим было, во-первых, *стремление к истине* как знанию о том, что есть, и, во-вторых, *амбициозная претензия на обладание* такой истиной, без чего любое философствование было бы лишено всякого смысла.

Вопрос об истине – это всегда следствие неразрывного для человека *противостояния его частного бытия*, данного ему в его существовании, *всеобщему бытию*. Без такого противостояния вопрос об истине просто не возник бы. Поэтому его невозможно даже поставить, *отвлекаясь от человека*, от его страстей, любви и ненависти, тревог и надежд, страха перед истиной и решимости дать свой ответ. Каждый, отвечая на вопрос об истине, в первую очередь, *обнажает себя* и *утверждает* свои ценности, смыслы, идеалы и надежды, даже если твердит о несправедливости и абсурдности мироустройства, проповедуя тотальный нигилизм. Отвечая на вопрос об истине, человек всегда проявляет не только свою честность или лукавство, но и свое достоинство, и то, чего он сто́ит.

Варианты решения вопроса о бытии

Вопрос об истине – как вопрос о том, что **есть**, – всегда с неизбежностью порождает вопрос и о том, чего **нет**. Только в соотношении того, что есть, и того, чего нет, и можно поставить вопрос о бытии, поскольку сами по себе бытие и небытие в равной степени *не представляемы друг без друга* ни чувственно, ни умозрительно: для человека сплошной свет также неинформативен, как и крошечная тьма.

Число возможных вариантов решения проблемы соотношения бытия и небытия в принципе ограничено. Все они хорошо известны, и так или иначе *всегда* были представлены в истории мировой философской мысли:

- бытие есть, небытия нет;
- есть небытие, бытия нет (есть лишь иллюзия бытия);
- есть бытие и есть небытие;
- бытие и небытие суть одно и то же.

Сходным образом решается вопрос о бытии, так сказать, в «религиозно-антропологической» постановке:

- бытие есть Бог (Благо, Единое, Абсолют);
- бытие есть моё Я;
- бытие двойственно (это тождество Абсолюта и Я-бытия; в древнеиндийских «Ведах» Атмана и Брахмана).
- бытие есть со-бытие моего Я и Я другого, в т.ч. Абсолюта.

Когда всё же хотят обозначить бытие с помощью чего-то понятного человеку и представляемого им, то бытие обычно отождествляют с *наличием и действием* одной из *четырёх форм его существования* либо их сочетания, а именно: 1) *идеи*; 2) *воли*; 3) *чувственности*; 4) физической реальности, данной в форме *ощущений*.

Кроме того, бытие обозначают с помощью таких его форм, как *сущность, существование, сосуществование* и «чистое» бытие. В средневековой философии это обозначалось как *четыре основные способа бытия: эссенция, экзистенция, консистенция и субсистенция*. Наконец, в рамках немецкоязычной философии появились «сложносоставные» понятия, характеризующие бытие/небытие с точки зрения его внутреннего и внешнего

позиционирования: в-себе-бытие, для-себя-бытие, бытие-для-другого, вне-себя-бытие, бытие-среди-вещей, бытие-ради-чего-то, бытие-на-время, уже-бытие, всё-еще-не-бытие и т.д. Причем, во всех случаях слово «бытие» легко заменяется на «небытие».

Известны и четыре основных варианта ответа на вопрос о *познаваемости* бытия: очевидно, проблематично (скептицизм), непостижимо, о нем «следует молчать» (например, Лао Цзы, Витгенштейн). Для позитивиста же понятие бытия – это вообще метафизический вздор. Но не многим лучше и энгельсовский вариант постановки вопроса о бытии в его отношении к мышлению, духу или чему-то еще нематериальному². Проблема здесь не в том, бытие предварительно отождествляется с одной из форм его существования, а именно *материей* (это делал любой материалист в истории философии), а в том, что Энгельс поставил вопрос «Что первично: мышление или бытие?»

Нетрудно представить, какой выбор сделали бы Парменид, Платон, Аристотель, Плотин, Фома Аквинский, если бы им пришлось отвечать на этот вопрос: конечно, в пользу бытия (без вариантов), но, согласно логике Энгельса, такой выбор мог сделать только материалист. Таково следствие не очень корректного – и в естественнонаучном, и философском отношениях – положения Энгельса о том, что «единство мира обусловлено не его бытием, а его материальностью»³, причем, *физической* материальностью, бесконечно делимой, как бы «рассыпающейся» на составные элементы, которой Энгельс приписал не свойственную ей и даже *прямо противоположную* функцию всеединяющего бытия. А как должен звучать вопрос Энгельса в случае, когда бытие отождествляется, как у Гегеля, с мышлением: «Что первично: мышление или... мышление?»

Бытие как философская проблема

Бытие – это предмет *философского знания*, а не веры. Даже если бытие отождествляется с Богом (как у Фомы

---

² Ф. Энгельс, *Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии*, [в:] К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, Т. 21, Москва 1979, с. 282.

³ Ф. Энгельс, *Анти-Дюринг*, [в:] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, Т. 20, Москва, 1961.

Аквинского, например), то *философский* вопрос состоит не в том, почему Бог с необходимостью есть, как это хотелось доказать Аквинату посредством пяти доказательств бытия Бога, а в том, *присущи ли бытию атрибуты личности* – свобода воли, самосознание, интерес и целесообразная деятельность, и почему в человеке неистребима *потребность в общении с трансцендентной личностью*, т.е. Богом.

Но Бог – в отличие от человека – не может быть предметом изучения, он может быть только предметом *религиозной веры*. Образ Бога как личности всегда *воображаем* человеком по аналогии с самим собой. Как писал (заметим, *кардинал*) Николай Кузанский, если бы лев мог представлять себе Бога, он представлял бы его в образе льва⁴. Представление о Боге как личности – это *личное убеждение* человека, следствие той самой *потребности в общении с личностью трансцендентной*.

Ее потому и следует называть трансцендентной, что ее бытие не может быть дано ни в чувственном опыте, ни в рассудке, а потому невозможно ни доказать, ни опровергнуть. Ни логически, ни с помощью ощущений. Разве что, если бы этой личностью неожиданно для самого человека оказался он сам. Но такого рода допущение может стать, скорее, медицинским диагнозом, чем догматом религиозной веры, поэтому принять (хотя бы для себя, а тем более афишировать) этот тезис, в истории человечества мало кто решался, хотя встречались и такие, кто мнил и даже объявлял себя Богом.

Большинство же людей, склонных к субъективному идеализму, т.е. *готовых примерить на себя роль Бога*, скромно ограничиваются тезисом Шопенгауэра «Мир есть моё представление». Но от этого положение Шопенгауэра не перестает быть вариантом *солипсизма*, который есть не более, чем «*символ веры*» несчастного в своем одиночестве человека, прячущегося в самом себе от реальности, и вместе с тем способ оправдания им своего *эгоцентризма*. Если слабый жаждет могущества, раб – свободы, обиженный – справедливости, то эгоцентрист жаждет стать Богом.

---

⁴ Н. Кузанский, *О видении Бога*, [в:] Н. Кузанский, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1978, с. 47-48.

С другой стороны, познание бытия не может и не должно принимать *форму научного познания*. Может быть, самый огромный *вред пониманию онтологии* был нанесен стремлением многих философов Нового времени сделать философию *научной*. Желание такое вполне объяснимо: в ту эпоху наука стала представляться многим чуть ли не единственным путем спасения человечества от всех напастей и средством его господства над миром. Легкомысленность *философского сциентизма*, оформившегося в 40-х гг. XIX века в работах Огюста Конта, провозгласившем смерть религии и философии, на смену которым *якобы* пришла наука, стала очевидной в XX и особенно в XXI столетиях. Сегодня уже никому не нужно объяснять, что наука, многократно увеличивая возможности человечества, одновременно порождает множество новых проблем и угроз – вплоть до полного уничтожения человечества и даже всей планеты или трансформации человека как биологического вида *homo sapiens*.

Философским *заигрыванием* с наукой оказался и диалектический материализм Фридриха Энгельса, который стремился быть одновременно научным, философским и при этом популярным. Наука и безо всякого позитивизма и диамата развивалась семимильными шагами, а марксизм со временем превратился в набор примитивных догм, закрепленных в атеистической форме не просто идеологии, а *государственной религии*, как это произошло в конце 30-х годов в СССР.

Философия, будучи, как и религия, *наследницей мифологии* – этой древнейшей (наряду с языком и искусством) формы *духовности*, в силу своей *инвариантности* всегда обретала свою действительность не только в философских текстах, но и в самых разных формах человеческой культуры: художественной литературе, теологии и науке, изобразительном искусстве и музыке, морали и праве, архитектуре и моде. При этом она всегда оставалась их *смысловой* сутью. Гегель предельно точно выразил исторический статус философии – «эпоха, выраженная в понятии», ибо *назначение* философии, по большому счету, состоит только в *понимании того, что есть*, а это понимание всегда *исторично*. На мой взгляд, истинно *философское* понимания бытия заключается в том, чтобы всё, что можно

помыслить, рассматривать как **опосредование** Я-бытия и Бытия вообще, т.е. рассматривать мир в контексте онтологического, гносеологического, аксиологического (в т.ч. эстетического) и праксиологического отношения «Человек – Мир».

Диалектика бытия и существования

Бытие противостоит не мышлению, а существованию, которое дано нам двояко: 1) в ощущениях внешнего человеку мира; 2) в переживаниях человеком самого себя. В понимании сущего любой философ, к какому бы он направлению ни принадлежал, всегда отталкивается от личного опыта восприятия, переживания и осмысления мира. Если традиционный материализм отталкивается от данных органов чувств, отождествляя бытие и материю как физическую реальность, то любая разновидность идеализма (и объективного, и субъективного) – это всегда *экстраполяция* переживаний человека на всё, что есть, и отождествление а) бытия и мышления, б) бытия и чувственности, в) бытия и воли. У человека просто нет иного способа философствования, кроме *рефлексии* (осознавания) и своих ощущений, и своего мышления, и своих переживаний, и своей воли.

Это отнюдь не означает, что всякое философское воззрение – это чистый субъективизм. Напротив, ощущения, интеллект, эмоции и воля – это всегда различные пути *выхода* субъекта за пределы собственного Я-бытия и одновременно – способ его *актуализации* и *объективации* в мире существования. Интериоризация (т.е. восприятие) никогда не существует без экстериоризации – вынесения во вне «скроенной» в голове картинке мира.

Существование – это «своё иное» единого, вечного и бесконечного бытия. Другими словами, существование – это *тоже* бытие, но бытие *определённое*, бытие *конечных* вещей (как материальных, так и идеальных). «Ипостасями» противоположности бытия и существования выступает оппозиция тождества и различия, содержания и формы, сущности и явления, вечного и временного, безусловного и случайного,

неизменного и становящегося, инвариантного и вариативного, свободы и необходимости.

Даже идеальное (как нечто невещественное) наличествует – причем безо всякой мистики! – именно в существовании. Идеальное – это всегда *отношение* одних конечных вещей к другим и одновременно способ существования *одной вещи посредством другой*. Не суть важно, идет ли речь о математическом отношении, физическом (пространственно-временном) или социальном, не говоря уже о субъективных переживаниях, представлениях и мышлении. Поэтому вряд ли можно считать бытие чем-то *идеальным* (например, Числом, Формой, Логосом или Абсолютной идеей). Недаром некоторые мыслители прошлого как на Западе (например, неоплатоник Плотин, Фома Аквинский, Кант), так и на Востоке (например, Лао Цзы, Авиценна) были уверены в том, что бытие есть *нечто самоочевидное, но в принципе неопределяемое*.

Одно несомненно – бытие можно и нужно *полагать*, как это делал Кант, в частности, анализируя декартовское *cogito ergo sum*⁵. Более того, *бытие невозможно не полагать*. Избежать такого полагания еще ни кому не удавалось, просто далеко не все это осознают. Всякое суждение человека всегда (явно или скрыто) включает в себя понятие (и, соответственно, глагол) «быть». Какими бы фантазиями об иллюзорности посюстороннего мира человек себя ни тешил или пугал, с точки зрения логики, он всё равно отталкивается, точнее, отрицает именно бытие. Произнося слово «нет», человек всегда отрицает *что-то*, а для того, чтобы что-то отрицать, его прежде надо полагать.

Определенным бытие может быть только в форме существования конечных вещей, обладающих количеством и качеством. То, что не определено, то и неопределяемо. Вне существования бытие для человека тождественно небытию, поскольку в такой «онтологической бездне» никакого различия между бытием и небытием либо нет, либо мы его не в состоянии видеть и как-то определить. У человека нет доказательств того, что чистое бытие (как и чистое небытие) как-то переживаемо.

---

⁵ И. Кант, *Критика чистого разума. Паралогизмы чистого разума*, [в:] И. Кант, *Собранные сочинения*, Т. 3, Москва 1964, с. 368 и др.

Зато у каждого человека есть *опыт* того, что *переживаемо существование*, и только тем, кто существует. Но что превращает, казалось бы, *самодостаточное* (субсистенциональное) бытие в существование? Что такое ему присуще, что как бы изнутри понуждает его обретать действительность, принимая форму существования: его бытийственная *избыточность*, бытийственная *недостаточность* или даже *тождественность небытию*?

Из истории осмысления диалектики бытия и существования

Мифология

В древнекитайских мифах об императоре Фу Си, получеловеке-полузмее, легендарном создателе классической «Книги перемен» (И-цзин), есть два неразрывно связанных между собою, точнее, как бы «накладывающихся» друг на друга понятия:

1. У-цзи – отсутствие предела. Символ – пустой круг, символизирующий возможное или чистое бытие, в сущности, небытие, т.е. бытие которого нет;

2. Тай-цзи – Великий предел, символ *определенного* бытия, или существования, в котором мужское (ян) и женское (инь) начала содержат в себе свою противоположность и как бы взаимопревращаются, но при этом всегда остаются тем, чем они есть.

Такое понимание бытия/небытия нашло своё развитие в философии даосов. Дао, о котором Лао Цзы пишет: «Я не знаю, откуда Дао, но оно предшествует Небу», имеет двойственный характер: 1) «пустое», или «безымянное», т.е. неопределенное бытие; 2) «Дао, обладающее именем», т.е. бытие как *определенное и наличное существование*, ставшее таковым благодаря вскармливающему началу – Дэ, в сущности, *материи*.

По сути дела, такова же логика и в древнеиндийских «Упанишадах», где на вопрос «Откуда всё пошло?» дается ответ: «Этого не знают даже боги». Вот они первые «агностики»! При этом бытие, обозначенное двойко как всеобщее (Атман) и

личностное (Брахман), которые всегда *тождественны* друг другу, дополняется понятием питающей бесформенной первоматерии «пракрите».

Сходную картину бытия рисует нам и древнегреческая мифология. Здесь Хаос (Χάος, зияющая, мрачная бездна) – это образ еще не оформившегося мира в противоположность упорядоченному Космосу. Причем они не просто сменяют друга, а существуют *вечно и одновременно* один в другом. Гея (Γαῖα, земля) символизирует рождающее и питающее начало, которое дает существование первому вселенскому богу Урану (Οὐρανός небо). Тартар (Τάρταρος, содрагающий страхом и холодом) означает глубинные и никому не ведомые возможности мироздания, скрытые в небытии, а Эрос (Ἔρως, бог любви; по Гесиоду – сын Хаоса, по орфикам, – первый и старейший из богов Эрот) – это символ *единства* мира и одновременно *устремленности к единству* всякого сущего в нем отдельного.

Отметим также, что в мифологических системах и древнейших философских учениях нематериальному бытию всегда отводилась роль активного (мужского) *первоначала*, а материи – пассивного (женского). При этом, и в даосизме (понятие «Дэ»), и в ведической традиции (понятие «пракрите»), и в древнегреческой мифологии (богиня земли Гея) женское начало признавалось источником питания, энергии и т.п., обеспечивающих *действительное* существование мира. Тогда как мужское – это всегда *возможное* существование. Но ни мужское, ни женское никогда не называлось «первичным», ибо *первично их единство (тождество) в бытии и противоположность (различие) в существовании*. Однако осознание этого произошло уже в рамках философии, о чем речь пойдет ниже.

Гераклит, Парменид, Эмпедокл

Принципу Парменида «бытие есть, небытия нет» часто противопоставляют утверждение Гераклита о том, что «всё существует и не существует одновременно», называя первого метафизиком, а второго диалектиком. Если не вкладывать в эти определения какого-то негативного смысла, то в целом это

правильно, но в вопросе о соотношении концепций Парменида и Гераклита много не проясненного. Так, даже Гегель говорит о Пармениде *до того*, как излагает диалектические идеи Гераклита, хотя Гераклит был старше Парменида. Конечно, Гегель хотел подчеркнуть, явно проводя аналогию между философией Канта и своей собственной, что учение Гераклита – это более высокая (*диалектическая*) по сравнению с *рассудочной* позицией Парменида ступень развития философии вообще и понимания бытия в особенности⁶.

Однако, на мой взгляд, действительная история становления древнегреческой философии была другой: от познания *общей физической природы* вещей (поиск первоматерии Фалесом и его учениками, а также близкого к милетцам Гераклитом) к постижению *онтологического* единства мира. Неслучайно Парменид саркастически говорил о «двухголовом» философе, явно намекая на Гераклита, демонстрировал, с одной стороны, своё непонимание диалектики Гераклита; с другой стороны, свое слишком сильное увлечение идеей единства мира в его бытии, чтобы «расслышать» Гераклита. Это тот случай, когда два гения говорили о схожих и связанных между собой, но всё-таки *разных* предметах познания: один о существовании, другой о бытии. Гераклит говорил о существовании, в котором идет вечная борьба и «всё течет, всё изменяется». Парменид – о едином и неизменном бытии, по отношению к которому, кстати, только и возможна изменчивость как таковая. Первая попытка *синтезировать* идеи Гераклита и Парменида была предпринята Эмпедоклом, согласно которому, мир есть единство четырех стихий (воды, огня, воздуха и земли). Эти стихии, с одной стороны, пребывают в *покоящемся* бытии, а с другой стороны, непрестанно соединяются и разделяются, подчиняясь воли то бога любви (Эрота), то бога войны (Ареса).

---

⁶ Г. Гегель, *Гераклит, Лекции по истории философии*, <https://litra.pro/lekcii-po-istorii-filosofii-kniga-pervaya/gegelj-georg-viljeljm-fridrih/read/54>, (дата доступа: 4.12.2020).

Платон

Новым уровнем в осмыслении диалектики бытия и существования стало учение Платона, которого (уже сотни лет вплоть до сего дня) одни превозносят, другие критикуют за то, что он посредством *понятия объективной идеи* как бы удвоил мир на царство идей (прообразов вещей) и мир материальных вещей. Однако известно, что принцип идеального первоначала был заимствован Платоном у Пифагора, а сам термин «идея» и вовсе «приватизирован» у Демокрита. Заимствовал у материалистов Платон и представление о *вечности и неуничтожимости* физической материи. Гораздо важнее, однако, то, что у Платона диалектический принцип Гераклита «всё существует и не существует одновременно» был возведен в *онтологический принцип сосуществования бытия и небытия*.

Сделано это было благодаря принципиально новому понятию, введенного в философский оборот Платоном, – понятию **иного**, которое Платон называл «пятым родом бытия»⁷. Иное отличается не только от тождественного (неизменного), но и от покоя. Иное *всегда относительно*. Относительно – это не значит «условно», «иллюзорно» и т. п. Относительно – это *по отношению к чему-либо*. Именно отношения иного задают в онтологии Платона многообразие всего сущего. Область иного, согласно Платону, беспредельна: иное бытия предстает как небытие, иное покоя – движение, иное тождества – изменение, иное единого бытия – множество, иное бытия как идеи – материя.

Кроме того, для Платона диалектика – это не только принцип онтологии, но и познания. Противоречия в мышлении заставляют мысль «отвернуться от мнимого знания и обратиться к знанию истинному». Диалектика – это путь, или движение, мысли через неистинное к истинному. Этот путь оказывается двойственным: мысль, как бы убегая от противоречий, восходит к высшему «началу всего» – идее Блага, но «коснувшись» его, начинает свой нисходящий путь – от высших родов бытия к низшим видовым понятиям.

---

⁷ Платон, *Софист*, [в:] Платон, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1993, с. 329-412.

К концу жизни Платон практически перестал употреблять понятие *идеи как прообраза конкретной вещи*, предпочитая говорить о вездесущем и вечном боге-уме-демиурге, о сотворенном им теле космоса, наделенного «космической» душой, через посредство которого (космоса) божественный ум *созерцает самого себя* (прототип гегелевского принципа самопознания Абсолютной идеи). Эти идеи впоследствии получили своё развитие в *неоплатонизме* у Плотина как принцип *эманации Единого*. Согласно Плотину Единое, о котором нельзя сказать ни того, что оно есть, ни того, что его нет, преисполнено Блага, поэтому истекает (эманурует), порождая мировой разум, мировую душу и, наконец, материю как лишенное Блага зло. Учение Плотина об эманации Единого станет предвосхищением христианского миропонимания.

Аристотель

Если с Парменида началась, согласно Гегелю, настоящая философия, то с Аристотеля началась *настоящая наука*. Возникновение и становление науки потребовало в первую очередь определения границ ее *предмета, собственного* (отличного от художественно-мифологического) *языка*, своего «кодекса мышления» (*законов формальной логики*) и, наконец, своего *метода*. Таким методом у Аристотеля становится *доказательство*.

Формально-логический запрет противоречий – это, конечно, высший закон науки, однако самим Аристотелем он был назван *аксиомой*, т.е. очевидностью, в истинность которой *верят*, и относительно которых философ со всей откровенностью *честного* ученого пишет, что никакой ученый, ведущий исследование частного характера, не может сказать о них, истинны они или ложны, ибо «нет доказательства всего»⁸, а вот диалектика предстала у Аристотеля *методологическим* основанием науки. Таким основанием, которое своими корнями уходит в *жизненный опыт*, а не к мистическому восхождению идей, как это было у Платона. Неразрывное единство

---

⁸ Аристотель, *О софистических опровержениях*, [в:] Аристотель, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1978, с. 533-593.

и противоположность этих подходов в познании истины прекрасно показана на знаменитой фреске Рафаэля, где Платон указывает перстом вверх (к небу, идее Блага, Богу), а Аристотель – вниз (к земле, материи, к вещам, к жизни).

Как подчеркивает исследователь античной философии В.Ф. Асмус, жизненный опыт Аристотель ставил выше и формальной логики, и математических доводов⁹. Самое слово "топика", которым названо сочинение Аристотеля, посвященная формальной логике, есть производное от греческого слова τόπος, что буквально значит "место". Этим термином Аристотель обозначает *жизнь вообще*. Здесь диалектика предстает, прежде всего, как *искусство убеждать*. Но, поскольку ни одна наука не в состоянии сама по себе обозначить свои начала (это выходит за рамки науки и является, по мнению Аристотеля, компетенцией философии), диалектика служит еще и методом рассмотрения *начал* всех наук и в конечном итоге подготавливает ум к *созерцанию*, или непосредственному усмотрению (*интуиции*) «истинных начал», или исходных положений знания.

В споре Гераклита и Парменида Аристотель принял сторону второго, назвав его принцип «Бытие есть, небытия нет» *основным законом философии*, а, в сущности, *основным законом науки*, которая исследует лишь *конечные* формы существования бытия. Без этого условия невозможно было создать науку о мышлении (формальную логику). Так Аристотель, перенеся принцип Парменида в понимании непротиворечивого и неизменного *чистого бытия* на противоречивый *мир существования* вечно изменяющихся (становящихся) конечных вещей, в сущности, присвоил *аксиоме* о запрете противоречий *статус объективного закона существования конечных вещей*. По этой причине метафизика Аристотеля и его последователей для Гегеля, Энгельса и Ленина стала синонимом антидиалектики.

Схоластика

Настоящим прорывом в понимании диалектики бытия и существования стала средневековая схоластика, хотя

---

⁹ В.Ф. Асмус, *Античная философия*, Москва 1976, с. 333.

дифференциация бытия на эссенцию, экзистенцию, консистенцию и субсистенцию была сделана еще «последним римлянином» Северином Боэцием (425-544), идеи которого развивал в XII веке схоласт Гильберт Порретанский. Однако наиболее основательно тезис о двойственности всего сущего (тождестве и различии бытия и существования) обоснован Фомой Аквинским. Как пишет П.П. Гайденко, «опираясь на слова библейского текста: “Бог сказал Моисею: Я есмь Сущий” (Исход 3, 14), средневековые теологи отождествили Бытие с Богом. Отсюда делается вывод, что абсолютно первый принцип [онтологии и гносеологии – А.Ч.] есть бытие»¹⁰. Кроме того, автор отмечает, что у Фомы Аквинского существование всех конечных вещей (как телесных, так и духовных субстанций) предполагает наличие бесконечного бытия, не имеющего каких-либо других определений, отличных от «быть» – бытия Бога¹¹.

Знаменитые пять доказательств бытия Бога, предпринятые Аквинатом были, скорее, лишь теологическим приемом. Философски проблема бытия и существования решалась им совершенно иначе. Отдельно взятый глагол «быть» (*esse*), подчеркивал Аквинат, указывает не на бытие некоторой сущности (формы), а на чистое бытие. Чистое бытие абсолютно непостижимо. В том случае, когда говорят слово «Бог», обозначают то же самое, что и в случае, когда произносят «есть». Высказывания «Бог есть» – это единственный случай, когда мы не можем знать смысла глагола «есть». Бог совершенно прост, «поскольку Бог (...) есть просто бытие» (*ST*, I, 3, 7 с). «Вещь совершенно простую, каковой является Бог, по причине ее непостижимости наш интеллект мыслит, как представленную различными формами» (*De potentia*, 1, ad 12). И последнее: Бог есть акт бытия, благодаря которому все вещи получают существование, т. е. становятся вещами.

Центральное понятие онтологии Аквината, понятие «акта-бытия», – это религиозная интерпретация *энтелехии* Аристотеля,

¹⁰ П.П. Гайденко, *Об исходных понятиях доктрины Фомы Аквинского*, [в:] *Фома Аквинский. Онтология и теория познания (фрагменты сочинений)*, Москва 2001, с. 3-32.

¹¹ *Ibidem*.

от которого и отталкивался Фома Аквинский в своем учении. Но, в отличие от аристотелевской энтелехии как *энергии*, превращающей возможность отдельной вещи (как правило, одушевленной) в действительность, *акт-бытия* – это *вечное сотворение всего сущего*. Схоластический принцип понимания бытия как *демиурга* всего сущего в Новое время положат в основание своего учения об Абсолютной идее и рационалист Гегель, и его главный оппонент иррационалист Шопенгауэр, заменивший гегелевскую идею Мировой волей. В марксизме роль демиурга «поручили» материи, упразднив при этом онтологическую двойственность всего, что есть (тождество и различие бытия и существования), заменив его принципом материального единства мира.

Николай Кузанский

Крупнейший философ эпохи Возрождения Николай Кузанский радикально поменял прежний, схоластический, взгляд на мир и место человека в нем.

Во-первых, сама *онтологическая* характеристика Бога у Кузанца была существенно иной, чем у Фомы Аквинского. Если для Аквината Бог – это *абсолютное полное бытие*, которые в различной степени реализует себя в бесконечных формах существования конечных вещей (от неживой природы до ангелов), то для Кузанского Бог – это, с одной стороны, неисчерпаемая *возможность бытия* конечных вещей (существования); с другой стороны, – совпадение абсолютного максимума и абсолютного минимума, которые *в принципе не исчисляемы* и потому Бога невозможно отождествить с конечными вещами. Искренне обвинять Николая Кузанского в пантеизме (а этим *официальным* обвинениям уже полтысячи лет) мог только человек либо несведущий в проблемах онтологии, либо просто ее не понимающий.

Во-вторых, если Фома Аквинский в понимании мира исходил из *тождества бытия и Бога*, то Кузанец делал акцент на *тождестве Бога и человека как творца*. Для Аквината человек – это *объект*, творение божье, то для Кузанца человек – *субъект*, который творит свой собственный мир: «Как

божественный ум является формой реального мира, так человеческий ум – формой мира предположений»¹². Так философ положил начало традиции, которая станет господствующей в философии и вообще в европейской культуре Нового времени. Правда, должного понимания того, *что такое субъект*, уже не было у многих даже профессиональных философов, которые сводили субъектность к *деятельности*. Уже Канту приходилось извиняться перед читателями *Критики чистого разума* за то, что он употребляет этот термин в значении, совсем непривычном для большинства людей. А Кант всего-то – в строгом соответствии с *исходным* значением этого термина, в котором и употребляли его средневековые мыслители, – стал вкладывать в это слово то значение, которое и должно вкладываться, а именно то, что субъект – это тождественное бытию *основание существования*. Недаром ранние схоласты обозначали словом «субъект» Бога.

В-третьих, Николай Кузанский, может быть, первым в истории философии показал, что диалектическая борьба противоположностей в мире конечных вещей (в мире существования) – это следствие того, что каждая конечная вещь, обладая бытием только в силу тождества с Богом (т.е. бытием), утверждая свое «богоподобное» существование, стремится стать центром всего существующего, конкурирует при этом со всеми другими вещами, каждая из которых (в свою очередь) стремиться к тому же. В XIX столетии этот принцип положит в основу объяснения *природы зла* Фридрих Шеллинг, определяя зло как частное, которое стремится стать всеобщим, тем самым *нарушая меру своего бытия*. К такому же выводу пришел и находившийся под заметным влиянием Шеллинга А. Шопенгауэр, правда, через понимание бытия как Мировой воли и ее *объективации* в каждой отдельной «вещи», в том числе индивиде, который хочет всем обладать или, по крайней мере, подчинить всё своей власти, а то, что ему сопротивляется, хочет уничтожить.

Наконец, именно Николай Кузанский впервые показал, что наука, в т.ч. математика, всегда имеет дело только

---

¹² Н. Кузанский, *Сочинения*, Т. 1, Москва 1978, с. 24.

с конечными (исчисляемыми) вещами. Поэтому Кузанца совершенно справедливо называют среди тех, кто положил начало процессу *математизации*, если не естествознания, то по крайней мере *онтологии существования*. Математизации, которая получила свое развитие в философии и естественнонаучных изысканиях Рене Декарта, пантеизме Бенедикта Спинозы, классических трудах Исаака Ньютона и Готфрида Лейбница. Наконец, наиболее развернутое философское обоснование она получила в критическом рационализме Канта, подчеркнувшего, что во всякой *частной науке* ровно столько науки, сколько в ней *математики*¹³.

Гегель

В *системе* Гегеля едва ли не главным принципом (уступающим разве что тождеству бытия и мышления) стал принцип *становления* (Werden) как способ *перехода чистого бытия в существование*, или определенное бытие¹⁴. Правда, этот принцип для многих остается менее всего *замечаемым*. Как правило, в философии Гегеля видят абсолютный идеализм и диалектический метод, то *из чего и как* «скроена» система Гегеля, но не замечают, *о чём* его философия. А ведь, в сущности, всё учение Гегеля – *о логике становления и формах существования бытия*. Какого бы вопроса Гегель ни касался: логики понятий, природы, духа, антропологии, права, истории, религии, искусства и философии и т.д., он всегда говорил об этом и только об этом.

Конечно, уже Шопенгауэр, а затем Кьеркегор, Фейербах и, наконец, Маркс с Энгельсом указали на неправомочность отождествления Гегелем бытия и мышления, представленных в виде Абсолютной идеи. Но все они (каждый на свой лад) *повторили* гегелевский приём (если не сказать, «ошибку»), отождествив бытие либо с волей, либо с чувственностью, либо с материей, данной нам в ощущениях, т.е. *с конкретной формой существования бытия*. Но, если Гегель, отождествив бытие и

¹³ И. Кант, *Метафизические основы естествознания*, [в:] И. Кант, *Сочинения*, Т. 6, Москва 1966, с. 58.

¹⁴ Г. Гегель, *Энциклопедия философских наук*, Т. 1, Москва 1975, с. 215.

мышление, с полным правом мог исследовать *логику мыслящей саму себя идеи*, то в отношении его оппонентов это трудно сказать. В противном случае следовало бы говорить о *логике «неразумной» воли или логике «ни о чем не судящих чувств»* (Кант) и даже лишенной всякого мышления физической материи. Может быть, первым, кто понял суть этой, условно говоря, «ошибки», был Эдмунд Гуссерль, неслучайно называвший свою философию *феноменологией*. Почти так же, как назвал свою основополагающую работу *Феноменология духа* (1806) Гегель.

Гуссерль и Хайдеггер

Фактическое устранение понятия бытия в позитивизме и диалектическом материализме автоматически означало и устранение трансцендентного *Я-бытия* – онтологического условия того, что делает человека человеком, – наличия у него *самосознания*. В противоположность этому Э. Гуссерль сосредоточил свои усилия именно на *Я-бытии*, развивая принцип *интенциональности* сознания, т.е. направленности сознания на предмет. Этот принцип был положен в основу экзистенциализма (ранний М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю). Однако до логической завершенности им не доставало одного – *устремленности сознания (через мир существования конечных вещей) к всеобщему бытию*. Экзистенциализм всегда заканчивался тупиком – *переживанием человека абсурдности и невыносимости* своего существования.

Кроме того, Гуссерль предложил для обнаружения «чистого бытия» принцип философствования – *epoché* (феноменологическую редукцию). Смысл этого понятия я вижу *только* в том, чтобы *отдавать себе отчет*, или *осознавать*, различие бытия как такового и форм его существования. И более ни в чем, поскольку, во-первых, и безо всякого «эпохэ» человек в принципе *не может не полагать бытие*, а, во-вторых, для каждого человека его собственное *Я-бытие* всегда, хотя и не определяемо, но *интуитивно самоочевидно*.

Еще Фома Аквинский писал, что невозможно *помыслить* бытие вне его форм существования, в том числе имеющих представление о мире и человеке, а Гуссерль предложил их

буквально «убрать за скобки». Неслучайно один из самых известных феноменологов М. Мерло-Понти был вынужден констатировать, что главный урок феноменологической редукции – «невозможность ее исполнения»¹⁵, а Хайдеггер сделал это *de facto*, признав в зрелом возрасте свой подход к решению проблемы бытия в своем самом известном труде 1927 г. *Бытие и время* неудачным¹⁶. По-другому и быть не могло по той простой причине, что принцип интенциональности делает применение метода *epoché* бессмысленным, поскольку то, что предполагается получить в результате его применения, уже *изначально постулировано* (по крайней мере, у Хайдеггера).

Собственно, именно понимание сущности этого метода явилось причиной полемики между Гуссерлем и его учеником Хайдеггером¹⁷. Для первого метод *epoché* («убрать за скобки») означал определить *бытие без сущего*, а для другого – «развести» бытие вообще и *бытие личностное*. При этом Хайдеггер *всегда* исходил из положения Аквината о том, что *бытие есть бытие сущего*, т.е. классического понимания бытия¹⁸. Недаром же Хайдеггер начинал свой путь в философии с изучения средневековой схоластики.

Новаторство и величие Хайдеггера в трактовке бытия состоит не в том, что он наконец-то решил в принципе нерешаемую задачу, а именно определить «бытие само по себе», а в том, что он поставил проблему бытия в условиях, когда о бытии многие философы предлагали забыть или сделать вид, что его просто нет. Более того, Хайдеггер отважился показать бытие в его существовании как нечто само себя *переживаемое* посредством человека, выступающим по отношению к «бытию вообще» неким *со-бытием*. Стал трактовать бытие как *со-бытие*, сопричастность и даже «присвоение» бытия как некой собственности. Однако и в этом случае *невозможно*

---

¹⁵ Н.В. Мотрошилова, *Редукция феноменологическая*, [в:] *Философская энциклопедия*, Москва 2010.

¹⁶ М. Хайдеггер, *Что такое философия?*, „Вопросы философии” 1993, № 8, с. 119.

¹⁷ В.И. Молчанов, *Бытие и сознание. Критика феноменологической философии. § 3. Проблема обоснования феноменологии у Э. Гуссерля и М. Хайдеггера*, <https://fil.wikireading.ru/158409>, (дата доступа: 4.12.2020).

¹⁸ О. Цендровский, *Понятие бытия (Sein) в философии М. Хайдеггера и её методологические особенности*, „Философская мысль” 2016, № 9, с. 18-36.

«перепрыгнуть» через существование ни того, для кого существует (по Хайдеггеру, «присутствует»), ни того, кто это событие порождает или *присваивает* самим фактом своего существования. Посредством *переживающего здесь-бытия* (DaSein, в поздних работах Sein) субъекта Хайдеггер не упразднил гегелевскую самоё себя познающую Абсолютную идею, а, скорее, *пошел ей навстречу* через тернии мира существования; пошел *со стороны человека* как присутствия Я-бытия в сущем, как некоего «просвета» в мире существования конечных вещей. Отсюда – и знаменитое DaSein, и всевозможные «экзистенциалы» (забота, падение, заброшенность, ужас, проект и т.д.), и «ничто-из-сущего» (пространство и время).

Неклассические трактовки бытия и существования

Наверное, никто из философов не мог избежать «вечных» философских вопросов об истине, бытии / небытии, существовании (наличии) / отсутствии (ничто). Даже если категорически отказывался, как, например, позитивисты, признавать целесообразность их обсуждения. Среди тех, кто оказал наибольшее влияние на развитие онтологии в XX столетии, кроме уже названных Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра, А. Камю, необходимо упомянуть и философов-постмодернистов Ж. Делёза, М. Фуко, Ж. Бодрийяра, Ж. Дерриду, новаторство которых лично я вижу только в осмыслении *патологии как неизбежной формы и анти-идеала (для человека, разумеется) существования бытия*¹⁹.

Как бы ни настаивал Ж. Делёз на том, главная задача современной онтологии – это преодоление платоновской онтологии, которую Делез обозначает как принцип «идея – копия». Гораздо раньше Делеза это сделал уже сам Платон к концу своей жизни. Неклассические трактовки бытия и существования, появившиеся во второй половине XX в.,

¹⁹ Ю.М. Дуплинская, *Категория небытия: возможности конструктивного осмысления*, <https://www.topos.ru/article/ontologicheskie-progulki/kategoriya-nebytiya-vozmozhnosti-konstruktivnogo-osmysleniya>, (дата доступа: 10.12.2020).

принципиально не могли отличаться от тех, что были сформулированы в классической философии или даже на заре человеческой цивилизации в мифологии, поскольку ни вселенная, ни человек как вид *homo sapiens* за это время практически не изменились. Да и выйти за пределы круга, в котором бытие рассматривается лишь в четырех вариантах (самодостаточно, избыточно, не самодостаточно, тождественно небытию), наверное, в принципе невозможно, поскольку это не позволяют *объективные* априорные формы человеческого рассудка.

Однако существенно *изменился язык* философских исследований онтологии, поскольку язык – это самый чувствительный показатель изменений в жизни людей, их *социального бытия*. Язык постмодернистов очень непривычный, изобилующий неологизмами, например, «деконструкция», «сутствие» без приставок «от-» и «при-», «чтойность», «симулякр», «неантизация сущего», «репрезентативный слой сознания», «пассивный синтез», «субпрезентативная онтология», «тело без органов», «копошащиеся различия», «пенистое пространство», как и хайдеггеровское «ничто-из-сущего», а также множество других, значение которых может открываться лишь в авторском тексте создателей неологизмов, поскольку сами по себе вне контекста они редко «светятся» каким-то смыслом. Но надо отметить, что новый язык позволил, во-первых, акцентировать внимание и проговорить те аспекты, детали и нюансы онтологии, которые прежде не то, чтобы не замечались, но им не придавали особого значения; во-вторых, – и это, наверное, более важно – фиксировать те существенные и очевидные изменения в отношении «Человек-Мир», которые произошли за последнее столетие и обещают стать еще более кардинальными в ближайшие десятилетия.

Заключение

На мой взгляд, философское осмысление мира конечных вещей – мира существования – как *опосредования* всеобщего бытия и Я-бытия таит еще немало возможностей для более глубокого понимания и натурфилософии (прежде всего, понимания природы пространства и времени), и гносеологии,

и присущего человеку самосознания, форм человеческой культуры и специфики социально-исторического бытия, наконец, природы, сущности и смысла существования человека в мире. Но каждая из этих тем требует самостоятельного исследования и отдельного разговора.

Библиография / References

- Aristotel', *O sofističeskikh oproverženiâh*, [v:] Aristotel', *Sočineniâ*, Т. 2, Moskva 1978, [Аристотель, *О софистических опровержениях*, [в:] Аристотель, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1978].
- Asmus V.F., *Antičnaâ filozofiiâ*, Moskva 1976, [Асмус В.Ф., *Античная философия*, Москва 1976].
- Cendrovskij O., *Ponâtie bytiâ (Sejn) v filozofii M.Hajdeggera i eë metodologičeskie osobennosti*, „Filosofskaâ mysl” 2016, № 9, [Цендровский О., *Понятие бытия (Sejn) в философии М. Хайдеггера и её методологические особенности*, „Философская мысль” 2016, № 9].
- Duplinskaâ Ū.M., *Kategoriâ nebytiâ: vozmožnosti konstruktivnogo osmysleniâ*, <https://www.topos.ru/article/ontologicheskie-progulki/kategoriya-nebytiya-vozmozhnosti-konstruktivnogo-osmysleniya>, (data dostupa: 10.12.20), [Дуплинская Ю.М., *Категория небытия: возможности конструктивного осмысления*, <https://www.topos.ru/article/ontologicheskie-progulki/kategoriya-nebytiya-vozmozhnosti-konstruktivnogo-osmysleniya>, (дата доступа: 10.12.2020)].
- Ëngel's F., *Anti-Düring*, [v:] K. Marks, F. Ëngel's, *Sočineniâ*, Т. 20, Moskva 1961, [Энгельс Ф., *Анти-Дюринг*, [в:] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, Т. 20, Москва 1961].
- Ëngel's F., *Lûdvig Fejerbah i konec klassičeskojnemeckoj filozofii*, [v:] K. Marks i F. Ëngel's, *Sočineniâ*, Т. 21, Moskva 1979, [Энгельс Ф., *Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии*, [в:] К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, Т. 21, Москва 1979].
- Gajdenko P.P., *Ob ishodnyh ponâtiâh doktriny Fomy Akvinskogo*, [v:] Foma Akvinskij. *Ontologiiâ i teoriâ poznaniâ (fragmenty sočinenij)*, Moskva 2001, [Гайденко П.П., *Об исходных понятиях доктрины Фомы Аквинского*, [в:] *Фома Аквинский. Онтология и теория познания (фрагменты сочинений)*, Москва 2001].
- Gegel' G., *Ënciklopediiâ filozofskih nauk*, Т. 1., Moskva 1975, [Гегель Г., *Энциклопедия философских наук*, Т. 1., Москва 1975].

- Gegel' G., *Geraklit. Lekcii po istorii filosofii*, <https://litra.pro/lekcii-po-istorii-filosofii-kniga-pervaya/gegelj-georg-viljeljm-fridrih/read/54>, (data dostupa: 4.12.2020), [Гегель Г., *Гераклит. Лекции по истории философии*, <https://litra.pro/lekcii-po-istorii-filosofii-kniga-pervaya/gegelj-georg-viljeljm-fridrih/read/54>, (дата доступа: 4.12.2020)].
- Hajdegger M., *Čto takoe filosofii?*, „Voprosy filosofii” 1993, № 8, [Хайдеггер М., *Что такое философия?*, „Вопросы философии” 1993, № 8].
- Kant I., *Kritika čistogo razuma. Paralogizmy čistogo razuma*, [v:] I. Kant, *Sobrannye sočineniâ*, Т. 3, Moskva 1964, [Кант И., *Критика чистого разума. Паралогизмы чистого разума*, [в:] И. Кант, *Собранные сочинения*, Т. 3, Москва 1964].
- Kant I., *Metafizičeskie osnovy estestvoznaniâ*, [v:] I. Kant, *Sočineniâ*, Т. 6, Moskva 1966, [Кант И., *Метафизические основы естествознания*, [в:] И. Кант, *Сочинения*, Т. 6, Москва 1966].
- Kuzanskij N., *O videnii Boga*, [v:] N. Kuzanskij, *Sočineniâ*, Т. 2, Moskva 1978, [Кузанский Н., *О видении Бога*, [в:] Н. Кузанский, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1978].
- Kuzanskij N., *Sočineniâ*, Т. 1, Moskva 1978, [Кузанский Н., *Сочинения*, Т. 1, Москва 1978].
- Molčanov V.I., *Bytie i soznanie. Kritika fenomenologičeskoj filosofii. § 3. Problema obosnovaniâ fenomenologii u È. Gusserlâ i M. Hajdeggera*, <https://fil.wikireading.ru/158409>, (data dostupa: 4.12.2020), [Молчанов В.И., *Бытие и сознание. Критика феноменологической философии. § 3. Проблема обоснования феноменологии у Э. Гуссерля и М. Хайдеггера*, <https://fil.wikireading.ru/158409>, (дата доступа: 4.12.2020)].
- Motrošilova N.V., *Redukciâ fenomenologičeskaâ*, [v:] *Filosofskaâ ênciklopediâ*, Moskva 2010, [Мотрошилова Н.В., *Редукция феноменологическая*, [в:] *Философская энциклопедия*, Москва 2010].
- Platon, *Sofist*, [v:] Platon, *Sočineniâ*, Т. 2, Moskva 1993, [Платон, *Софист*, [в:] Платон, *Сочинения*, Т. 2, Москва 1993].
- Solov'ev V.S., *Istina. Ênciklopedičeskij Slovar' Brokgauza i Efrona*, Т. 1, Moskva 1988, [Соловьев В.С., *Истина. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Т. 1, Москва 1988].

Анна Урядова

ORCID: 0000-0003-0091-0293

uryadovaanna@gmail.com

Ярославский государственный университет
им. П.Г. Демидова
Исторический факультет
Россия

Восприятие революции 1917 года и первых лет советской власти русской эмиграцией

The perception of the revolution of 1917 and the early years of Soviet power by Russian emigration

Postrzeżenie rewolucji 1917 r. i pierwszych lat władzy radzieckiej przez emigrację rosyjską

DOI: 10.34739/doc.2020.17.11

Аннотация: Статья посвящена восприятию российской пореволюционной эмиграцией революции 1917 г. и первых лет советской власти. Взгляды разных представителей эмигрантов не только отличались друг от друга, но и эволюционировали со временем, что породило в эмиграции «теорию двух революций» и концепцию «единого революционного процесса».

Ключевые слова: революция 1917 г., советская власть, эмиграция, русское зарубежье, восприятие

Abstract: The article is devoted to the perception of the Russian post-revolutionary emigration of the 1917 revolution and the first years of Soviet power. The views of different representatives of emigrants differed from each other and also evolved over time. The search for answers in emigration gave rise to the “theory of two revolutions” and the concept of “one revolutionary process”.

Keywords: revolution, 1917, Soviet power, emigration, Russian emigration, perception

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest postrzeżeniu rosyjskiej porewolucyjnej emigracji po 1917 r. i pierwszego okresu władzy radzieckiej. Poglądy różnych przedstawicieli emigracji nie tylko różniły się od siebie, ale i ewoluowały w czasie, co

przyczyniło się do powstania na emigracji „teorii dwóch rewolucji” oraz koncepcji „jednego procesu rewolucyjnego”.

Słowa kluczowe: rewolucja 1917, władza radziecka, emigracja, emigracja rosyjska, percepcja

Любые потрясения в общественной жизни всегда вызывают волну их оценок: эмоциональную и рациональную. В этом плане события 1917 г. не исключение. Особенно актуальным этот вопрос был в среде русской эмиграции в 1920-1930 гг. Первой оценкой революции была оценка действием: выезд из страны, который означал неприятие и отрицательное отношение к данному событию. Революцию и победу большевиков оценивали в начале 1920-х гг. как временную. Отсюда – минимальное количество работ об октябрьском этапе революции, приоритет отдавался Февралю.

Февраль

Анализ февральских событий, политики Временного правительства начался еще на родине. Уже летом 1917 г. вышла целая серия популярных брошюр о кадетской партии и П.Н. Милюкове¹. Катализаторами и причинами революционных событий виделись следующие: речь П.Н. Милюкова 1 ноября 1916 г. *Глупость или измена?*²; нежелание власти сотрудничать с либералами³.

И.А. Ильин проанализировал причины февральской революции в 8 публицистических статьях под общим названием *Почему сокрушился в России монархический строй?* и некоторых других работах. Падение режима он воспринимал как гибель самой России, главной причиной которой считал отсутствие и кризис в России «крепкого и верного монархического

---

¹ А.Н. Егоров, *Дискуссии российской эмигрантской историографии о роли либеральной оппозиции в подготовке Февральской революции*, „Вестник Северного (арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки” 2008, № 1, с. 6.

² А.А. Корнилов, *Партия народной свободы: исторический очерк*, Одесса 1917, с. 24.

³ П.Н. Милюков, *История второй русской революции*, Москва 2001, с. 30.

правосознания»⁴, возлагая при этом ответственность, прежде всего на интеллигенцию. Не найдя своего места в жизни российского общества, интеллигенция, по мнению И.А. Ильина, распатывала основы жизни общества. В итоге народ пошел не за нею, а за теми, кого И. Ильин называл «международной полунинтеллигенцией», беспочвенной, лишенной государственного начала и воли, не имевшей корней в русском народе и великой национальной идеи⁵. Все это и привело, по И. Ильину, к полному исчезновению «инстинкта национального самосохранения». И. Ильин, как и Н. Бердяев, считал, что революция была в какой-то мере детерминирована и географическими, и геополитическими составляющими. Важным фактором революции он считал отсутствие в стране «среднего сословия» и крестьян-собственников, на которых держатся западные демократии⁶. Он дает, пожалуй, самый глубокий анализ причин революции, главной из которых он считал войну: «Нет никакого сомнения в том, что русская революция и коммунизм выросли непосредственно из великой войны 1914-1918 годов»⁷. Среди других причин он называл: честолюбие и вредно-идейность русской интеллигенции; безыдейность императорского правительства и волевой паралич; неизжитый бунт крепостной души и крепостной злобы в крестьянстве⁸. В качестве источников революции он выделял: культивирование пошлости; дискредитирование злоупотребленной силы и накопления подпольной жажды мести; накопление воли к обратной несправедливости; санкцию публичной лживости и злоупотребление ею; растрата религиозности, обессиление ее, охлаждение к святине и даже борьба против нее⁹. Статья *Заветы Февраля*, написанная уже по прошествии нескольких

---

⁴ И.А. Ильин, *Наши задачи*, [в:] *Собрание сочинений: в 10 т.*, Москва 1993, т. 2, кн. 2, с. 93-94.

⁵ А.В. Жукоцкая, *Философы-изгнанники о трагедии и уроках русской революции*, „Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки” 2017, № 2 (22), с. 41-42.

⁶ *Ibidem*, с. 42.

⁷ И.А. Ильин, *Собрание сочинений. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней*, Москва 2001, с. 131.

⁸ *Ibidem*, с. 114-117.

⁹ *Ibidem*, с. 93-95.

десятков лет после революции (в 1949 г.), является детальным анализом её причинно-следственных связей¹⁰. В Феврале он видел начало будущих серьезнейших потрясений, с чем соглашались и многие другие авторы-эмигранты. И.А. Ильин считал, что начиная еще с Февральской революции, общество гибло, это было самоубийством общественных классов и общества в целом¹¹.

В этом с ним соглашался П.Б. Струве, также называвший Февраль «политическим самоубийством русского народа». Хотя по воспоминаниям П.Б. Струве Россия после буржуазной революции на короткое время, стала самой свободной страной в мире¹², тем не менее, он оценивал ее крайне негативно: «Февральская революция не есть просто неудача, а именно исторический выкидыш со всеми чертами, присущими подобного рода явлениям»¹³. Для него революция была духовной деградацией, явлением противонациональным, противогосударственным, антипатриотическим. Главной причиной разрушительного характера революции, по его мнению, было отчуждение от политического процесса элиты и крестьянской массы. Объединившись, эти две силы и создали, по его мнению, ту атмосферу, в которой проходила революция. Только консерватизм или либерализм могли им противостоять, но им помешали слабость и противоречивость их развития. По его мнению, революция никогда не «происходит», она «делается»¹⁴. Свои размышления о революции П.Б. Струве представил в 1921 г. статье и в брошюре с идентичными названиями *Размышления о русской революции*.

---

¹⁰ См. подробнее: П.М.Ремезов, *Октябрьская революция глазами и. А. Ильина после эмиграции из России (1922 г.)*, „Проблемы современной науки и образования” 2017, № 3 (85), с. 51-53.

¹¹ И.А. Ильин, *Собрание сочинений. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней*, Москва 2001, с. 110.

¹² См.: А. Вишневский, Ж. Зайончковская, *Волны миграции. Новая ситуация*, „Свободная мысль” 1992, № 12, с. 4-16.

¹³ *Исторический выкидыш*, „Возрождение” 1927, 12 марта.

¹⁴ В.П. Кошарный, *Проблема революции в социологии и философии русского постоктябрьского зарубежья*, „Общественные науки. Социология” 2015 № 1 (33), с. 164-165, 171.

Точку зрения о трагичности революции разделяли С. Франк, Н. Бердяев и другие философы, видевшие в ней причины развала и деградации жизни в стране. Однако в отличие от И. Ильина и П. Струве они считали, что революция имела исторический смысл. С. Франк в статье *Из размышлений о русской революции* характеризует ее такими эпитетами, как «ужасная катастрофа», «небывалая, доселе невиданная по своей опустошительности», которую и «бесстрастный объективный историк должен будет признать одной из величайших исторических катастроф, пережитых человечеством»¹⁵. Кроме этой работы тема революции нашла отражение в его статье *Религиозно-исторический смысл революции* и в книге *Крушение кумиров*. Он видит две стороны исторического процесса в России: во-первых, утверждение автономии личности и секуляризации культуры, во-вторых, социально-политический процесс демократизации России, пробуждение народных масс, их тяга к народовластию. Он, в отличие от П. Струве, полагал, что «русская революция произведена мужиком, который никогда, даже в апогее своего безумия, в 17-18 годах, не был социалистом. (...) Русская революция основана на демократическом движении. (...) Под “демократией” в этой связи нельзя разуместь какой-либо формы правления или государственного устройства. (...) Русская революция есть демократическое движение в совершенно ином смысле: это есть движение народных масс, руководимое смутным, политически не оформленным, по существу скорее психологически-бытовым идеалом самочинности и самостоятельности. (...) Русская революция сама по себе не создала ничего принципиально нового. (...) Русская революция по своему внутреннему социально-политическому существу есть болезненный кризис острой демократизации России – не больше, но и не меньше»¹⁶.

На позициях исторической детерминированности революции стоял и Н. Бердяев. Для него, как и для Франка была важна уникальность и оригинальность русской революции. При

---

¹⁵ С.Л. Франк, *Из размышлений о русской революции*, „Новый мир” 1990, № 4, <https://a-bugaev.livejournal.com/654032.html>, (дата доступа 4.12.2020).

¹⁶ Ibidem.

том, что для него революция – великое несчастье, трагедия, тем не менее, она неизбежна и ее нужно пережить, как заболевание¹⁷. Она необходима для новой жизни, возрождения. Трагедия ее в том, что добро в ней осуществляется силами зла, через насилие, он видел в революции внутреннюю катастрофу в душе народа, в русской истории и культуре. Он считал бессмысленными моралистические и рационалистические суждения о революции, по его мнению, она иррациональна. В ней заложено мессианство.

П.Н. Врангель, особо выделял период с августа 1917 г., когда развал уже не возможно было остановить, что и привело, в конечном счете, к октябрю 1917 г. «В этом позоре было виновато не одно бездарное и безвольное правительство. Ответственность с ним разделяли и старшие военачальники, и весь русский народ. Великое слово „свобода” русский народ заменил произволом и полученную вольность превратил в грабеж, буйство и убийство»¹⁸. Аналогичной точки зрения придерживалось большинство правой эмиграции.

Н.Е. Марков был сторонником конспирологической теории (масоно-еврейского заговора), считая одной из основных причин революции подписание Манифеста от 17 октября 1905 года. Последний, по его мнению, был подготовлен масоном С.Ю. Витте, женатым на еврейке и «всецело находившимся под ее вредным влиянием»¹⁹, связанным через нее с мировым еврейством. Он также полагал, что С.Ю. Витте внедрил также в систему государственной власти целый ряд «масонствующих и послушных иудаизму сановников, чиновников и финансистов»²⁰, которые способствовали подготовке Февральского переворота и уничтожению монархической государственности. Определенную роль в подготовке революции он отводил петербургским изданиям, принадлежавшим евреям («Речь», «Биржевые ведомости», «День», «Копейка», «Вечернее

---

¹⁷ Н.А. Бердяев, *Новое Средневековье: Размышления о судьбе России и Европы*, Москва 1991, с. 81.

¹⁸ *Военная мысль в изгнании: Творчество русской военной эмиграции*, автор вступ. ст. и сост. И.В. Домнин, Москва 1999.

¹⁹ Н.Е. Марков, *Войны темных сил*, Москва 2002, с. 133.

²⁰ *Ibidem*, с. 134.

время» и другие)²¹, которые формировали общественное мнение. В масонстве он обвинял Керенского, Ефремова, Маклакова, Шидловского, Милюкова, Гучкова, считая деятельность последнего на посту председателя комиссии по государственной обороне третьей Государственной думы подрывной в отношении государства и армии²². Предательским он называл поведение министра внутренних дел Протопопова, генералов Алексеева, Рузского, Брусилова, Данилова, Бонч-Бруевича и других²³.

Журналист Б. Яковенко рассматривал революцию как результат борьбы «демократизма с автократизмом, в которой победил первый, сметя с лица земли самодержавие как политический институт и принцип»²⁴. П.Н. Милюков полагал, что ответственность за Февраль лежит на власти, но совершенно в ином ключе: она не желала прислушаться к общественности и либералам, поэтому и произошла революция. Представители консервативных кругов, напротив, считали последних главными виновниками Февраля и развала империи²⁵. По мнению Г.М. Каткова, революция победила только потому, что либеральные круги решили взять власть в свои руки с целью проведения радикальных реформ²⁶. Придерживался этой точки зрения и В.А. Маклаков, указывавший на их ошибки, стремление оказать давление на правительство в осуществлении реформ. Со временем изменилась и позиция П.Н. Милюкова. Он отмечал, что либералы были слишком лояльны и умерены, поэтому не смогли стать организаторами революции, но и «не отвратили опасности этой революции»²⁷.

С этим соглашался и А.В. Пешехонов: «(...) Наша государственность разрушена (...) – писал он. – Февральским переворотом власть была низвергнута, но организованных сил в стране, которые были бы в состоянии сразу же подхватить

---

²¹ Ibidem, с. 152.

²² Ibidem, с. 170, 173, 177.

²³ Ibidem, с. 184-185.

²⁴ Б. Яковенко, *Философия большевизма*, Берлин 1921, с. 5.

²⁵ А.Н. Егоров, *Дискуссии российской эмигрантской историографии о роли либеральной оппозиции в подготовке Февральской революции*, „Вестник Северного (арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки” 2008, № 1, с. 7-8.

²⁶ Г.М. Катков, *Февральская революция*, Москва 1997, с. 234.

²⁷ П.Н. Милюков, *Россия на переломе*, т. 1, Париж 1927, с. 11.

и утвердить ее на новых началах, в стране не оказалось»²⁸. По его мнению, в России никогда не было демократии. М.В. Вишняк напротив, считал Февраль несомненной победой демократии. «Народ и власть слились: народ стал властным, власть стала народной». Другой вопрос, как эта власть себя проявила в дальнейшем и смог ли народ ей воспользоваться. Как считает автор, он «оказался придавленным»²⁹. Не только в этом он видел причину «нереализованности» замыслов революции. Он писал: «Февральская революция шла под знаком свободы, – раскрепощения частичного, политического, для одних, раскрепощения всяческого – от войны и гнета национального и социального, по мнению других. Свержение самодержавия, как системы политического деспотизма, – объединило все партии, классы и национальности России. Но совпадение во времени множества задач, в других странах разрешавшихся одновременно, безмерно отягчило русскую революцию и, в конечном счете, сломило ее»³⁰. Революция, по его мнению, опоздала, поэтому не смогла решить всех проблем и вопросов, и, как следствие, была поглощена Октябрем³¹.

Взаимосвязь Февраля и Октября

Многие эмигранты усматривали в незавершенности Февраля, в слабости либерализма причины последовавшего развития событий. В 1943 г. П.Н. Милюков, возвращаясь к анализу Февраля, рассматривал его через призму результатов деятельности Временного правительства. Он писал: «Большая часть “предрешиений” Февральской революции так и осталась неосуществлённой», «побеждённая власть многократно призывала к восстановлению “государственности”, но уже после того, как сама же содействовала её разрушению. Она жаловалась на “хаос”, “разруху”, “анархию” в стране; но она же и положила начало хаосу (...). Она (...) заменила правильное решение крестьянского вопроса аграрным “правотворчеством”. Она усилила кризис промышленности (...) она подготовила Брест-

---

²⁸ А.В. Пешехонов, *Провалилось ли народовластие?*, „Русское богатство” 1918, № 1-3, с. 325.

²⁹ М.В. Вишняк, *Два пути: Февраль и Октябрь*, Париж 1931, с. 245-246.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ М.В. Вишняк, *Дань прошлому*, Нью-Йорк 1954, с. 386.

Литовск и раздел России». Он писал: «раньше, чем стать большевистской, Россия созрела для большевизма»³².

А.Ф. Керенский также соглашался с точкой зрения о взаимосвязи двух этапов революции, однако видел причины Октября не в слабости либерализма, а в некоем парадоксе: это была единственная всенародная революция, поэтому «чужая, непонятная, никому не нужная», и, как следствие, приведшая к еще большему углублению социального кризиса. По мнению П.Б. Струве революция – это процесс длительный, не ограниченный Февральским и Октябрьским переворотами. В моральном, культурном и политическом отношениях – это единый процесс, который подготавливался в России десятилетиями³³.

Октябрь

За рубежом разгорелись дискуссии по вопросу о характере, смысле, причинах революции вообще, как процесса, и особенностях русской революции в частности. Эмигранты стали анализировать и события Октября. Что это аномалия или закономерность, кто виноват и что делать, что обусловило победу большевиков, немногочисленной, малоизвестной пролетарской в крестьянской стране, почему не было оказано сопротивления и чем объяснить прочность установившегося режима? – эти и многие другие вопросы волновали их. М.В. Вишняк считал, что большинство эмигрантов понимало и осознавало, что революция – часть российской истории, что главной ее причиной явилась вся история русской самодержавной власти³⁴.

Закономерным следствием процессов, происходивших в XIX в. считал революцию и В.А. Маклаков. Евразийцы оценивали революции как закономерный процесс, связанный со стремлением общества избавиться от чуждых ценностей европейской цивилизации. Поэтому, полагали они, народ не

---

³² П.Н. Милуков, *Правда о большевизме*, [в:] *Чему свидетели мы были... Переписка бывших царских дипломатов 1934-1940: Сборник документов в двух книгах*. Кн. 2: 1938-1940, Москва 1998, с. 589-601.

³³ А.В. Жукоцкая, *Философы-изгнанники о трагедии и уроках русской революции*, «Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки» 2017, № 2 (22), с. 41.

³⁴ М.В. Вишняк, *Два пути (Февраль и Октябрь)*, Париж 1931, с. 3,49.

принял и буржуазно-демократические программы интеллигенции, идеалы западной демократии³⁵. То есть их подход был скорее историко-философским, чем социально-политическим. Отсюда и двойственное отношение к значению событий 1917 г.: с одной стороны, революция – это следствие нарушения органической связи в государстве между народом и правящим слоем как в социальном, так и в культурном отношении; с другой – начало новой России, создание предпосылок для возрождения утерянной ранее своей культуры. Евразийцы видели всю разрушительность революции, поскольку она связана с устранением прежнего уклада жизни³⁶, но вместе с тем понимали ее неотвратимый характер. Так, А. Карсавин в статье *Феноменология революции* отмечал: «Революция – явление неприятное и гнусное, но, к несчастью, время от времени, неизбежное»³⁷. Г. Флоровский, постепенно отдалявшийся от евразийской идеологии, принимал революцию, но не оправдывал ее, не считал исторической необходимостью³⁸.

Высказывались эмиграцией и такие версии предпосылок и причин, приведших к революции как вина элит, интеллигенции, большевиков, либералов и лично Керенского, слабости царя и Временного правительства, немецкое золото, происки евреев или масонов и т.д. Так, профессор А.С. Изгоев, кадет по партийной принадлежности, высланный из России в 1922 г. видел основную причину произошедшего в непонимании интеллигенцией «ни природы человека и силы движущих им мотивов, ни природы общества и государства и условий, необходимых для их укрепления и развития»³⁹. То есть он скорее обвинял интеллигенцию, чем большевиков. Последние лишь осуществили то, «что говорили и к чему толкали другие». Они «лишь поставили точки над *i*, раскрыли скобки, вывели все

---

³⁵ О.А. Сухорукова, *„Правда вопросов и неправда ответов“: Г. Флоровский и евразийцы о русской революции 1917 года*, „Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки” 2017, № 1 (21), с. 40-41.

³⁶ См.: М.Г. Вандалковская, *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*, Москва 1997, с. 170-173.

³⁷ А.П. Карсавин, *Феноменология революции*, [в:] *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*, ред. М.Г. Вандалковская, Москва 1997, с. 65.

³⁸ Г.В. Флоровский, *Из прошлого русской мысли*, Москва 1998, с. 144-145.

³⁹ А.С. Изгоев, *Социализм, культура и большевизм*, [в:] *Из глубины*, Москва 1990, с. 152.

следствия из посылок, более или менее красноречиво установленных другими»⁴⁰. Он полагал, что в социализме есть и положительные моменты, связанные с социальными изменениями в обществе⁴¹.

А.Ф. Керенский считал, что трагедия революции заключается в том, что «смешались две стихии – стихия революции, которой мы служили, и стихия разложения и шкурничества, на которой играли большевики»⁴². И.А. Ильин считал, что коммунистическая революция творится во имя величайшей пошлости, это – величайшее насилие и ложь. Суть этой пошлости «превратить человечество в безбожную, в земном сытую, покорно деспотируемую чернь, без веры, без родины, без семьи, вне добра и зла, откровения и красоты»⁴³. Как и некоторые другие авторы, он видел причины революции в ослаблении духовности народа, его веры, правосознания.

Мнения о социальной природе, историческом месте Октября, его движущих силах также разделились. Одни полагали, что народ пошел за большевиками, благодаря демагогии и авторитаризму последних, а никак не в связи с идеологией марксизма и социализма. Другие, подчеркивая роль масс в революции, считали, что им были понятны и близки цели и идеалы власти. Ильин считал, что люди ждали изменений, но, не зная как действовать, пошли за той партией, которая громче всех пропагандировала и казалась наиболее убедительной. При этом они были не готовы духовно, в обществе не было понимания свободы – народ был слеп⁴⁴.

В.А. Маклакова удивляло скорее то, что «мужицкая масса так мало пожелает заступиться за то, чему казалась преданной; что она так легко отвернётся от монархии; что на неё произведёт так мало впечатления издевательство над церковью

---

⁴⁰ Ibidem, с. 152.

⁴¹ См. подробнее: Н.А. Ёхина, *Политические взгляды А.С. Изгоева в контексте изучения кадетской интеллигенции в эмиграции*, „Социология власти” 2011, № 1, с. 83-90.

⁴² А.Ф. Керенский, *Дневник политика*, Москва 2007, с. 360.

⁴³ И.А. Ильин, *Собрание сочинений. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней*, Москва 2001, с. 93.

⁴⁴ П.М. Ремезов, *Октябрьская революция глазами и. А. Ильина после эмиграции из России (1922 г.)*, „Проблемы современной науки и образования” 2017, № 3 (85), с. 52.

и святынями. Мы предполагали и раньше, что у массы не было очень сильно государственное и национальное чувство, но такие ценности, как Бог и Царь, были именно её ценности, а не нашими интеллигентскими, и она бросила их не хуже нашего»⁴⁵. Он считал, что революционная идеология в принципе не совместима ни со свободой, ни с правом, ни с демократией⁴⁶. Культ «революции», когда страдания отдельных людей «это ничто по сравнению с тем, что от революции получает весь народ», он считал противоестественным⁴⁷.

Некоторые авторы отмечали, что в России революционное начало в принципе преобладает над эволюционным. Так, например, один из лидеров евразийства Д.П. Святополк-Мирский считал это специфической чертой российской государственности⁴⁸. Похожая точка зрения была у В.А. Маклакова, который полагал, что она была отмечена «чертами если не национального характера, то национальных привычек»⁴⁹.

Правая эмиграция оценивала революцию 1917 г. как единый процесс, нарушивший общий ход русской истории, разрушивший монархию. Другая точка зрения была у левых: большевизм – не является продолжением февральской революции, он контрреволюционен и враждебен ей. Творческая интеллигенция давала эмоциональную оценку революции, связанную с неприятием произошедшего. Внимание было сконцентрировано на таких ее чертах, как стихийность, катастрофичность, неуправляемость, непредотвратимость, антигуманный характер действий революционеров-большевиков, которые жаждали власти, были корыстолюбивы; на царившей в стране атмосфере всеобщей озлобленности и эгоизма. О революционных зверствах, их бессмысленности

---

⁴⁵ *Спор о России: В.А. Маклаков – В.В. Шульгин. Переписка 1919-1939 гг.*, Москва 2012, с. 119.

⁴⁶ В.А. Маклаков, *Из воспоминаний*, Нью-Йорк 1954, с. 362.

⁴⁷ В.А. Маклаков, *Первая Государственная Дума (воспоминания современника)*, Париж 1939, с. 242-243.

⁴⁸ Д.Н. Святополк-Мирский, *Чем объяснить наше прошлое? Чего ждать от нашего будущего?*, Париж 1926, с. 6.

⁴⁹ «Большевизм есть несчастье, но несчастье заслуженное», «Источник» 1991, № 2, с. 11-12.

и жестокости писали И. Бунин⁵⁰, А. Ремизов⁵¹, А. Куприн⁵², З. Гиппиус⁵³ и другие писатели-эмигранты. Они сравнивали революцию и первые годы советской власти то с монголо-татарским нашествием, то с периодом Смуты⁵⁴.

Вяч. Иванов, поначалу принявший революцию, впоследствии изменил свое отношение к ней. Особенно угнетали его три вещи: безбожие, безразличие и отрицание свободы⁵⁵. «Революция есть великое зло, – писал он, – она – разрушение, а разрушение всегда зло. Это есть клоака самых низменных человеческих инстинктов, и как бы мы ни маскировали дело революции, перед лицом совести правда остается правдой»⁵⁶. Были и не совсем традиционные подходы к изучению последствий революции. В частности, П. Сорокин рассматривал ее с точки зрения социально-психологического влияния⁵⁷.

Революция не только дала толчок к ее анализу, но и к идейным поискам, возможной смене взглядов со временем. Это в свою очередь, привело к расколу ряда дореволюционных партий, созданию в эмиграции новых организаций, появлению новых идеологий, особенно в среде эмигрантской молодежи. Некоторые из них (например, евразийцы, сменовеховцы, младороссы) даже расценивали революцию как антизападное народное движение, отчасти оправдывая большевиков за Октябрь и его последствия.

---

⁵⁰ И.А. Бунин, *Окаянные дни: дневники, рассказы, воспоминания, стихотворения*, Тула 1992.

⁵¹ См.: А.М. Ремизов, *Кукха. Розановы письма*, [в:] *Под созвездием топора: Петроград 1917 года – знакомый и незнакомый*, Москва 1991.

⁵² А.И. Куприн, *Хроника событий глазами белого офицера, писателя, журналиста. 1919-1934*, Москва 2006; А.И. Куприн, *Эмигрантские произведения: Купол святого Исаакя Далматского. Извозчик Петр*, Москва 1991.

⁵³ З.Н. Гиппиус, *Собрание сочинений*. Т. 9: *Дневники 1919-1941. Из публицистики 1907-1917 гг. Воспоминания современников*, Москва 2005.

⁵⁴ См. подробнее: Н.Н.Кознова, *Мемуары писателей-эмигрантов о русской истории*, „Известия Волгоградского государственного педагогического университета” 2011, № 2 (56), с. 113-117.

⁵⁵ М.С. Альтман, *Разговоры с Вячеславом Ивановым*, Санкт-Петербург 1995, с. 64.

⁵⁶ В. Иванов, *Революция и народное самоопределение*, [в:] *Родное и вселенское*, ред. Вяч. Иванов, Москва 1994, с. 394-395.

⁵⁷ См. подробнее: В.Ю. Волошина, П.А. Сорокин *о социально-психологических последствиях революции*, „Вестник Омского университета” 2007, № 4, с. 112-120.

Со временем изменились взгляды на революцию и у П.Н. Милюкова. Он выступал против подхода, согласно которому большевистский режим являлся всего лишь простым эпизодом русской истории. Он считал Октябрь настоящей революцией, сравнимой с французской и английской. Более того к концу жизни он пришел к выводу, что она дважды спасла саму российскую государственность (во время первой и второй мировых войн). Сопоставляя в 1943 г. Февраль и Октябрь, он указывал на то, что нужно сравнивать не сами революции, а их итоги: что страна нашла и потеряла в результате смены власти⁵⁸ (и эти сравнения оказывались в первой половине 1940-х гг. уже не в пользу Февраля).

Эмигрантские оценки революции были менее заидеологизированы, чем советские, по крайней мере, здесь был определен пюрализм во взглядах. Хотя и в русском зарубежье достаточно четко прослеживается их корреляция с политической принадлежностью авторов. Некоторые эмигранты, как и советские исследователи, обращали внимание на сходство революционных процессов в разных странах и их воздействие на общество. По мнению исследователя Н.А. Омельченко, поиски ответов породили в эмиграции «теорию двух революций» («благодетельной» Февральской и «злокозненной» Октябрьской) и концепцию «единого революционного процесса» («Октябрь должен был завершить Февраль»), в соответствии с которыми одни (левые) считали революцию исторически неизбежной, а другие (правые) смотрели на нее как на «историческую катастрофу»⁵⁹.

Библиография / References

Al'tman M.S., *Razgovory s Vyacheslavom Ivanovym*, Sankt-Peterburg 1995, [Альтман М.С., *Разговоры с Вячеславом Ивановым*, Санкт-Петербург 1995].

---

⁵⁸ См. подробнее: С.В. Фоменко, «Поздний» Милюков об октябрьской революции и советской власти, „Вестник Омского университета” 2007, № 3, с. 71-77.

⁵⁹ Н.А. Омельченко, *Политическая мысль русского зарубежья: Очерки истории (1920 – начало 1930-х годов)*, Москва 1997, с. 105.

- Berdyayev N.A., *Novoe Srednevekov'e: Razmyshleniya o sud'be Rossii i Evropy*, Moskva 1991, [Бердяев Н.А., *Новое Средневековье: Размышления о судьбе России и Европы*, Москва 1991].
- «Bol'shevizm est' neschast'e, no neschast'e zaslužhennoe», „Istochnik” 1991, № 2, [«Большевизм есть несчастье, но несчастье заслуженное», „Источник” 1991, № 2].
- Bunin I.A., *Okayannye dni: dnevniki, rasskazy, vospominaniya, stihotvoreniya*, Tula 1992, [Бунин И.А., *Окаянные дни: дневники, рассказы, воспоминания, стихотворения*, Тула 1992].
- Egorov A.N., *Diskussii rossijskoj emigrantskoj istoriografii o roli liberal'noj oppozitsii v podgotovke Fevral'skoj revolyucii*, „Vestnik Severnogo (arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i social'nye nauki” 2008, № 1, [Егоров А.Н., *Дискуссии российской эмигрантской историографии о роли либеральной оппозиции в подготовке Февральской революции*, „Вестник Северного (арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки” 2008, № 1].
- Florovskij G.V., *Iz proshlogo russkoj mysli*, Moskva 1998, [Флоровский Г. В., *Из прошлого русской мысли*, Москва 1998].
- Fomenko S.V., «Pozdnij» Milyukov ob oktyabr'skoj revolyucii i sovetskoj vlasti, „Vestnik Omskogo universiteta” 2007, № 3, [Фоменко С.В., «Поздний» Милюков об октябрьской революции и советской власти, „Вестник Омского университета” 2007, № 3].
- Frank S.L., *Iz razmyshlenij o russkoj revolyucii*, „Novyj mir” 1990, № 4, <https://a-bugaev.livejournal.com/654032.html>, (data dostupa 4.12.2020), [Франк С.А., *Из размышлений о русской революции*, „Новый мир”, 1990, № 4, <https://a-bugaev.livejournal.com/654032.html>, (дата доступа 4.12.2020)]
- Gippius Z.N., *Sobranie sochinenij. T. 9: Dnevniky 1919-1941. Iz publicistiki 1907-1917 gg. Vospominaniya sovremennikov*, Moskva 2005, [Гиппиус З.Н., *Собрание сочинений. Т. 9: Дневники 1919-1941. Из публицистики 1907-1917 гг. Воспоминания современников*, Москва 2005].
- Il'in I.A., *Nashi zadachi*, [v:] *Sobranie sochinenij: v 10 t.* Moskva 1993, [Ильин И.А., *Наши задачи*, [в:] *Собрание сочинений: в 10 т.*, Москва 1993].
- Il'in I.A., *Sobranie sochinenij. Kto my? O revolyucii. O religioznom krizise nashih dnei*, Moskva 2001, [Ильин И.А., *Собрание сочинений. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней*, Москва 2001].
- Istoricheskiy vykidyš*, „Vozrozhdenie” 1927, 12 marta, [Исторический выкидыш, „Возрождение” 1927, 12 марта].

- Ivanov V., *Revoljucija i narodnoe samoopredelenie*, [v:] Vyach. Ivanov, *Rodnoe i vselenskoe*, Moskva 1994, [Иванов В., *Революция и народное самоопределение*, [в:] Вяч. Иванов, *Родное и вселенское*, Москва 1994].
- Izgoev A.S., *Socializm, kul'tura i bol'shevizm*, [v:] *Iz glubiny*, Moskva 1990, [Изгоев А.С. *Социализм, культура и большевизм*, [в:] *Из глубины*, Москва 1990].
- Karsavin L.P., *Fenomenologija revolyucii*, [v:] M.G. Vandalkovskaya, *Istoricheskaya nauka rossijskoj emigracii: «evrazijskij soblazn»*, Moskva 1997, [Карсавин Л.П., *Феноменология революции*, [в:] М.Г. Вандалковская, *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*, Москва 1997].
- Katkov G.M., *Fevral'skaya revolyucija*, Moskva 1997, [Катков Г.М., *Февральская революция*, Москва 1997].
- Kerenskij A.F., *Dnevnik politika*, Moskva 2007, [Керенский А.Ф., *Дневник политика*, Москва 2007].
- Kornilov A.A., *Partiya narodnoj svobody: istoricheskij ocherk*, Odessa 1917, [Корнилов А.А., *Партия народной свободы: исторический очерк*, Одесса 1917].
- Kosharnyj V.P., *Problema revolyucii v sociologii i filosofii russkogo posleoktyabr'skogo zarubezh'ya*, „Obshchestvennye nauki. Sociologiya” 2015, № 1 (33), [Кошарный В.П., *Проблема революции в социологии и философии русского послеоктябрьского зарубежья*, „Общественные науки. Социология” 2015, № 1 (33)].
- Koznova N.N., *Mемуары pisatelej-emigrantov o russkoj istorii*, „Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta” 2011, № 2 (56), [Кознова Н.Н., *Мемуары писателей-эмигрантов о русской истории*, „Известия Волгоградского государственного педагогического университета” 2011, № 2 (56)].
- Kuprin A.I., *Hronika sobytij glazami belogo oficera, pisatelya, zhurnalista. 1919-1934*, Moskva 2006, [Куприн А. И., *Хроника событий глазами белого офицера, писателя, журналиста. 1919–1934*, Москва 2006].
- Kuprin A.I., *Emigrantskie proizvedeniya: Kupol svyatogo Isaakiya Dal'matskogo. Izvozchik Petr*, Moskva 1991, [Куприн А.И., *Эмигрантские произведения: Купол святого Исаакия Далматского. Извозчик Петр*, Москва 1991].
- Maklakov V.A., *Iz vospominanij*, N'yu-Jork 1954, [Маклаков В.А., *Из воспоминаний*, Нью-Йорк 1954].
- Maklakov V.A., *Pervaya Gosudarstvennaya Duma (vospominaniya sovremennika)*, Parizh 1939, [Маклаков В.А., *Первая Государственная Дума (воспоминания современника)*, Париж 1939].

- Markov N.E., *Vojny temnyh sil*, Moskva 2002, [Марков Н.Е., *Войны темных сил*, Москва 2002].
- Milyukov P.N., *Istoriya vtoroj russskoj revolyucii*, Moskva 2001, [Милюков П.Н., *История второй русской революции*, Москва 2001].
- Milyukov P.N., *Pravda o bol'shevizme*, [v:] *Чему свидетели мы были... Переписка бывших царских дипломатов 1934–1940: Сборник документов в двух книгах. Кн. 2: 1938–1940*, Moskva 1998, [Милюков П.Н., *Правда о большевизме*, [в:] *Чему свидетели мы были... Переписка бывших царских дипломатов 1934–1940: Сборник документов в двух книгах. Кн. 2: 1938–1940*, Москва 1998].
- Milyukov P.N., *Rossiya na perelome*, Parizh 1927, [Милюков П.Н., *Россия на переломе*, Париж 1927].
- Omel'chenko N.A., *Politicheskaya mysl' russkogo zarubezh'ya: Ocherki istorii (1920 – nachalo 1930-h godov)*, Moskva 1997, [Омельченко Н.А., *Политическая мысль русского зарубежья: Очерки истории (1920 – начало 1930-х годов)*, Москва 1997].
- Peshekhonorov A.V., *Provalilos' li narodovlastie?*, „Russkoe bogatstvo” 1918, № 1-3, [Пешехонов А.В., *Провалилось ли народовластие?*, „Русское богатство” 1918, № 1-3].
- Remezov P.M., *Oktyabr'skaya revolyuciya glazami i. A. Il'ina posle emigracii iz Rossii (1922 g.)*, „Problemy sovremennoj nauki i obrazovaniya”, 2017, № 3 (85), [Ремезов П.М., *Октябрьская революция глазами и. А. Ильина после эмиграции из России (1922 г.)*, „Проблемы современной науки и образования”, 2017, № 3 (85)].
- Remizov A.M., *Kukkhya. Rozanovu pis'ma*, [v:] *Pod sozvezdiem topora: Petrograd 1917 goda – znakomuj i neznakomuj*, Moskva 1991, [Ремизов А.М., *Кухха. Розановы письма*, [в:] *Под созвездием топора: Петроград 1917 года – знакомый и незнакомый*, Москва 1991].
- Spor o Rossii: V.A. Maklakov – V.V. Shul'gin. Perepiska 1919-1939 gg.*, Moskva 2012, [Спор о России: В.А. Маклаков – В.В. Шульгин. *Переписка 1919-1939 гг.*, Москва 2012].
- Suhorukova O.A., *«Pravda voprosov i nepravda otvetov»: G. Florovskij i evrazijscy o russskoj revolyucii 1917 goda*, „Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Filosofskie nauki” 2017, № 1 (21), [Сухорукова О.А., *«Правда вопросов и неправда ответов»: Г. Флоровский и евразийцы о русской революции 1917 года*, „Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки” 2017, № 1 (21)].
- Svyatopolk-Mirskij D.N., *Chem ob"yasnit' nashe proshloe? Chego zhdet' ot nashego budushchego?*, Parizh 1926, [Святополк-Мирский Д.Н.,

- Чем объяснить наше прошлое?, Чего ждать от нашего будущего?*, Париж 1926].
- Vandalkovskaya M.G., *Istoricheskaya nauka rossijskoj emigracii: «evrazijskij soblazn»*, Moskva 1997, [Вандалковская М.Г., *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*, Москва 1997].
- Vishnevskij A., Zajonchkovskaya Zh., *Volny migracii. Novaya situacija*, „Svobodnaya mysl” 1992, № 12, [Вишневский А., Зайончковская Ж., *Волны миграции. Новая ситуация*, „Свободная мысль” 1992, № 12].
- Vishnyak M.V., *Dan' proshlomu*, N'yu-Jork 1954, [Вишняк М.В., *Дань прошлому*, Нью-Йорк 1954].
- Vishnyak M.V., *Dva puti: Fevral' i Oktyabr'*, Parizh 1931, [Вишняк М.В., *Два пути: Февраль и Октябрь*, Париж 1931].
- Voennaya mysl' v izgnanii: Tvorchestvo russkoj voennoj emigracii*, avtor vstup. st. i sost. I.V. Domnin, Moskva 1999, [Военная мысль в изгнании: Творчество русской военной эмиграции, автор вступ. ст. и сост. И.В. Домнин, Москва 1999].
- Voloshina V.Yu., P.A. Sorokin o social'no-psihologicheskikh posledstviyah revolyucii, «Vestnik Omskogo universiteta» 2007, № 4, [Волошина В.Ю., П.А. Сорокин о социально-психологических последствиях революции, «Вестник Омского университета» 2007, № 4].
- Yakovenko B., *Filosofiya bol'shevizma*, Berlin 1921, [Яковенко Б., *Философия большевизма*, Берлин 1921].
- Yohina N.A., *Politicheskie vzglyady A.S. Izgoeva v kontekste izucheniya kadetskoj intelligencii v emigracii*, „Sociologiya vlasti” 2011, № 1, [Ёхина Н.А., *Политические взгляды А.С. Изгоева в контексте изучения кадетской интеллигенции в эмиграции*, „Социология власти” 2011, № 1].
- Zhukockaya A.V., *Filosofy-izgnanniki o tragedii i urokah russkoj revolyucii*, „Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Filosofskie nauki” 2017, № 2 (22), [Жукоцкая А.В., *Философы-изгнанники о трагедии и уроках русской революции*, „Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки” 2017, № 2 (22)].

Михаил Степанов

ORCID: 0000-0002-6710-482X

stepanowm@yandex.ru

Хакасский государственный университет

им. Н.Ф. Катанова

Институт истории и права

Россия

**Историографический дискурс
политических репрессий в СССР
позднего сталинизма (1946-1953 гг.)**

Historiographical discourse of political repressions
in the USSR of late stalinism (1946-1953)

Dyskurs historiograficzny o represjach politycznych
w ZSRR późnego stalinizmu (1946-1953)

DOI: 10.34739/doc.2020.17.12

Аннотация: В статье в историографическом контексте проанализирована проблема сталинских политических репрессий в СССР (1946-1953 гг.). В качестве базовых проблем выступили следующие: 1) уголовное преследование советских граждан, обвиненных в совершении «контрреволюционных преступлений»; 2) формирование в рамках советской политики борьбы с проявлениями космополитизма нового направления – так называемых «квазирепрессий»; 3) особенности реализации послевоенных этнических депортаций; 4) развитие системы ГУЛАГ-а в годы позднего сталинизма. Делается вывод, что, несмотря на определенный прогресс в исследовании данной проблематики, в центральных (обобщающих) публикациях присутствуют определенные сложности на региональном уровне, т.к. послевоенная репрессивная политика в СССР изучена здесь лишь фрагментарно.

Ключевые слова: историография, политические репрессии, этнические депортации, квазирепрессии, антисемитизм, СССР, ГУЛАГ, сталинизм

Abstract: The article analyzes the problem of stalinist political repressions in the USSR (1946-1953) in a historiographical context. The basic problems are the following: 1) criminal prosecution of soviet citizens accused of committing "counter-revolutionary crimes"; 2) the formation of a new direction in the framework of the soviet policy of combating manifestations of cosmopolitanism – the so-called "quasi-repressions"; 3) features of the implementation of post-war ethnic deportations; 4) the development of the GULAG system in the years of late stalinism. It is concluded that, despite some progress in the study of this issue in the central (generalizing) publications, there are certain difficulties at the regional level, since the post-war repressive policy in the USSR is studied only fragmentally.

Keywords: historiography, political repressions, ethnic deportations, quasi-repressions, antisemitism, USSR, GULAG, stalinism

Abstrakt: W historiograficznym kontekście badania poddano problem stalinowskich represji politycznych na terenie Związku Radzieckiego w latach 1946-1953. Podstawowymi kierunkami przeprowadzonych analiz były następujące obszary: 1) prześladowanie obywateli radzieckich poprzez postępowania karne z oskarżenia o popełnienie „przestępstw kontrewolucyjnych”; 2) ukształtowanie w ramach radzieckiej polityki walki z przejawami kosmopolityzmu nowego kierunku działań – tzw. „quasi-represji”; 3) specyfika realizacji powojennych przesiedleń poszczególnych nacji; 4) rozwój systemu GULAG w latach późnego stalinizmu. W wyniku przeprowadzonego postępowania badawczego stwierdzono, że pomimo pewnego postępu w eksploracji tej problematyki, w głównych publikacjach (uogólniających) występują określone trudności na poziomie regionalnym, gdyż powojenna polityka represji w ZSRR została zbadana tylko fragmentarycznie.

Słowa kluczowe: historiografia, represje polityczne, deportacje narodowościowe, quasi-represje, antysemityzm, ZSRR, GULAG, stalinizm

Новый качественный этап в практической реализации репрессивной политики периода сталинской диктатуры связывается с послевоенной историей Советского Союза (1946-1953 гг.). Именно с послевоенным восстановлением экономики значительная часть советского общества связывала серьезные надежды с либерализацией карательной политики государства, однако, на практике она была продолжена, но с учетом большого предыдущего репрессивного опыта. Проблематика, связанная с публичными судебными процессами в СССР получила отражение в публикациях, которые стали появляться буквально по «горячим следам» рассматриваемых событий.

В начале 1950-х гг. в официальных публикациях прослеживается тенденция к нагнетанию психологической атмосферы подозрительности и страха, реанимации довоенной сталинской теории «заговоров». Довольно хорошо иллюстрирует отмеченную ситуацию публикация В. Минаева, в которой он подчеркивал следующее: «В наше время нет таких „мелочей“, которые не интересовали бы империалистические разведки. Необходимо твердо усвоить, что всякие разговоры о секретных делах хотя бы с самыми близкими родственниками, домашними и друзьями являются государственным преступлением. Нельзя говорить о служебных тайнах даже в присутствии детей (...). С целью разведать наши государственные секреты империалистические разведки стремятся завербовать прежде всего людей, морально неустойчивых, распущенных, склонных к злоупотреблению спиртными напитками (...). Социалистическое правосудие со всей суровостью карает агентуру иностранных разведок. Советские люди решительно выступают за самое суровое наказание презренных наймитов империалистической реакции, уличенных в подрывной деятельности против нашей родины. С просьбой о применении смертной казни к этой категории преступников обратились в Президиум Верховного Совета СССР многие представители национальных республик, профсоюзов, крестьянских организаций, деятелей культуры. Рассмотрев эти заявления, Президиум Верховного Совета СССР 12 января 1950 г. издал Указ. В нем предусматривается, в виде изъятия из Указа от 26 мая 1947 г. об отмене смертной казни, допущения применения к изменникам родины, шпионам, подрывникам-диверсантам смертной казни как высшей меры наказания»¹.

Немного позже, в работе юриста М.В. Кожевникова была дана следующая характеристика уже знаменитого «ленинградского дела»: «Малейшее ослабление социалистической законности враги Советского государства всегда пытались использовать для своей подрывной работы. Так действовала

---

¹ В. Минаев, *Тайное оружие обреченных: О подрывной деятельности империалистических разведок против лагеря демократии и социализма*, Москва 1952, с. 438.

разоблаченная партией банда Берия, которая пыталась вывести органы государственной безопасности из-под контроля партии и Советской власти, поставить их над партией и правительством, создать в этих органах обстановку беззакония и произвола. Во враждебных целях эта шайка фабриковала лживые обвинительные материалы на честных руководящих работников и рядовых советских граждан. ЦК партии проверил так называемое «ленинградское дело» и установил, что оно было сфабриковано Берия и его сподручными для того, чтобы ослабить ленинградскую партийную организацию, опорочить ее кадры. Установив несостоятельность «ленинградского дела», Центральный Комитет партии проверил и ряд других дел. ЦК принял меры к тому, чтобы восстановить справедливость. По предложению Центрального Комитета невинно осужденные люди были реабилитированы»².

Исследовательский интерес к теме послевоенных публичных судебных процессов особенно возрос в период «перестройки». Именно с этого времени в отечественной историографии стала разрабатываться версия, озвученная государством сразу после смерти И.В. Сталина о том, что данные процессы были сфальсифицированы. С точки зрения А.Г. Авторханова «ленинградское дело» или «дело врачей» стали следствием попытки перегруппировки сил в рядах партийной олигархии и генералитета Советской Армии – реакция власти была традиционной – репрессии³. Одним словом Авторханов считает, что новую волну репрессивных мер спровоцировала ленинградская партийная группа, которая попыталась претендовать на власть в стране.

Однако в работе В.В. Кожина версия о действительно имеющем место заговоре ленинградской «оппозиции» не подтверждается: «Послевоенные дела инициировал непосредственно сам Сталин, и в них ясно выразились те предсмертные „сдвиги” в его сознании и поведении (...). Правда,

---

² М.В. Кожевников, *История советского суда 1917-1956*, Москва 1957, с. 349.

³ А.Г. Авторханов, *Технология власти*, Москва 1991, с. 372.

это были все же, так сказать, „дворцовые”, „придворные” дела, не затрагивающие сколько-нибудь широкие массы людей»⁴.

Определенный интерес в контексте рассматриваемой проблемы представляют выводы статьи Л.П. Муромцевой, посвященной партийно-политической фигуре М.И. Родионова – члена Оргбюро ЦК ВКП(б) и председателя Совета Министров РСФСР. По мнению исследовательницы, «(...) устранение из общественно-политической жизни, а потом и гибель нового пополнения партийных и государственных руководителей в верхних эшелонах власти, следует отнести на счета „побед” командно-административной системы. Аппарат и система отторгли лиц, проходивших по „ленинградскому делу”, ибо почувствовали в них своих потенциальных врагов – людей, способных думать и действовать самостоятельно, отличавшихся известным радикализмом взглядов»⁵.

В современной российской историографии можно выделить проблему квазирепрессивных (ориентированных непосредственно не на уголовное преследование) акций, которые впоследствии детерминировали ряд громких уголовных дел послевоенного времени. Данная проблема довольно подробно освещена в совместном исследовании В.Д. Есакова и Е.С. Левиной, посвященном аспекту проявления квазирепрессий послевоенного периода в виде судов чести. Авторами на основе широкого круга архивных материалов («совершенно секретные» документы ЦК ВКП(б), личные фонды И.В. Сталина и А.А. Жданова) воссозданы условия, в которых зародились «суды чести», детально раскрыта подготовка первого суда по делу Н.Г. Ключевой и Г.И. Роскина, работавших над созданием препарата для лечения рака, показано, как появилось «Закрытое письмо ЦК ВКП(б)». Непродолжительный период действия «судов чести» позволил утвердить абсолютный диктат государства во всех сферах жизни советского общества, развернуть «борьбу с космополитизмом».

---

⁴ В.В. Кожинов, *Россия. Век XX-й (1939-1964). (Опыт беспристрастного исследования)*, Москва 1999, с. 230.

⁵ Л.П. Муромцева, *Приговорен к расстрелу по «Ленинградскому делу»*, [в:] *Тоталитаризм в России СССР, 1917-1991 гг.: оппозиция и репрессии*, отв. ред. Л.А. Обухов, Пермь 1998, с. 70.

По мнению В.Д. Есакова и Е.С. Левиной, непродолжительный период существования и деятельности «судов чести» оказал огромное влияние на изменение общественного сознания и морально-психологического климата в советской стране: «Эти суды, официально созданные прежде всего для воздействия на работников центрального государственного аппарата, своей задачи в полной мере не выполнили. Советская бюрократия отстояла свои позиции. Большинство из 82 созданных в министерствах и ведомствах „судов чести“ так и не развернуло своей деятельности. Основными жертвами прошедшей политико-идеологической кампании стали, в первую очередь, представители интеллигенции. Все силы тоталитарного государства были направлены на борьбу с любыми проявлениями отхода от проводимого политического курса. Эффект же от судилища над оклеветанными профессионалами Н.Г. Клюевой и Г.И. Роскиным и от повсеместного обсуждения «Закрытого письма ЦК ВКП(б)» был достигнут. С помощью этих акций были утверждены абсолютный диктат государства во всех сферах жизни советского общества, а также строгая секретность в области государственной деятельности, во всех отраслях промышленности и сельского хозяйства, в армии и на транспорте, в продовольственном снабжении населения, в организации планирования и статистики, науки и научно-технического творчества и т. д. Таким образом, с помощью массовой политико-идеологической кампании была достигнута такая система власти, которая позволяла контролировать все общество»⁶.

Современный российский историк Г.В. Костырченко в своей монографии отстаивает точку зрения, что именно «суд чести» проведенный по делу «К/Р» (Клюевой-Роскина – М.С.) стало прологом предстоящего крупномасштабного, но уже уголовного «дела Еврейского антифашистского комитета» и «дела врачей»⁷. Кроме того, Г.В. Костырченко были рассмотрены три

---

⁶ В.Д. Есаков, Е.С. Левина, *Сталинские «суды чести»: «Дело «КР»*, Москва 2005, с. 384.

⁷ Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, Москва 2001, с. 293.

репрессивные акции, носящие без сомнения антисемитский характер: «дело ЗИС» (1950 г., г. Москва), «дело Кузнецкого металлургического комбината» (1952 г., г. Сталинск Кемеровской области) и «Экономическое дело метростроя» (1952 г., г. Москва)⁸.

Рассматривая «дело врачей», Г.В. Костырченко подчеркнул: «Одним из первых чистке подвергся Второй московский медицинский институт имени Сталина. В частности, профессора Я.Г. Этингера осенью 1949 г. отстранили от руководства кафедрой и уволили под надуманным предлогом. 18 ноября 1950 г. Этингер был арестован, обвиненный в «клеветнических измышлениях» в адрес партийных руководителей А.С. Щербакова и Г.М. Маленкова, которых он считал главными вдохновителями и проводниками политики государственного антисемитизма в стране. В итоге общее число арестованных по «делу врачей» составило 37 человек. Из них 28 являлись собственно врачами, а остальные членами их семей. И хотя среди «кремлевских врачей» большинство составляли русские, то по ходу следствия это дело приобретало все более отчетливый антисемитский характер»⁹.

Касательно «дела врачей», в постсоветских публикациях по данной проблематике имеется точка зрения, согласно которой кремлевские врачи действительно занимались антигосударственной, вредительской деятельностью. Так, по мнению параисторического публициста О.А. Платонова, «статистика репрессивной системы в СССР в послевоенный период отражает логику сталинских реформ. По-прежнему, опираясь на меры жестокого принуждения, политика Сталина делает основной упор на подавление сил, подрывающих стабильность государства и устойчивость его главного носителя русского народа»¹⁰. Кроме того, автор рассматриваемой работы не сомневается в виновности арестованных лиц по так называемому «делу врачей»: «Впрочем „дело врачей“ не было расследовано до конца. Предварительные итоги

---

⁸ Ibidem.

⁹ Г. Костырченко, «Дело врачей», „Родина“ 1994, № 7, с. 66.

¹⁰ О.А. Платонов, *Тайная история России. XX век. Эпоха Сталина*, Москва 1997, с. 229.

свидетельствовали о том, что лечение многих лиц велось действительно неправильно»¹¹.

Исследование проблемы уголовного преследования на региональном материале получило отражение в ряде публикаций. К примеру, тенденции новой волны давления со стороны государства в послевоенное время были затронуты в монографии Б.В. Базарова¹². В диссертационном исследовании С.О. Садовский, анализируя деятельность в послевоенные годы территориальных управлений МГБ СССР по Костромской и Ярославской областям отметил, что в 1947 г. в соответствии с указаниями МГБ СССР и Генеральной прокуратуры активизировалась работа по «троцкистам, зиновьевцам, правым, меньшевикам, эсерам и анархистам». Начались повторные аресты таких лиц, успевших освободиться из мест лишения свободы после окончания войны¹³.

В целом, Садовский резюмировал: «Деятельность органов государственной безопасности в рассматриваемый период была достаточно противоречивой с точки зрения соблюдения прав и законных интересов граждан, т.к. наряду с лицами, действительно представлявшими угрозу безопасности страны, органы МГБ СССР преследовали и лиц, способных объективно оценивать явления в политической, экономической и других сферах жизни страны»¹⁴.

Из вышесказанного следует, что проблематика, связанная с уголовным преследованием советских граждан рубежа 1940-х – 1950-х гг., обвиненных в совершении «контрреволюционных преступлений» является слаборазработанной в новейшей российской историографии (особенно на региональном уровне). В современной исторической литературе тема послевоенных этнических депортаций получила определенное отражение. Одной из масштабных депортационных операций послевоенного

---

¹¹ Ibidem.

¹² Б.В. Базаров, *Ждановский дискурс в национальных регионах России послевоенных лет*, Улан-Удэ 2006, с. 115.

¹³ С.О. Садовский, *Деятельность территориальных управлений МГБ СССР в условиях общественно-политической жизни в 1945-1953 гг. (по материалам Костромской и Ярославской областей)*, Кострома 2004, с. 21.

¹⁴ Ibidem.

времени стала так называемая «прибалтийская», когда с территории Прибалтики был депортирован новый репрессивный контингент.

Как справедливо заметил Н.Ф. Бугай, И.В. Сталин и сложившаяся административно-командная система рассматривали депортацию как одно из главнейших средств разгрузки этнической напряженности, урегулирования проявлений отдельных сторон межнационального конфликта, не стремясь анализировать причины этого явления и искать альтернативный путь его исключения из практики социализма¹⁵.

Анализ нормативно-правовой базы, на основе которой проводились депортации с территории Прибалтики проведен В.Н. Земсковым: «Телеграфное распоряжение НКВД СССР от 16 июня 1945 г., директива МВД СССР от 10 декабря 1946 г. и приказ МВД СССР от 18 декабря 1946 г. о выселении из Литовской ССР членов семей главарей и активных участников банд; постановление Совета Министров СССР от 21 февраля 1948 г. о выселении из Литовской ССР членов семей бандитов и националистов, находящихся на нелегальном положении, убитых при вооруженных столкновениях и осужденных, а также пособников бандитов – кулаков с семьями; постановление Совета Министров СССР от 29 января 1949 г. о выселении из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР кулаков с семьями, семей бандитов и националистов. В момент прибытия на спецпоселение было учтено 142 543 человека, выселенных по этим распоряжениям и постановлениям из Прибалтики в 1945-1949 гг.»¹⁶.

В частности, предприняты попытки определения числа депортированных граждан. По данным В. Бруля «всего из Прибалтики в 1945-1949 гг. было выселено 139957 человек. 125 282 из них были расселены в Сибири. Среди них было 71 756 литовцев, 34 219 латышей и 19307 эстонцев. (...) 5 сентября 1951 г. правительство приняло решение о выселении из Литвы навечно кулаков с семьями за враждебные действия против

---

¹⁵ Н.Ф. Бугай, *Депортация народов (конец 30-х – начало 40-х годов)*, [в:] *Россия в XX веке: Историки мира спорят*, отв. ред. И.Д. Ковальченко, Москва 1994, с. 476.

¹⁶ В.Н. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960*, Москва 2005, с. 155.

колхозов. Выселение этих 18027 крестьян было произведено в 1951 и 1952 гг.»¹⁷.

В.Н. Земсков заметил, что наиболее крупная депортация из Прибалтики была осуществлена в 1949 г.: «Тогда было выселено с отправкой на спецпоселение 94305 человек (26 512 мужчин, 41771 женщина и 26 092 ребенка), из них 41 862 – из Латвии, 31 908 – из Литвы и 20 535 – из Эстонии. Итак, за период 1945-1949 гг. из Прибалтики было выселено более 143,6 тыс. человек, из них свыше 81,2 тыс. – из Литвы, почти 41,9 тыс. – из Латвии и немногим более 20,5 тыс. – из Эстонии¹⁸. Если мы обратимся к архивным материалам, то по данным Государственного архива Российской Федерации с территории Прибалтики по состоянию на 18 мая 1949 г. было принудительно выселено 94 779 человек¹⁹.

Следует заметить, что выводы Е.Ю. Зубковой – специалиста по послевоенному развитию Прибалтики в большей степени основываются именно на материалах различной видовой принадлежности Государственного архива Российской Федерации. В частности, исследовательница отметила, что позиция литовской, латвийской и эстонской республиканской и центральной властей в данном вопросе никогда не ограничивалась принципом «террором – на террор», и репрессивные акции против отрядов вооруженной оппозиции сопровождались политическими и экономическими мерами, призванными создать перелом в настроениях населения²⁰. В противостоянии крестьянства Балтийских республик и государственной машины преимущество оказалось на стороне сильного. Массовые репрессии заставили крестьян смириться с колхозами, о чем свидетельствовало быстрое увеличение числа коллективных хозяйств. Даже в Литве, согласно официальным

---

¹⁷ В. Бруль, *Депортированные народы в Сибири (1935-1965 гг.). Сравнительный анализ* [в:] *Наказанный народ*, под ред. А.Б. Рогинского, Москва 1999, с. 101.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Отчеты отдела спецпоселений. 1946-1952*, Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 9479. Оп. 1. Д. 427. Л. 229.

²⁰ Е.Ю. Зубкова, *Москва и Балтия: механизмы советизации Латвии, Литвы и Эстонии в 1944-1953 годах*, [в:] *Труды Института российской истории*, отв. ред. А. Н. Сахаров, Москва 2004, с. 277.

данным, на начало 1950 г. около 62% крестьянских хозяйств значились как перешедшие к коллективной форме ведения хозяйства²¹.

В целом, Е.Ю. Зубкова показала, что согласно официальной справке, в ходе депортаций 1949 г. было выселено: из Литвы – 33 496 человек, из Латвии – 41 445, и Эстонии – 20 660 человек. В результате этих акций повстанческое движение в Прибалтике лишилось своей социальной базы²². В современной отечественной историографии операция «Весна» 1948 г. направленная на выселение народов из Прибалтики получила детальный анализ в публикации Н.Ф. Бугая, который показал, что всего было депортировано из Литовской ССР 49 331 человек, из них направлено: в Красноярский край – 2 374, Иркутскую область – 11 644, Бурят-Монгольскую АССР – 4 014 и т.д.²³.

Кроме того, процесс депортации литовского населения в соответствии с операцией «Весна» стал предметом диссертационного исследования В.Ю. Башкуева²⁴. Историк, выясняя специфику данной карательной акции подчеркнул, что «в отличие от предыдущих крупных депортаций, транспортировка в 1948 г. 4109 спецпоселенцев из Литвы в Бурят-Монгольскую АССР прошла с относительно небольшими людскими потерями. Осуществлявшие спецоперацию сотрудники МВД-МГБ не разделяли выселяемые семьи, как это было при массовом выселении из Прибалтики 14-17 июня 1941 г. Спецпоселенцы ехали целыми хуторами и могли помогать друг другу в дороге. Депортация проходила в теплое время года и поэтому испытать на себе в пути сибирские сорокоградусные морозы спецпоселенцам, к счастью, не довелось. Контроль над процессом транспортировки также осуществлялся достаточно эффективно. Серьезных происшествий на всем протяжении

---

²¹ Ibidem, с. 281.

²² Е.Ю. Зубкова, «Лесные братья» в Прибалтике: война после войны, «Отечественная история» 2007, № 3, с. 28.

²³ Н.Ф. Бугай, Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию..., Москва 1995, с. 229.

²⁴ В.Ю. Башкуев, Литовские спецпереселенцы в Бурят-Монголии (1948-1958), Иркутск 2002, с. 11.

пути было немного и, самое главное, при транспортировке такого крупного контингента выселенцев удалось избежать массовых вспышек опасных инфекционных заболеваний»²⁵. Следует сказать, до появления данного исследования, опубликованные ранее работы по большей части рассматривали процесс массового перемещения населения из Литовской ССР в общем, не касаясь специфических аспектов спецпоселения литовцев в регионах бывшего СССР.

Особо следует выделить в постсоветской историографии малоисследованный аспект послевоенных депортаций – особенности принудительных переселений репатриантов в послевоенное время и уголовное их преследование по политическим мотивам. Так, В.И. Бруль отметил, что «(...) в 1945-1946 гг. в Сибирь из Германии доставили большую группу немцев – граждан СССР. Это были репатрианты. Их обещали вернуть на Украину, но на самом деле расселили в Сибири и Казахстане. В Алтайском крае оказался 13 841 репатриант, в Новосибирской области – 13 262, в Омской – 1869, в Томской – 5830, в Кемеровской – 4888, Иркутской – 4361, Тюменской – 1785. Репатрианты были расселены достаточно большими группами в шахтерских городах Кемеровской области, в местах бывших трудовых лагерей, в отдельных городских районах (Западный посёлок Барнаула, Кировский район Новосибирска), а также в ряде колхозов и совхозов. В Красноярском крае 4090 репатриантов были размещены в 7 районах и краевом центре. Они использовались на судоремонтном, цементном, гидролизном заводах, на судовой верфи Енисейска и Придвинска, Канском лесозаводе, в леспромпхозе „Краслес“»²⁶.

Другой по значимости депортационной операцией послевоенных властей в СССР стало принудительное переселение части населения с территории Украинской ССР (участники Организации украинских националистов и Украинской повстанческой армии). Так, по данным историка М.В. Коваля

---

²⁵ Ibidem, с. 15.

²⁶ В.И. Бруль, *Миграционные процессы среди немцев Сибири в 1940-1955 гг.*, [в:] *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект*, ред. А. Герман, И. Плева, Москва 1998, с. 345.

«в 1944-1950 гг. на территории Украины было завершено 19606 следственных дел и „разрабатывалось” 379 формирований ОУН-УПА. По официальным данным в Сибирь было депортировано свыше 200 тысяч человек (семьи „бандпособников”)²⁷».

В настоящее время наиболее комплексным исследованием, в котором рассматриваются отдельные аспекты послевоенных репрессий на территории Украинской ССР является монография Н.Ф. Бугая, опубликованная в 2006 г.²⁸. Определяя масштабы проведенных депортаций с территории Украины, необходимо опираться на данные Государственного архива Российской Федерации, где в справке «О количестве находящихся на поселении спецпоселенцев „оуновцев», подготовленной в феврале 1950 г. начальником отдела спецпоселений МВД СССР полковником Шияном озвучивалась цифра в 45 256 человек «оуновцев» находившихся к этому моменту на спецпоселении²⁹.

Депортация послевоенного периода с территории Молдавии была затронута в исследовании В. Пасата. Ученый отмечает, что операция «Юг» (выселение с территории Молдавии бывших «помещиков», крупных торговцев, активных пособников немецких оккупантов, лиц, сотрудничавших с немецкими органами полиции, участников профашистских партий и организаций, белогвардейцев, а также семей вышеперечисленных категорий) была проведена 6-7 июля 1949 г. Всего было депортировано 35050 человек³⁰.

В российской исторической науке ряд исследователей, рассматривая особенности проводимых послевоенных депортаций, не мог обойти смежную с депортациями проблему – особенности функционирования системы спецпоселения. Исходя из данных фонда 9479 – Четвертого спецотдела МВД СССР ГАРФ, в справке «О выселенцах подпадающих под действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г.», подготовленной 31 декабря 1948 г. Начальником отдела спецпоселений МВД СССР полковником Шияном отмечалось:

---

²⁷ М.В. Коваль, *Организация украинских националистов (ОУН): уроки истории*, „Отечественная история” 2003, № 1, с. 70.

²⁸ Н.Ф. Бугай, *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*, Москва 2006.

²⁹ *Отчеты отдела спецпоселений. 1946-1952*, ГАРФ. Ф. 9479. Оп. 1. Д. 436. Л. 28.

³⁰ В. Пасат, *Депортации из Молдавии*, „Свободная мысль” 1993, № 3, с. 58.

«1. Состоит на учете выселенцев 1806947 человек, из них: немцев – 1 012 754; чечено-ингушей – 364 220; карачаевцев – 56 869; балкарцев – 31 648; калмыков – 74 918; крымских татар, крымских болгар, греков и армян – 185 603; из Грузии (курды, турки, хемшилы) – 80 935»³¹.

Что касается категории спецпоселенцев, то по состоянию на 01 января 1949 г. были показаны следующие данные: «Всего расселено – 465 145 человек, в том числе: „оуновцев” – 96 191 человек; „фолькс-дойч” – 3119; немецких пособников – 27 30; ИПХ (сектантов) – 1 129; из Литовской ССР – 46940; „указников” – 21 124; „власовцев” – 135 319; поляков – 28 130; бывших кулаков – 130463. Всего расселено выселенцев и спецпоселенцев 2 300 223 человека»³².

При историографическом анализе послевоенной системы спецпоселения следует обратить внимание на важное уточнение сделанное В.Н. Земсковым, что уже с 1949 г. обозначение «спецпереселенцы» вышло из употребления. Некоторое время лиц, находившихся на спецпоселении, делили на «выселенцев» (выселенные навечно) и «спецпоселенцев» (выселенные на сроки и без указания сроков). Однако вскоре произошла терминологическая унификация – всех стали называть «спецпоселенцами»³³.

Касательно определения числа лиц, находившихся на режиме спецпоселения, то согласно сведениям, которые приводит В.Н. Земсков на 1 января 1953 г., на учете находились 66 420 ссыльнопоселенцев и на учете состояло 2 753 356 спецпоселенцев³⁴. Кроме того, Земсков подчеркнул, что «(..) на рубеже 1952/53 г. спецпоселенческая система достигла апогея в своем развитии. Однако за фасадом этого социально-демографического монстра отчетливо просматривались контуры его исторической бесперспективности. Эта система могла существовать только в условиях достаточно жесткого политического режима, при

³¹ *Отчеты отдела спецпоселений. 1946-1952*, ГАРФ. Ф. 9479. Оп. 1. Д. 436. Л. 8.

³² *Ibidem*, Д. 488. Л. 2.

³³ В.Н. Земсков, *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960*, Москва 2005, с. 161.

³⁴ *Ibidem*, с. 205.

применении к находящимся на спецпоселении людям методов устрашения³⁵.

Анализируя процессы в структуре контингента так называемой «кулацкой ссылки», В.Н. Земсков заметил, что в конце 1940 – начале 1950-х гг. численность спецпоселенцев контингента «бывшие кулаки» продолжала сокращаться: «На 1 октября 1949 г. на учете состояло 115 112 спецпоселенцев этого контингента, 1 января 1950 г. – 108 386, 1 июля 1950 г. – 66 947, 1 января 1952 г. – 42 166 человек»³⁶.

Одной из ведущих проблем, к которой обращались ученые, стало изучение особенностей применения трудовых ресурсов в рамках системы спецпоселения. К примеру, В.Ю. Башкуев показал особенности расселения и использования трудового потенциала депортированных литовцев в Бурят-Монгольской АССР. Как нам кажется, историк смог аргументировано показать комплекс проблем, сопровождавших трудовое использование литовцев. Кроме того, Башкуев подчеркнул, что «вследствие тяжелых бытовых условий, голода и холода, в первый год спецпоселения количество умерших многократно превысило количество родившихся. Особенно плачевной была ситуация с детской смертностью (...)»³⁷.

Особый интерес представляют выводы В.Ю. Башкуева, с которыми мы безусловно можем согласиться: «В условиях тоталитарной системы режим спецпоселения давал государству огромный источник трудовых ресурсов. Однако, всецело полагаясь на неисчерпаемость и быстрозаменимость людских ресурсов, местное партийно-хозяйственное руководство не прикладывало особых усилий для рационального использования труда спецпоселенцев и не создавало достаточно условий для закрепления спецконтингента в местах обязательного спецпоселения. Труд на лесоповале долгое время оставался малопродуктивным и опасным, а улучшение жилищно-бытовых условий, главным образом, являлось заслугой самих спецпоселенцев. Безразличное отношение администрации

---

³⁵ Ibidem, с. 225.

³⁶ Ibidem, с. 154.

³⁷ В.Ю. Башкуев, *Литовские спецпереселенцы в Бурят-Монголии (1948-1958)*, Иркутск 2002, с. 15.

к судьбе спецконтингента во многом повлияло на решение большинства спецпоселенцев после своего освобождения вернуться в места постоянного проживания»³⁸.

Новосибирским историком А.А. Шадтом в 2002 г. была опубликована статья, в которой выявлены основные тенденции в развитии послевоенной системы спецпоселения: «Надежды спецпереселенцев на улучшение условий жизни и на снятие политических обвинений после окончания войны не оправдались. Победа в войне привела к возникновению серьезной для органов проблемы – как не допустить возвращения спецпереселенцев на прежние места жительства. Необходимо было предотвратить потери предприятий и регионов, в течение войны использовавших труд спецпереселенцев. Избежать возникновения антисоветских настроений в их среде в связи с отсутствием реабилитации, возможно было только путем ужесточения режима спецпоселения (...) Детальная проработка юридической базы спецпоселений стала возможна в результате усиленной работы органов МВД в 1948 г. Именно 1948 г. стал переломным в отношении к спецпоселенцам и подготовил почву для дальнейшего их закрепления на местах поселений. Закономерной вершиной выработки нормативно-правовой базы спецпоселения стал указ Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны» от 26 ноября 1948 г., в котором устанавливалось, что переселенцы переселены «навечно, без права возврата их к прежним местам жительства». Причиной данного решения советского руководства послужил тот факт, что «во время их переселения не были определены сроки их высылки. (...) Задача ассимиляции этнических депортантов была решена лишь частично. Тем не менее, необходимость освоения территорий Сибири, экономическое развитие регионов продолжали тяготеть над идеологами национальной политики, что и затормозило процесс отмены режима. И здесь инициаторами отмены режима спецпоселения

---

³⁸ Ibidem, с. 17.

выступили органы МВД, стремившиеся снять с себя решение экономических и социальных проблем спецпереселенцев, расселенных на обширных пространствах востока и юга СССР и вследствие этого трудно контролируемых»³⁹.

Использование трудовых ресурсов депортированных немцев в Бурятской АССР в послевоенное время получило отражение в диссертации Л.П. Сагановой, отметившей, что с окончанием войны началось закрепление бывших трудармейцев на предприятиях, где они работали в качестве рабочих по вольному найму. Кроме того, Саганова установила, что «(...) на протяжении всего времени пребывания немцев на спецпоселении для них сохранялись ограничения в применении квалифицированной рабочей силы по специальности. (...) Местные власти, будучи заинтересованными в трудоспособной и дешевой рабочей силе, всячески старались закрепить спецпереселенцев в местах расселения. Их труд использовали на самых тяжелых работах в различных отраслях народного хозяйства. Во время войны Джидинский вольфрамомолибденовый комбинат занимал лидирующую позицию среди оборонных предприятий страны. Большую часть его коллектива составляли спецпереселенцы-немцы»⁴⁰.

Использование трудовых ресурсов депортированных в военный и послевоенный период спецпоселенцев в Красноярском крае рассмотрела Е.Л. Зберовская. В частности, исследовательница отметила следующее: «Трудоустройство новых контингентов, как и прежде, соответствовало запросам основных отраслей экономики края – горнодобывающей, лесной, деревообрабатывающей. Вместе с тем труд депортированных стали чаще использовать на крупных промышленных объектах, включая предприятия краевого центра (ДОК, кирпичный и гидролизный заводы). (...) После окончания войны жизнь людей на спецпоселении существенно не улучшилась. Позитивные изменения начались лишь в конце 1940-х гг. и

---

³⁹ А.А. Шадт, *Этническая ссылка в Сибири как инструмент советской национальной политики (1940-1950-е гг.)*, [в:] *Урал и Сибирь в сталинской политике*, отв. ред. С. Папков, К. Тэраяма, Новосибирск 2002, с. 235.

⁴⁰ Л.П. Саганова, *Спецпереселенцы-немцы в Бурятии (1941-1956 гг.)*, Иркутск 2001, с. 16.

протекали медленно. Проблемы дефицита жилья, питания, промтоварного обеспечения, доступности образовательных и медицинских услуг сохраняли свою актуальность»⁴¹.

Анализируя последствия проведенных депортаций и развитие системы спецпоселения, Е.Л. Зберовская на материалах Красноярского края подтвердила выводы ряда исследователей о том, что «принудительное переселение в Сибирь обернулось для многих переселенцев изменением их прежнего социального статуса и переходом в маргинальное состояние. Маргинальность спецпоселенцев проявилась в утрате ими прежних профессий, привычной социокультурной среды, в разрыве семейных связей. Провозглашая социальное равенство, советское государство в действительности проводило дифференцированную политику в отношении социальных групп, что подтверждала и система спецпоселений. Основанием для дифференциации, на наш взгляд, служили возраст переселенцев, их политическая благонадежность и лояльность власти»⁴².

В современной российской историографии проблема так называемого «второго раскулачивания» была проанализирована в публикации В.Ф. Зимы. По мнению автора, в основных чертах «второе раскулачивание» конца 1940-х – начала 1950-х гг. повторило „раскулачивание” 1930-х гг.: насильственное изъятие зерна, усмирение голодом, наращивание госзапасов и экспорта хлеба, высылка непокорных в отдаленные края. Преемственность замыкалась тем, что раскулачивание в 1948 г. по срокам совпадало со снятием с учета спецпоселений и „освобождением” бывших кулаков»⁴³. Кроме того, В.Ф. Зима отметил, что «целью репрессий в деревне было запугать народ, сломить нараставшее антиколхозное движение, заставить работать бесплатно голодных, оборванных людей

---

⁴¹ Е.Л. Зберовская, *Спецпоселенцы в Красноярском крае*, Красноярск 2006, с. 18.

⁴² Ibidem, с. 20.

⁴³ В.Ф. Зима, *Второе «раскулачивание» (аграрная политика конца 1940-х – начала 1950-х годов)*, „Отечественная история” 1994, № 3, с. 123.

и одновременно загнать в колхозы и совхозы как можно больше жителей села из так называемого околоколхозного населения»⁴⁴.

Обращаясь к теме послевоенных политических репрессий в СССР, часть историков попыталась рассмотреть развитие пенитенциарной системы. Если обратиться к статистике, то А.Б. Суслов привел данные со ссылкой на данные Государственного архива Российской Федерации, согласно которым на 1 января 1953 г. в лагерях и колониях ГУЛАГ-а содержалось 2468524 заключенных⁴⁵.

Особый интерес для современной исторической науки представляют выводы, сделанные в статье А.С. Смыкалина, который проанализировал деятельность «особых лагерей» и «особых тюрем» в послевоенное время. В частности, исследователь на основе широкой источниковой базы подтвердил предположение о том, что с конца 1940-х гг. И.В. Сталин готовил серию репрессивных акций, и соответственно к этим акциям должна была быть готова советская пенитенциарная система: «Новая волна репрессий, готовившаяся по личному указанию И.В. Сталина в конце 40 – начале 50-х годов, предполагала значительное увеличение этих учреждений. (...) И только смерть „вождя народов” притормозила ход репрессивной машины»⁴⁶.

Часть выводов, сделанных А.С. Смыкалиным нашло подтверждение в монографии Г.М. Ивановой. Обосновывая явное ужесточение карательной политики в первые послевоенные годы, исследовательница подчеркнула, что «острие репрессивные органы направляли в первую очередь против тех, кто по разным причинам общался или сотрудничал с неприятелем»⁴⁷.

Выявляя общие закономерности послевоенного развития ГУЛАГ-а в СССР, Г.М. Иванова отметила: «Реорганизация

---

⁴⁴ Ibidem, с. 109.

⁴⁵ А.Б. Суслов, *Системный элемент советского общества конца 20-х – начала 50-х годов: спецконтингент*, „Вопросы истории” 2004, № 3, с. 125.

⁴⁶ А.С. Смыкалин, «Особые лагеря» и «особые тюрьмы» в системе исправительно-трудовых учреждений советского государства в 40-50-е годы, „Государство и право” 1997, № 5, с. 91.

⁴⁷ Г.М. Иванова, *ГУЛАГ в системе тоталитарного государства*, Москва 1997, с. 56.

лагерной системы походила под давлением двух обстоятельств. С одной стороны, многочисленные массовые протесты заключенных, и, прежде всего в особых лагерях, заставляли руководство ГУЛАГ-а идти на смягчение режима, убирать из состава лагерной администрации наиболее жестоких, одиозных работников, с другой стороны, очевидная неэффективность принудительного труда, резкое ухудшение экономических показателей ГУЛАГ-а вынуждали начальство принимать меры по улучшению труда и содержания заключенных»⁴⁸.

Анализируя деятельность «лагерной юстиции», Г.М. Иванова обратила внимание на ряд моментов: «Процесс организации и реорганизации лагерных судов шел непрерывно и зависел от изменения дислокации лагерей, от количества поступавших уголовных дел, от специфики того или иного лагерно-производственного комплекса. К осени 1948 г. было образовано 78 лагерных судов, из них 40 при крупнейших лагерях центрального подчинения, 28 при лагерях и колониях территориального подчинения, 4 при отделах исправительно-трудовых колоний Управлений МВД и 6 при спецстроительствах (причем два из них находились на территории Монголии). (...) Карательная практика специальных лагерных судов основывалась, преимущественно, не на статьях Уголовного кодекса, а на всевозможных указах, директивах, инструкциях и была, по общему правилу, более суровой, чем практика обычных судов. До отмены смертной казни в мае 1947 г. лагерные суды активно применяли расстрел, в среднем в год к высшей мере наказания приговаривалось 300-400 человек. Обращают на себя внимание также многочисленные случаи вынесения приговоров, явно не соответствующих степени тяжести содеянного. (...) Одной из главных причин низкого качества судебной работы лагерных судов было то, что большинство судебных кадров имели крайне низкий уровень не только профессиональной, но и общей подготовки»⁴⁹.

---

⁴⁸ Ibidem, с. 78.

⁴⁹ Г.М. Иванова, *Лагерная юстиция в СССР. 1944-1954*, [в:] *Труды Института российской истории*, отв. ред. А.Н. Сахаров, Москва 2004, с. 290.

В целом, мы разделяем точку зрения Г.М. Ивановой, суть которой заключается в том, что «лагерные суды не были органами правосудия в прямом смысле, поскольку служили не столько интересам правосудия, сколько советской репрессивной системе в целом. Их деятельность была направлена на сохранение в тайне всех тех беззаконий и несправедливостей, которые творились за колючей проволокой. Они драконовскими мерами помогали лагерному начальству поддерживать рабское повиновение в среде заключенных, помогали держать в страхе и покорности большие массы людей, скрывали преступное, безответственное поведение лагерных руководителей, в результате которого люди оказывались на грани жизни и смерти. Лагерные суды были чрезвычайно удобным инструментом поддержания внутрилагерного режима и в конечном итоге служили одной из опор тоталитарного режима»⁵⁰.

В постсоветской российской историографии при анализе особенностей функционирования послевоенного ГУЛАГ-а В.В. Кожинным был высказан ряд критических замечаний в отношении публикаций известного специалиста в области советской пенитенциарной системы Г.М. Ивановой. Суть их сводится к следующему: «Г.М. Иванова ссылается как на якобы достоверный „источник“ на очень популярные лет десять назад сочинения Антона Антонова-Овсеенко. Итак, если верить Ивановой, в послевоенном ГУЛАГ-е погибал примерно миллион заключенных за год. (...) Вопиющая абсурдность сей „картины“ неопровержимо обнаруживается в том, что, согласно всецело достоверным подсчетам, к 1948 г. в СССР имелось 121 млн 141 тыс. людей старше 14 лет, а через пять лет, к началу 1953-го, их осталось 115 млн 33 тысячи, т.е. за эти пять лет в стране умерли 6 млн 108 тысяч человек (не считая детских смертей), но, если верить Ивановой, примерно 5 млн из них умерли не „своей“ смертью, а были фактически убиты в местах заключения (...).

1) Сообщая, что в 1947 г. были осуждены 1 490 959 человек, Г.М. Иванова явно стремится внушить, что речь идет о политических обвиняемых (например, по ее словам, об „инакомыслящих и вольнодумцах“). На самом деле, как

---

⁵⁰ Ibidem, с. 305.

очевидно, из уже пять лет назад рассекреченных документов МГБ (а в этом ведомстве велся строжайший учет), по политическим обвинениям в 1947 г. было осуждено 78 тыс. 810 человек – т.е. всего лишь 5,2 процента от общего количества осужденных в этом году.

2) Самое нелепое и, надо прямо сказать, постыдное в статье Ивановой – попытка внушить читателям, что в 1947-м и последующих годах в ГУЛАГе-де умирало по миллиону человек. Ибо известны точные сведения: в 1947-м умерли 35 668 лагерных заключенных, т.е. 2,3 процента от тех 1 490 599 людей, которые были отправлены в 1947 году в ГУЛАГ. Напомню, что именно в том году страна пережила наиболее тяжкий голод, который, вполне понятно, не мог не повлиять и на судьбу заключенных; так, в течение 1946 г. (голод в стране достиг высшей точки только в его конце) в ГУЛАГ-е умерло почти в два раза меньше людей, чем в 1947-м, – 18 154 заключенных.

3) Г.М. Иванова определяет послевоенный ГУЛАГ как „символ массового беззакония”, „преступного нарушения прав человека”, „чудовищную по своей жестокости и масштабам политику” и т. п. Нет сомнения, что эти определения уместны по отношению к тем или иным конкретным фактам из „практики” МГБ и МВД 1946-1953 гг. Но объективное изучение реального положения дел показывает, что по сравнению с непосредственным временем революции и гражданской войны, коллективизацией и тем, что называют обычно „тридцать седьмым”, в послевоенные годы уже совершенно иная ситуация.

4) Но обратимся к политическим заключенным. Всего за семь лет (1946-1952) по политическим обвинениям было осуждено 490 714 человек, из которых 7 697 (1,5 процента) получили (в 1946-м – начале 1947-го и в 1950-1952-м) смертные приговоры, 461 017 человек отправлены в заключение, остальные – в ссылку»⁵¹.

Однако не со всеми критическими замечаниями В.В. Кожина в отношении исследования Г.М. Ивановой можно согласиться. Так, характеристика довоенного, военного

---

⁵¹ В.В. Кожин, *Россия. Век XX-й (1939-1964). (Опыт беспристрастного исследования)*, Москва 1999, с. 216.

и послевоенного ГУЛАГ-а как «символа массового беззакония», «преступного нарушения прав человека», «чудовищной по своей жестокости и масштабам политики» со стороны Г.М. Ивановой вполне уместна. Об этом особенно четко свидетельствуют источники личного происхождения как так называемых «бытовиков-уголовников», так и «контрреволюционеров». Действительно о трансформации, причем очень осторожной, а не форсированной системы ГУЛАГ-а СССР мы можем говорить только после смерти И.В. Сталина, но никак не раньше.

Исследование закономерностей внутрилагерной жизни в 1946-1953 гг. было проведено в статье В.А. Козлова. В частности, автор отметил, что «(...) постоянное втягивание, часто под угрозой смерти, в „разборки” криминальных авторитетов поставили политических заключенных, особенно их новые пополнения, перед критическим выбором. Для них консолидация и сплочение в борьбе за скудные жизненные ресурсы и власть над зоной стали единственно возможным выходом из ситуации. Политические начинали эту борьбу из заведомо невыгодной позиции, ибо не имели того легального статуса, которым гугаговская практика наделила верхушку воровского мира. Зато они могли использовать привычные формы подполья и повстанческой самоорганизации, опереться на враждебные советскому режиму идеологические ценности как на инструмент групповой мобилизации. Особую активность демонстрировали украинские и прибалтийские националисты, прибывшие в ГУЛАГ сплоченными и компактными группами, преисполненные боевого духа, объединенные простой, порой вульгарной и примитивной, но сильной и жизнеспособной национальной идеей»⁵².

В контексте анализа истории пенитенциарной системы в СССР в послевоенное время необходимо обратиться и к региональным исследованиям. Первым обобщающим исследованием по истории Озерлага, в котором на основе привлечения широкого круга неизвестных и ранее засекреченных

---

⁵² В.А. Козлов, *Социум в неволе: конфликтная самоорганизация лагерного сообщества и кризис управления ГУЛАГом (конец 1920-х – начало 1950-х гг.)*, „Общественные науки и современность” 2004, № 6, с. 123.

документов рассматриваются основные аспекты деятельности Озерного лагеря в Иркутской области стала работа О.В. Афанасова⁵³.

Рассматривая условия появления особых лагерей в Советском Союзе Афанасов отметил, что «(...) один из способов разрешения возникших в стране послевоенных трудностей появилась идея разделения невольников ГУЛАГ-а: отделение уголовников и „бытовиков” от узников, осужденных по 58-ой политической статье. С 1948 г. в СССР была развернута сеть особых лагерей для „особо опасных государственных преступников”: Горлаг, Камышлаг, Речлаг, Степлаг и другие. Режим в особлагах был гораздо суровее, чем в обычных исправительно-трудовых лагерях. В соответствии с приказом МВД СССР № 001443 от 7 декабря 1948 г. в течение следующего 1949 г. в районе трассы Тайшет-Братск был сформирован особый лагерь № 7 МВД СССР „Озёрный” на месте бывшего Тайшетлага»⁵⁴.

Кроме того, О.В. Афанасову удалось показать, что состав заключенных лагеря менялся в зависимости от политической ситуации в стране: «В годы сталинского режима в особом лагере Озерный содержались советские военнопленные, побывавшие в плену; представители первой волны русской эмиграции; лица, обвиненные в сотрудничестве с фашистами в годы войны; участники националистических организаций Прибалтики, Западной Украины и Белоруссии и те, кто сотрудничал с ними или сочувствовал им; деятели оппозиции прежних лет; члены партии, ставшие жертвами террора 1930-х гг.; инакомыслящая молодежь и др. Кроме репрессированных соотечественников в послевоенный период в лагере содержались немцы, поляки, венгры, французы, японцы, корейцы и представители других национальностей»⁵⁵.

Также следует отметить публикации С.Д. Дильманова, в которых рассмотрены вопросы функционирования Степного

---

⁵³ О.В. Афанасов, *История Озерного лагеря в Иркутской области (1948-1963 гг.)*, Иркутск 2001, с. 11.

⁵⁴ Ibidem, с. 19.

⁵⁵ Ibidem, с. 20.

или Особого лагеря МВД СССР № 00219 учрежденного в 1948 г. и Песчаного лагеря, учрежденного в 1949 г.⁵⁶. Далее необходимо обратить внимание на то, что в отечественной историографии были высказаны фундаментальные оценки, подкрепленные широким фактическим материалом по проблеме реализации советской репрессивной политики послевоенного времени.

Так, исходя из тоталитарной парадигмы, А.В. Бакунин констатирует следующее: «В послевоенные годы разворачивается четвертый период массовых политических репрессий народа господствующим политическим режимом. После победы в Великой Отечественной войне, в которой советские люди и вооруженные силы сыграли решающую роль, Сталин почувствовал, что победивший народ потерял страх перед деспотическим режимом. Диктатор стал более капризным, раздражительным, грубым, особенно развилась его подозрительность. До невероятных размеров возросла мания преследования, многие работники становились в его глазах врагами. Сталин пытается добиться беспрекословного повиновения и единства народа с господствующей партийно-советской номенклатурой, он продолжает преступную политику выявления „врагов народа“, расправляясь со всеми, кто высказывает критические замечания в его адрес, проявляет инакомыслие в отношении существующей социально-политической системы или плохо служит тоталитарному режиму»⁵⁷.

М.Г. Степанов исследуя процесс репрессивной политики в Хакасской автономной области в послевоенный период (1946-1953 гг.) отметил, что окончание Великой Отечественной войны отчасти видоизменило практику реализации репрессивной политики в регионе. Объектом политических репрессий после войны стали гражданские и военные лица, побывавшие в плену

---

⁵⁶ С.Д. Дильманов, *Степной лагерь (особый лагерь № 4) МВД СССР*, [в:] *Гуманитарный ежегодник*, отв. ред. С.А. Красильников, Новосибирск 2001, с. 58-69; Idem, *Песчаный лагерь МВД СССР*, [в:] *Гуманитарный ежегодник*, отв. ред. С.А. Красильников, Новосибирск 2001, с. 70-79.

⁵⁷ А.В. Бакунин, *Основные этапы политических репрессий в СССР*, [в:] *История репрессий на Урале: идеология, политика, практика (1917-1980-е годы)*, отв. ред. В.М. Кириллов, Нижний Тагил 1997, с. 14.

или на оккупированной территории вражескими войсками. К антисоветским элементам властью также были отнесены так называемые «националисты», «шпионы», «космополиты», «церковники». Формирование собирательного образа «врага советского государства» исходило от центральной власти, местным же карательным органам приходилось только выявлять лиц, подходивших по их мнению под описание внутреннего «врага». Как и в военное время, карательные акции носили четко адресный характер. Это связано с тем, что на территории области на спецпоселении находились депортированные еще во время войны народы – немцы, калмыки, сосланные на спецпоселение уже в послевоенное время представители прибалтийских народов (эстонцы, литовцы) и западные украинцы. Борьба с «контрреволюционной» преступностью из числа спецпереселенцев продолжалась вплоть до смерти И.В. Сталина в 1953 г. Особенностью репрессивной политики в послевоенное время, после издания секретной директивы МГБ СССР и Генерального прокурора СССР, было привлечение с осени 1948 г. к уголовной ответственности, тех граждан, которые уже отбыли наказание за «контрреволюционное преступление». Аресты так называемых «повторников» начались в Хакасии с 1949 г., а не в 1948 г. как это было по всей стране. Решение о мере наказания в отношении данной категории репрессированных граждан выносила внесудебная репрессивная инстанция Особое совещание при МГБ СССР. Наказание для всех арестованных в Хакасии граждан было одним и тем же – ссылка на бессрочное поселение в Красноярский край⁵⁸.

Таким образом, подводя итоги проведенного историографического обзора послевоенных репрессий в СССР мы можем констатировать, что с начала 1990-х гг. наметился как концептуальный, так и фактологический прорыв в исследовании проблемы. Исходя из анализа опубликованной литературы, нами были выделены круг дискуссионных проблем: уголовное преследование советских граждан, обвиненных в совершении «контрреволюционных преступлений»; формирование в рамках

---

⁵⁸ М.Г. Степанов, *Сталинские репрессии в Хакасии в конце 1930-х – начале 1950-х гг.*, Абакан 2006, с. 122.

советской политики борьбы с проявлениями космополитизма нового направления – так называемых «квазирепрессий»; особенности реализации послевоенных этнических депортаций; развитие системы ГУЛАГ-а в годы позднего сталинизма. Несмотря на определенную молодость историографической проблемы, мы вместе с тем можем говорить об активном дискурсе обсуждаемых вопросов. Вместе с тем говорить о глубокой изученности вышеотмеченных проблем в современной российской исторической науке пока мы не можем, т.к. на региональном уровне послевоенная репрессивная политика проанализирована лишь фрагментарно, а без результатов региональных исследований мы не можем на данный момент говорить о формировании комплексной исторической картины послевоенных репрессий в СССР.

Библиография / References

Arhivnye materialy [Архивные материалы]

Otčety otdela spreposelenij. 1946-1952, Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF), [*Отчеты отдела спецпереселений. 1946-1952*, Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)].

Literatura [Литература]

Afanasov O.V., *Istoriâ Ozernogo lagerâ v Irkutskoj oblasti (1948-1963 gg.)*, Irkutsk 2001, [Афанасов О.В., *История Озерного лагеря в Иркутской области (1948-1963 гг.)*, Иркутск 2001].

Avtorhanov A.G., *Tehnologiâ vlasti*, Moskva 1991, [Авторханов А.Г., *Технология власти*, Москва 1991].

Bakunin A.V., *Osnovnye ètapy političeskijh repressij v SSSR*, [v:] *Istoriâ repressij na Urale: ideologiâ, politika, praktika (1917-1980-e gody)*, otv. red. V.M. Kirillov, Nižnij Tagil 1997, [Бакунин А.В., *Основные этапы политических репрессий в СССР*, [в:] *История репрессий на Урале: идеология, политика, практика (1917-1980-е годы)*, отв. ред. В.М. Кириллов, Нижний Тагил 1997].

Baškuev V.YU., *Litovskie spetspereselenicy v Burât-Mongolii (1948-1958)*, Irkutsk 2002, [Башкуев В.Ю., *Литовские спецпереселенцы в Бурят-Монголии (1948-1958)*, Иркутск 2002].

Bazarov B.V., *Ždanovskij diskurs vnacional'nyh regionah Rossii poslevoennyh let*, Ulan-Udè 2006, [Базаров Б.В., *Ждановский*

- дискурс в национальных регионах России послевоенных лет, Улан-Удэ 2006].
- Bruľ V., *Deportirovannnye narody v Sibiri (1935-1965 gg.). Sravnitel'nyj analiz*, [v:] *Nakazannyj narod*, pod red. A.B. Roginskogo, Moskva 1999, [Бруль В., *Депортированные народы в Сибири (1935-1965 гг.). Сравнительный анализ*, [в:] *Наказанный народ*, под ред. А.Б. Рогинского, Москва 1999].
- Bruľ V.I., *Migracionnyye processy sredi nemcev Sibiri v 1940-1955 gg.*, [v:] *Migracionnyye processy sredi rossijskih nemcev: istoričeskij aspekt*, red. L. German, I. Pleve, Moskva 1998, [Бруль В.И., *Миграционные процессы среди немцев Сибири в 1940-1955 гг.* [в:] *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект*, ред. Л. Герман, И. Плева, Москва 1998].
- Bugaĵ N.F., *Deportaciâ narodov (konec 30-h – načalo 40-h godov)*, [v:] *Rossia v XX veke: Istoriki mira sporât*, otv. red. I.D. Koval'čenko, Moskva 1994, [Бугай Н.Ф., *Депортация народов (конец 30-х – начало 40-х годов)*, [в:] *Россия в XX веке: Историки мира спорят*, отв. ред. И.Д. Ковальченко, Москва 1994].
- Bugaĵ N.F., *L. Beriâ – I. Stalīnu: Soglasno Vašemu ukazaniū...*, Moskva 1995, [Бугай Н.Ф., *Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...*, Москва 1995].
- Bugaĵ N.F., *Narody Ukrainy v «Osoboj papke Stalina»*, Moskva 2006. [Бугай Н.Ф., *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*, Москва 2006].
- Dil'manov S.D., *Pesčanyj lager' MVD SSSR*, [v:] *Gumanitarnyj ežegodnik*, otv. red. S.A. Krasil'nikov, Novosibirsk 2001, [Дильманов С.Д., *Песчаный лагерь МВД СССР*, [в:] *Гуманитарный ежегодник*, отв. ред. С.А. Красильников, Новосибирск 2001].
- Dil'manov S.D., *Stepnoj lager' (osobyj lager' № 4) MVD SSSR*, [v:] *Gumanitarnyj ežegodnik*, otv. red. S.A. Krasil'nikov, Novosibirsk 2001, [Дильманов С.Д., *Степной лагерь (особый лагерь №4) МВД СССР*, [в:] *Гуманитарный ежегодник*, отв. ред. С.А. Красильников, Новосибирск 2001].
- Esakov V.D., Levina E.S., *Stalinskie «sud'i čestiv»: «Delo «KR»»*, Moskva 2005, [Есаков В.Д., Левина Е.С., *Сталинские «судьи чести»: «Дело «КР»»*, Москва 2005].
- Ivanova G.M., *GULAG v sisteme totalitarnogo gosudarstva*, Moskva 1997, [Иванова Г.М., *ГУЛАГ в системе тоталитарного государства*, Москва 1997].
- Ivanova G.M., *Lagemaâ ūsticiâ VSSSR. 1944-1954*, [v:] *Trudy Instituta rossijskoj istorii*, otv. red. A.N. Saharov, Moskva 2004, [Иванова Г.М.,

- Лагерная юстиция в СССР. 1944-1954* [в:] *Труды Института российской истории*, отв. ред. А.Н. Сахаров, Москва 2004].
- Kostyrčenko G.V., «*Delo vračeј*», „Rodina” 1994, № 7, [Костырченко Г.В., «Дело врачей», „Родина” 1994, № 7].
- Kostyrčenko G.V., *Tajnaā politika Stalina: vlast' i antisemitizm*, Moskva 2001, [Костырченко Г.В., *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм*, Москва 2001].
- Koval' M.V., *Organizaciā ukrainских nacionalistov (OUN): uroki istorii*, „Otečestvennaā istoriā” 2003, № 1, [Коваль М.В., *Организация украинских националистов (ОУН): уроки истории*, „Отечественная история” 2003, № 1].
- Koževnikov M.V., *Istoriā sovetskogo suda 1917-1956*, Moskva 1957, [Кожевников М.В., *История советского суда 1917-1956*, Москва 1957].
- Kožinov V.V., *Rossia. Vek XX-j (1939-1964). (Opyt bespristrastnogo issledovaniā)*, Moskva 1999, [Кожин В.В., *Россия. Век XX-й (1939-1964). (Опыт беспристрастного исследования)*, Москва 1999].
- Kozlov V.A., *Socium v nevole: konfliktnaā samoorganizaciā lagernogo soobšestva i krizis upravlēniā GULAGOM (konec 1920-h – načalo 1950-h gg.)*, „Obščestvennye nauki i sovremennost'” 2004, № 6, [Козлов В.А., *Социум в неволе: конфликтная самоорганизация лагерного сообщества и кризис управления ГУЛАГом (конец 1920-х – начало 1950-х гг.)*, „Общественные науки и современность” 2004, № 6].
- Minaev V., *Tajnoe orižie obrečennyh: O podryvnoj deātelnosti imperialističeskih razvedok protiv lagerā demokratii i socializma*, Moskva 1952, [Минаев В., *Тайное оружие обреченных: О подрывной деятельности империалистических разведок против лагеря демократии и социализма*, Москва 1952].
- Muromceva L.P., *Prigovoren k rasstreliu po «Leningradskomu delu»*, [v:] *Totalitarizm v Rossii SSSR, 1917-1991 gg.: opoziciā i repressii*, отв. ред. Л.А. Обухов, Перм' 1998, [Муромцева Л.П., *Приговорен к расстрелу по «Ленинградскому делу»*, [в:] *Тоталитаризм в России СССР, 1917-1991 гг.: оппозиция и репрессии*, отв. ред. Л.А. Обухов, Пермь 1998].
- Pasat V., *Deportacii iz Moldavii*, „Svobodnaā mysl'” 1993, № 3, [Пасат В., *Депортации из Молдавии*, „Свободная мысль” 1993, №3].
- Platonov O.A., *Tajnaā Istoriā Rossii. XX vek. Ėpoha Stalina*, Moskva 1997, [Платонов О.А., *Тайная история России. XX век. Эпоха Сталина*, Москва 1997].
- Sadovskij S.O., *Deātelnost' territorial'nyh upravlenij MGB SSSR v usloviāh obščestvenno-političeskoj žizni v 1945-1953 gg.*

- (*po materialam Kostromskoj i Âroslavskoj oblasti*), Kostroma 2004, [Садовский С.О., *Деятельность территориальных управлений МГБ СССР в условиях общественно-политической жизни в 1945-1953 гг. (по материалам Костромской и Ярославской областей)*, Кострома 2004].
- Šadt A.A., *Ètničeskaâ ssylka v Sibiri kak instrumentsovetskoj nacional'noj politiki (1940-1950-e gg.)*, [v:] *Ural i Sibir v stalinskoj politike*, otv. red. S. Papkov, K. Tëraâma, Novosibirsk 2002, [Шадт А.А., *Этническая ссылка в Сибири как инструмент советской национальной политики (1940-1950-е гг.)*, [в:] *Урал и Сибирь в сталинской политике*, отв. ред. С. Папков, К. Тэраяма, Новосибирск 2002].
- Saganova L.P., *Specpereselency-nemcy v Burâtii (1941-1956 gg.)*, Irkutsk 2001, [Саганова Л.П., *Спецпереселенцы-немцы в Бурятии (1941-1956 гг.)*, Иркутск 2001].
- Smykalin A.S., «Osobyje lagerâ» i «osobyje tûr'my» v sisteme ispravitel'no-trudovyh učreždenij sovetskogo gosudarstva v 40-50-e gody, „Gosudarstvo i pravo” 1997, № 5, [Смыкалин А.С., «Особые лагеря» и «особые тюрьмы» в системе исправительно-трудовых учреждений советского государства в 40-50-е годы, „Государство и право” 1997, № 5].
- Stepanov M.G., *Stalinskie repressii v Hakasii v konce 1930-h – načale 1950-h gg.*, Abakan 2006, [Степанов М.Г., *Сталинские репрессии в Хакасии в конце 1930-х – начале 1950-х гг.*, Abakan 2006].
- Suslov A.B., *Sistemnyj èlement sovetskogo obšestva konca 20-h – načala 50-h godov: speckontingent*, „Voprosy istorii” 2004, № 3, [Суслов А.Б., *Системный элемент советского общества конца 20-х – начала 50-х годов: спецконтингент*, „Вопросы истории” 2004, № 3].
- Zberovskaâ E.L., *Specposelency v Krasnoârskom krae*, Krasnoârsk 2006, [Зберовская Е.Л., *Спецпоселенцы в Красноярском крае*, Красноярск 2006].
- Zemskov V.N., *Specposelency v SSSR, 1930-1960*, Moskva 2005, [Земсков В.Н., *Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960*, Москва 2005].
- Zima V.F., *Vtoroe «raskulačivanie» (agrarnaâ politika konca 1940-h – načala 1950-h godov)*, „Otečestvennaâ istoriâ” 1994, № 3, [Зима В.Ф., *Второе «раскулачивание» (аграрная политика конца 1940-х – начала 1950-х годов)*, „Отечественная история” 1994, № 3].
- Zubkova E.Û., «Lesnye brat'â» v Pribaltike: vojna poslevojnju, „Otečestvennaâ istoriâ” 2007, № 3, [Зубкова Е.Ю., «Лесные братья» в Прибалтике: война послевоенно, „Отечественная история” 2007, № 3, [Зубкова Е.Ю., «Лесные

братья» в Прибалтике: война после войны, „Отечественная история” 2007, № 3].

Zubkova E.Ü., *Moskva i Baltiâ: mehanizmy Sovetizacii Latvii, Litvy i Èstonii v 1944-1953 godah*, [v:] *Trudy Instituta rossijskoj istorii*, otv.red. A.N. Saharov, Moskva 2004. [Зубкова Е.Ю., *Москва и Балтия: механизмы советизации Латвии, Литвы и Эстонии в 1944-1953 годах* [в:] *Труды Института российской истории*, отв. ред. А.Н. Сахаров, Москва 2004].

Artykuły / Articles

Ирина Грошева

ORCID: 0000-0002-4196-0695

grosh@nextmail.ru

Филиал Автономной некоммерческой
организации высшего образования
«Институт деловой карьеры» в Тюмени
Россия

Игорь Грошев

ORCID: 0000-0002-7542-6554

grosh@nextmail.ru

Любовь Грошева

ORCID: 0000-0002-5571-0267

malivia@rambler.ru

Тюменское высшее военно-инженерное
командное училище имени маршала
инженерных войск А.И. Прошлякова
Россия

**Коллективная память молодёжи
в эпоху коммемораций**

Collective memory of youth in the era of commemoration

Zbiorowa pamięć młodzieży w epoce komemoracji

DOI: 10.34739/doc.2020.17.13

Аннотация: Отсутствие согласия в обществе по важнейшим проблемам истории негативно сказывается на формировании коллективной памяти молодого поколения. Социализация миллениалов (в терминах Н. Хоува и У. Штрауса) имеет специфические особенности, которые становятся главным инструментом формирования новой коллективной идентичности. Цель данной статьи – выявить особенности коллективной памяти студенческой молодёжи на примере восприятия событий Великой Отечественной войны (ВОВ) в условиях сверхтолерантного постмодернистского общества. В качестве методологической основы исследования были избраны концепции: социального конструирования (П. Бергер, Т. Лукман), концепция коллективной памяти (М. Хальбвакс, П. Нора, А. Ассман), а также постструктуралистское направление постмодернизма (З. Бауман,

Ж. Бодрийяр). Эмпирическую базу исследования составили результаты масштабного научно-исследовательского проекта Российского общества социологов «Российское студенчество о Великой Отечественной войне». Для изучения особенностей восприятия молодыми людьми событий военных лет выбраны проблемные вопросы, актуализированные современными социально-политическими процессами. Новизну результатов предопределило выявление мнений молодёжи о спорных вопросах истории и о современном портрете патриота. Полученные результаты могут представлять интерес для исследователей, занимающихся изучением проблем молодёжи.

Ключевые слова: молодёжь, коллективная память, коллективная идентичность, общество, постмодернизм, коммеморативные практики, поколение, миллениалы

Abstract: The lack of consensus in society on the most important problems of history negatively affects the formation of the collective memory of the younger generation. The socialization of millennials (in the terms of N. Howe and W. Strauss) has specific features that become the main tool for the formation of a new collective identity. The purpose of this article is to reveal the features of the collective memory of student youth on the example of the perception of the events of the Great Patriotic War (WWII) in the conditions of a super-tolerant postmodern society. The following concepts were chosen as the methodological basis of the research: social construction (P. Berger, T. Luckmann), the concept of collective memory (M. Halbwachs, P. Nora, A. Assman), as well as the post-structuralist direction of postmodernism (Z. Bauman, J. Baudrillard). The empirical base of the study was formed by the results of a large-scale research project of the Russian Society of Sociologists "Russian Students on the Great Patriotic War". To study the peculiarities of young people's perception of the events of the war years, problematic issues, actualized by modern socio-political processes, were selected. The novelty of the results was predetermined by the identification of young people's opinions about controversial issues of history and about the modern portrait of a patriot. The results obtained during the research may be of interest to researchers studying youth problems.

Keywords: youth, collective memory, collective identity, society, postmodernism, commemorative practices, generation, millennials

Abstrakt: Brak konsensusu społecznego dotyczącego najważniejszych problemów historii negatywnie wpływa na kształtowanie pamięci zbiorowej. Socjalizacja mileniów (w ujęciu N. Howe i W. Straussa) ma specyficzne cechy, które zaczynają formować nową tożsamość zbiorową. Celem artykułu jest ukazanie cech pamięci zbiorowej młodzieży studenckiej na przykładzie wydarzeń Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (II wojny światowej) w warunkach tolerancyjnego społeczeństwa ponowoczesnego. Metodologiczną podstawę badań stanowiły: koncepcja konstrukcji społecznej (P. Berger, T. Luckmann), koncepcja pamięci zbiorowej (M. Halbwachs, P. Nora, A. Assman) oraz poststrukturalistyczny kierunek postmodernizmu (Z. Bauman, J. Baudrillard). Podstawę empiryczną stanowiły wyniki szeroko zakrojonego projektu badawczego Rosyjskiego Towarzystwa Socjologów „Rosyjscy studenci o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej”. Do badania postrzegania przez młodych ludzi wydarzeń lat wojny wybrano zagadnienia problematyczne, aktualizowane przez współczesne procesy społeczno-polityczne.

O nowatorstwie wyników przesądziło zidentyfikowanie opinii młodych ludzi na kontrowersyjne zagadnienia historii i nowoczesności.

Słowa kluczowe: młodzież, pamięć zbiorowa, tożsamość zbiorowa, społeczeństwo, postmodernizm, praktyki komemoracji, pokolenie, milenialsi

Введение

Сохранение коллективной памяти о событиях имеет особое значение в воспитании новых поколений, формирует устойчивый иммунитет к информационному давлению и создаёт возможность нивелирования попыток переписывания истории в будущем. Однако в ходе непрерывных преобразований транслируемые знания об историческом прошлом оказываются не тождественными их индивидуальному восприятию. Продуцируется новая историческая картина мира, влекущая неизбежные изменения коллективной памяти. Общество вступило в эпоху постмодерна, характеризующуюся повышенной толерантностью, плюрализмом, неопределённостью. В постмодернистской перспективе не приветствуются шаблоны, не принято устанавливать строгие границы восприятия реальности. Как следствие – разрывы в сознании, фрагментарность жизненного опыта, трактовка истины в определённом контексте¹. Всё в этом мире подвержено случаю, порождающему альтернативные формы развития, множественность и отражающемуся во внутренней саморефлексии. О росте амбивалентности морали и усилению символизма в постмодернистском обществе предупреждал З. Бауман², а известный французский исследователь Ж. Бодрийяр в произведении *Прозрачность зла* высказал предостережение о таких побочных эффектах, как безразличие и девиантная толерантность, грозящие превратить нашу жизнь в маскарад³.

Вопросы отношения к прошлому, формирующему коллективную историческую память, актуализировались применительно к нынешнему поколению, хронологически отдалённому от разрушительных событий XX-го века, не

¹ A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge 1990, с. 150.

² Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London 1992.

³ Ж. Бодрийяр, *Прозрачность зла*, Москва 2000, с. 34.

обладающему собственными впечатлениями и переживаниями, связанными с ними. Молодые люди, родившиеся в период с 1985 по 2003 годы, пропитались духом постмодерна. Н. Хоув и У. Штраус дали название поколению – миллениалы (поколение Y)⁴ и обратили внимание общественности на некоторые положительные и отрицательные качества, свойственные представителям поколенческой группы. С одной стороны, быстрая обучаемость, высокая толерантность, с другой – инфантилизм, некритичность, прагматизм. Цифровая эпоха способствовала формированию повышенной скорости восприятия информации и одновременно сузила горизонт внимания, что повлекло проблемы развития аналитического мышления и способности к систематизации информации. Беспокойство по поводу особенностей социализации современного поколения, поставивших под вопрос возможность и целесообразность исторической преемственности, породило научно-практический интерес к изучению восприятия такого значимого события прошлого как Великая Отечественная война в молодёжной среде, формирования ценностей патриотизма среди современной студенческой молодёжи. На основе данных масштабного проекта Российского общества социологов «Российское студенчество о Великой Отечественной войне» представилось возможным выявить изменения в мировоззрении молодёжи.

Теоретико-методологические основы работы

Социология молодёжи как отрасль социологического знания позволяет применить целый арсенал междисциплинарных подходов, раскрывающих проблемы социализации молодого поколения в условиях «ускользающей» (в терминах Э. Гидденса) и «текущей современности» (в терминах З. Баумана). В связи с неоднозначностью современных трактовок истории представляется значимым использование рискологического

---

⁴ N. Howe, W. Strauss, *Millennials Rising: The Next Great Generation*, New York 2000.

направления в рамках концепции общества риска У. Бека⁵, Э. Гидденса⁶. В ходе выполнения работы авторы опирались на концепцию социального конструирования П. Бергера и Т. Лукмана, в работах которых процесс конструирования разделён на следующие процедуры: хаби́туализация, типизация, институционализация и легитимация⁷. Типизация происходит в процессе усвоения конкретных моделей человеческого опыта (габитуса). Поколение «дедов» и «отцов» создаёт традиции как основу типизированных коллективных представлений, институционализирующихся в процессе передачи поколениям (распределяются статусы, роли, объективируются нормы и санкции и др.). Затем следует легитимация (оправдание) социального порядка.

Применение теоретических кейсов постструктуралистского направления Ж. Бодрийяра, З. Баумана в рамках постмодернизма оправдано амбивалентностью интерпретативной парадигмы, доминирующей в современном обществе применительно к событийному контенту. В рамках постмодернистского подхода авторы обращаются к функциональной трактовке понятия «коллективная память». Представляет научный интерес концепция коллективной памяти, разработанная в трудах М. Хальбвакса, А. Ассман, П. Нора. Несмотря на то, что проблематика соотношения социальной и коллективной памяти была инициирована учеником Э. Дюркгейма, французским философом и социологом М. Хальбваксом ещё в середине 1920-х годов, его подход актуален для современности. Коллективная память – это память локальных групп, она не является универсальной и связана с культурным наследием социального окружения индивида. Память поддаётся символическому конструированию путём отбора значимых воспоминаний от второстепенных. В ходе естественного забывания, преднамеренной фальсификации происходит разрушение «социальной рамки памяти», что неизбежно влечёт за собой

---

⁵ У. Бек, *Общество риска. На пути к другому модерну*, Москва 2000.

⁶ A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge 1990.

⁷ П. Бергер, Т. Лукман, *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*, Москва 1995.

изменение индивидуальной памяти⁸. Немецкий историк А. Ассман дополнила концепт «коллективная память» и предложила рассматривать его как совокупность социальной, культурной и политической. Подобный подход объясняет механизм конструирования идентичности при помощи коммеморативной практики, используемой в манипулятивных целях (снос памятников, переименование улиц и др.)⁹. Французский историк П. Нора более подробно раскрыл понятие «коммеморация», являющееся продуктом настоящего, в отличие от памяти, олицетворяющей прошлое. Коллективная память есть продукт укоренения в конкретном: объекте, пространстве, образе¹⁰. Она логически связана с идентичностью, выражающей коллективный опыт и объясняющей смысла происходящего. Память формирует коллективную идентичность, а в ходе организации поклонения превращается в коммеморацию.

Постмодернистские изменения в культуре выражаются в дроблении исторического поля, критике авторитетов, повышенном внимании к разнообразию. Интерес к прошлому растёт, но, по мнению отдельных авторов, это приводит к коммерциализации культурно-исторического наследия, превращению истории в спектакль. Не секрет, что в результате «парада суверенитетов» многие государства столкнулись с проблемой национального самоопределения и стали конструировать собственную идентичность на основе понятия жертвы¹¹. Отсутствие согласия в обществе по некоторым вопросам отечественной истории негативно отразилось на историческом сознании, определяемом Ж.Т. Тощенко как совокупность идей, взглядов, представлений, чувств, настроений, которые отражают восприятие и оценку прошлого конкретными людьми во всём его многообразии¹². Например,

---

⁸ М. Хальбвакс, *Социальные рамки памяти*, Москва 2007, с. 135.

⁹ A. Assmann, *Re-framing memory. Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past*, [в:] *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter, Amsterdam 2010, с. 32.

¹⁰ П. Нора, *Проблематика мест памяти*, Санкт-Петербург 1999, с. 20.

¹¹ Д.С. Загутин, *Историческая память в культуре постмодерна*, „Гуманитарий Юга России” 2020, Т. 9, № 2, с. 231.

¹² Ж.Т. Тощенко, *Историческое сознание и историческая память*, [в:] *Война была позавчера... Российское студенчество о Великой Отечественной войне*.

в преддверии 70-летия Победы в Великой Отечественной войне (ВОВ) многие исследователи с тревогой отмечали, что растёт количество молодых людей «без семейной памяти». Молодёжь сохраняет память «по инерции», а искусство и пропаганда способствуют развитию коммеморативных практик. И если раньше речь шла о «буме памяти»¹³, то сейчас – о её селекции. Селекция воспоминаний развивается на основе политического или социального прагматизма, формирующего необходимую память для конкретного периода. Отбор сигнальных информационных паттернов происходит согласно целевой установке политических агентов, формирующих соответствующий запрос к средствам массовой информации. В результате аналогом Великой Отечественной войны становится, например, Холокост, одновременно геноцид как проявление национальной неприязни уходит на второй план, трансформируясь в локальную национальную проблему¹⁴.

Феномен социального прагматизма выявлен по результатам исследования, проведённого методом биографического интервью Е.Л. Омельченко и Ю.В. Андреевой в семьях различных поколений (всего 31 биографическое интервью в 9-ти трёхпоколенных и 2-х двухпоколенных семьях) в 2017 году. Безусловно значимыми остались события, связанные с крупными сражениями (Курская дуга, Сталинград, взятие Берлина и др.), но информация о попавших в плен и о том, что с ними случилось дальше, становится «невидимой» для семьи. Исследователи пришли к выводу, что семейные истории превратились в одностороннее наследие. Консервация воспоминаний создаёт межпоколенческие разрывы, позволяющие скрыть неприятные

Материалы мониторинга «Современное российское студенчество о Великой Отечественной войне», под общ. ред. Ю. Р. Вишневого, Екатеринбург 2015, с. 41.

¹³ Н.В. Романовский, *Новое в социологии – «бум памяти», „Социологические исследования” 2011, № 6, с. 21.*

¹⁴ Д.А. Аникин *«Уходящее время»: современная российская молодёжь и риски исторической памяти, [в:] Калейдоскоп времени: ускорение, инверсия, нелинейность, многообразие. Сборник статей по материалам Международной междисциплинарной конференции «Калейдоскоп времени: ускорение, инверсия, нелинейность, многообразие», Саратов, 25-26 сентября 2015, Саратов 2016, с. 88-89.*

для семейной биографии факты¹⁵. Происходит постепенное разрушение «мест памяти» (в терминах П. Нора) и наряду с такими понятиями как «память-архив», «память-долг» добавляется третье для создания полной картины метаморфоз: «память-дистанция»¹⁶.

В статье авторы, исходя из концепции коллективной памяти М. Хальбвакса, опираясь на концепцию культурной памяти и специфической темпоральности А. Хюссена, в дискурсивном анализе остановились на предположении, что коллективная память о таком значимом событии XX-го века как Великая Отечественная война для современного поколения Y (также как и последующего поколения центениалов – Z) не всегда является адекватной исторической. Социальная память оказалась сама по себе не важна, она закончилась на прадедушках и прабабушках, ушедших из жизни. Для современной молодёжи она представляет своеобразную форму вежливости по отношению к предыдущему поколению, которую профессор Колумбийского университета А. Хюссен определил как «сумерки памяти», представляющие собой «выветривание памяти каждого поколения под воздействием времени и скорости модернизации...»¹⁷.

Методика и дизайн исследования

Основой статьи послужили материалы масштабного научно-исследовательского проекта Российского общества социологов (РОС) «Российское студенчество о Великой Отечественной войне», имеющего пятнадцатилетнюю историю. Авторы статьи являются непосредственными участниками исследования, направленного на выявление особенностей памяти молодёжи о Великой Отечественной войне в Тюменской области. Всего проведено четыре волны исследования. Первая –

---

¹⁵ Е.Л. Омельченко, Ю.В. Андреева, *Что остаётся в семейной истории: память о советском сквозь разговор трёх поколений*, „Социологические исследования” 2017, № 11, с. 153.

¹⁶ П. Нора, *Проблематика мест...*, с. 35.

¹⁷ А. Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in the Culture of Amnesia*, New York 1995, с. 3.

в канун 60-летия Великой Победы (N=2000, 2005 г.), вторая – в канун 65-летия Победы (N=3500, 2010 г.). В третьей волне, получившей название «Современное российское студенчество о Великой Отечественной войне» (2015 г.), опрошено 4691 респондентов – студентов из 53 вузов страны. В четвёртой волне федерального социологического исследования РОС «Отношение студенчества к Великой Отечественной войне» (решение Президиума РОС от 29.11.2019 г.), проходившего с 10 декабря 2019 г. по 10 марта 2020 г., приняли участие 14 626 чел. более чем из 80 вузов и 50 городов России и стран бывшего Советского Союза. Из них 10 065 человек – студенты вузов России. Метод сбора информации – on-line анкетирование (google-form).

Для анализа выбран массив, состоящий из 1196 студентов, обучающихся в пяти городах на территории Уральского федерального округа (УрФО): Сургут, Екатеринбург, Тюмень, Челябинск и Нижневартовск.

Таблица 1. Распределение респондентов по городам Уральского федерального округа

Города УрФО	Количество человек	% от округа
Сургут	466	39
Екатеринбург	292	24
Тюмень	205	18
Челябинск	121	10
Нижневартовск	112	9
Всего	1196	100

Среди опрошенных доминирует молодёжь в возрасте от 17 до 25 лет. В общем массиве имеется смещение по полу, однако вопрос о репрезентативности исследования не ставился. В опросе приняли участие все желающие представители студенческой молодёжи, и в гендерном контексте наибольшую активность проявили девушки (табл. 2).

Как видно из таблицы, по специализации (профилю обучения) также наблюдается «неравновесная» ситуация: доминируют «гуманитарии», практически каждый десятый – «технар», каждый пятый – «экономист». Самый высокий

процент участия представителей военной специализации оказался в Тюмени. Обработка данных осуществлялась при помощи программного продукта Vortex 10.

Таблица 2. Распределение респондентов по полу и профилю обучения (%)

Города	Пол		Специализация (профиль обучения)						
	М	Ж	Гуманитарная	Естественнонаучная	Социально-экономическая	Физкультура и спорт	Медицинская	Техническая	Военная
Сургут	24	76	62	3	17	14	0	3	1
Екатеринбург	47	53	8	20	9	2	7	53	1
Тюмень	65	35	35	6	8	0	0	1	50
Челябинск	20	80	26	2	70	0	2	0	0
Нижневартовск	18	82	75	9	3	8	1	4	0
УрФО	36	64	42,3	8	21,6	4,8	0,6	12,3	10,4

Результаты и обсуждение

Проблема восприятия студенческой молодёжью событий Великой Отечественной войны изучалась спустя 60, 65 и 70 лет со дня её окончания. Необходимо отметить, что в течение 15 лет в печати появилось немало публикаций, связанных с неоднозначной интерпретацией событий 75-летней давности. По мнению некоторых исследователей стремление во что бы то ни стало развенчать мифы советского прошлого превратилось в акты исторического вандализма, связанного не столько с низвержением авторитетов, сколько с самопрезентацией авторов «творений»¹⁸.

Согласно материалам исследования, в качестве основных источников получения знаний о ВОВ фигурируют учителя (76,5%), школьные учебники (74,2%), советские художественные

¹⁸ Ж.Т. Тощенко, *Историческое сознание...*, с. 42.

фильмы (65,8%), рассказы родных (64,6%), встречи с ветеранами (43,4%). Различий между ответами студентов по городам УрФО не выявлено. Сравнительно невысокий процент упоминаний виртуального информационного пространства может быть обусловлен развитием коммуникационных систем развлекательного характера, которые ориентированы преимущественно на текущие «вирусные волны» (хайп). Получение информации иного плана (например, исторические сведения) в принципе не рассматривалось как актуальное. Например, в 2015 году в ходе выполнения научно-исследовательского проекта «Влияние исторических фальсификаций и мифов на сознание и социальное поведение современной российской молодёжи» (N= 2051, Москва, 2015) выяснилось, что в качестве источников информации молодёжь выбрала учебники (78%), Интернет (60,1%), кинофильмы и сериалы (45,4%), личное общение со знающими людьми (37,5%) и художественную литературу (37,3%)¹⁹. В настоящее время версия о том, что среди цифрового поколения миллениалов Интернет-источники доминируют не подтвердилась, поскольку доля Интернета как источника составила всего лишь 18,5% от общего массива. Полученные данные косвенно подтверждают наличие определённой коммуникативной среды, где чаще всего обсуждаются события ВОВ (табл. 3).

Как видно из таблицы, фиксируются различия в ответах по городам УрФО. Студенты из Екатеринбурга выбрали вариант ответа «ни с кем», а обучающиеся из Нижневартовска предпочли беседовать на тему о войне, в первую очередь, со старшими родственниками (бабушками, дедушками и др.), а затем с учителями. Практически каждый пятый респондент ни с кем не разговаривает о событиях ВОВ, что можно интерпретировать двояко. С одной стороны, как отмечали Г.С. Широкалова и О.К. Шиманская в своих исследованиях, проведённых среди студенток Нижегородского государственного лингвистического университета имени Н.А. Добролюбова (N=238, 2019), наблюдается тенденция утраты интереса к событиям прошлого,

---

¹⁹ *Историческое сознание российской молодёжи: монография*, под общ. ред. С.В. Алексеева, Москва 2015, с. 72.

углубления поколенческого разрыва в семьях²⁰. С другой стороны, по мнению авторов статьи, полученный результат может свидетельствовать об отсутствии накопленных сведений внутри семьи, либо об отсутствии налаженного конструктивного диалога между поколениями.

Таблица 3. Предпочтения респондентов в отношении собеседников на тему о Великой Отечественной войне (в % от ответивших)

Варианты ответов	Сургут	Екатеринбург	Тюмень	Челябинск	Нижневартовск
С учителями, преподавателями	26	12,3	27	26	22
С родителями	19	19	18	12	18
Со старшими родственниками (дедушками, бабушками, прадедушками и т.д.)	18	18,5	16	23	28
Со старшими родственниками – ветеранами войны или тыла	7	3,2	7	3	7
С друзьями	12	19	15	13	9
Ни с кем	17	28	17	23	16
Другое	1	0	0	0	0
Итого	100	100	100	100	100

В анкету всех волн исследования включались проблемные вопросы, позволявшие оценить общий уровень знаний молодёжи о событиях ВОВ. В том числе и вопрос о вкладе в победу четырёх стран: СССР, США, Англии и Франции. Вклад каждой страны в победу над фашизмом молодёжь оценила с безусловным перевесом в сторону СССР. Однако на общероссийском уровне

²⁰ Г.С. Широкалова, О.К. Шиманская, *Историческая память & патриотизм, „Философия хозяйства” 2020, № 1, с. 244.*

имеется возможность сравнить данные по итогам трёх волн исследования, что позволяет оценить динамику происходящих процессов в мировоззрении молодого поколения (табл. 4).

Таблица 4. Оценка вклада в победу СССР, США, Англии и Франции (%)

Степень вклада	СССР			США			Англия			Франция		
	2005	2015	2020	2005	2015	2020	2005	2015	2020	2005	2015	2020
Значительный	96	95	99	11	12	30	12	11	29	7	9	19
Не очень значительный	2	1,5	0,6	46	44	50	59	55,5	51,5	45	41	50
Незначительный	2	3,5	0,4	43	44	20	29	33,5	19,5	48	50	31
Итого	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Примечание: Данные за 2005 и 2015 гг. взяты из статьи: Ю.Р. Вишневецкий, Д.Ю. Нархов, *Динамика патриотических установок студенческой молодёжи: по материалам мониторинга «Российское студенчество о Великой Отечественной войне» (2005 – 2010 – 2015 гг.)*, [в:] *Война была позавчера... Российское студенчество о Великой Отечественной войне: Материалы мониторинга «Современное российское студенчество о Великой Отечественной войне»*, под общ. ред. Ю.Р. Вишневецкого, Екатеринбург 2015, с. 190.

Из таблицы следует, что за последние 15 лет степень вклада в победу в глазах молодёжи выросла: в три раза – США, Англии и Франции – в два раза. В УрФО каждый четвёртый респондент оценивал вклад США и Англии как значительный. Среди городов УрФО выявились различия в оценках. Например, среди студентов, обучающихся в г. Сургут, нашлись 2,7% (12 человек), оценившие вклад в победу СССР как не очень значительный и 1,4% (6 человек) – как незначительный. В Екатеринбурге более 40% студенческой молодёжи уверены в значительном вкладе Англии (каждый пятый в Нижневартовске и каждый третий в Челябинске). Среди тюменской молодёжи только каждый десятый отметил значительность вклада этих стран. Полученные данные подтверждают результаты опроса Всероссийского центра изучения общественного мнения (ВЦИОМ), проведённого

в августе 2019 г. (N=1600). Согласно полученным данным, большинство россиян оценило вклад СССР в победу в ВОВ как значительный (84%). Однако с 2009 г., т.е. с начала проведения мониторинга, произошло снижение доли респондентов, уверенных в том, что основная роль в победе принадлежит именно СССР (с 86 до 69%). Треть респондентов отметили значительность вклада США и каждый четвёртый – Великобритании²¹.

В условиях сверхтолерантной постмодернистской реальности, отсутствия (нежелания) критического анализа к поступающей извне информации о ленд-лизе и победоносной войне американцев и англичан произошло изменение в трактовке итогов ВОВ. В результате конструируется новая реальность, происходит хабиитуализация и легитимация событий в сторону изменения баланса сил: преувеличение значимости действий для одних участников с одновременным преуменьшением для других. В результате мы получили несоответствие коллективной памяти исторической. Применяемые коммеморативные практики в виде замен терминов «фашистская Германия» на «третий Рейх», «пособники фашистов» – на «коллаборационисты» и т.д., медленно, но верно формируют новую историческую картину мира. Одна из мощнейших коммеморативных практик – «декоммунизация» открыто позволяет безнаказанно осуществлять любые акты вандализма. Её можно рассматривать как один из способов направления энергии молодёжи не на созидание, а на разрушение, отвлекая активную часть населения от реальных проблем, используя сомнительную, сиюминутную славу «акта Герострата»²².

В связи с негативными тенденциями и попытками неоднократно переписывания истории, особенно в сопредельных

---

²¹ *Россияне о Второй мировой войне: причины, союзники, противники*, Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ), № 4043, 29 Августа 2019, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=9869>, (дата доступа: 18.04.2020).

²² И.А. Грошева, И.Л. Грошев, Л.И. Грошева, *Коллективная память студенческой молодежи в эпоху постмодерна*, „Сибирский социум” 2020, Т. 4, № 3, с. 38.

странах, в анкету четвёртой волны впервые включён проблемный вопрос об отношении молодёжи к некоторым спорным событиям ВОВ. Молодым людям предлагалось высказать своё согласие (несогласие) с ними. При сравнении данных на общероссийском уровне с данными на уровне федерального округа существенной разницы не наблюдается. Однако при более детальном рассмотрении дифференциация в ответах увеличивается. В таблице 5 представлены результаты, распределённые по различным уровням (не учитывалась позиция «спорно, но обсуждаемо»).

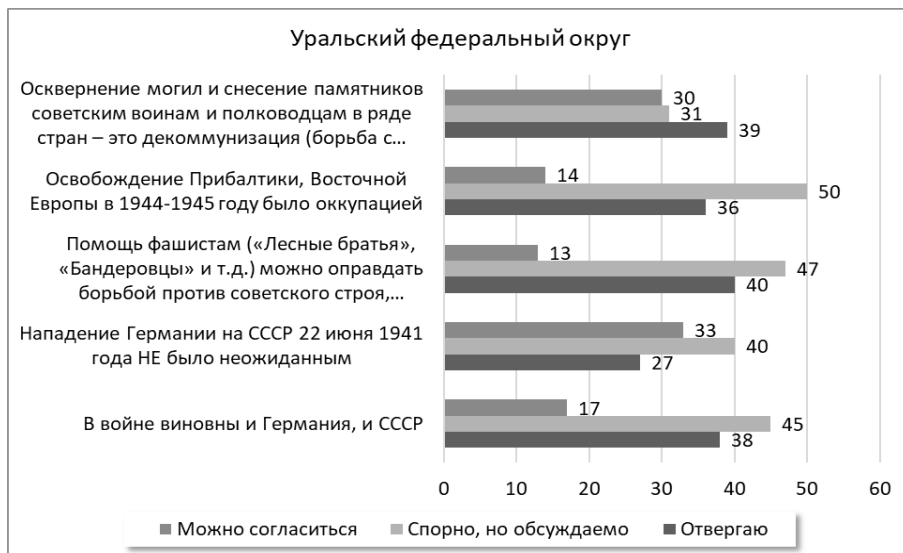
Таблица 5. Мнение респондентов о некоторых событиях, связанных с ВОВ (в % от ответивших)

События, мнения	Россия		УрФО		Тюмень	
	Отвергаю	Согласен	Отвергаю	Согласен	Отвергаю	Согласен
В войне виновны и Германия, и СССР.	40	16	38	17	51	10
Нападение Германии на СССР 22 июня 1941 года НЕ было неожиданным.	30	34	27	33	26	34
Помощь фашистам («Лесные братья», «Бандеровцы» и т.д.) можно оправдать борьбой против советского строя, сталинизма, за независимость Украины, стран Прибалтики и др.	39	15	40	13	47	17
Освобождение Прибалтики, Восточной Европы в 1944-1945 году было оккупацией.	36	13	36	14	50	17
Осквернение могил и снесение памятников советским воинам и полководцам в ряде стран – это декоммунизация (борьба с наследием СССР).	38	32	39	30	41	42

На всероссийском уровне доля студенческой молодёжи, отвергающая все события, находится в пределе 30-40%. Треть согласилась с тем, что «нападение Германии на СССР 22 июня 1941 года не было неожиданным» и «осквернение могил и снесение памятников советским воинам и полководцам в ряде стран – это декоммунизация (борьба с наследием СССР)». Уровень согласия по остальным позициям наблюдался в пределах 13-15%.

Позиции «отвергаю» и «согласен» предполагают чётко сформированное мнение по конкретному вопросу. На рис. 1 представлены ответы респондентов с включением промежуточной позиции «спорно, но обсуждаемо» на уровне федерального округа.

Рис. 1. Мнение респондентов УрФО о некоторых событиях, связанных с ВОВ (в % от ответивших)

Уход в промежуточную позицию «спорно, но обсуждаемо», скорее всего, свидетельствует об элементарном незнании предмета обсуждения молодыми людьми. Картина в целом идентична для исследуемых городов УрФО за исключением Тюмени, где половину респондентов составила военная молодёжь. Полученные ответы оставляют много вопросов, в первую очередь, к образовательной среде, во вторую – к организации воспитательной работы. В эпоху сверхтолерантности не принято говорить об идеологии, однако она незримо присутствует. Идёт скрытая борьба за умы молодого поколения. Отчасти уже удалось изменить мнение современных людей о некоторых исторических событиях. За последнее время зафиксировано несколько резонансных случаев сноса памятников воинам-освободителям времён ВОВ в странах

ближнего и дальнего зарубежья. Среди наиболее известных: подрыв мемориала Воинской славы в Кутаиси (Грузия, 2009 г.), демонтаж памятника генералу И. Черняховскому (Польша, 2015 г.), снос памятника советскому маршалу И.С. Коневу (Чехия, 2020 г.), уничтожение барельефа маршалу Г.К. Жукову в Одессе (Украина, 2020 г.) и др. Коммеморативные практики, воплощающиеся в войне с памятниками, безусловно имеют воздействие на сознание молодёжи. Современные управленцы, государственные чиновники всех рангов торопятся внести вклад в формирование новой реальности, не различая при этом идеологию и историю. Однако предпринимаемые шаги могут вызвать эффект бумеранга, последствия которого нетрудно спрогнозировать. В некоторых странах осознают опасность подобного рода действий. Например, в Венгрии в связи с распространением «вируса декоммунизации» законодательно установлен запрет на использование красных звёзд, которые ассоциируются с символами коммунистической эпохи. Однако на многих захоронениях красные звёзды перекрасили в золотые, которые по венгерской традиции считаются символом героизма.

В настоящее время необходимо учитывать особенности социализации теперь уже не только миллениалов, но и следующего поколения – центениалов. Особое внимание следует уделить раскрытию сущности исторических событий, пробелы в знании которых обнаружились в ходе исследования. К сожалению, в представлении молодого поколения многие действия, осуществляемые с целью переоценки прошлого в выгодном определённым кругам направлении, не идентифицируются как экстремистские. Слабое оперирование фактологическим материалом замещается копированием чужой мировоззренческой модели.

По результатам исследования представилась возможность составить современный портрет патриота и выявить изменения, произошедшие в мировоззрении молодёжи. Патриотизм сам по себе не обладает фактологической оценочной системой (в отличие от исторической памяти), что затрудняет адекватную оценку уровня патриотизма. Отсутствие качественной оценки заменяется количественной – количество участников мероприятий, количество проведенных мероприятий и др. Для

мировоззренческой позиции важным представляется «осознание желаний» быть патриотом, поскольку статус патриота вменяет исполнение некоторых важных обязанностей вне зависимости от собственных интересов, целей и планов.

В таблице 6 представлены ответы респондентов на различных уровнях обобщения. В целях повышения точности определения того или иного критерия округление производилось до десятых долей. Проведено авторское сравнение результатов исследования пятилетней давности с расстановкой приоритетов до шестой позиции (допускалось более одного варианта ответов). Из данных таблицы видно, что за пять лет образ тюменского патриота стал ближе к общероссийскому. В представлениях молодёжи – это человек, уважающий и знающий историю России, гордящийся своей страной, ответственный за происходящее в стране, уважительно относящийся к ветеранам и пожилым людям, готовый к самопожертвованию и не уклоняющийся от службы в армии. Из общероссийского и регионального портрета исчезла позиция «не уклоняться от армии». Хочется надеяться, что современным поколением признана очевидность необходимости службы в армии для молодого человека. В портрете патриота на первом месте разместились так называемые умозрительные, пассивные признаки, не требующие дополнительных физических и душевных затрат («уважать», «испытывать гордость»). Признаки активного патриота («быть готовым», «принимать участие») оказались на 5-ом и 6-ом местах. Обращает на себя внимание то, что главный признак патриотизма «честно и добросовестно трудиться» выбрал каждый четвёртый (на общероссийском и региональном уровнях) или пятый (г. Тюмень) респондент. Волонтёры у молодого поколения пока не вписываются в портрет патриота. В ходе четвёртой волны исследования впервые выявилось, что каждый десятый представитель молодого поколения на общероссийском и региональном уровнях считает, что патриотизм – это устаревшее понятие.

Таблица 6. Представление молодёжи о патриоте России
(в % от опрошенных)

Варианты ответа	Россия		УрФО		Тюмень	
	2015	2020	2015	2020	2015	2020
Уважать и знать историю России	77 (1)	62 (1)	77 (1)	61 (1)	74,7 (2)	70 (1)
Испытывать гордость за свою страну	73 (2)	52 (3)	75 (2)	49 (3)	75,3 (1)	49 (2)
Уважительно относиться к участникам ВОВ, людям пожилого возраста, инвалидам	65 (3)	50 (4)	65 (3)	47 (4)	65 (3)	43 (4)
Испытывать чувство ответственности за происходящее в стране	42 (4)	53 (2)	42 (4)	55 (2)	32 (5)	44 (3)
Быть готовым к самопожертвованию ради интересов страны	38 (5)	35 (5)	40 (5)	36 (5)	41 (4)	42 (5)
Не уклоняться от службы в армии	31 (6)	17	31 (6)	20	31,5 (6)	36 (6)
Принимать участие в общественной и политической жизни страны	26	32 (6)	27	30 (6)	20	27
Честно и добросовестно трудиться	22	24	23	25	19,5	20
Обладать чувством хозяина в своей организации, городе, стране	6	7	6	7	5	5
Покупать в основном отечественные товары	6	3	6	4	6	5
Придерживаться традиционных ценностей в повседневной жизни	-	13	-	14	-	7
Быть волонтером	-	8	-	7	-	5
Патриотизм – устаревшее понятие в эпоху открытых границ. родина там, где тебе комфортно.	-	13	-	13	-	7
Что-то другое	3	2	3	1	3	1

Заключение

В постмодернистскую эпоху наблюдается тенденция умножения социальных рисков формирования коллективной памяти современной молодёжи, которая в перспективе будет способствовать углублению поколенческого разрыва. Коллективная память – это своеобразный хронотоп, имеющий темпоральную структуру и позволяющий выявить не только прошлое прошлого, но и будущее прошлого. Отсутствие внимания к поколению миллениалов (а в перспективе и центениалов), применение волюнтаристских коммеморативных практик способствуют изменению памяти нынешней молодёжи, что и зафиксировано в результатах исследования. Следует учесть то обстоятельство, что память поколения, лишённая привязки к обществу, лишается возможности стать частью культурной памяти следующих поколений. В ходе выполнения исследования авторы пришли к следующим выводам.

1. В связи с усиливающимся коммеморативным давлением на формирование коллективной памяти особое место должно занять выполнение требований минимального риска в образовательных и педагогических экспериментах. Внедрение в образовательный процесс нововведений должно осуществляться только после тщательного анализа, апробации и подтверждения положительных результатов. Бездумное копирование инновационных зарубежных методик неприемлемо по причине неизбежности интеллектуальной зависимости от разработчиков в выборе педагогической стратегии. Авторы обращают внимание на необходимость тщательного анализа и многофакторной экспертизы любых попыток «развития в виде скачка». Реформаторские скачки неприемлемы априори, а стремление экстраполяции так называемых инновационных процессов в образовательную среду не оправданы ни экономически, ни стратегически.

2. Патриотическое воспитание является необходимым элементом противодействия коммеморативным практикам и формирования социального потенциала российского общества, обладающим атрибутивными маркерами, которые можно

определить как «три-С»: «соучастие», «содействие» и «сопереживание». Соучастие позволит расширить спектр социального взаимодействия индивида за пределами сугубо профессиональных обязанностей и находится в сфере нравственного воспитания. Содействие обеспечит включённость человека в коллективное взаимодействие в проектах различного уровня, а сопереживание будет способствовать логическому оформлению патриотизма в субъективном аспекте. Формирование адекватного алгоритма взвешенной оценки фактов, событий, ситуации в целом является обязательным компонентом, ключевым инструментом в воспитательной работе с молодёжью нового поколения.

Библиография / References

- Anikin D.A., *«Uhodâsee vremâ»: sovremennaâ rossijskaâ molodëž' i riski istoričeskoj pamâti*, [v:] *Kalejdoskop vremeni: uskorenie, inversiâ, nelinejnost', mnogoobrazie. Sbornik statej po materialam Meždunarodnoj meždisciplinarnoj konferencii «Kalejdoskop vremeni: uskorenie, inversiâ, nelinejnost', mnogoobrazie»*, Saratov, 25-26 sentâbrâ 2015, Saratov 2016, [Аникин Д.А., «Уходящее время»: современная российская молодёжь и риски исторической памяти, [в:] *Калейдоскоп времени: ускорение, инверсия, нелинейность, многообразие. Сборник статей по материалам Международной междисциплинарной конференции «Калейдоскоп времени: ускорение, инверсия, нелинейность, многообразие»*, Саратов, 25-26 сентября 2015, Саратов 2016].
- Assmann A., *Re-framing memory. Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past*, [в:] *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. K. Tilmans, F. van Vree and J. Winter, Amsterdam 2010.
- Bauman Z., *Intimations of Postmodernity*, London 1992.
- Bek U., *Obšestvo riska. Na puti k drugomu modernu*, Moskva 2000, [Бек У., *Общество риска. На пути к другому модерну*, Москва 2000].
- Berger P., *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat posociologii znaniâ*, Moskva 1995, [Бергер П., *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*, Москва 1995].

- Bodriřjár Ź., *Prozračnost' zla*, Moskva 2000, [Бодрийяр Ж., *Прозрачность зла*, Москва 2000].
- Giddens A., *The Consequences of Modernity*, Cambridge 1990.
- Groševa I.A., Grošev I.L., Groševa L.I., *Kollektivnaâ pamât' studenčeskoj molodeži v èpohu postmoderna*, „Sibirskij socium” 2020, T. 4, № 3, [Грошева И.А., Грошев И.Л., Грошева Л.И., *Коллективная память студенческой молодежи в эпоху постмодерна*, „Сибирский социум” 2020, Т. 4, № 3].
- Hal'bvaks M., *Social'nye ramki pamâti*, Moskva 2007, [Хальбвакс М., *Социальные рамки памяти*, Москва 2007].
- Howe N., *Millennials Rising: The Next Great Generation*, New York 2000.
- Huysseu A., *Twilight Memories: Marking Time in the Culture of Amnesia*, New York 1995.
- Istoričeskoie soznanie rossijskoj moloděži: monografiâ*, pod obš. red. S.V. Alekseeva, Moskva 2015, [Историческое сознание российской молодежи: монография, под общ. ред. С.В. Алексеева, Москва 2015].
- Nora P., *Problematika mest pamâti*, Sankt-Peterburg 1999, [Нора П., *Проблематика мест памяти*, Санкт-Петербург 1999].
- Omel'čenko E.L., Andreeva Ū.V., *Čto ostaëtsâ v semejnõi istorii: pamât' o sovetskom skvoz' razgovor trëh pokolenij*, „Sociologičeskie issledovaniâ” 2017, № 11, [Омельченко Е.Л., Андреева Ю.В., *Что остаётся в семейной истории: память о советском сквозь разговор трёх поколений*, „Социологические исследования” 2017, № 11].
- Romanovskij N.V., *Novoe v sociologii – «bum pamâti»*, „Sociologičeskie issledovaniâ” 2011, № 6, [Романовский Н.В., *Новое в социологии – «бум памяти»*, „Социологические исследования” 2011, № 6].
- Rossiâne o Vtoroj mirovoj vojne: pričiny, soūzniki, protivniki*, Vserossijskij centr izučeniâ obšestvennogo mneniâ (VCIOM), № 4043, 29 Avgusta 2019, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=9869>, (data dostupa: 18.04.2020), [Россияне о Второй мировой войне: причины, союзники, противники, Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ), № 4043, 29 Августа 2019, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=9869>, (дата доступа: 18.04.2020)].
- Širokalova G.S., Šimanskaâ O.K., *Istoričeskaâ pamât' & patriotizm*, „Filosofiâ hozâjstva” 2020, № 1, [Широкалова Г.С., Шиманская О.К., *Историческая память & патриотизм*, „Философия хозяйства” 2020, № 1].
- Tošenko Ź.T., *Istoričeskoie soznanie i istoričeskaâ pamât'*, [v:] *Vojna byla pozavčera... Rossijskoie studenčestvo o Velikoj Otečestvennoj vojne*.

Materialy monitoringa «Sovremennoe rossijskoe studenčestvo o Velikoj Otečestvennoj vojne», pod obš. red. Ū.R. Višnevskogo, Ekaterinburg 2015, [Тощенко Ж.Т., *Историческое сознание и историческая память*, [в:] *Война была позавчера... Российское студенчество о Великой Отечественной войне. Материалы мониторинга «Современное российское студенчество о Великой Отечественной войне»*, под общ. ред. Ю.Р. Вишневого, Екатеринбург 2015].

Višnevskij Ū.R., Narhov D.Ū., *Dinamika patriotičeskikh ustanovok studenčeskoj moloděži: po materialam monitoringa «Rossijskoe studenčestvo o Velikoj Otečestvennoj vojne» (2005 – 2010 – 2015 gg.)*, [в:] *Война была позавчера... Российское студенчество о Великой Отечественной войне. Материалы мониторинга «Sovremennoe rossijskoe studenčestvo o Velikoj Otečestvennoj vojne»*, pod obš. red. Ū.R. Višnevskogo, Ekaterinburg 2015, [Вишневецкий Ю.Р., Нархов Д.Ю., *Динамика патриотических установок студенческой молодёжи: по материалам мониторинга «Российское студенчество о Великой Отечественной войне» (2005 – 2010 – 2015 гг.)*, [в:] *Война была позавчера... Российское студенчество о Великой Отечественной войне. Материалы мониторинга «Современное российское студенчество о Великой Отечественной войне»*, под общ. ред. Ю.Р. Вишневого, Екатеринбург 2015].

Zagutin D.S., *Istoričeskaâ pamât' v kul'ture postmoderna*, „Gumanitari Jûga Rossii” 2020, T. 9, № 2, [Загутин Д.С., *Историческая память в культуре постмодерна*, „Гуманитарий Юга России” 2020, T. 9, № 2].

Игорь Шарухо

ORCID: 0000-0002-5224-0861

sharukhogo@rambler.ru

Могилевский государственный университет
им. А.А. Кулешова

Факультет математики и естествознания
Беларусь

Гидронимы как источник изучения хронологических аспектов овладения этнокультурным ландшафтом: на примере могилевской области Беларуси

Hydronyms as a Source of Studying Spatial-Chronological Aspects of Owning an Ethnocultural Landscape: on the Example of the Mogilev Region of Belarus

Hydronimy jako źródło badań przestrzenno-chronologicznych aspektów opanowania krajobrazu etnokulturowego: na przykładzie obwodu mohylewskiego na Białorusi

DOI: 10.34739/doc.2020.17.14

Аннотация: Топонимы являются важнейшим элементом национальной идентификации. Каждая страна имеет собственное топонимическое поле. Наиболее устойчивый элемент любого топонимического поля – гидронимы. В статье дается анализ 700 основных гидронимов Могилевской области Беларуси по 8 языковым группам: кельтские, германские, балтские, славянские и другие. Гидронимы рассмотрены как источник изучения пространственных и временных аспектов овладения этнокультурным ландшафтом.

Ключевые слова: гидроним, потамоним, лимноним, гелоним, формант, топонимическое поле, Могилевская область, культурный ландшафт

Abstract: Toponyms are an essential element of national identity. Each country has its own toponymic field. The most stable element of any toponymic field is hydronyms. The article analyzes 700 main hydronyms of the Mogilev region of Belarus by 8 language groups. The analysis of Celtic, Germanic, Baltic, Slavic and other hydronyms is given. Hydronyms are considered as a source of study of the spatial and temporal aspects of mastering the ethnocultural landscape.

Keywords: toponym, hydronym, potamonym, limnonym, gelonym, formant, toponymic field, Mogilev region, cultural landscape

Abstrakt: Toponimy są istotnym elementem tożsamości narodowej. Każdy kraj ma własne pole toponimiczne. Najbardziej stabilnym elementem każdego pola toponimicznego są hydronimy. W artykule analizie poddano 700 głównych hydronimów obwodu mohylewskiego na Białorusi, uporządkowanych według 8 grup językowych: celtyckiej, germańskiej, bałtyckiej, słowiańskiej i innych. Hydronimy są uważane za źródło do badania przestrzennych i czasowych aspektów opanowania krajobrazu etnokulturowego.

Słowa kluczowe: hydronim, potamonim, limnonim, gelonim, formant, pole toponimiczne, obwód mohylewski, krajobraz kulturowy

Топонимы являются важнейшим элементом национальной идентификации. В каждой стране сложилось собственное, неповторимое топонимическое поле. Наиболее устойчивый элемент любого топонимического поля – гидронимы. Современное топонимическое поле Беларуси сформировалось в процессе генезиса местного населения, которое неоднократно меняло свои эндо- и экзоэтнонимы. Белорусы – автохтонные потомки аборигенного древнего населения. Современное население проживает по «генетическим часам» 130-140 поколений, а всю территорию страны населяют предки белорусов 9 ± 1 тыс. лет¹.

С первой относительно теплой фазой голоцена – пробореалом (11,0-9,2 тыс. лет назад), возникают новые (старые «стер» ледник) поселения в Поднепровье, Понеманье, в Поприпятье, в Подвинье (представители культур гренской, днепро-десненской, кундской, неманской, кудлаевской, яниславичской, нарочанской). В неолите (конец V – нач. IV тыс. – II тыс. до н.э.), начало которого характеризовалось

---

¹ А.І. Мікуліч, *Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу*, Мінск 2005.

похолоданием и иссушением климата, зародилось земледелие. В это время закончился древнейший, доиндоевропейский период освоения ландшафтов, к которому на территории Могилевской области относятся около 60 подтвержденных разными литературными и картографическими источниками гидронимов, в том числе Ала, Вилейка, Днепр, Несета, Ольница, Ольса, Серебрянка².

В неолите палеонаселение оказалось на водоразделе интересов индоевропейцев и финно-угров. В это время на территории Беларуси жили племена верхнеднепровской (между рр. Днепр и Ипуть), днепро-донецкой (между рр. Случь и Друть, Средняя Припять, Сож), нарвенской (Поозерье), припятско-неманской культур. На развитие земледелия повлияли трипольская (IV тыс. до н.э.) и ямная культуры, представители которых были выжаты из Приазовья, Среднего Днепра, бассейна Северского Донца индоевропейцами (шнуровая культура). В IV-III тыс. до н.э. от современной Швеции до Дуная и Карпат, от Баварии до Вольни и Немана распространилась культура воронковидных кубков, племена которой выжали неманцев с притоков Верхней Припяти.

Во II четверти III тыс. до н.э. была заметной экспансия гребенчато-ямочной культуры, прибалтийских финно-угров, связанной с засухами в Передней и Средней Азии. Они серьезно нарушили этническое спокойствие, по меньшей мере, севера и северо-востока страны, сформировали основной массив поселений на юг от линии Нарочь – Мястро-Лепельское, на западе – Лисно-Поставы, также проникли в междуречье Днепра и Ипути. Финно-угры всколыхнули статичность аборигенов, «застолбили» многочисленные волоки, привнесли названия на – ва, -ма, -га, -ра, -са, -ша, -за. «Гидронимы ... вад-, вол-, вят-, кем-, кир-, мож-, сес-, сар-, сор-, суо-, чар-, чуд-, шош-, ок-, ор-, ора-, сеж, югла-..., форманты: -га, -ога, -уга, -веси, -ярви, -жма, -кса, -кша,

---

² І.М. Шаруха, *Гідранімія Магілёўскай вобласці: этымалагічны слоўнік (А-К)*, „Магілёўскі мерыдыян” 2019, Т. 19, вып. 1-2, с. 59-72; І.М. Шаруха, *Гідранімія Магілёўскай вобласці: этымалагічны слоўнік (Л-Я)*, „Магілёўскі мерыдыян” 2019, Т. 19, вып. 3-4, с. 64-77; І.М. Шаруха, *Гідранімія Магілёўскай вобласці: групойкі па моўнай прыналежнасці*, „Магілёўскі мерыдыян” 2020, Т. 20, вып. 1-2, с. 34-56.

-ша, -ха, -да, -уда, -ма, -маа, -я...»³. На территории области сохранилось более 100 подтвержденных финно-угорских гидронимов, среди которых Волчанка, Видлинка, Волчес, Еленка, Жавуница, Зубар, Зерня, Козлянка, Леща, Можга, Мерья, Пацея, Проня, Сож, Суша, Хвоенка. Значительная доля гидронимов (24,3%) относятся к древнеевропейским (более 170 подтвержденных), в т.ч. Адаменка, Алешня, Артиславка, Белая, Быстренка, Вильчанка, Голуба, Гольша, Крупня, Лимна, Лобжа, Миловка, Мурашка, Неропля, Птичь, Радобуж, Свинка, Свислочь, Святое.

На границе III-II тыс. до н.э. происходило дальнейшее потепление, росла увлажненность. С XXIV в. до н.э. фиксируются массовые проникновения представителей культуры шнуровой керамики. Пришлые индоевропейцы (средне-днепровской, прибалтийской /Понеманье/, северо-белорусской культур) миксировались с местным населением, в результате чего народы стали индоевропейскими. Определенное влияние оказала культура шаровидных амфор (индоевропейцы из Повисленья), которая распространилась в ареале культуры колоколовидных кубков. А. Манаков указывает, что «территория... шаровидных амфор на границе III-II тыс. до н.э. совпадает с ядром славянских земель... в сер. I тыс. н.э.»⁴ – перекрывает междуречье Вислы и Одера, где в отдельных районах до 15-20% и более формант в названиях – общеславянские -ов, -ев, -ова, -ева.

В следующих эшелонах переселенцев за первыми индоевропейцами шли кельты, германцы. Историки допускают, что первые индоевропейцы – условные венеты (венеды), из которых выделились протокельто-балто-славяне (эту версию единства поддерживают не все); из последних – кельто-славяне, балто-германо-славяне. Два десятка гидронимов области относятся к индо-иранским (скифы), например, Бобровка, Бобруйка, Бася, Беседь, Ипуть, Млынок, Синяя, Сутинка, Чигиринка.

---

³ У.Ф. Исаенка, *Гідраніміка*, [в:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т*, Т. 2, Мінск 1994, с. 527-529.

⁴ А.Г. Манаков, *Этногенез славян по данным топонимии (историко-географическое исследование)*, Псков 2007, с. 22.

Со времен Троянской войны Европа извела экспансию венетов, которая исходила из ее центра (из *ареала лужицкой культуры* XIII-VIII вв. до н.э. – центр и юг Польши, междуречье Одера и Лабы до Зап. Буга, север Чехии, Моравия, Словакия). Венеты расселились в Средиземноморье (энепы Балкан, венеты Адриатики), на западе (кельтские венеты) и севере (прибалтийские венеды), в Малой Азии. Широко распространенные в названиях Беларуси форманты *-ин, -ина, -ов, -ова, -ева* венетские.

В условиях размежевания индоевропейцев протославяне-венеты оказываются в географическом центре событий, расселяясь по всей Европе, оставляя топонимы с суффиксом *-ау*, который предворяет славянские топоформанты *-ов, -ев, -ова, -ева*. А. Манаков пишет, что венеты «дифференцировались на группы, которые стали основой для многих европейских этносов: кельтов западногальштатской культуры (кельто-венеты), иллирийцев восточногальштатской (иллиро-венеты), италиков (адриатические венеты) и ранних славян-венетов. (...) Прибалтийские венеды имели заметную роль в формировании германцев ясторфской культуры и западных балтов»⁵. В Беларуси с основой Венд- (венеды) встречаются камонимы Вендорож и Вендриж в Могилевской области. У древних историков страна венетов – от Дуная до Лапландии. Тацитовым фенам соответствуют племена днепро-двинской культуры Витебской и Смоленской областей.

Кельты, выделившись из индоевропейского единства, стали быстро распространяться по Европе, Азии, достигнув наибольшего распространения в V-II вв. до н.э., после того, как оформились и окрепли в ареале, который включает и территорию Беларуси, главным образом, ее юго-запад. В Центрально-Восточной Европе известно около 60 кельтских племён, в т.ч. *волки* (невры, Моравия и юго-запад *Беларуси*), *кимвры, раки*. Позднее они растворились в германцах, славянах, балтах. На территории области фиксируются два десятка кельтских (подтвержденных) гидронимов (их больше всего в бассейне р. Сож).

---

⁵ Ibidem, с. 41.

Ко времени кельто-илирийцев относится милоградская культура (IX в. до н.э. – I в. н.э.; Б. Рыбаков соотносит культуру с неврами Геродота; между р. Рось, Западным Бугом и средним течением Березины, и до р. Ипуть). На Полесье илирийскими являются, либо могут являться, названия Бреща, Грана, Горынь, Джурины, Иква, илирийскими, трансформированными на кельтский манер – Муравин, Тыня, Атавин. Кельто-илирийскими могут быть Брест, Бращина, гальскими – Голотическ [Могилевская область], «кельтские (...) в бассейне р. Лесная»⁶. Кроме этого, на территории области зафиксировано 60 германских гидронимов, в т.ч. Баран, Будагощ, Ваняска, Вяхово, Домашня, Домса, Езва, Княгиня, Космынь, Лахва, Рухва, Свердел, Хотомля.

Славяно-балтское (балто-славянское) единство – общность III-II тыс. до н.э. выделил В. Хенсель. С. Бернштейн⁷ утверждал, что балто-славянская общность охватывала, прежде всего, праславянский (вендский), прусский и ятвяжский языки. На территории страны насчитывается 2 тыс. стоянок балтов. Балтские гидронимы распространены «на север от Припяти, в Верхнем Поднепровье, в бассейне Западной Двины (...) гидронимы (...) *-уда, -уне, -упис* (...) Им свойственны форманты *-ея, -ия, -ула, -ета, -ита, -еса, -оса, -дра, -сна, -ста, -ксна, -кша, -шта*»⁸. Наиболее характерными балтскими формантами, которые образованы от общеиндоевропейских, являются *-iškas, iškis, isks (-ишкы)*⁹. От них образованы *-щина, -щизна*. У западных балтов нередки *-sk, -isk, -isko, -iska*, которые использовались и на землях илирийцев, фракийцев, кельтов; восточнославянские аналоги: *-ск, -ска, -цк, -ца*. Суффиксы *-sk, -isk* широко используются и в скандинавских языках для обозначения стран¹⁰. Балтских подтвержденных гидронимов в Могилевской области более 40, среди которых Березина, Брожа, Березовое,

⁶ У.Ф. Исаенка, *Гідраніміка...*, с. 527-529.

⁷ С.Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва 1961.

⁸ У.Ф. Исаенка, *Гідраніміка...*, с. 529.

⁹ А.Г. Манаков, *Этногенез славян...*, с. 28-29.

¹⁰ И.Н. Шарухо, *Палеоэтнокультурная география Беларуси*, „Наукові записки Сумського державного педагогічного університету” 2010, Вип. 1, с. 106-121.

Березка, Болоновка, Грабье, Добасна, Крупка, Мокрянка, Плещицы, Тросна.

Имеются все основания считать, что славяне сформировались на территории Полесья, а славянский язык и сформировался и впервые зазвучал на территории современной Беларуси. Славянских гидронимов на территории Могилевской области насчитывается 26% от общего числа анализируемых гидронимов (подтвержденных 179). Фон составляют гидронимы, производные от поселений с формантами *-ский, -ская, -ское*, а также с *-ица, -ич, -ое, -ка, -инка, -анка*. Необходимо сделать пояснение: точное количество гидронимов Могилевской области не установлено (в т.ч. в трехтомнике *Геаграфічна-статыстычны слоўнік...*¹¹, в кадастрах¹²). Постоянных водотоков длиннее 1 км – 1100, замкнутых водоемов – 636, болот – 1650, каналов – более 80. Всего гидронимов около 3700. В работе *Гідранімія Магілёўскай вобласці...*¹³ проанализирована этимология 450 гидронимов (12% общего количества и 100% значимых), в данной статье их число доведено до 700.

Прозрачную этимологию имеют только гидронимы (названия каналов, водохранилищ, староречьев и т.д.), названия которых вторичны – происходят от названий поселений, известных аппелятивов (таких названий около 1/3). Анализ гидронимов области показывает, что наиболее распространены следующие корни (основы, из 320 зафиксированных): ОВ-/АВ- древнеевропейский, ‘вода, река’, Авчоса, АДА- ‘речной остров’, ‘остров’, Адаменка; АЛ-/ОЛ- индоевропейский, Ала/Ола; АР- – индо-иранский, Ария; АР(Л)-/ОРЛ-/ОР- ‘озеро’, Орлянка; БАБ-/БОБ- Бобруйка; БАР-/БЯР-/БР- – ‘болото, озеро’, ‘лес, бор’, балтский или древнеевропейский, Боровка, Березина; БАС-/БЕС- индо-иранский, может быть и финно-угорским; БЕЖ-, Бежица; БЛ-, например, Белая Натопя, Болоновка, Благовка; БОТЧ- – финно-угорский или древнеевропейский, Ботча; БУД- – германский, Будагощ, Будянка; БЫК-/БЫХ- – Быковка; ВАБ-/БАБ- – балтский или финно-угорский, Вабич; ВАР- – может быть

¹¹ I.M. Шаруха, *Геаграфічна-статыстычны слоўнік Магілёўскай вобласці: у 3 т. – Т.1: А-Ж, Магілёў 2012; Т. 2: З-О, Магілёў 2013; Т. 3: П-Я, Магілёў 2013.*

¹² *Блакітная кніга Беларусі. Эцыклапедыя, Мінск 1994.*

¹³ I.M. Шаруха, *Гідранімія Магілёўскай...*

и балтским, и финно-угорским, Воронинка; ВОЛ- – финно-угорский, Волчанка; ВЕРБ-, например, Вербова; ВИД- – финно-угорский, Видлинка; ВИЛ- – праиндоевропейский, Вилейка; ВИТ- – ‘вода’, Витава; ВИХ-/ВЕХ- индо-иранский, может быть и финно-угорским, Вихра; ВИШ- – древнеевропейский, Вишенка; ВУД-, Вудага; ВЯД-/ВЕД- – ‘вода’, Ведерка; ВЯХ- – ‘старая вода’, ‘старик’, Вяхово; ГАЛ-/ГОЛ-, Голуба; ГАНЧ-/ГОНЧ – Гончанка; ГАР-/ГОР-, Горенка; ГД- – ‘болото’, финно-угорский ‘озеро-разлив’, Выгода; ГИЖ- – Гиженка; ГЛ-/ГИЛ-, балтский – ‘глубина’, Глинец; ГН- – ‘лужа, болото’, Гнилка; ГОРА- – ‘проток’; ГР- – Грава; ГУС-/ГУТ-, Гутянка; ДАБ-/ДОБ- – балтский, Добосна; ДОБР-/ДУБР- – индо-иранский, Добрянка; ДАМ-/ДМ- – ‘тихое болото’, Адаменка; ДОР- – Доранка; ДОС- – Доска; ДВ- – Продвинка; ДЕБ- – древний индоевропейский, Дебря; ДЕР(Б)- – ‘озеро’, Дерна; ДЯГ- – ‘болота’, Дяговка; ДЕР- – финно-угорский, Деражня; ДМ- – ‘тихое болото’, Домса; ДН- – древнейший общеиндоевропейский, Днепр; ДОЛ- – ‘дол, низина’, Должанка; ДР-/ДРОГ- – кельтский, Дрогичин; ДУЛЕБ- – германский, Дулебы; ЕЗ- – древнейший либо германский, Езва; ЕЛ- – финно-угорский, Елавец; ЕС-/ЭС-/ЯС- – древнеевропейский, Ясенка; ЖАД- – финно-угорский, Жадунь; ЖВ-/ЖЛ- – Жилевка; ЖИТ- – финно-угорский, Житинка; ЗАБ-/ЖАБ- – Забава; ЗУБ-/ШУВ- – ‘вода, река’, Зубар; ИЗБ-/УЗБ- – германский, Избинка; ИП- – индо-иранский, Ипуть; КАЗ-/КАС- – балтский; КАМ- – Комаринка; КАП- – Капустник; КЕЧ- – Кечковка; КЛ- – ‘болотное озеро, поток’, Доколька; КЛ-/ХЛ- – Ухлясть; КОП- – Копылака; КОР- – Кормна; КОС-/КОШ- – Космынь; КР- – древнеевропейский, Крупка; КРАС- – балтский, Красная; КУЛ- – Кулаженка; КУР- – Кураковка; ЛАВ-/ЛОБ- – Лобжанка, Лавы; ЛАГ-/ЛУЖ- – Палуж; ЛАЗ-/ЛАС-/ЛОС- – ‘озеро, залив, бухта’, Лазневка; ЛАХ- – германский, Лахва; ЛЕБЕД- – Лебедевка; ЛЕН- – Лена; ЛЕШ- – Лешня; ЛИМ- – Лимна; ЛИС- – Лиса; ЛОЖ, ЛОШ- – Лоша; ЛУБ- – Лубянский; ЛУЖ-/ЛУГ- – Лужа; ЛЮБ- – Любуж; ЛЯД- – Лядешня; МАС-/МАХ-/МЕС-/МЕШ- – ‘моховое болото’; МИЛ- – Миловка; МУР- – Мурашка; МЕР-; НЕГ-/НЕЖ-, НЕР-/НЯР-; НЯС-/НЕС-; ПАК-/ПАГ-; ПЛ-; ПАЦ-/ПАС-, ПН-, ПР-/ПЕРА- – древнеевропейские; ПТ- – Птичь; РАС-; РД-/РДЗ-;

РУХВ-/АХВ-; РЦ-/РД- – Артиславка; РЕК- – кельтский или древнеевропейский, Ректа; САБ-/САВ-; САК-/СОК-; СОС-/ШОШ- – финно-угорский, Сосновица, Сож; СВ- – древнеевропейский, Свинка, Святое; СЕН- – Сенков; СЕР- – Серебрянка; СИТ- – Ситня; СЛ- – Ослик; СМ- – Смерд; СТР- – древнеевропейский, Струт; СУБ-/СУВ- – финно-угорский, Субботка; СУР-/ШУР- – финно-угорский, Суров; СУШ- – финно-угорский; ТОЧ- – кельтский, Точанка; ТР-; ТУР- – древнеевропейский, Турчанка; УЛ- – древнеевропейский, Ульянка; ХМ- – ‘моховое болото’, Хмелинка; ХОЙ-/ФОЙ- – Фойна; ХОТ- – германский, Хотинка; ЧАР-/ЧЕР-; ЧЕРН- – древнеевропейский, Черноводка; ЯРВ- – финно-угорский¹⁴.

Происхождение гидронимов определяют не корни, а, главным образом, форманты. Наиболее продуктивными являются следующие форманты из более 100 зафиксированных: -а – ‘река’ (4,2%; Вейна); ава-(ахв-) – Рухва; -ае/-ое (2,2%,

¹⁴ І. Шаруха, *Гідранімія Магілёўшчыны*, „Магілёўскі Мерыдьян” 2001, Т.1, Вып. 2, с. 86-100; І.М. Шаруха, *Асаблівасці тапанімічнага поля міжрэчча Друці і Бярэзіны: у межах Магілёўскай вобласці*, [в:] *Жылічы на гісторыка-культурнай карце Беларусі*, ред. С.Л. Гаранін, Мінск 2017, с. 73-78; І.М. Шаруха, *Гідранімія наваколяў Магілёва*, [в:] *Проблемы устойчывого развіцця рэгіонаў Рэспублікі Беларусь і суседніх краін*, ред. І.Н. Шаруха, А.В. Клебанов, Могилев 2019, с. 72-75; І.М. Шаруха, *Асаблівасці полацкай тапаніміі (на прыкладзе гідраніміі)*, [в:] *Полацкія чытанні – 2017. Зборнік матэрыялаў рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (г. Полацк, 2 верасня 2017 г.)*, ред. В.У. Міцкевіч, Мінск 2017, с. 187-193; І.М. Шаруха, *Край у цэнтры Еўропы: Полацкая гідранімія. Этымалагічны слоўнік*, Мінск 2018; І.Н. Шаруха, *Форміраванне населення і топонімія Беларусі*, [в:] *Російска-беларускае порубежжэ: устойчывасць сацыяльна-культурных і экалагічна-гаспадарчых сістэм. Монографія*, ред. А.Г. Манаков, Псков 2005, с. 46-65; І.Н. Шаруха, *Асаблівасці гідраніміі края ў цэнтры Еўропы*, «Вестн. Приамурск. універсітэта» 2017, №3(28), с. 119-132; І.Н. Шаруха, *Результаты анализа топонимического пласта информационного слоя культурных ландшафтов: на примере гидронимии Полоцкого Поозёрья*, [в:] *Проблемы безперервної географічнай асветы і картографіі*, вып. 27, ред. В.А. Пересадыко [et al.], Хар'ків 2018, с. 64-72; І.Н. Шаруха, *Мозаічнасць гідраніміі Віцебска-Пскоўскага паграніч'я*, [в:] *Природное и историко-культурное наследие Восточной Европы как объект социально-географических исследований*, ред. А.Г. Манаков, Псков 2019, с. 173-179; І.М. Шаруха, *Этымалогія асноўных тапаніміяў Магілёўскага Падняпроўя: на прыкладзе басейна ракі Сож*, [в:] *Ітогі навучных даследаванняў універсітэта МГУ*, ред. Е.К. Сычова, Могилев 2019, с. 118-120; І.М. Шаруха, *Асаблівасці гідраніміі Магілёўскай вобласці*, [в:] *Ітогі навучных даследаванняў універсітэта МГУ*, ред. Н.В. Маковская, Е.К. Сычова, Могилев 2020, с. 115-117.

Березовое); *-анка* (5,6%; Ольшанка); *-ар* (Зубар), *-ас* – балтский (Волчас), *-аха /ахва* – германский (Лахва), *-ая* – древний (2%; Белая); *-ва* (Мертва); *-га* – ‘река’ (Удага); *-гоц* (Будагоц); *-енка/-енки/-инка* (6); *-ень* – готский (Тимень); *-еня* (Могиленья); *-ёр /-ер* от *-ерк* – эрзянское ЭРЬКЕ – ‘озеро’ (Остер); *-ец* – “дунайский”, у германских *-ац* (2,2%; Днепрец); *-ея* – финно-угорский (1%; Мерея); *-ик* (Ослик); *-ин(-ын)-* Жовин; *-ина/-ино/-ына* – венедский (2%; Березина); *-инка* – “волынцевский” (2,2%; Житинка); *-ита* – балтский (Бесита); *-ица/-ыца/-ицы* – “пражский” (‘река’); *-ич*; *-ичи* – “дулебский”, “дреговичский” (Масловичи); *-овка/-евка/-явка* (8,5%); *-ка* – “волынцевский” и иранский (17%); *-ки* – “волынцевский”; *-ля* – балтский (1,1%); *-на/-ня* – древнерусский (5,3%); *-ов* (Прусов); *-ок/-ёк* (1%; Дунаёк), *-оль* (Тереболь); *-са* (Домса); *-ское /-ская/-ский/-ския/-цкий/-цкая* – славянские (5%); *-та* (1,6%; Реста); *-ун* – балтско-кельтский (Плавун); *-унь* – готский (Жадунь); *-уша* (Малуша); *-уть* – чаще индо-иранский, реже балтский; *-ть* – индо-иранский (Покать); *-чь* – древнеевропейский (Свислочь) и балтский; *-ча* (Ботча); *-ша* (Гольша); *-ще* – славянские (Подозерище); *-ы* – “дунайский” (1%; Лубяны); *-ынь* – германский (Космынь); *-янка* – как деминутивный, но и финно-угорский от *-янк* – ‘болото’ (3,3%); *-я* – и в индо-иранских, и в финно-угорских названиях (Бася, Проня); *-яя* (Синяя), *-я* – балтский (Турья)¹⁵.

На территории области зафиксировано 700 гидронимов, локализованных по бассейнам рек Птичь, Березина, Сож, Днепр и по языковым группам. Выделено 8 языковых групп (см. табл.), в каждой из них выделены подгруппы: подтвержденные (649; по многочисленным источникам¹⁶) и спорных, с неоднозначной этимологией.

¹⁵ І.М. Шаруха, А.Я. Яротаў, *Гідранімія Магілёўскай вобласці. Групоўкі па моўнай прыналежнасці*, „Магілёўскі мерыдыян” 2020, Т. 20, вып. 1-2, с. 34-56.

¹⁶ Р.І. Аўчыннікава, *Гідронімы Браслаўшчыны. Слоўнік*, Мінск 2015; А.П. Афанасьев, *Топонимия Республики Коми. Словарь-справочник*, Сыктывкар 1996; У.Ф. Исаенка, *Гідронімы запазычаныя славянамі ў сваіх папярэднікаў*, [в:] *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, Т. 1, Мінск 2009, с. 32-33; И.С. Галкин, *Тайны марийской ономастики*, Йошкар-Ола 1985; Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, Т. 1-2, Тбилиси 1984; *Этимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, Київ 1985; В.А. Жучкевич, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск 1974; И.К. Инжеватов,

Таблица. Группировки гидронимов по языковой принадлежности

Группировки	Подтверждаемые					Спорные, неоднозначные отношения к группе				
	Всего	Бассейн				Всего	Бассейн			
		Птичь	Березина	Днепр	Сож		Птичь	Березина	Днепр	Сож
Древнейшие общеиндоевропейские или праиндоевропейские, или доиндоевропейские	61	1	17	15	28	32	1	2	12	17
Финно-угорские	102	2	12	23	65	23	-	8	4	11
Индо-иранские	20	1	4	3	12	8	-	1	5	2
Древнеевропейские	172	9	17	57	89	39	1	4	14	20
Кельтские	17	-	3	3	11	8	-	1	6	1
Германские	58	-	8	18	32	15	2	2	1	10
Балтские	40	1	5	17	17	9	-	2	6	1
Славянские	179	25	56	45	53	17	-	4	1	13
Всего	649	39	122	181	307					

Источник: собственное исследование.

Топонимический словарь Мордовской АССР, Саранск 1987; С.В. Кисловской, *Знаете ли вы? Словарь географических названий Ленинградской области*, Ленинград 1974; В.П. Лемцогова, *Топонімы распавядаюць: навукова-папулярныя эцюды*, Мінск 2008; M. Malec, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003; А.Г. Манаков, *Неславянская топонимия северо-западных районов Псковской области*, „Псковский регионологический журнал” 2008, № 6, с. 153-163; А.К. Матвеев, *Географические названия Урала. Топонимический словарь*, Екатеринбург 2008; Э.М. Мурзаев, *Словарь народных географических терминов*, Москва 1984; Л.Г. Невская, *Балтийская географическая терминология*, Москва 1977; В.А. Никонов, *Краткий топонимический словарь*, Москва 1966; Е.М. Поспелов, *Географические названия мира*, [в:] *Топонимический словарь*, ред. Р.А. Агеева, Москва 2002; J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948; А.Ф. Рогалев, *Этнические и географические названия как источник для изучения истории Беларуси*, Гомель 2014; А.Ф. Рогалёў, *Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі)*, Гомель 2008; *Словник гідронімів України*, ред. А.П. Непокупного, Киев 1979; Г.П. Смолицкая, *Топонимический словарь Центральной России. Географические названия*, Москва 2002; В.Н. Топоров, О.Н. Трубаев, *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва 1962; М.П. Янко, *Топонімичний словник України*, Київ 1998; І.Я. Яшкін, *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005.

Рассмотрим выделенные группировки гидронимов.

1. *Древнейшие общеиндоевропейские или праиндоевропейские гидронимы* (подтверждаемых 61) по бассейнам: р. Птичь (Ольница), р. Березина (Ала, Виницкое, Каменка, Кривое, Танёк, Тимень и др.), Днепра (Вилейка, Василевка, Ветовское, Днепр и др.), р. Сож (Вилейка, Ветковка, Дебря, Каменка, Клочев, Костивка, Сава, Серебрянка, Струг, Худобычка и др.).

АЛА, река, лист топографической карты N-35-107 (далее – только индекс). Индоевропейский корень OL – ‘мокрое, заторфованно место’.

ВИЛЕЙКА, река /2 названия/. Огромное количество версий этимологии гидронимов с основой ВИЛ-: от кельтского ВИЛЬ – ‘поселение’; от глагола ВИЛЯТЬ, от литовских VĖLĖ ‘души умерших’, VELNIAS – ‘черт’; балтской основы в значении ‘волна’ (Jan Otrębski); от славянских терминов; от балто-славянского в значении ‘извилистый’, латинских VIL-, VILIS – ‘худой’, VILLA – ‘село’, VILLUS – ‘сплетение волос, коса’; от германских WHEEL (WI:L) – ‘колесо, руль’; от польского ВИАК – ‘волк’; от этнонима вильцы. Некоторые топонимисты относят подобные названия к балтским. Но более вероятно отнести названия к древнейшим общеиндоевропейским или праиндоевропейским.

ДНЕПР, река, четвёртая по длине (2201 км) в Европе, карта N-36-49. Древние названия ВАР, ВАРУХ, БОРИСФЕН. Корень ДН-/ДАН-/ДУН- некоторые исследователи объясняют как иранский; кельтский – ДУН-/ДН- ‘река’; балтский (DUNAS – ‘ил, грязь’); славянский ДН- – ‘дно’. Название древнейшее общеиндоевропейское или праиндоевропейское¹⁷.

ОЛЬСА, река, N-35-83. Корень OL-. Древнейший общеиндоевропейский или праиндоевропейский гидроним¹⁸.

САВА, ручей, N-36-77. Балканская тезка (945 км) течет по территории Словении, Хорватии, Боснии и Герцеговины и по границе с Сербией, иллирийского происхождения, от праиндоевропейской основы в значении ‘дождливая’. Корень САВ- праиндоевропейский.

¹⁷ У.Ф. Исаенка, *Гідронімы запазычанья...*, с. 32-33.

¹⁸ Ibidem.

ТАНЁК, озеро, N-35-94. ТОНЬ – ‘речной залив, старик’, ‘тоненькое’. ТОНЬ на польском языке – ‘бездонное место в воде, на болоте’, на чешском – ‘лужа’, ‘болото’. Белорусский географический термин ТАНЯ – ‘залив реки, на оболоне’. ТНА – ‘озеро’, ‘проточное, сточное озеро в заболоченной низине’. Согласно Т. Гамкрелидзе и В. Иванова элемент ТАН- связан с индо-европейским *T^hen- ‘тонкий’, что соответствует характеристикам нашей озерной котловины.

2. Финно-угорские гидронимы (102) по бассейнам рек: Птичь (Зубиха, Черемха), Березина (Волчанка, Можга, Мясреда, Усох, Чудница, Якшица и др.), Днепр (Волчанка, Выходское, Ганчанка, Ганьча, Дегтярка, Живорезка, Лазневка, Леща, Марьянка, Мерея, Печора, Пересуха и др.), Сож (Видлинка, Вишанка, Волчас, Воля, Дяговка, Деражня, Дергучка, Елавец, Жавуница, Зубар, Зябенка, Зярня, Ильменка, Козел, Картель, Косолянка, Косинка, Косичка и др.).

ГОНЧАНКА, река, N-35-95. Г(Х)АНЧ – ‘сосновое болото’.

ЕЛЕНКА, несколько рек с подобными названиями. Основа ЕЛ-/ЁЛЬ (коми) в значении ‘поток, ручей’ ЗУБАР, река, N-35-118. ЗУБ- – ‘вода, река’, ‘лесной ручей’; -АР- от БАР-/ВАР- ‘озеро’; коми ЖУВЁД – ‘болотистое место’.

МАРЬЯНКА, река, N-36-61. Финно-угорская основа -ЯНК- ‘болото’, окончание -А (‘река’). Основа МАР- широко распространена в европейской гидронимии. МОР – ‘стоячая вода’, ‘болото’.

МОЖА, река, N-35-71. МО-/МА- – ‘мох’, ‘моховое болото’ + -Ж- (‘озеро’) в значении ‘заболоченная река с истоком из озера, болота’.

МЕРЕЯ, река, N-36-51. МЕР- – ‘моховое болото’, формант – ЕЯ финно-угорский. Финские названия МЕРКА, МЯРКА часто в значении ‘гнилой’.

СОЖ, река в России и Беларуси, N-36-64. Подобные названия существуют в бассейне р. Волга, на территории Венгрии. Потамоним происходит от аппелятива ШОШ – ‘ручей, река’.

ЧЕРЕБОМИРКА, река, N-35-96. Коми ЧЕР- – ‘приток’, МЕР- – ‘моховое болото’. ЧЕРЕВА – ‘лука реки’.

3. Индо-иранские гидронимы (20) по бассейнам: Птичь (Млынок), Березина (Бобруйка, Млынка, Синяя, Сутинка), Днепра (Бобровка, Пересека, Чигиринка), Сожа (Бобровка, Бася, Беседь, Ипуть и др.).

БАСЯ, река, карта N-36-50. Версий названия много: тюркская, славянская, балтская и др. Скифская основа БАСАЧ – ‘великая’.

БЕСЕДЗЬ, река, N-36-89. ОБ- ‘вода’ и СТА- – иранский аппелятив ‘стоянка, стан’ [54; 43]. БА-/БЕ-, БЕС-/ОБ- – ‘вода, болото’ и финно-угорский –СЕД(Т)- – ‘ручей в лесу, на болоте’ (возможной индо-финно-угорский элемент).

ИПУТЬ, река, N-36-73. ИП- + ирано-финно-угорская -УТЬ – ‘вода’, в значении ‘быстрая река, с волнами’. Связь с *UIS- – ‘вода, река’.

4. Древнеевропейские гидронимы (172) по бассейнам: Птичь (Альница, Боровое, Голович, Птичь и др.), Березина (Белица, Белый Бераг, Ботча, Вир, Великое и др.), Днепра (Адаменка, Артисловка, Боровка, Белолычка, Белая, Блиновка, Бронное, Вильчанка, Вирок, Ворля, Великое, Доска, Костричка, Красное, Липовка, Лучанка, Людиничи, Малуша, Машарня, Моховое, Неропля, Ольховка, Полна, Рдица, Святое, Светиловка, Смородина, Сенна, Черноводка и др.), Сожа (Борисфен, Белица, Белая Натопя, Благовка, Быстрая, Беянка, Вербовка, Голуба, Гольша, Костивка, Крупня, Лимна, Лобжанка, Лебедевка, Лешня, Лобжа, Лучки, Лютня и др.).

БЕРЛЯНКА, река /2/. Потамоним по версии ВГАБ германский¹⁹, с чем нельзя согласиться. БЕР-/БАР- – древнеевропейская основа в значении ‘болото’ (старославянское БАРА – ‘болото’; BIRL/BERL – ‘болото, топь’; в словенском языке БАРА – ‘лука’, ‘луг’, ‘болото’, в чешском VARINA, в польском VARZINA – ‘болото’).

ЛИСА, река, N-35-106. Древнеевропейский корень ЛИС- (например, кельтский LIS- ‘вода’).

ЛЮТНЯ, река, N-36-77. Типичные для гидронимии Беларуси основы ЛЮТ-/ЛЮХ- характеризуют различные

¹⁹ Ibidem, с. 32-33.

нюансы местности с небольшими болотами и заболоченными водоемами.

ПТИЧЬ, река, N-35-118. Древний формант –ИЧ/-ИЦ. Корень ПТ-/ПЕТ- – ‘вода, река’ (связь с *UIS – ‘вода’).

РАДОБУЖ, река, N-36-64. Названий с элементом РАД- в Польше, Беларуси, России много: Радагост, Радимин, Радом, Радомская пуца, Радзынь-Подляский, Радомска, белорусские Радунь (с 1217 г. как Радыня) Вороновского и Кореличского районов, Радуга в Гродненском, Радюны – в Ошмянском, Радюли, Радюнцы, Радюши – в Вороновском, Радичево – в Слуцком, Ратомка – в Минском, Радошковичи – в Молодеченском, Радимье – в Борисовском, Радица, Радомля – в Крупском, Рьдомля и Радомка – в Толочинском, Радомля (столица радимичей) и Радучы – в Чаусском, Радуша и Радутин – в Жлобинском, в Лепельском, Родня в Климовичском и т.д., а еще в Московской и Курской областях России. Чаще всего такие названия связывают с этнонимом радимичи. Названия с РАД- связываем с заболоченными условиями и с этнонимом (этноним, вероятно, от условий проживания): из низких мест в конце IX в., по причине поднятия уровня воды в р. Млечна (на ней г. Радом), началась миграция населения. Как раз в это время появляются радимичи (письменные источники периода 885-1169 гг.). Если отследить названия типа Радунь, Радом (от польского Радома до Бреста 250 км) – Радунь и другие, то получим векторы вероятного пути радимичей по более возвышенным местам. А. Смолич²⁰ в центре ареала радимичей выделил лесостепь Радань, Раданскую равнину. Известны географические термины РАДА – ‘болото с редким сосновым лесом’, РАДАВИНА – ‘сухое место на болоте с деревьями’. От РАД- ‘сухое место на болоте’, ‘возвышенное место’, возможно выведение экзоэтнонима радимичи – ‘жители сухих мест на болотах’ (некоторые этноним выводят от Pratomas – ‘первейшие’²¹). Второй элемент –БУЖ – ‘топь’ (английское BOG – ‘болото’). Этой версии придерживался и Я. Развадовский²² (старогерманское BAG ‘родник’, кельтское

²⁰ А.А. Смолич, *Географія Беларусі*, Мінск 1993.

²¹ А. Бычков, *Происхождение славян*, Москва 2007.

²² J. Rozwadowski, *Studia nad...*

BEG – и т.д.). От этого корня и праславянская *BAG /*BOG/*BUG – ‘затопленное место, течение, поток’, ‘болото’.

СВИНКА, реки /5/. Реки с такими же названиями текут в Полоцком районе, в Польше с г. Свиноустье на заселенных с древности славянами островах Узедом и Волин; польская Свина соединяет Щецинский залив с Балтийским морем. Основа СВ- в значениях ‘озеро’, ‘исток из озера, болота’, СВА- – ‘вода’.

СВИСЛОЧЬ, река, N-35-93. На реке– гг. Заславль и Минск. СВА- – ‘вода’, ВИСЛ- – ‘своя великая река’; ВИСЛ- ‘течение’, ‘влага, болото, розлив’. СВ- возможная трансформация праиндоевропейского корня САВ-. Конструкция: СВ- (‘исток из озера, болота’²³) и -СЛ- (‘поток’), формант -АЧ (‘озеро’).

5. Кельтские гидронимы (17): Березина (Грава, Дрогичин, Дубавец), Днепра (Доранка, Любуж, Ректа), Сож (Доргомьсль, Жаливка, Месенка, Мешовка, Ректа).

ГРАВА, река, N-35-94. ГР- ‘озеро’²⁴, -АВА- гидронимичный кельтский формант; ‘река с истоком из озера, река, впадающая в озеро’.

ДРОГИЧИН, озеро, N-35-107. Польский вариант – DRANICZYŃ в кельтской форме написания. ДРАГ- +ИЧ- + -ЫН(Ь). ДРАН(R)- – ‘стоячая вода’ (ДРЫГВА, ДРАГВА²⁵). Кельтский формант – -ЫНЬ/-ИНЬ.

РЕКТА, река /6/. Существуют версии происхождения славянская, иранская и др. Индоевропейская основа РЕК – ‘орошать’, ‘дренировать’, кельтская RENOS – ‘река’, немецкая REICH – ‘водный путь’.

6. Германские гидронимы (58) по бассейнам рек: Березина (Вяхово, Гутянка, Заболонье, Космынь и др.), Днепр (Баран, Вепринка, Гудка, Гутлянка, Домса, Дулебица и др.), Сож (Будагощ, Домашня, Дерна, Дранец, Княгиня, Курманово, Молостовка, Мертва, Погорелиц и др.).

БУДАГОЩ, озеро. Конструкция: БУД(А)- и ГОЩ. Часто элемент БУД- связывают с VESI²⁶. На северо-западе России,

²³ Р.И. Аўчыннікава, *Гідронімы Браслаўшчыны...*, с. 60.

²⁴ Ibidem, с. 56.

²⁵ Ibidem, с. 60.

²⁶ Р.И. Овчинникова, Г.Я. Рылюк, *О гидрогиме Будаветь*, „Вестн. БГУ” 1990, Сер. 2, № 2, с. 70-71.

в Беларуси, Украине, в Польше немала населенных пунктов с элементом ГОЩ (часто выводят от балтского ГОЩ- 'хата'). Элемент -ГОЩ связан с заболоченными местами, с рудными болотами, с понятием 'тать'. Элементы БУД- и -ГОЩ – германские.

ГУТЯНКА, река. HUS- – 'озеро, озерная река', 'река с прудами'.

ЛИМНИЧЕНКА, река, N-35-84. Л(И)- + -МН-/МАН-; МН- 'небольшая, извилистая озерная река'.

ОСТРОВА ДУЛЕБЫ, болото в Дулебской Пуще. Гелоним этнонимичный. Дулебы – последний славяно-германо-балтский союз (daud-laiba, "наследие умершего"²⁷). Существуют попытки вывести название из ятвяжского языка, финно-угорской основы ТУД- 'озеро'. Основа ДУЛЕБ-/ДУДЛЕБ германская²⁸.

ТАЛЬКА, река, N-35-93. В древности – Таль (как и украинская р. Таль, приток р. Тетерев), Тальва. Название-характеристика: 'незамерзающие водотоки, места... тальных грунтов'²⁹. ТАЛЕЦ – 'незамерзающий источник, река, озеро'. Основа *T^hAN-L- 'гнить'. Германизм (ЭЛЬВ – 'река').

УМОЩА, озеро, N-36-86. УМ- доиндоевропейский корень (Ум в Томской, Умба в Мурманской областях России, Ум-Эльв в Швеции) – 'бессточный', -ЩА-/ЩО- германский (шведский) – 'озеро'.

ХОТИНКА, река, N-36-86. Все гидронимы с основой ХОТ-/ХАТ- связаны с болотно-озерными ландшафтами. Германский элемент ХОТ-/ХОД- – 'места перехода между озерами, болотами, лесами, волокы, настилы, проходы'. Река входила в состав волокового пути между рр. Днепр и Сож через озеро Кульшицкое, р. Хотище.

7. Балтские гидронимы (40) по бассейнам рек: Птичь (Тростянка), Березина (Болочанка, Брожа, Березина и др.), Днепра (Болоновка, Березовка, Грабье, Дедва, Добасна, Крупка, Мокрянка, Ситня, Тросна и др.), Сож (Гребля, Греза, Дедовец, Десенка, Плесна, Рудея, Тростянка и др.).

²⁷ А. Бычков, *Происхождение славян...*

²⁸ У.Ф. Исаенка, *Гідронімы запазычанья...*, с. 32-33.

²⁹ В.А. Жучкевич, *Краткий топонимический...*

БРОЖА, река. БР- – ‘болото’. Польский вариант – BRZOZA (‘береза’).

ГИЖЕНКА, река. GIZÚS – ‘кислое болото’; ГЖЕЛ – ‘кустарник’.

ГЛИНЕЦ, ручей. GELME, GILUS – ‘глубина’.

ГРЕЗА, река. Связь с латышским GRIEZ (‘крутиться’), характеризующим русло реки (50 поворотов).

ДОБЫІНА, река, N-35-108. DAUBA – ‘овраг’, DUBURYS – ‘углубление, омут’. Формант SNA- указывает на течение, поток.

УЛЬЯНКА, река, N-36-61. Потамонимов с УЛ-/УЛЬ-множество, в т.ч. Улла, Ула. Интересное наблюдение: все реки с УЛ- образуют в устье острые углы с главной рекой (ANGULUS – ‘угол’, отсюда англичане-англяне-угляне). УЛ-/УЛЬ – от *UIS- – ‘вода’, ‘река’. Потамоним балтский³⁰, но не исключаем, что древнейший общеиндоевропейский.

8. Славянские гидронимы (179) по бассейнам рек: Птичь (Барбаровский, Баяновичский, Бежица, Воложинский и др.), Березина (Антопольский, Авсимовичский, Бабовье, Вихур, Десятина, Збароцкое, Ивановский, Колейниково, Копчанка, Косовице, Крапивка, Круглобино и др.), Днепр (Богдановский, Безымянное, Бельничский, Велемьевский, Галое, Должанка, Днепроовское, Стоячее, Чигиринское и др.), Сож (Безустья, Варваровка, Гнедки, Горянка, Горловский, Грязь, Добрянка и др.).

Выводы

На территории области часть гидронимов имеют спорную языковую принадлежность, что объясняется многократными трансформациями первоначального их значения, звучания. Гидронимы с установленной этимологией распределены по восьми языковым группам. В более ранних исследованиях, ученые все гидронимы в основном относили к славянским, балтским, индо-иранским, игнорируя принадлежность к германским, кельтским и финно-угорским. Большинство гидронимов области – молодые славянские (27,6%, распределены

³⁰ У.Ф. Исаенка, *Гідронімы запазычанья...*, с. 32-33.

по территории достаточно равномерно) либо трансформированные славянами (славянские форманты), древнеевропейские (26,5%, более ½ сконцентрированы в бассейне Сожа), финно-угорские (15,7%, в основном на востоке области). Реликтовые древнейшие общеиндоевропейские или праиндоевропейские (9,4%), за исключением Днепра, сохранились благодаря “внутренней” их локализации. Балтские (6,2%) сконцентрированы в бассейнах Днепра, Сожа, германские (8,9%) приурочены к волоковым путям, кельтские (2,6%) к более глубинным территориям, индо-иранские (3,1%) – вдоль основных водных путей древности. Языковые гидронимические пласты от древнейших до славянских отражают историю заселения территории области.

Библиография /References

- Afanas'ev A.P., *Toponimiâ Respubliki Komi. Slovar'-spravočnik*, Syktyvkar 1996, [Афанасьев А.П., *Топонимия Республики Коми. Словарь-справочник*, Сыктывкар 1996].
- Ânko M.P., *Toponimîčnij slovník Ukraïni: Slovník-dovidnik*, Kiïv 1998, [Янко М.П., *Топонімічний словник України: Словник-довідник*, Київ 1998].
- Âškin Ī.Â., *Slovník belaruskîh mâscovyh geografičnyh tÛrminaj. Tarağraftâ, gidralogiâ*, Minsk 2005, [Яшкін І.Я., *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія, гідралогія*, Мінск 2005].
- Aŭčynnîkava R.Ī., *Gidronimy Braslajščyny. Slovník*, Minsk 2015, [Аўчыннікава Р.І., *Гідронімы Браслаўшчыны. Слоўнік*, Мінск 2015].
- Bernštejn S.B., *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavânskîh âzykov*, Moskva 1961, [Бернштейн С.Б., *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва 1961].
- Blakitnââ knîga Belarusi. *Ėncykłapedyâ*, Minsk 1994, [Блакiтная кнiга Беларусi. *Энцыклапедыя*, Мінск 1994].
- Vučkov A., *Proishozhdenie slavân*, Moskva 2007, [Бычков А., *Происхождение славян*, Москва 2007].
- Etimologičnij slovník litopisnih geografičnih nazv Pivdennoï Rusi, Železnâk Ī.M. ta in.*, Kiev 1985, [Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, Железняк І.М. та ін., Київ 1985].

- Galkin I.S., *Tajny marijskoj onomastiki*, Joškar-Ola 1985, [Галкин И.С., *Тайны марийской ономастики*, Йошкар-Ола 1985].
- Gamkrelidze T.V, Ivanov Văč.Vs., *Indoeuropejskij âzyk i indoeuropejcy: rekonstrukciâ i istoriko-tipologiĉeskij analizpraâzyka i protokul'tury*, Tbilisi 1984, [Гамкрелидзе Т.В, Иванов Вяч. Вс., *Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, Тбилиси 1984, Т. 1-2].
- Inževatov I.K., *Toponimiĉeskij slovar' Mordovskoj ASSR*, Saransk 1987, [Инжеватов И.К., *Топонимический словарь Мордовской АССР*, Саранск 1987].
- Īsaenka U.F., *Gidranimika*, [v:] *Ēncyklapedyâ ġistoryi Belarusi: u 6 t.*, Т.2, red. В.Ī. Saĉanka, Minsk 1994, [Исаенка У.Ф., *Гідраніміка*, [в:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т.2*, ред. В.І. Сачанка, Мінск 1994].
- Īsaenka U.F., *Gidronimiy zapazyĉanyâ slavânami ű svaiĉ papârèdnikaű, Văliki ġistaryĉny atlas Belarusi* Isajenka u 3 t., Т.1, Minsk 2009, [Исаенка У.Ф., *Гідронімы запазычаныя славянамі ў сваіх папярэднікаў, Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т., Т. 1*, Мінск 2009].
- Kislovskoj S.V., *Znaete li vy? Slovar' geografiĉeskikh nazvanij Leningradskoj oblasti*, Leningrad 1974, [Кисловской С.В., *Знаете ли вы? Словарь географических названий Ленинградской области*, Ленинград 1974].
- Lehr-Splawiński T., *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.
- Lemcûgova V.P., *Toponimiy raspravădaűc': navukova-populârnyâ ěsûdy*, Minsk 2008, [Лемцугова В.П., *Топонімы распавядаюць: навукова-папулярныя эцуды*, Мінск 2008].
- Malec M., *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003.
- Manakov A.G., *Ētnogenez slavân po dannym toponimii (istoriko-geografiĉeskoe issledovanie)*, Pskov 2007, [Манаков А.Г., *Этногенез славян по данным топонимии (историко-географическое исследование)*, Псков 2007].
- Manakov A.G., *Neslavânskaâ toponimiâ severo-zapadnyh rajonov Pskovskoj oblasti*, „Pskovskij regionologichieskij zurnal” 2008, № 6, [Манаков А.Г., *Неславянская топонимия северо-западных районов Псковской области*, „Псковский регионологический журнал” 2008, № 6].
- Matveev A.K., *Geografiĉeskie nazvaniâ Urala. Toponimiĉeskij slovar'*, Ekaterinburg 2008, [Матвеев А.К., *Географические названия Урала. Топонимический словарь*, Екатеринбург 2008].

- Mikulič A.Ī., *Belarusy ū genetyčnaj prastory. Antrapalogiā ētnasu*, Minsk 2005, [Мікуліч А.І., *Беларусы ў генетычнай прасторы. Антрапалогія этнасу*, Мінск 2005].
- Murzaev Ė.M., *Slovar' narodnyh geografičeskich terminov*, Moskva 1984, [Мурзаев Э.М., *Словарь народных географических терминов*, Москва 1984].
- Nevskaĭ L.G., *Baltijskaĭ geografičeskaĭ terminologiā (k semantičeskoj tipologii)*, Moskva 1977, [Невская Л.Г., *Балтийская географическая терминология (к семантической типологии)*, Москва 1977].
- Nikonov V.A., *Kratkij toponimičeskij slovar'*, Moskva 1966, [Никонов В.А., *Краткий топонимический словарь*, Москва 1966].
- Pospelov E.M., *Geografičeskie nazvaniā mira*, [v:] *Toponimičeskij slovar'*, red. R.A. Ageeva, Moskva 2002, [Поспелов Е.М., *Географические названия мира*, [в:] *Топонимический словарь*, ред. Р.А. Агеева, Москва 2002].
- Rogaleŭ A.F., *Nazvy Bač'kaiščyny (tapanimiā Belarusi)*, Gomel' 2008, [Рогалеў А.Ф., *Назвы Бацькаішчыны (тапанімія Беларусі)*, Гомель 2008].
- Rogalev A.F., *Ėtničeskie i geografičeskie nazvaniā kak istočnik dlā izučeniā istorii Belarusi*, Gomel' 2014, [Рогалев А.Ф., *Этнические и географические названия как источник для изучения истории Беларуси*, Гомель 2014].
- Rozwadowski J., *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948.
- Šaruha I., *Geografična-statystyčny sloŭnik Maĭilėŭskaj voblasti*, T. 1: A-Ž, Maĭilėŭ 2012, [Шаруха І., *Геаграфічна-статыстычны слоўнік Магілёўскай вобласці, Т.1: А-Ж*, Магілёў 2012].
- Šaruha Ī., *Geografična-statystyčny sloŭnik Maĭilėŭskaj voblasti*, T. 2: Z-O, Maĭilėŭ 2013, [Шаруха І., *Геаграфічна-статыстычны слоўнік Магілёўскай вобласці, Т.2: З-О*, Магілёў 2013].
- Šaruha Ī., *Geografična-statystyčny sloŭnik Maĭilėŭskaj voblasti*, T. 3: P-Ā, Maĭilėŭ 2013, [Шаруха І., *Геаграфічна-статыстычны слоўнік Магілёўскай вобласці, Т.3: П-Я*, Магілёў 2013].
- Šaruha Ī., Šaruha T., *Gidranimiā Maĭilėŭščyny, „Maĭilėŭski Merydyān” 2001, T.1, Vyp. 2*, [Шаруха І., Шаруха Т., *Гідранімія Магілёўшчыны, „Магілёўскі Мерыдыян” 2001, Т.1, Вып. 2*].
- Šaruha Ī.M., Ārotaŭ A.Ā., *Gidranimiā Maĭilėŭskaj voblasti: grupoŭki pa toŭnaj prynaležnasci*, „Maĭilėŭski merydyān” 2020, T. 20, vyp. 1-2, [Шаруха І.М., Яротаў А.А., *Гідранімія Магілёўскай вобласці: групойкі па моўнай прыналежнасці, „Магілёўскі мерыдыян” 2020, Т. 20, вып.1-2*].

- Šaruha Ī.M., *Asablivasci gidranimii Magilėuskaj voblasti*, [v:] *Itoġi naučnyh issledovanij učenyh MGU*, red. N.V. Makovskaā, E.K. Syčova, Mogilev 2020, [Шаруха І.М., *Асаблівасці гідраніміі Магілёўскай вобласці*, [в:] *Ітогі навучных ісследаваній уценых МГУ*, ред. Н.В. Маковская, Е.К. Сычова, Могилев 2020].
- Šaruha Ī.M., *Asablivasci polackaj taranimii (naprykladze gidranimii)*, [v:] *Polackiā čytanni – 2017. Zbornik matėryālai rėspublikanskaj navikova-praktyčnaj kanferėncij (g. Polack, 2 verasnā 2017 g.)*, red. V.U. Mickevič, Minsk 2017, [Шаруха І.М., *Асаблівасці полацкай тапаніміі (на прыкладзе гідраніміі)*, [в:] *Полацкія чытанні – 2017. Зборнік матэрыялаў рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (г. Полацк, 2 верасня 2017 г.)*, ред. В. У. Міцкевіч, Мінск 2017].
- Šaruha Ī.M., *Asablivasci taranimičnaga polā Mizrėčcadruci i Bārėziny ű mežah Magilėuskaj voblasti*, [v:] *Žyličy na ġistoryka-kul'turnaj karce Belarusi*, red. S.L. Garanin, Minsk 2017, [Шаруха І.М., *Асаблівасці тапанімічнага поля міжрэчча Друці і Бярэзіны ў межах Магілёўскай вобласці*, [в:] *Жылічы на гісторыка-культурнай карце Беларусі*, ред. С.Л. Гаранін, Мінск 2017].
- Šaruha Ī.M., *Ētymologiā asnoűnyh patamonimai magilėuskaga Padnāproűā: na prykladze basejna rakī Sož*, [v:] *Itoġi naučnyh issledovanij učenyh MGU*, red. E.K. Syčova, Mogilev 2019, [Шаруха І.М., *Этымалогія асноўных патамонімаў Магілёўскага Падняпроўя: на прыкладзе басейна ракі Сож*, [в:] *Ітогі навучных ісследаваній уценых МГУ*, ред. Е.К. Сычова, Могилев 2019].
- Šaruha Ī.M., *Gidranimiā Magilėuskaj voblasti: ėtymalagičny sloűnik (A–K)*, „Magilėűski merydyān” 2019, Т. 1, вып. 1-2, [Шаруха І.М., *Гідранімія Магілёўскай вобласці: этымалагічны слоўнік (А–К)*, „Магілёўскі мерыдыян” 2019, Т. 19, вып. 1-2].
- Šaruha Ī.M., *Gidranimiā Magilėuskaj voblasti: ėtymalagičny sloűnik (L–Ā)*, „Magilėűski merydyān” 2019, Т. 19, вып. 3-4, [Шаруха І.М., *Гідранімія Магілёўскай вобласці: этымалагічны слоўнік (Л–Я)*, „Магілёўскі мерыдыян” 2019, Т. 19, вып. 3-4].
- Šaruha Ī.M., *Gidranimiā navakollāű Magilėva*, [v:] *Problemy ustojčivogo razvitiiā regionov Respubliki Belarus' i sopredel'nyh stran*, red. I.N. Šaruho, A.V. Klebanov, Mogilev 2019, [Шаруха І.М., *Гідранімія наваколяў Магілёва*, [в:] *Проблемы устойчывого развіцця рэгіонав Рэспублікі Беларусь і сопредельных стран*, ред. И.Н. Шаруха, А.В. Клебанов, Могилев 2019].

- Šaruha Ī.M., *Kraj u cěntry Eŭropy: Polackaâ gidranimîâ: Ètymalagičny sloŭnik*, Minsk 2018, [Шаруха І.М., *Край у цэнтры Еўропы: Полацкая гідранімія: Этымалагічны слоўнік*, Мінск 2018].
- Šaruho I.N., *Formirovanie naseleniâ i toponimîâ Belarusi*, [v:] *Rossijsko-belorussskoe porubež'e: ustojčivost' social'no-kul'turnyh i êkologo-hozâjstvennyh sistem: monografiâ*, red. A.G. Manakov, Pskov 2005, [Шаруха И.Н., *Формирование населения и топонимия Беларуси*, [в:] *Российско-белорусское порубежье: устойчивость социально-культурных и эколого-хозяйственных систем: монография*, ред. А.Г. Манаков, Псков 2005].
- Šaruho I.N., *Mozaičnost' gidronimov Vitebsko-Pskovskogo pogranič'â*, [v:] *Prirodnoei istoriko-kul'turnoe nasledie Vostočnoj Evropy kak ob'ekt social'no-geografičeskikh issledovanij*, red. A.G. Manakov, Pskov 2019, [Шаруха И.Н., *Мозаичность гидронимов Витебско-Псковского пограничья*, [в:] *Природное и историко-культурное наследие Восточной Европы как объект социально-географических исследований*, ред. А.Г. Манаков, Псков 2019].
- Šaruho I.N., *Osobennosti gidronimii kraâ v centre Evropy*, „Vestn. Priamursk. Univers.” 2017, № 3(28), [Шаруха И.Н., *Особенности гидронимии края в центре Европы*, „Вестн. Приамурск. Универс.” 2017, № 3(28)].
- Šaruho I.N., *Paleoètnokul'turnaâ geografiâ Belarusi*, „Naukovî zapiski Sums'kogo deržavnogo pedagogičnogo universitetu” 2010, Vip. 1, [Шаруха И.Н., *Палеоэтнокультурная география Беларуси*, „Наукові записки Сумського державного педагогічного університету” 2010, Вип. 1].
- Šaruho I.N., *Rezultaty analiza toponimičeskogo plasta informacionnogo sloâ kul'turnyh landšaftov: na primere gidronimii Polockogo Poozër'â*, [v:] *Problemi bezpererвної geografičnoï osviti i kartografii*, vip. 27, red. V.A. Peresad'ko et al., Har'kiv 2018, [Шаруха И.Н., *Результаты анализа топонимического пласта информационного слоя культурных ландшафтов: на примере гидронимии Полоцкого Поозерья*, [в:] *Проблемы непрерывной географічної освіти і картографії*, вип. 27, ред. В.А. Пересадько et al., Харьків 2018].
- Slovník gidronimiv Ukraïni*, red. A. P. Nepokurnyj, Kiev 1979 [Словник гідронімів України, ред. А. П. Непокупний, Киев 1979].
- Smolič A.A., *Geografiâ Belarusi*, Mensk 1994, [Смоліч А.А., *Географія Беларусі*, Менск 1993].

- Smolickaâ G.P., *Toponimičeskij slovar' Central'noj Rossii. Geografičeskie nazvaniâ*, Moskva 2002, [Смолицкая Г.П., *Топонимический словарь Центральной России. Географические названия*, Москва 2002].
- Smolickaâ G.P., *Zanimatel'naâ toponimika. Rasskazy o geografičeskikh nazvaniâh*, Moskva 2001, [Смолицкая Г.П., *Занимательная топонимика. Рассказы о географических названиях*, Москва 2001].
- Toporov V.N., Trubačev O.N., *Lingvističeskij analiz gidronimov Verhnego Podneprov'â*, Moskva 1962, [Топоров В.Н., Трубачев О.Н., *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва 1962].
- Žučkevič V.A., *Kratkij toponimičeskij slovar' Belorussii*, Minsk 1974, [Жучкевич В.А., *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск 1974].

Adam Bobryk

ORCID: 0000-0001-5876-4685

adam.bobryk@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

Status Polaków na Białorusi w perspektywie stulecia

**Тадэвуш Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі. Польшкая нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919-2017 гг.*,
Wydawnictwo Prawo i Partnerstwo, Białystok 2018, ss. 428**

[Tadeusz Gawin, *Pod presją polityki. Polska mniejszość narodowa na Białorusi w latach 1919-2017*, Wydawnictwo Prawo i Partnerstwo, Białystok 2018, ss. 428]

DOI: 10.34739/doc.2020.17.15

Status Polaków na Białorusi w XX w. ulegał istotnym zmianom. Związane to było z zachodzącymi na tym obszarze procesami narodotwórczymi, państwowotwórczymi, zmianami granic, oddziaływaniem totalitarnych ideologii nie tylko na sferę tożsamości oraz różnorodnych przejawów życia codziennego, ale także niejednokrotnie wywołujących zasadnicze zagrożenia bezpieczeństwa zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Kluczowe konsekwencje wywołały nie tylko dwie wojny światowe. Szczególne piętno odcisnął eksperyment związany z próbą ukształtowania w ZSRR człowieka radzieckiego – indyferentnego narodo, przyjmującego rosyjski za swój język ojczysty, uznającego ideologię marksizmu-leninizmu za wyznacznik wartości życiowych. Przy tym polityka wobec Polaków w Związku Radzieckim nie była jednolita i charakteryzowała się dużą zmiennością czasową. Wpływ na to miały również relacje międzypaństwowe, powodujące, iż ta narodowość stawała się swoistym zakładnikiem stosunków między Polską a ZSRR czy później Republiką Białoruś.

Specyfika badań nad Polakami na Białorusi związana jest z ich wieloletnią izolacją w oderwaniu od możliwości kontaktów z Macierzą i polityką zarówno władz centralnych Związku Radzieckiego, jak i lokalnych republikańskich, ukierunkowana, pomimo różnorodnych zmian, na uniemożliwienie swobodnego rozwoju tej społeczności oraz jej marginalizację. Rozpad ZSRR i powstanie niepodległej Białorusi stworzyły szereg nowych możliwości aktywności grupowej, podtrzymywania tożsamości narodowej, ochrony języka ojczystego i szereg działań mających na celu zaspokojenie potrzeb całej społeczności. Istotnym elementem tego procesu były szerokie kontakty z Macierzą i podejmowanie ze strony Rzeczypospolitej wielu działań mających na celu wsparcie życia społecznego polskiej mniejszości narodowej na Białorusi.

Zmiany systemowe, zarówno w Polsce, jak i na Białorusi, umożliwiły również szeroką aktywność badawczą ukierunkowaną na zgłębienie wielu aspektów związanych z funkcjonowaniem polskiej społeczności w Republice Białoruś. Dotyczyło to zarówno zbadania przeszłości, jak i analizy współcześnie zachodzących procesów. Wśród polskich badaczy należy tu wymienić m.in. Andrzeja Białego¹, Romana Dzwonkowskiego², Piotra Eberhardta³, Helenę Giebień⁴, Agnieszkę Grędzik⁵, Nikołaja Iwanowa⁶, Iwonę Kabzińską⁷, Tadeusza Kruczkowskiego⁸, Stanisława Mikołajczaka⁹, Mirosława

---

¹ A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz 2018.

² R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.

³ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.

⁴ H. Giebień, *Działalność Związku Polaków na Białorusi w latach 1987–2005 na tle sytuacji społeczno-politycznej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej/Republice Białoruś*, Wrocław 2014.

⁵ A. Grędzik, *Oświata i szkolnictwo polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej i współczesnej Białorusi 1939–2001*, Toruń 2007.

⁶ N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.

⁷ I. Kabzińska, *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.

⁸ T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003.

⁹ S. Mikołajczak, *Polacy na Białorusi w latach 1987–2008. Funkcjonowanie organizacji mniejszości polskiej w systemie politycznym*, Poznań 2013.

Sobeckiego¹⁰, Jana Szumskiego¹¹, Wojciecha Śleszyńskiego¹², Marka Wierzbickiego¹³, Zdzisława Juliana Winnickiego¹⁴. Dobre efekty przynosiły też prace zespołów autorskich¹⁵. Na szczególną uwagę zasługuje dorobek autora recenzowanej pracy Tadeusza Gawina. Urodził się on w 1951 r. na dawnych Kresach Wschodnich będących obecnie częścią Republiki Białoruś. Był aktywnym uczestnikiem procesów odrodzenia narodowego Polaków na Białorusi. W latach 1988–1990 sprawował funkcję prezesa Polskiego Stowarzyszenia Kulturowo-Oświatowego im. Adama Mickiewicza. Następnie, do 2000 r., był prezesem Związku Polaków na Białorusi. W XXI w. rozpoczął pracę naukową poświęconą polskiej mniejszości na Białorusi. Zaoferowała ona licznymi publikacjami¹⁶. Połączenie doświadczeń z aktywnego uczestnictwa w analizowanych procesach z naukową

¹⁰ M. Sobecki, *Kultura symboliczna a tożsamość. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok 2007.

¹¹ J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010.

¹² W. Śleszyński, *Kresy Wschodnie czyli Białoruś Zachodnia. Historia, współczesność, pamięć*, Łomianki 2013.

¹³ M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007.

¹⁴ Z.J. Winnicki, *Szkice kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSRR. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki*, Wrocław 1991; Idem, *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003; Idem, *Tematy polsko-białoruskie. Antologia*, Wrocław 2010.

¹⁵ R. Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Białorusi wobec języka polskiego*, Lublin 2004; *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004; E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX w.*, Białystok 2005; *Polacy – Żydzi – Białorusini – Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kręgu mitów i stereotypów*, red. M. Gnatowski, D. Boćkowski, Białystok 2005; *Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005; *Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988–2009. Ocena minionego dwudziestolecia*, red. Z.J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2009. Należy zwrócić tutaj uwagę także na cykl publikacji *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w.*, pod redakcją Tadeusza Gawina, wydawanych od 2017 r.

¹⁶ Cf. T. Gawin, *Ojcowizna (pamiętniki – 1987–1992)*, Grodno-Lublin 1992; Idem, *Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000*, Białystok 2003; Idem, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności*, Białystok 2006; Idem, *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005*, Białystok 2010; Idem, *O byciu Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991*, Grodno-Białystok 2013.

perspektywą badawczą dało bardzo dobre rezultaty i ugruntowało jego pozycję jako eksperta w zakresie stosunków narodowościowych na Białorusi, a zwłaszcza położenia mniejszości polskiej.

Pomimo imponującej liczby publikacji poświęconych Polakom w Republice Białoruś problematyka ta nie jest jeszcze w pełni zbadana. Ponadto aktywność tej społeczności oraz zmienna polityka władz prowadzi do dynamicznych przekształceń, co wymaga nieustannej pracy badawczej, by uchwycić zachodzące procesy¹⁷. Wyjściem naprzeciw tego zapotrzebowania jest niewątpliwie książka Tadeusza Gawina *Pod presją polityki. Polska mniejszość narodowa na Białorusi w latach 1919–2017* wydana w języku białoruskim¹⁸. To oczywiście stanowi pewne utrudnienie dla polskich czytelników, którzy ze względów językowych mają ograniczony do niej dostęp, ale jednocześnie daje szansę szerszej popularyzacji tej problematyki na Białorusi oraz wśród białoruskiej mniejszości w Polsce.

Struktura pracy podzielona została na siedem rozdziałów. Pierwszy – *Polska mniejszość narodowa w BSRR w latach 1919–1939*, zawiera cztery podrozdziały: *Struktura i rozmieszczenie ludności polskiej w BSRR*, *Polityka narodowa Rosji Radzieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w latach 1921–1939*, *Polityka władz radzieckich w odniesieniu do polskiej mniejszości narodowej w BSRR*, „Operacja polska” w Białorusi (1937–1938). Drugi rozdział *Polacy w BSRR w latach 1939–1941* jest podzielony na trzy części: *Pakt Ribbentrop-Mołotow. Podział Polski, Radziecka polityka na północno-wschodnich terytoriach byłej Rzeczypospolitej*, *Areszty, deportacje i przesiedlenia ludności polskiej*. W trzecim rozdziale *Polsko-radzieckie i polsko-białoruskie relacje podczas okupacji niemieckiej* wydzielono podrozdziały: *Wzajemne stosunki między władzami ZSRR i Polski w latach 1941–1944*, „Kwestia polska” w polityce radzieckiego podziemia, *Wzajemne stosunki pomiędzy polskim podziemiem i białoruskim ruchem narodowym*. Szósty rozdział *Polacy w BSRR w latach 1944–1956* podzielony został na sześć podrozdziałów: *Porozumienie „Wielkiej Trójki” w kwestii wschodniej granicy*

---

¹⁷ Cf. E. Mironowicz, *Polityka etniczna Białorusi*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Bałuk, Lublin 2015, s. 97-148.

¹⁸ Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі. Польшкая нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.*, Беласток 2018.

Polski. Konsekwencje dla Polaków w BSRR, Przesiedlenie Polaków z BSRR do Polski. Przyczyny niepowodzenia operacji, Polskie podziemie w Białorusi w latach 1944–1956, Uwarunkowania życia narodowego polskiej mniejszości w BSRR, Konsekwencje kolektywizacji polskich wiosek, Polityka w odniesieniu do Kościoła katolickiego. W rozdziale piątym *Sowietyzacja mniejszości polskiej w Białorusi w latach 1956–1986* analizie poddano następujące problemy: *Rusyfikacja i sowietyzacja życia publicznego w ZSRR, Sowietyzacja społeczności polskiej w BSRR, Polskie życie narodowe w Białorusi w okresie „rozkwitu” państwa radzieckiego, Polacy z Białorusi na służbie partii komunistycznej i państwa radzieckiego.* Szósty rozdział *Odrodzenie życia narodowego w okresie przebudowy [pierestrojki] w latach 1986–1991*, zawiera podrozdziały: *Polacy w okresie przebudowy, Odrodzenie życia organizacyjnego, religijnego i szkolnictwa, Postawa centralnych i regionalnych władz BSRR oraz ruchów opozycyjnych wobec aktywizacji organizacji polskich, Zmiany prawodawstwa BSRR dotyczące narodowości i ich znaczenie dla rozwoju polskiego ruchu narodowego.* Ostatni, siódmy rozdział, *Polityka władz Republiki Białoruś w odniesieniu do polskiej mniejszości w latach 1991–2017*, zawiera pięć podrozdziałów: *Polityka władz centralnych i lokalnych w okresie rządów parlamentarnych w latach 1991–1995, Polska mniejszość narodowa i białoruskie partie opozycyjne, Zmiany położenia mniejszości polskiej w okresie centralizacji życia politycznego w Białorusi, Wpływ polsko-białoruskich relacji międzypaństwowych na położenie mniejszości polskiej w Białorusi, Koncepcja narodu białoruskiego w ideologii państwowej. Polska wspólnota etniczna.* Całość zamyka *Bibliografia, Spis skrótów*, streszczenia w języku polskim, angielskim i rosyjskim oraz indeksy osobowe i geograficzne. Należy zwrócić tutaj uwagę, iż dobrym rozwiązaniem było rozdzielenie indeksu osobowego w języku białoruskim i polskim. Znacznie usprawnia to przeszukiwanie pracy.

Autor trafnie rozpoznaje, opisuje i diagnozuje zjawiska oraz procesy, które zachodziły w społeczności polskiej na Białorusi w ciągu opisywanego przedziału czasowego, wynoszącego blisko sto lat. Dostrzega istotne zależności kształtowania procesów tożsamości, asymilacji, oddziaływania na więź społeczną i aktywność grupową

poprzez presję polityczną¹⁹. Właściwie ukazuje, jak różnorodne ograniczenia, przymus, indoktrynacja wpływają na świadomość narodową i definiowanie kategorii „swoi”, „inni”, „obcy”. Opisuje więc specyficzną sferę życia społecznego odnoszącą się do wielokulturowości, ale w warunkach radzieckich niezwykle ograniczoną.

Recenzowana książka zawiera ogromny materiał faktograficzny. To nie tylko dane i informacje, które dotychczas były rozproszone, ale również wiele nowych. Udało się to osiągnąć autorowi poprzez bogate wykorzystanie literatury białoruskiej i polskiej. Przełamał więc pewną dotychczasową tendencję, że białoruscy badacze bazowali głównie na białoruskich materiałach, a polscy na polskich. Jednocześnie sięgnął też do wielu unikalnych źródeł. To stworzyło możliwość nowej perspektywy. Bez osobistego uczestnictwa w opisywanych procesach również dość trudno uzyskać byłoby taką syntezę. To niewątpliwie kompendium wiedzy o Polakach na Białorusi. Opisuje ono historię i współczesność. Przedstawia różne formy aktywności oraz ograniczeń utrudniających rozwój życia społecznego. By móc prognozować przyszłość, należy poznać przeszłość. Tadeusz Gawin dał więc dobre narzędzie do poznania specyfiki położenia mniejszości polskiej na Białorusi. To ważne nie tylko dla tej społeczności, ale również republiki, którą ubogaca i wzmacnia pierwiastek wielokulturowości. Ogromne znaczenie ma to również dla Rzeczypospolitej. Jak wynika z publikacji, podniesienie statusu Polaków na Białorusi można uzyskać przede wszystkim dzięki aktywności własnej tej społeczności, wspieranej przez swoją Macierz oraz konstruktywnej postawie władz i większości narodowej. To niełatwe zadanie, ale niezwykle ważne i korzystne dla całego regionu tej części Europy.

Jednocześnie należy zwrócić uwagę, iż autor nie ustrzegł się pewnych nieścisłości czy polemicznych sądów. Niezrozumiałe jest chociażby zastosowanie odmiennej terminologii dla tych samych działań mających identyczny charakter i opierających się na zbliżonych podstawach prawnych. Dotyczy to określenia wyjazdów ludności polskiej, głównie z Kresów Wschodnich, po II wojnie światowej,

---

¹⁹ O znaczeniu świadomości, czy szerzej – informacji, dotyczącej samorefleksji nad wspólnotą i jej znaczenia dla rozwoju procesów tożsamościowych, cf. C. Kalita, *Wspólnota versus Społeczeństwo. Spór na temat istoty oraz funkcji wspólnoty i społeczeństwa z perspektywy filozofii społecznej*, Siedlce 2018, s. 261-263.

w nowe granice Rzeczypospolitej, odbywających się przede wszystkim pod różnorodną presją lub stanowiących powrót z miejsc odosobnienia. Autor w odniesieniu do lat 1944–1946 stosuje określenie „przesiedlenia”, a działania te dokonywane w latach 1955–1959 nazywa „repatriacją”²⁰. Termin „repatriacja” w stosunku do tych migracji został upowszechniony po wojnie w Polsce i ZSRR, głównie ze względów ideologicznych, mających sankcjonować fakt zmiany granic, bez analizy faktycznych przyczyn i ich zasadności. Dość mechanicznie został on też przyjęty w literaturze przedmiotu. Faktycznie jednak nie była to repatriacja, czyli zorganizowany powrót obywateli, którzy znaleźli się na terenie innego państwa, a ekspatriacja, to jest opuszczenie stron ojczystych, które odbywało się w atmosferze obiektywnego i subiektywnego przymusu. Najbardziej szerokim określeniem wydaje się więc przesiedlenie, lecz termin ten winien być stosowany konsekwentnie. Nawet gdyby autor zdecydował się na powszechne używanie terminu „repatriacja”, byłoby to lepszym rozwiązaniem przy wspomnianych zastrzeżeniach niż to, jakie zastosował.

Nie można się też zgodzić z tezą, że „BSRR w granicach całego ZSRR była jedyną graniczącą z Polską republiką, w jakiej przymusowo, wbrew radzieckiemu ustawodawstwu i międzynarodowym normom prawnym niszczone praktycznie wszystko, co mogło przypominać o istnieniu polskości”²¹. Usuwanie śladów polskości było znacznie szerszą praktyką. Podobne działania prowadzone były przecież w graniczącej z Polską Ukrainiejskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej²². Nawet w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, gdzie zakres możliwości aktywności grupowej Polaków,

---

²⁰ Т. Гавін, *Пад прэсінгам...*, s. 14.

²¹ Ibidem, s. 17.

²² Autor zdaje się formułować ten sąd poprzez fakt, iż po 1948 r. na Białorusi nie mogły funkcjonować jakiekolwiek instytucje polskie, w tym szkolnictwo. Podobna była sytuacja na Ukrainie, gdzie jednak występowały pewne drobne wyjątki. Przykładem jest funkcjonowanie w USRR jednej szkoły z polskim językiem nauczania oraz teatru amatorskiego. Te wyjątki jednak nie zmieniły ogólnej tendencji do depolonizacji byłych terenów Rzeczypospolitej. *Cena tożsamości. Wspomnienia i opowiadania Polaków zamieszkałych na Ukrainie*, oprac. J. Gregorczyk, Warszawa 2002; M.A. Koprowski, *Wołyń. Prześladowania Polaków na sowieckiej Ukrainie*, Zakrzewo 2014; D.K. Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, Warszawa 2018.

uwzględniający wszelkie ideologiczne ograniczenia, był najszerszy w ZSRR, również było to elementem presji politycznej²³.

Należy też zwrócić uwagę na pewną niekonsekwencję. Autor pisze początkowo, że Polska Rzeczpospolita Ludowa, „która była związana ze Związkiem Radzieckim politycznymi, ekonomicznymi, naukowymi i kulturalnymi więzami, a także sojuszem wojskowym, mogła (jeśliby tylko chciała i miała na to polityczną wolę) kardynalnie zmienić los Polaków w BSRR, którzy byli niszczeni i rusyfikowani”²⁴. Jednocześnie kilkaset stron dalej stwierdza: „Polskie komunistyczne kierownictwo w Warszawie nie interesowało się problemami Polaków w ZSRR do początku polityki przebudowy w 1985 r., bo nie miało na to zgody Moskwy”²⁵. Należy tu przypomnieć, iż zależność PRL od ZSRR miała bardzo szeroki charakter, a margines swobody nie obejmował sfery, którą określano w Moskwie jako wewnętrzne sprawy ZSRR i dotyczące obywateli radzieckich. Oczywiście pewna aktywność mogła być nieco większa, ale jak wynika z literatury przedmiotu, miało to szansę powodzenia w indywidualnych przypadkach, ale nie co do zasady wpływu na status Polaków w ZSRR.

Zasadniczo, pomijając krótki okres po I wojnie światowej, kiedy realizowano eksperyment z wykształceniem nowej kategorii „Polaków radzieckich”, polityka na Białorusi ukierunkowana była na marginalizację ludności polskiej i jej szybszą lub wolniejszą asymilację. Najbardziej drastycznym elementem tej praktyki była tzw. „Operacja polska”, o charakterze ogólnoradzieckim, niemniej wymierzona głównie w Polaków na Białorusi i Ukrainie, przeprowadzona w latach 1937–1938. Jej celem było nie tylko rozbitcie tej społeczności poprzez areszty i deportacje, ale przede wszystkim fizyczna likwidacja. Późniejsze działania miały doprowadzić do wtopienia się tej mniejszości w społeczeństwo radzieckie, z zachowaniem mniej niż fasadowej odrębności. Istotne zmiany nastąpiły wraz z polityką przebudowy, zainicjowanej przez sekretarza generalnego KPZR Michaiła Gorbaczowa. Usunięcie różnego rodzaju ograniczeń systemowych umożliwiło odrodzenie narodowe Polaków i ich samoorganizację. Powstanie niepodległego państwa białoruskiego w 1991 r. przyniosło zarówno

²³ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000.

²⁴ Т. Гавін, *Пад прэсінгам...*, s. 17–18.

²⁵ Ibidem, s. 359.

nowe nadzieje, jak też zagrożenia. Późniejsza polityka była również zmienna i mimo ustanowienia oficjalnych stosunków między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś, które stworzyły też instrumenty działania na rzecz mniejszości w drugim kraju, oraz przyjęcia rozwiązań prawnych chroniących poszczególne wspólnoty narodowe, cały czas pojawiały się nowe napięcia i zagrożenia. W konsekwencji stale zmniejsza się liczba ludności polskiej na Białorusi oraz ich udział wśród mieszkańców republiki. Porównując chociażby pierwszy powszechny spis ludności przeprowadzony po II wojnie światowej w 1959 r. (538 881 – 6,7%) i ostatni z 2009 r. (294 549 – 3%), odnotowany został spadek populacji społeczności polskiej o 244 332 osoby. Zmniejszył się także dość drastycznie wskaźnik Polaków deklarujących język polski jako ojczysty. O ile w 1959 r. było to 48,6%, to w 2009 r. już tylko 5,4%²⁶. Po odrodzeniu szkolnictwa polskiego, co zapoczątkowane zostało w 1988 r., od kilkunastu lat stale zmniejsza się liczba placówek i uczniów do nich uczęszczających oraz ogranicza się udział młodzieży kształcącej się po polsku na rzecz dodatkowej nauki języka²⁷. Rozbiciu uległ Związek Polaków na Białorusi, w efekcie czego funkcjonują obecnie odrębne struktury, uznawane w Polsce lub na Białorusi²⁸. Kościół zaś coraz bardziej traci polski charakter, przez co zmniejsza się instytucjonalne wsparcie dla polskości²⁹.

---

²⁶ Cf. P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...; Население по национальности и родному языку*, https://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.8-0.pdf, (data dostępu: 30.12.2020).

²⁷ A. Bobryk, *Systemy edukacyjne wobec mniejszości w perspektywie zapisów polsko-białoruskiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, red. A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska, Warszawa 2018, s. 182-203.

²⁸ A. Eberhardt, *Polska a konflikt wokół Związku Polaków na Białorusi*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2006, nr 1, s. 258-266; E. Szczygieł, *Plany unormowania sytuacji wokół Związku Polaków na Białorusi w latach 2005-2012*, „Wschodnioznawstwo” 2012, t. 6, s. 257-273; M. Wakar, *Związek Polaków na Białorusi – XXX lat na straży polskości. Stan aktualny (rok 2017) i perspektywa rozwoju*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w.*, t. II, *Polityka-społeczeństwo-kultura*, red. T. Gawin, Warszawa 2018, s. 497-511; A. Włodarczyk, *Związek Polaków na Białorusi w polskiej polityce zagranicznej w latach 2008-2010*, „Studia Polonijne” 2019, T. 40, s. 355-378.

²⁹ I. Kabzińska, *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w. Wybrane problemy stosunków polsko-*

Tadeusz Gawin, dostrzegając szanse i zagrożenia dla mniejszości polskiej, stwierdza oraz prognozuje: „Współczesne państwo białoruskie w ograniczonym zakresie (wybiórczym) realizuje zadeklarowaną w Konstytucji Republiki Białoruś i innych aktach prawnych politykę narodowościową wobec białoruskich Polaków. (...) Kardynalna zmiana położenia polskiej mniejszości narodowej w Republice Białoruś w istniejącym systemie politycznym (zarówno obecnie, jak i w przyszłości) nie wydaje się możliwa”³⁰. Wskazuje jednocześnie jako niezbędne warunki do rozwoju społeczności polskiej następujące uwarunkowania: rekonstrukcja politycznego systemu władzy, respektowanie ustawodawstwa krajowego i umów międzynarodowych w odniesieniu do praw mniejszości, funkcjonowanie dobrosąsiedzkich i stabilnych relacji polsko-białoruskich, większe zaangażowanie się funkcjonujących w strukturach władzy Polaków w działania na rzecz swojej społeczności narodowej oraz aktywność wszystkich organizacji polskich przy wsparciu środowisk białoruskiego społeczeństwa obywatelskiego. Zwraca przy tym uwagę, by działalność nie budziła podejrzeń ze strony władz o nielojalność wobec państwa, którego są obywatelami³¹. To interesujące przemyślenia. Tym bardziej, iż w Polsce bardzo często nie dostrzega się faktu, lub go lekceważy, iż mniejszość polska jest swoistym zakładnikiem relacji polsko-białoruskich. Książka Tadeusza Gawina stwarza szansę, iż problematyka ta zostanie przybliżona szerszym kręgom czytelniczym i ułatwi zrozumienie specyfiki położenia mniejszości polskiej na Białorusi, a w dalszej konsekwencji podjęcie działań w kierunku podniesienia poziomu ich statusu. Publikację tę niewątpliwie można polecić historykom, socjologom, politologom i wszystkim, którzy z różnych perspektyw badają kwestie związane z diasporą polską poza granicami kraju oraz kwestie mniejszości narodowych.

-białoruskich, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 419-435; R. Dzwonkowski, *Od „Kościoła Polskiego” do „Kościoła Polaków” na Wschodzie*, [w:] *ibidem*, s. 441-457.

³⁰ T. Гавін, *Пад прэсінгам...*, s. 359.

³¹ *Ibidem*, s. 360.

Bibliografia / References

- Biały A., *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz 2018.
- Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Systemy edukacyjne wobec mniejszości w perspektywie zapisów polsko-białoruskiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, [w:] *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, red. A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska, Warszawa 2018.
- Cena tożsamości. Wspomnienia i opowiadania Polaków zamieszkałych na Ukrainie*, oprac. J. Gregorczyk, Warszawa 2002.
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Białorusi wobec języka polskiego*, Lublin 2004.
- Dzwonkowski R., *Od „Kościoła Polskiego” do „Kościoła Polaków” na Wschodzie*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Eberhardt A., *Polska a konflikt wokół Związku Polaków na Białorusi*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2006, nr 1.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.
- Gawin T., *Pad prësingam palityki. Pol'skaâ nacyânal'naâ menšasc' u Belarusi Ź 1919–2017 gg.*, Belastok 2018, [Гавін Т., Пад прэсінгам палітыкі. Польшкая нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг., Беласток 2018].
- Gawin T., *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991*, Grodno-Białystok 2013.
- Gawin T., *Ojcowizna (pamiętniki – 1987–1992)*, Grodno–Lublin 1992.
- Gawin T., *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005*, Białystok 2010.
- Gawin T., *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności*, Białystok 2006.
- Gawin T., *Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000*, Białystok 2003.
- Giebień H., *Działalność Związku Polaków na Białorusi w latach 1987–2005 na tle sytuacji społeczno-politycznej w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej/ Republice Białoruś*, Wrocław 2014.

- Grędzik A., *Oświata i szkolnictwo polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej i współczesnej Białorusi 1939-2001*, Toruń 2007.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Kabzińska I., *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Kabzińska I., *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.
- Kalita C., *Wspólnota versus Społeczeństwo. Spór na temat istoty oraz funkcji wspólnoty i społeczeństwa z perspektywy filozofii społecznej*, Siedlce 2018.
- Koprowski M.A., *Wołyń. Prześladowania Polaków na sowieckiej Ukrainie*, Zakrzewo 2014.
- Kruczkowski T., *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słomim 2003.
- Markowski D.K., *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, Warszawa 2018.
- Mikołajczak S., *Polacy na Białorusi w latach 1987–2008. Funkcjonowanie organizacji mniejszości polskiej w systemie politycznym*, Poznań 2013.
- Mironowicz E., *Polityka etniczna Białorusi*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015.
- Mironowicz E., Tokć S., Radzik R., *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX w.*, Białystok 2005.
- Naselenie po nacionalnosti i rodnomu ōzyku* [Население по национальности и родному языку], https://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.8-0.pdf, (data dostępu: 30.12.2020).
- Polacy – Żydzi – Białorusini – Litwini na północno-wschodnich ziemiach Polski a władza radziecka (1939–1944). W kręgu mitów i stereotypów*, red. M. Gnatowski, D. Boćkowski, Białystok 2005.
- Polska – Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005.
- Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988–2009. Ocena minionego dwudziestolecia*, red. Z.J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2009.

- Sobecki M., *Kultura symboliczna a tożsamość. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok 2007.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000.
- Szczygieł E., *Plany unormowania sytuacji wokół Związku Polaków na Białorusi w latach 2005–2012*, „Wschodnioznawstwo” 2012, t. 6.
- Szumski J., *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010.
- Śleszyński W., *Kresy Wschodnie, czyli Białoruś Zachodnia. Historia, współczesność, pamięć*, Łomianki 2013.
- Wakar M., *Związek Polaków na Białorusi – XXX lat na straży polskości. Stan aktualny (rok 2017) i perspektywa rozwoju*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI w.*, T. II, *Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. T. Gawin, Warszawa 2018.
- Wierzbicki M., *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Winnicki Z.J., *Szkice kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSRR. Uwagi o genezie oraz przesłankach funkcjonowania. Stan badań problematyki*, Wrocław 1991.
- Winnicki Z.J., *Tematy polsko-białoruskie. Antologia*, Wrocław 2010.
- Winnicki Z.J., *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003.
- Włodarczyk A., *Związek Polaków na Białorusi w polskiej polityce zagranicznej w latach 2008–2010*, „Studia Polonijne” 2019, t. 40.

Lana Dalinczuk

ORCID: 0000-0001-9996-6865

lana.dalinczuk@op.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

**Republika Białoruś w XXI w.
– wyzwania bezpieczeństwa*****Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa.
Wybrane aspekty, red. Helena Giebień, Larysa Leszczenko,
Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2020, ss. 245***

DOI: 10.34739/doc.2020.17.16

Problematykę związaną z Białorusią podejmuje wielu badaczy. Należy tu wymienić m.in. Krzysztofa Fedorowicza¹, Tadeusza Gawina², Iwonę Kabzińską³, Ksenię Kakareko⁴, Stanisława Mikołajczaka⁵, Eugeniusza Mironowicza⁶, Ryszarda Radzika⁷, Zdzisława Juliana Winnickiego⁸. Kwestie te analizują z różnych perspektyw. Niemniej odczuwany jest wyraźny niedosyt dotyczący problematyki bezpieczeństwa. Położenie geopolityczne Republiki Białoruś określane jest często mianem „między Wschodem a Zachodem”. Państwo to odgrywa istotną rolę w kształtowaniu regionalnej polityki bezpieczeństwa. Głównym priorytetem polityki zagranicznej i bezpieczeństwa

---

¹ K. Fedorowicz, *Europejskie dylematy Białorusi – polityczna gra czy iluzja?*, Lublin 2010.

² T. Gawin, *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988-2005*, Białystok 2010.

³ I. Kabzińska, *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.

⁴ K. Kakareko, *System polityczno-prawny Białorusi*, Warszawa 2018.

⁵ S. Mikołajczak, *Polacy na Białorusi w latach 1987-2008. Funkcjonowanie organizacji mniejszości polskiej w systemie politycznym*, Poznań 2013.

⁶ E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007.

⁷ R. Radzik, *Białorusini – między Wschodem a Zachodem*, Lublin 2012.

⁸ Z.J. Winnicki, *Ideologia państwowa Republiki Białoruś – teoria i praktyka projektu. Analiza politologiczna*, Wrocław 2013.

Białorusi są przede wszystkim relacje z państwami sąsiadującymi, gdzie Rosja pełni rolę kluczową. Niewątpliwie Rosja jest dla Białorusi głównym partnerem handlowym i strategicznym, który również udziela jej wsparcia na arenie międzynarodowej⁹. Poza tym Białoruś prowadzi intensywną współpracę w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw, pogłębiając ze stowarzyszonymi krajami kontakty w sferze handlowo-ekonomicznej i bezpieczeństwa. Istotnym partnerem są także Chiny, z którymi ostatnio są utrzymywane relacje na poziomie ocenianym jako strategiczny¹⁰. Biorąc pod uwagę wspomniane aspekty, dynamiczne zmiany i procesy, które wystąpiły na Białorusi w 2020 r. najnowsza książka *Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Wybrane aspekty* pod redakcją Heleny Giebień i Larysy Leszczenko (Warszawa 2020), opublikowana przez Dom Wydawniczy ELIPSA, stanowi bardzo aktualne i wieloaspektowe ujęcie tematyki. Biorąc pod uwagę rosnące zainteresowanie tym krajem, publikacja wychodzi naprzeciw zapotrzebowaniu badawczemu.

W liczącej 245 stron monografii zamieszczono wyniki badań 13 autorów. Materiały zostały opublikowane w języku polskim lub rosyjskim. Wszystkie artykuły zawierają też angielskie abstrakty, co niewątpliwie stanowi duży atut dla publikacji ze względu na jej umiędzynarodowienie. Autorami są pracownicy Wydziału Stosunków Międzynarodowych Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu w Mińsku, Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Biura Współpracy z Zagranicą Urzędu Miejskiego Wrocławia: Sara Blejwas, Mirosław Habowski, Helena Giebień, Ewa Gołąb-Nowakowska, Tatiana Iwanow, Marcin Koczan, Marek Kulczycki, Olga Łazorkina, Larysa Leszczenko, Wiktor Ostroga, Andriey Rusakowicz, Władimir Snapkowski, Aleksandr Tichomirow. Przygotowanie publikacji wspólnie przez polskich i białoruskich badaczy jest świetnym rozwiązaniem. Daje to możliwość zarówno przedstawienia różnych punktów widzenia, jak i konfrontacji. Słusznie bowiem zauważają Helena Giebień i Larysa Leszczenko: „Warto

---

⁹ L. Leszczenko, H. Giebień, A. Jagiełło-Szostak, J. Jarząbek, E. Szyszlak, T. Szyszlak, *Pogranicza cywilizacji. Wpływ dylematów tożsamościowych na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2019, s. 225.

¹⁰ Ibidem, s. 228.

zauważyć, że w rozważaniach badaczy polskich i białoruskich poruszane są często zbieżne problemy dotyczące relacji RB tak w wymiarze bilateralnym, jak i multilateralnym, jednak wnioski oraz opinie zawarte w nich nie są tożsame. Pluralizm percepcji badawczej w tym przypadku wydaje się szczególnie pożądaną cechą, gdyż świadczy o wolności i niezależności naukowej¹¹.

Monografia zawiera 5 rozdziałów w języku rosyjskim. Pierwszy, *Koncepcja polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Republiki Białoruś* autorstwa Władimira Snapkowskiego, przedstawia ogólne zagadnienia dotyczące koncepcji polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Republiki Białoruś w latach 1989-2019¹². Autor słusznie zauważa, że brak jest oddzielnego aktualnego dokumentu – „Koncepcji Polityki Zagranicznej Republiki Białoruś”, gdyż ustawa z 2005 r. regulująca te kwestie, wymaga dopracowania i uwzględnienia problemów współczesnego świata. Rozdział drugi, *Białoruś w integracyjnych stowarzyszeniach na postradzieckiej przestrzeni: specyfika współczesnego etapu autorstwa* Andrieja Rusakowicza, skupia się na przedstawieniu udziału Białorusi w integracyjnych organizacjach poradzieckiego obszaru – Państwie Związkowym Rosji i Białorusi, Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej oraz Wspólnocie Niepodległych Państw¹³. Następny rozdział w języku rosyjskim, autorstwa Olgi Łazorkinej – *Regionalny wymiar polityki zagranicznej Republiki Białoruś (na przykładzie relacji z Grupą Wyszehradzką)* poświęcony jest tematyce związanej z regionalnymi priorytetami polityki Białorusi¹⁴. Według autorki ukształtowane zostały one przed 2010 r. i są oparte na zasadzie wielowektorowości, uwzględniając dobre relacje m.in. z Federacją Rosyjską i Grupą Wyszehradzką. Kolejna część w języku rosyjskim, której autorem jest Aleksandr Tichomirow – *Polska w strategii polityki zagranicznej Republiki Białoruś w latach 1990–2019* zasadniczo jest poświęcony tematyce relacji polsko-

---

¹¹ H. Giebień, L. Leszczenko, *Wstęp*, [w:] *Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Wybrane aspekty*, red. H. Giebień, L. Leszczenko, Warszawa 2020, s. 8.

¹² В. Снапковский, *Концепции внешней политики и безопасности Республики Беларусь*, [w:] *ibidem*, s. 13-33.

¹³ А. Русакович, *Беларусь в интеграционных объединениях постсоветского пространства: особенности современного этапа*, [w:] *ibidem*, s. 34-49.

¹⁴ О. Лазоркина, *Региональное измерение внешней политики Республики Беларусь (на примере отношений с Вьшеградской группой)*, [w:] *ibidem*, s. 62-73.

białoruskich po 1990 r. oraz znaczeniu Polski w polityce zagranicznej Białorusi¹⁵. Ostatnim rozdziałem w języku rosyjskim jest tekst *Służba Celna na straży dziedzictwa kulturowego* autorstwa Wiktora Ostrogi. Przedstawia on problematykę przemytu cennych dóbr kultury i przedmiotów o wartości historycznej. Analizuje również kwestię współpracy służb celnych Polski i Białorusi¹⁶.

Pozostałe materiały zostały opublikowane w języku polskim. Marcin Koczan w artykule *Rosyjska presja polityczno-ekonomiczna na Białoruś. Wnioski dla polskiej polityki bezpieczeństwa*, przedstawia tematykę dotyczącą relacji rosyjsko-białoruskich oraz zwraca uwagę na wysoki stopień uzależnienia Białorusi od Rosji w wielu dziedzinach, m.in. w sferze polityki i gospodarki¹⁷. Na szczególną uwagę zasługuje artykuł jednej z redaktorek monografii *Larysy Leszczenko. Przygotowała ona analizę Białoruś w relacjach z OBWE w kontekście uregulowania konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*¹⁸. Autorka porusza bardzo ważną kwestię bezpieczeństwa regionalnego oraz opisuje rolę Białorusi w procesie rozwiązywania konfliktów w ramach grup kontaktowych OBWE. Należy tu wskazać Grupę Mińską w odniesieniu do Górskiego Karabachu oraz Trójstronną Grupę Kontaktową, pracującą nad rozwiązaniem konfliktu zbrojnego w Donbasie. Autorka podkreśla, iż mimo starań Mińska w budowaniu wizerunku „stolicy pokoju” i osiaganiu pewnych sukcesów, nie udało się wypracować ostatecznego uregulowania spornych problemów i zakończenia napięć.

Kolejne rozdziały to: Marka Kulczyckiego *Wielowektorowość polityki bezpieczeństwa Białorusi wobec Polski, Rosji i NATO w latach 2010-2020*¹⁹, Heleny Giebień *Bezpieczeństwo ekologiczne Polski i Białorusi – wymiar regionalny*²⁰, Tatiany Iwanow *Rozwój polityczno-*

---

¹⁵ А. Тихомиров, *Польша во внешнеполитической стратегии Республики Беларусь в 1990-х – 2019-х годах*, [w:] ibidem, s. 108-123.

¹⁶ В. Острога, *Таможенная служба на страже культурного наследия*, [w:] ibidem, s. 178-184.

¹⁷ М. Кочзан, *Росыjska presja polityczno-ekonomiczna na Białoruś. Wnioski dla polskiej polityki bezpieczeństwa*, [w:] ibidem, s. 51-60.

¹⁸ L. Leszczenko, *Białoruś w relacjach z OBWE w kontekście uregulowania konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, [w:] ibidem, s. 74-91.

¹⁹ М. Kulczycki, *Wielowektorowość polityki bezpieczeństwa Białorusi wobec Polski, Rosji i NATO w latach 2010-2020*, [w:] ibidem, s. 92-107.

²⁰ H. Giebień, *Bezpieczeństwo ekologiczne Polski i Białorusi – wymiar regionalny*, [w:] ibidem, s. 124-159.

-gospodarczej współpracy chińsko-białoruskiej a Polska²¹, Ewy Gołąb-Nowakowskiej i Sary Blejwas *Współpraca polsko-białoruska na szczeblu samorządowym. Studium przypadku: współpraca pomiędzy miastem Wrocławem i miastem Grodnem*²². Są to materiały bardzo ściśle powiązane z głównym nurtem podjętych przez autorów rozważań i nie budzą żadnych zastrzeżeń od strony formalnej. Jednocześnie jednak pewne wątpliwości wywołuje umieszczenie w publikacji artykułu Mirosława Habowskiego *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej po wyborach w 2015 roku*²³, który w bardzo małym stopniu porusza problematykę związaną z Białorusią, a zasadniczo odnosi się do ogólnych zagadnień polskiej polityki zagranicznej.

Pewnym mankamentem pracy jest brak tłumaczeń tytułów rosyjskich na polski oraz brak streszczeń w tym języku. Ich umieszczenie znacznie ułatwiłoby czytelnikom polskim lepszą orientację w podejmowanej w publikacji problematyce. Niemniej, jak wynika z analizy artykułów zamieszczonych w monografii *Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Wybrane aspekty* pod redakcją Heleny Giebień i Larysy Leszczenko, pozycja ta niewątpliwie stanowi wartościowy dorobek wielu ekspertów zajmujących się tematyką Białorusi. Jest ona pomocna dla wszystkich osób pragnących poszerzyć swoją wiedzę w danym obszarze. Autorzy nie omijają trudnych problemów oraz dążą do ukazania perspektyw rozwoju, zwłaszcza w aspekcie wyzwań bezpieczeństwa. Należy również wziąć pod uwagę fakt, że publikacja ta jest bardzo aktualna ze względu na toczącą się dyskusję w środowisku naukowym i politycznym na temat Białorusi i jej roli w regionalnej polityce bezpieczeństwa i stosunkach międzynarodowych²⁴. Dlatego dana pozycja książkowa stanowi ogromną wartość poznawczą dla potencjalnego czytelnika.

---

²¹ T. Iwanow, *Rozwój polityczno-gospodarczej współpracy chińsko-białoruskiej a Polska*, [w:] ibidem, s. 160-177.

²² E. Gołąb-Nowakowska, S. Blejwas, *Współpraca polsko-białoruska na szczeblu samorządowym. Studium przypadku: współpraca pomiędzy miastem Wrocławem i miastem Grodnem*, [w:] ibidem, s. 210-222.

²³ M. Habowski, *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej po wyborach w 2015 roku*, [w:] ibidem, s. 185-209.

²⁴ Redaktorki podkreślają wręcz dynamikę aktualnych procesów zachodzących na Białorusi. Stwierdzają: „nastąpiły poważne zmiany w życiu politycznym, ekonomicznym i społecznym Białorusi, jak również w dziedzinie bezpieczeństwa państwa – zmiany te nacechowane są ostrą konfrontacją pomiędzy istniejącym systemem

Bibliografia / References

- Fedorowicz K., *Europejskie dylematy Białorusi – polityczna gra czy iluzja?*, Lublin 2010.
- Gawin T., *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988-2005*, Białystok 2010.
- Kabzińska I., *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.
- Kakareko K., *System polityczno-prawny Białorusi*, Warszawa 2018.
- Leszczenko L., Giebień H., Jagiełło-Szostak A., Jarzabek J., Szyszlak E., Szyszlak T., *Pogranicza cywilizacji. Wpływ dylematów tożsamościowych na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2019.
- Mikołajczak S., *Polacy na Białorusi w latach 1987-2008. Funkcjonowanie organizacji mniejszości polskiej w systemie politycznym*, Poznań 2013.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 2007.
- Radzik R., *Białorusini – między Wschodem a Zachodem*, Lublin 2012.
- Republika Białoruś – polityka zagraniczna i bezpieczeństwa. Wybrane aspekty*, red. H. Giebień, L. Leszczenko, Warszawa 2020.
- Winnicki Z.J., *Ideologia państwowa Republiki Białoruś – teoria i praktyka projektu. Analiza politologiczna*, Wrocław 2013.

Beata Gałek

ORCID: 0000-0002-6923-7036

beata.galek@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

Biografia pretekstowa

**Elżbieta Czykwin, *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*,
Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, ss. 303**

DOI: 10.34739/doc.2020.17.17

Anders Behring Breivik, zabójca z Utøi, stał się dla Elżbiety Czykwin, pedagog społecznej, socjolog kultury, autorki książek *Samoświadomość nauczyciela*¹, *Stygmat społeczny*², *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*³ i *Wstyd*⁴, pretekstem do podjęcia wielopłaszczyznowych rozważań nad kondycją współczesnej społeczności. Do rąk czytelnika trafia głęboka analiza psychologiczna zabójcy z wyspy Utøya, która stała się przyczynkiem do stawiania pytań o socjologiczny wymiar największej powojennej tragedii społeczeństwa norweskiego. Autorka niezwykle wnikliwie opisuje podłoże, przebieg i znaczenie wydarzeń z 22 lipca 2012 roku. Unika jednowymiarowości i pokazuje konteksty analizowanej zbrodni: polityczny, społeczny, oświatowy i kulturowy. Zwraca uwagę na jej aspekty, które nie były jak dotąd szeroko omawiane, takie jak mizoginia i deprawacja seksualna Breivika.

Książka składa się z 12 rozdziałów. Pierwszy zatytułowany *Wydarzenia 22/7* stanowi swoistą relację zdarzeń, kiedy to ABB (tak

---

¹ E. Czykwin, *Samoświadomość nauczyciela*, Białystok 1995.

² Eadem, *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.

³ Eadem, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000.

⁴ Eadem, *Wstyd*, Kraków 2013.

skrótowo Norwegowie nazywają Andersa Behringa Breivka) dokonuje detonacji blisko tony ładunków wybuchowych w centrum Oslo, w pobliżu budynków rządowych, w wyniku której śmierć poniosło 8 osób, i przeprowadza masową egzekucję 69 nastolatków biorących udział w zjeździe młodzieżówki Norweskiej Partii Pracy. Autorka wskazuje na źródła ogólnonarodowego szoku, jaki zamachy lipcowe wywołały w społeczeństwie Norwegii, od wielu lat zaliczanej do najbardziej przyjaznych do życia państw⁵. Niewątpliwie lipcowe zamachy wzburzyłyby każde współczesne społeczeństwo, ale jak słusznie zauważa Elżbieta Czykwin, w Norwegii, która nie należy do doświadczonych przez historię państw, brakowało kategorii operacjonalizujących, które mogłyby pomóc w opisanu i zrozumieniu tego, co się wydarzyło. Autorka odnosi się również do problemu rezonansu społecznego kary i szerzej do funkcjonowania norweskiego systemu sprawiedliwości.

W drugim rozdziale pt. *Ocaleni* odnajdujemy świadectwa młodych ludzi, którym udało się przeżyć masakrę. Opowiadają oni o tym, co przeżyli i o traumie, z jaką przyszło im się zmierzyć. Dojmujących wrażeń dostarczają korespondencje sms z najbliższymi. Wylania się z nich obraz rozpacz, bezradności, przerażenia, ale i więzi z rodzinami. Autorka omawia również cechy zespołu stresu pourazowego (PTSD) u osób, którym udało się przeżyć, i metody radzenia sobie z nim, m.in. debriefing na Utøi i kontrowersyjną metodę Eye

---

⁵ Mieszkańcy Norwegii szczytą się najwyższą na świecie jakością życia. Wynika to z opublikowanej dorocznej analizy agencji ONZ – Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP) za rok 2018. Ponadto w Raplocie UNICEF „Świat wpływów: zrozumienie, czyli co kształtuje dobrobyt dzieci w krajach bogatych” Norwegia osiągnęła najwyższe wyniki w sześciu wskaźnikach uważanych za kluczowe dla zapewnienia dzieciom dobrej jakości życia: programy opieki społecznej, edukacja, zdrowie, gospodarka, społeczeństwo i środowisko. W ocenie parametru „przeżycie szczęśliwego dzieciństwa” Norwegia plasuje się na trzecim miejscu za Holandią i Danią. Biorąc zaś pod uwagę pojedynczy wskaźnik, jakim jest samopoczucie psychiczne, norweskie dzieci plasują się na 11. miejscu. Zdrowie fizyczne dzieci sytuuje Norwegię na 8. miejscu listy, a przy parametrze umiejętności, ponownie znajdujemy Norwegię na 1. miejscu. UNICEF porównał między innymi wskaźnik samobójstw wśród młodych ludzi w wieku 15-19 lat. Tutaj Norwegia uplasowała się na 16. miejscu ze średnią 5,1 samobójstw na 100 000 młodych ludzi. Dla porównania współczynnik ten dla Grecji wynosi 1,4. T. Wandzel, *Norwegia na szczycie rankingu warunków dorastania dzieci*, <https://www.nettavisen.no/oversatt/norwegia-na-szcycie-rankingu-warunk-w-dorastania-dzieci/s/12-95-3424014197>, (data dostępu: 30.12.2020).

Movement Desensitisation and Reprocessing (EMDR) – terapię od-wrażliwiania za pomocą ruchu gałek ocznych. Na zakończenie rozdziału pada pytanie, czy Norwegowie dokonali głębokiej refleksji casusu Breivika; zdaniem autorki – niezupełnie⁶. Koncentrują się raczej na mechanizmie terroru i problemach etycznych, uciekając od mówienia o samym Breiviku. Preferują dyskusję o terroryzmie poza granicami Norwegii. Z jednej strony możemy mieć wrażenie, że jest to jakaś forma ucieczki od problemu białego, chrześcijańskiego zamachowca, który był przecież „jednym z nich”. Z drugiej, równie prawdopodobna jest próba zablokowania tworzenia się legendy Breivika jako wzoru dla jemu podobnych, co byłoby wpisaniem się w jego strategiczne cele.

Rozdział III nosi tytuł *Biografia*, ale autorka zakłada wyjściowo, że „każda biografia pozostawia przestrzeń tajemnicy i otwiera pole do dyskusji i samodzielnych eksplikacji”⁷. Przedstawiony materiał źródłowy tworzy obraz człowieka odrzuconego przez najbliższych, grupę rówieśniczą, upokorzonego antyfeministę, uzależnionego od gier komputerowych. Dowiadujemy się, że zdekonstruowane od urodzenia więzi rodzinne zdeterminowały losy Breivika: „zasoby osobowe Andersa, jego potencjał, przede wszystkim emocjonalny i społeczny, nie miał warunków, by się zaktualizować”⁸. Zdaniem autorki, analiza dzieciństwa i dorastania ABB potwierdza tezę, że proces wychowania jest kontynuacją kapitału społecznego wniesionego przez rodziców do ich związku. Zaburzona matka i nieobecny ojciec, nieumiejętność zbudowania relacji utorowały drogę do rozwoju narcystycznej miłości.

W rozdziale IV pt. *Bomba* opisano ze szczegółami żmudne i wymagające ogromnego wysiłku przygotowania do zamachu. Autorka zwraca uwagę na niebywałą skrupulatność i dyscyplinę w realizacji zamierzeń Breivika, który został scharakteryzowany jako „produkt protestanckiego i kapitalistycznego etosu pracy”. W rozdziale V *Poglądy* autorka, jak sama pisze, „w poczuciu winy i moralnych wątpliwości”⁹ dokonuje analizy światopoglądu Breivika, zaprezentowanego podczas rozprawy sądowej, naznaczonego

---

⁶ E. Czykwin, *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*, Warszawa 2019, s. 64.

⁷ Ibidem, s. 66.

⁸ Ibidem, s. 88.

⁹ Ibidem, s. 107.

patologicznym narcyzmem, rozpaczliwym pragnieniem „odegrania bardzo ważnej roli” i wypromowania własnej legendy. Tymczasem w rzeczywistości „wyłania się z nich paniczny strach przed utratą kontroli, szczególnie w sferze seksualności, lęk przed zniewieściałością i rozpadem tożsamości w wyniku »feminizacji«”¹⁰. Rozdział VI, *Sieć*, poświęcono roli internetu i uzależnienia od gier komputerowych w formułowaniu i realizacji koncepcji zbrodni. Istotnym wątkiem, który nie był pierwszoplanowy w relacjach dotyczących Breivika, jest, zdaniem autorki, mizoginia Norwega i deprywacja seksualna. Przedstawiono analizę ideologii inceli¹¹, która przyniosła konstatację, że „podglebie i spirytus movens działania inceli stanowią poczucie odrzucenia i samotność, które zdają się zawierać w rezerwarze nadrzędnych emocji doświadczanych przez Breivika”¹². W rozdziale VII – *Proces* znajdziemy omówienie przebiegu procesu, kontrowersji, jakie wywołał wyrok, warunków jego odbywania i problemu dostępu do broni. W interesujący sposób pokazano, że dla ABB proces był autoprezentacją, kolejną odsłoną show, niepowtarzalną szansą do zbudowania legendy. Autorka odnosi się do funkcjonowania norweskiego wymiaru sprawiedliwości i modelu resocjalizacji, stwierdzając, że mimo istotnych wątpliwości w kwestii wysokości wymierzonej kary, sposobu jej odbywania, „norweski system sprawiedliwości stwarza warunki, aby kraj był jednym z najbezpieczniejszych. Tylko co piąty więzień wraca za kraty, a na 100 000 Norwegów w luksusowych więzieniach znajduje się zaledwie 69 osób. W Ameryce i Wielkiej Brytanii ponad połowa skazanych ponownie popełnia przestępstwa, choć wskaźnik karceryzacji jest kilkunastokrotnie wyższy, a więzienia nieporównywalnie mniej komfortowe”¹³. Ponadto autorka zauważa, że mimo kontrowersji zdecydowana większość Norwegów deklarowała uczucie ulgi w związku z szybkim skazaniem złoczyńcy¹⁴.

Rozdział VIII pt. *Psychodiagnoza* stanowi przegląd opinii psychiatrycznych, które dopełniają obraz zdrowia psychicznego

---

¹⁰ Ibidem, s. 131.

¹¹ Termin incel (ang. involuntary celibate) oznacza mimowolnie żyjących w celibacie. Wprowadzony przez kanadyjską aktywistkę LGBT Alanę. C. Dewey, *Incels, 4chan and the Beta Uprising: making sense of one of the Internet's most-reviled subcultures*, „Washington Post”, 7 October 2015.

¹² E. Czykwin, *Anders Breivik...*, s. 147.

¹³ Ibidem, s. 172.

¹⁴ Ibidem, s. 173.

zamachowca i które zdecydowały o odpowiedzialności karnej. Wylania się z podejmowanych w tym kontekście rozważań podstawowy dylemat, czy zdrowa osoba może popełnić potworne czyny? Niezwykle interesujące studium narcyzmu odnajdujemy w rozdziale IX – *Narcyzm*. Autorka wskazuje na swoistą matrycę, która obejmuje zakłócone więzi, iluzoryczne poczucie własnej dumy i wstydu, poniżenie i wreszcie agresję¹⁵. W rozdziale X, *Zabijanie*, zawarto rozważania dotyczące naturalnego oporu przed mordowaniem. Autorka wskazuje na korelację epatowania agresją w mediach masowych oraz wzrostem poziomu realizmu gier komputerowych a gotowością do agresji i przełamania blokady dotyczącej zabijania. Jej zdaniem, Breivik pozbawiony autorytetów, zwłaszcza ojca, był szczególnie podatny na poluzowanie naturalnego oporu przed zadawaniem śmierci innym ludziom¹⁶.

Rozdział XI: *Wstyd* to udana próba zamknięcia ram teoretycznych i odniesienie ich do teorii wstydu Thomasa Scheffa¹⁷. Autorka podkreśla, że „analiza przypadku ABB jest próbą postawienia diagnozy przypominającą tomografię komputerową”¹⁸. Pokazany wielowarstwowy obraz badania dalece wykracza poza analizę przypadku samego Breivika. Jest jednostkowym przypadkiem, częścią współczesnej rzeczywistości społecznej, którą poddano analizie z perspektywy socjologicznej, nawet bardziej niż psychologicznej. Elżbieta Czykwin traktuje ABB jako „produkt naszej rzeczywistości i jej skomplikowanego charakteru”¹⁹. Podjęła się ryzykownego uporządkowania wyników badań i wpisania ich, jak sama stwierdza, w „otwarty schemat porządkujący”²⁰. W świetle zaproponowanego przez autorkę ujęcia problematyki wstydu to właśnie pojęcie wstydu i dumy stanowią „oscylatory emocji” Breivika²¹. Wyeksponowano kluczowe ambiwalencje: statusu matki i ojca, sukcesu finansowego i braku perspektyw na kolejny, życia w „raju na ziemi”, jakim jest Norwegia i „piekle multikulturalizmu”, wysokich oczekiwań wobec partnerek życiowych

---

¹⁵ Ibidem, s. 234.

¹⁶ Ibidem, s. 247.

¹⁷ T. Scheff, *Shame as the master emotion in modern societies*, „Symbolic Interaction” 2003, vol. 26, issue 2, s. 239-262.

¹⁸ E. Czykwin, *Anders Breivik...*, s. 254.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, s. 266.

i brakiem powodzenia u kobiet, władzą rzeczywistą a urojoną, lokalnością a globalnością, pragnieniem przywództwa a brakiem charyzmy, dumą a rysem mentalności skandynawskiej, rzeczywistą samotnością a ożywionym życiem społecznym w sieci. Zdaniem autorki Breivik z osobowością narcystyczną i neurasteniczną utkwił w „pułapce rekursywnego, zakwestionowanego wstydu”²². Pomijany wstyd (*bypassed shame*) przejawia się koncentracją nad własnym Ja i uruchamia spiralę wstydu – gniewu. Mamy do czynienia wówczas z opisywaną przez Hainza Kohuta „narcystyczną wściekłością”²³ i Helen Lewis „furią z poniżenia”²⁴. Elżbieta Czykwin nazywa to „ślepa wściekłością prowadzącą do agresji i przemocy”²⁵.

W zamykającym pracę rozdziale XII *Post Factum* autorka dokonuje podsumowań i prezentuje katalog konsekwencji społecznych wydarzeń z 22 lipca, z uwzględnieniem ich odbicia w kulturze i sztuce. Podejmuje ryzykowną próbę wskazania na polskiego Breivika Stefana W. – zamachowcy z Gdańska, który śmiertelnie ranił Prezydenta Gdańska Pawła Adamowicza 14 stycznia 2019 r. na scenie finałowej Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Udaje się jej uchwycić zadziwiająco wiele podobieństw²⁶.

Zamach bombowy w Oslo i zabójstwo 77 nastolatków na wyspie Utøya wstrząsnęły światową opinią publiczną. Wiele mówiono o zamachowcy, który marzył o tym, by to się stało. Niewątpliwie książka Elżbiety Czykwin nie jest tylko kolejną pracą o szaleńcy z Oslo. Mamy w tym przypadku do czynienia z pogłębioną analizą zdarzeń, życiorysu i osobowości zamachowcy, który urodził się i dorastał w „rankingowym raj”. Postać Andersa Behringa Breivika stała się tylko pretekstem do uchwycenia ewolucji współczesnej rzeczywistości społecznej. Opisano nie tyle człowieka, co zjawisko socjologiczne, uchwycono swoisty refleks zmian społecznych, nie uciekając od trudnych pytań. Jedno z nich brzmi: jak mogło dojść do tak dramatycznych wydarzeń właśnie w Norwegii, kraju chrześcijańskim, który uchodzi za wymarzone miejsce do życia i który szczyt

---

²² Ibidem, s. 274.

²³ Cf. H. Kohut, *The analysis of the Self. A systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorder*, New York 1971.

²⁴ Cf. M. Lewis, *Shame. The Exposed Self*, New York 1995.

²⁵ E. Czykwin, *Anders Breivik...*, s. 274.

²⁶ Ibidem, s. 291.

się wzorowo funkcjonującym systemem socjalizacji i wychowania? W odpowiedzi przedstawiono liczne źródła świadczące o swoistej kumulacji czynników psychogennych i socjogennych, które doprowadziły Breivika na skraj szaleństwa. Wskazano na możliwe przyczyny poluzowania naturalnej dla człowieka blokady przed zabijaniem, tj. dysfunkcyjna rodzina, narcyzm, uzależnienie od brutalnych gier komputerowych, zaburzone relacje międzyludzkie, status incela i dojmujące uczucie odrzucenia i wstydu.

Monografia poświęcona Breivikowi jest świetnie przygotowaną analizą, w sposób doskonały ukazującą przyczyny, przebieg i skutki podejmowanych działań. Ukazuje też tło społeczne. Jedyne nasuwa się uwaga polemiczna, iż tytuły rozdziałów zostały sformułowane nazbyt zdawkowo, a ich pogłębienie nadałoby większej przejrzystości strukturze pracy. Nie wpływa to jednak w żadnym stopniu na znaczenie przemyśleń. Książka Elżbiety Czykwin, poza walorem naukowym, jest po prostu interesującą propozycją dla wszystkich, chcących zrozumieć współczesność z jej wielowymiarowością i zagrożeniami. Prowokuje do stawiania pytań o człowieka współczesnego, o genezę zła, szaleństwa i wykluczenia, o konsekwencje brutalizacji dyskursu publicznego i epatowania przemocą w mediach masowych. Na szczęście Elżbieta Czykwin przywołuje również krzepiące słowa wybitnego amerykańskiego psychologa i wysokiego rangą wojskowego Dave'a Grossmana, który jednoznacznie stwierdza, że „człowiek mimo długiej i bogatej historii wojen, nie jest z natury mordercą²⁷. Książkę niewątpliwie można polecić nie tylko socjologom i psychologom, ale także specjalistom z zakresu nauk o bezpieczeństwie.

Bibliografia / References

- Czykwin E., *Anders Breivik. Między dumą a wstydem*, Warszawa 2019.
Czykwin E., *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000.
Czykwin E., *Samoświadomość nauczyciela*, Białystok 1995.
Czykwin E., *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.
Czykwin E., *Wstyd*, Kraków 2013.

---

²⁷ Ibidem, s. 237.

- Dewey C., *Incels, 4chan and the Beta Uprising: making sense of one of the Internet's most-reviled subcultures*, „Washington Post”, 7 October 2015.
- Kohut H., *The analysis of the Self. A systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorder*, New York 1971.
- Lewis M., *Shame. The Exposed Self*, New York 1995.
- Scheff T., *Shame as the master emotion in modern societies*, „Symbolic Interaction” 2003, vol. 26, issue 2.
- Wandzel T., *Norwegia na szczycie rankingu warunków dorastania dzieci*, <https://www.nettavisen.no/oversatt/norwegia-na-szczycie-rankingu-warunk-w-dorastania-dzieci/s/12-95-3424014197>, (data dostępu: 30.12.2020).

Martyna Jakubiuk

ORCID 0000-0002-7716-4244

mj24@stud.uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

Bezpieczeństwo w wymiarze indywidualnym

Agnieszka Lewicka-Zelent, Wioletta Klimczak,

**Ewa Trojanowska, *Przemoc w rodzinie wobec kobiet z wyższym
wykształceniem. Indywidualne studium przypadku,*
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej,
Lublin 2020, ss. 181**

DOI: 10.34739/doc.2020.17.18

Monografia zadedykowana została szczególnie kobietom, które w swoim życiu doświadczyły przemocy domowej, a mimo to potrafiły się od niej uwolnić i rozpocząć swoje życie na nowo. Dzięki sile, jaką w sobie odnalazły mogą stać się wzorem do naśladowania dla innych krzywdzonych osób. To inspiracja skierowana w stronę kobiet niemogących lub niepotrafiących zmienić swojego bardzo trudnego położenia, przez co ich bezpieczeństwo jest poważnie zagrożone. Książka powinna być dedykowana również tym, którzy w swojej pracy zawodowej zajmują się zjawiskiem przemocy w rodzinie, a także tym, których to zagadnienie nie dotyczy w sposób bezpośredni, ale zdają sobie sprawę ze społecznych konsekwencji jego istnienia. Autorki książki zaznaczają, że ich celem była próba analizy i skondensowania kwestii obejmujących problem przemocy w rodzinie. Zabieg ten jest konieczny ze względu na nieustannie zachodzący proces rozwoju cywilizacyjnego i zmian społecznych, będących jego następstwem. Dotykają one wszystkich i są coraz bardziej dynamiczne. Przeprowadzając analizę zagrożeń dla bezpieczeństwa personalnego, należy wziąć pod uwagę, że będą odnosiły się one także

do bezpieczeństwa wewnętrznego. Zjawiska, które są niebezpieczne dla konkretnego człowieka, mogą równocześnie wywoływać szkody społeczne¹.

W monografii uwagę skoncentrowano na kobietach posiadających wyższe wykształcenie, które doświadczają przemocy ze strony najbliższych im osób. Taki wybór uargumentowano złożonością zjawiska przemocy. Dość skomplikowanym procesem jest wnikliwe analizowanie wszystkich mechanizmów warunkujących dysfunkcjonalne i destrukcyjne zachowania w rodzinie. Dlatego jako grupę docelową przyjęto kobiety z wyższym wykształceniem będące ofiarami przemocy domowej. Wybór ten jest trafny chociażby ze względu na wykazany przez autorki dotychczasowy brak pogłębionych rozważań dotyczących tego problemu. Tym bardziej, iż jak wynika z danych, kobiety 6-krotnie częściej doznają przemocy w rodzinie niż ich partnerzy. Przykładowo w roku 2019 działania policji podjęte w procedurze „Niebieskiej Karty” dotyczyły 65 195 ofiar-kobiet, a jednocześnie liczba ofiar-mężczyzn była znacznie niższa i wynosiła 10 676².

Pierwszy rozdział *Przemoc wobec kobiet na tle przemocy w rodzinie* jest wprowadzeniem czytelnika do głównych zagadnień³. Na początek wykazano wieloaspektowość pojęcia przemocy. Przy wyjaśnianiu odwoływano się do autorów, takich jak J. Mellibruda, A. Krąpiec czy I. Pospiszyl. Nie pominięto również charakterystyki zjawiska w odniesieniu do ustaleń agend ONZ czy funkcjonowania Ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z dnia 29 lipca 2005 r.⁴ Ważnym walorem tej części monografii jest przegląd definicji dotyczących opisu zjawiska przemocy. Bez względu na to, którą definicję czytelnik przyjmie jako najbardziej trafną, można wykazać zbieżne i dominujące ich elementy, co ułatwia zrozumienie problemu. Przede wszystkim wskazać należy, że sprawca wyrządza krzywdę członkowi rodziny swoim zachowaniem, pozostając z nim w relacji nadrzędności. Jego działanie musi być intencjonalne i celowe, a ofiara ponosi

¹ B. Bonisławska, *Współczesne zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego*, „Zeszyty Naukowe WSEI. Seria: Administracja” 2012, nr 1, s. 116.

² *Przemoc w rodzinie*, <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,przemoc-w-rodzinie.html>, (data dostępu: 27.12.2020).

³ A. Lewicka-Zelent, W. Klimczak, E. Trojanowska, *Przemoc wobec kobiet z wyższym wykształceniem. Indywidualne studium przypadku*, Lublin 2020, s. 11-32.

⁴ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz.U. 2005, nr 180, poz. 1493 z póź. zm.

negatywne skutki w różnych sferach swojego życia⁵. W tej części można znaleźć również wiele wartych uwagi i wywołujących refleksje danych statystycznych. Należy też zwrócić uwagę, iż w poszczególnych podrozdziałach odniesiono się bardzo szczegółowo do 5 aspektów przemocy w zależności od statusu rodzinnego. To przede wszystkim przemoc w relacji partnerskiej/małżeńskiej; przemoc w relacji dziecko – matka; przemoc w relacji kobiety niepełnosprawne i chore a inni członkowie rodziny; przemoc wobec kobiet w starszym wieku w rodzinie; przemoc wobec kobiet ze strony rodziców w starszym wieku. Scharakteryzowano i zaklasyfikowano konkretne akty do form przemocy fizycznej, psychicznej, ekonomicznej, seksualnej, zaniedbania, stalkingu.

W rozdziale drugim *Psychologiczne aspekty przemocy wobec kobiet w rodzinie* omówiono konsekwencje odczuwane przez ofiary, mechanizmy i dokonano charakterystyki osób stosujących przemoc⁶. Analiza konsekwencji, jakie niesie za sobą długotrwałe doznawanie przemocy, została poprzedzona charakterystyką psychologiczną kobiet, które padają jej ofiarami. Okazuje się, że ważnym aspektem w ich biografii jest wiktyalizacja pierwotna⁷, w wyniku której stały się już ofiarami w przeszłości, a później doświadczają powielania schematu, zmienia się jedynie oprawca. Cechami charakterystycznymi dla kobiet-ofiar może być również niskie poczucie własnej wartości, przyjmowanie pasywnej postawy, uległość, częste odczuwanie lęku, niepokoju, zagubienia. Część z nich posiada także charakterystyczne deficyty w zakresie osobowości, edukacji czy finansów. Nadal, chociaż już w mniejszym stopniu, funkcjonuje zakorzeniona w społeczeństwie tendencja do wypełniania stereotypowych ról przynależnych do konkretnej płci (patriarchat)⁸. Należy przy tym zauważyć, iż złożona trauma pourazowa, wynikająca z doznawania przemocy powoduje zagrożenie zdrowia fizycznego i psychicznego ofiary, a nierzadko nawet jej życia. Zaburzenia mogą obejmować cały wachlarz objawów i ujawniać się w różnych aspektach

---

⁵ Cf. A. Widera-Wysoczańska, *Mechanizmy przemocy w rodzinie z pokolenia na pokolenie*, Warszawa 2010.

⁶ A. Lewicka-Zelent, W. Klimczak, E. Trojanowska, *Przemoc wobec...*, s. 33-60.

⁷ Cf. B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2000.

⁸ Cf. A.M. Basak, *Ofiary przemocy w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 2013, nr 3(1), s. 77-91.

funkcjonowania pokrzywdzonej jednostki⁹. Przemoc, a także wykształcenie urazu psychicznego prowadzącego do traumy, stanowi zagrożenie bezpieczeństwa indywidualnego danej osoby.

Psychika kobiet, które doświadczają przemocy ulega przemianom, zachodzą w niej złożone procesy. Zachowania charakterystyczne dla ofiar utrudniają im walkę o siebie oraz są niezrozumiałe dla otoczenia. Można zaliczyć do nich identyfikację ze sprawcą przemocy, określaną inaczej mianem syndromu sztokholmskiego¹⁰. Inną formą związaną z funkcjonowaniem w długotrwałej destrukcyjnej relacji jest utrwalenie postawy niemocy. Ciekawy wątek stanowi również mechanizm psychologicznej pułapki, który może stanowić wstęp do rozwinięcia u ofiary wyuczony bezradności. Eksperymenty, prowadzone w drugiej połowie lat 60. XX w. przez Martina Seligmana z udziałem psów, pozwoliły zrozumieć to zjawisko. W recenzowanej książce dokładnie i w zrozumiałym sposób opisano ich wyniki¹¹. Obszerny podrozdział zajmuje także charakterystyka psychologiczna osób stosujących przemoc, z naciskiem na rodzaje typów osobowości sprawców cierpienia innych¹².

Rozdział trzeci *Prawne aspekty przemocy wobec kobiet* w całości poświęcony został przeglądowi dokumentów międzynarodowych i krajowych¹³. Analizie poddano zarówno rozwiązania prawne, które zostały zawarte na poziomie ponadpaństwowym, jak też prawodawstwo polskie związane z przeciwdziałaniem przemocy wobec kobiet. Autorki uwzględniły również aspekt ochrony osób pokrzywdzonych oraz świadków przemocy, co jest bardzo istotnym elementem przeciwdziałania zjawisku pogwałcenia równoprawności i bezpieczeństwa w rodzinie.

Niewątpliwie jednym z najciekawszych rozdziałów monografii jest czwarta jej część – *Przemoc w rodzinie wobec kobiet w świetle teorii dotyczącej stereotypów*¹⁴. Autorki przeanalizowały tu relacje między stereotypami, uprzedzeniami i dyskryminacją, mechanizmy

⁹ Cf. J. Mazur, *Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.

¹⁰ A. Błoch-Gnych, *Syndrom sztokholmski w relacjach międzyludzkich*, <https://www.niebieskalinia.pl/pismo/wydania/dostepne-artykuly/4969-syndrom-sztokholmski-w-relacjach-miedzyludzkich>, (data dostępu: 27.12.2020).

¹¹ A. Lewicka-Zelent, W. Klimczak, E. Trojanowska, *Przemoc wobec...*, s. 46-50.

¹² Ibidem, s. 51-60.

¹³ Ibidem, s. 61-74.

¹⁴ Ibidem, s. 75-94.

powstawania stereotypów oraz ich funkcje. Szczególną uwagę zwróciły na stereotypy dotyczące płci i przemocy wobec kobiet w rodzinie. Dzięki temu łatwiej można dostrzec, jak niejednokrotnie jednostka nie zdaje sobie sprawy, że jej zachowanie czy język powoduje szerzenie się błędnych i uproszczonych przekonań. W tekście znajduje się wiele przykładów stereotypów, które autorki wiążą z wnioskami wysnutymi na podstawie badań. Pojawia się tu także wiele obiegowych sądów, które są mocno zakorzenione, a służą uzasadnieniu i relatywizacji przemocy w rodzinie: „w sprawy rodzinne nie należy się wtrącać – brudy pierze się we własnym domu; co to za ptak, co własne gniazdo kała; wolność Tomku w swoim domku (...)”¹⁵. Przywoływane przykłady mają służyć sprawcom jako swoiste uzasadnienie przemocy i konieczności zachowania w tajemnicy brutalizacji życia codziennego, co jednocześnie ma utrudnić czy wręcz uniemożliwić przerwanie tego procederu.

Piąty rozdział został zatytułowany *Pomoc psychologiczna udzielana kobietom doświadczającym przemocy w ujęciu systemowym*¹⁶. Omówiono w nim cele i formy możliwe do zaoferowania w ramach wsparcia dla samych kobiet, jak również dla ich dzieci, a niekiedy i całych rodzin. Mowa tu o metodach interwencyjnych, edukacyjnych, wsparciu emocjonalnym i społecznym, treningach kompetencji czy psychoterapiach. Pomoc w takiej formie ma być wsparciem dla odbudowy poczucia utraconego bezpieczeństwa przez kobietę lub pozostałych członków rodziny¹⁷. Skuteczność działań, które podejmowane są na rzecz osoby pokrzywdzonej zależy od wielu czynników. Oprócz specjalistycznej wiedzy osób zajmujących się problemami w rodzinach, musi zaistnieć chęć współpracy ze strony osoby doznającej krzywdy. Bezpieczeństwo personalne polega na możliwości stworzenia człowiekowi „takich wielorakich warunków egzystencji, które, jeśli zostaną przez niego odpowiednio skonsumowane, zapewnią mu pełny rozwój osobowy – samorealizację”¹⁸. Niestety nie każda z kobiet jest gotowa walczyć o lepszy byt nieustannie

---

¹⁵ Ibidem, s. 86.

¹⁶ Ibidem, s. 95-106.

¹⁷ Cf. W. Klimczak, *Praca terapeutyczna z problemem przemocy w rodzinie alkoholowej*, Warszawa 2017.

¹⁸ K. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo. Kontekst personalno-aksjologiczny*, „Zeszyty Naukowe WOSWL” 2009, nr 1, s. 140.

krzywdząc przy tym siebie i swoje dzieci. Wtedy z pomocą mogą przyjść już tylko wybrane oddziaływania wobec sprawców przemocy.

W rozdziale szóstym: *Metodologiczne podstawy badań własnych* zwięźle i treściwie opisano teoretyczne aspekty procesu badawczego¹⁹. Dla przeprowadzenia badań jakościowych wybrano studium indywidualnego przypadku. Ten wybór pozwolił badaczkom wykazać różnice i podobieństwa pomiędzy kobietami, które posiadają wykształcenie wyższe i jednocześnie są ofiarami przemocy w rodzinie. Technikami stosowanymi w tej formie badań są najczęściej obserwacja, wywiad, rozmowa, analiza dokumentacji i wytworów osoby badanej, techniki projekcyjne²⁰. Autorki zastosowały wywiad i obserwację. Czas prowadzenia badań począwszy od kwerendy literatury do dokonania analizy materiału empirycznego w charakterze wertykalnym oraz horyzontalnym to lata 2015-2019.

W rozdziale siódmym, zatytułowanym *Indywidualne studium przypadku kobiet z wyższym wykształceniem, doświadczających przemocy w rodzinie*, poddano analizie cztery opisy dotyczące absolwentek szkół wyższych. Niemniej należy zgłosić uwagę polemiczną, że do rozwiązania tak istotnego problemu wskazane byłoby odwołanie się do znacznie większej liczby indywidualnych przypadków. Tak mała grupa może budzić wątpliwości dotyczące reprezentatywności i zasadności uogólnień. Mimo wszystko w badaniach zastosowano ciekawy schemat. Rozpoczęto od przedstawienia podstawowych informacji o każdej z kobiet. Zawarto tu informacje na temat wieku, miejsca zamieszkania, stanie cywilnym, liczbie posiadanych dzieci czy rodzaju ukończonych studiów. Następnie odniesiono się do charakterystycznych cech osobowości badanej, wspomnień z młodości, typu rodziny, w jakiej się wychowywała. Kolejnym punktem było określenie sytuacji rodzinnej kobiety, charakterystyka członków jej rodziny oraz ich wpływu na sytuację pokrzywdzonej. W przeprowadzonej analizie można znaleźć także informacje o stanie zdrowotnym ofiary przemocy od momentu narodzenia aż do czasu przeprowadzenia wywiadu. Po wnikliwym określeniu okoliczności skoncentrowano się na fakcie doświadczania przez kobietę przemocy ze strony osób

---

¹⁹ A. Lewicka-Zelent, W. Klimczak, E. Trojanowska, *Przemoc wobec...*, s. 107-116.

²⁰ Cf. B. Skalabania, *Diagnostyka pedagogiczna. Wybrane obszary badawcze i rozwiązania praktyczne*, Kraków 2011.

najbliższych. W zależności od przypadku mogły być to: przemoc matki wobec córki, przemoc męża wobec żony, przemoc dziecka wobec matki, przemoc babci wobec wnuczki. W rodzinach badanych wymienione rodzaje przemocy występowały wybiórczo lub kilka z nich na raz. Bez względu na charakter doznawanej przemocy autorki starały się każdorazowo wyszczególnić: pierwszy, najbardziej dotkliwy i ostatni akt przemocy. Wywiad z osobą pokrzywdzoną pozwolił na dokonanie subiektywnej oceny jej sytuacji. Badaczki wypunktowały kwestie, które zdaniem kobiet pozostają ich problemami. Przedstawiono także perspektywę widzenia problemów konkretnej kobiety przez badacza specjalistę. Finalizując studium zaproponowano formy wsparcia kobietom z wyższym wykształceniem, wobec których rodzina stosuje przemoc. Uwieńczenie monografii stanowią wyniki i analiza przeprowadzonych badań.

Należy zgodzić się z autorkami, że „Przemoc w rodzinie nie dotyczy tylko osób jej doświadczających, stosujących ją oraz bezpośrednich jej świadków, ale też jej widzów, czyli w mniejszym lub większym stopniu wszystkich członków społeczeństwa. Przemoc powoduje wiele negatywnych konsekwencji w życiu tych osób, zaburzając ich funkcjonowanie w wymiarze: emocjonalnym, społecznym, poznawczym i fizycznym. Dlatego niezmiernie ważne jest aranżowanie działań zmierzających do zwiększania poziomu wiedzy o przemocy i podnoszenia poziomu świadomości Polaków na jej temat”²¹.

Publikacja została wyposażona w bogatą i przejrzystą bibliografię, zawierającą głównie pozycje książkowe, ale także odwołania do krajowych i międzynarodowych aktów normatywnych oraz netografię. Dodatkowo zamieszczono notkę autorską pozwalającą na poznanie zainteresowań naukowych, a także działań na rzecz rozwoju i społeczeństwa podejmowanych przez autorki. *Przemoc w rodzinie wobec kobiet z wyższym wykształceniem* wpisuje się w nurt współczesnych rozważań dotyczących bezpieczeństwa indywidualnego jednostki. Jego zagrożenie ma miejsce wtedy, gdy „w człowieku rodzi się obawa o utratę wysoko cenionych wartości z własnym życiem na pierwszym miejscu”²². Zapewnienie ochrony przed krzywdą doznawaną za zamkniętymi drzwiami domu rodzinnego jest trudnym,

²¹ A. Lewicka-Zelent, W. Klimczak, E. Trojanowska, *Przemoc wobec...*, s. 153.

²² B. Hołyst, *Wiktymologia...*, s. 64–66.

a często niemożliwym zadaniem. Wieloaspektowość zjawiska przemocy w rodzinie wymaga realizacji szeregu przedsięwzięć. Podjęty w monografii temat nigdy nie traci na aktualności. Sięgając po opracowanie, czytelnik ma przed sobą dozę rzetelnej wiedzy, która pomaga mu zrozumieć, jak działa mechanizm domowej przemocy. Publikacja, pomimo zgłoszonej uwagi polemicznej, stanowi ważny głos w dyskursie na temat skutków dyskryminacji kobiet oraz sposobów jej przeciwdziałania w wymiarze jednostkowym. To niewątpliwie bardzo ważna pozycja, która zainteresuje nie tylko psychologów, pedagogów, socjologów, ale także przedstawicieli nauk o bezpieczeństwie.

Bibliografia / References

- Basak A.M., *Ofiary przemocy w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 2013, nr 3(1).
- Błoch-Gnych A., *Syndrom sztokholmski w relacjach międzyludzkich*, <https://www.niebieskalinia.pl/pismo/wydania/dostepne-artykuly/4969-syndrom-sztokholmski-w-relacjach-miedzyludzkich>, (data dostępu: 27.12.2020).
- Bonislawska B., *Współczesne zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego*, „Zeszyty Naukowe WSEI. Seria Administracja” 2012, nr 1.
- Hołyst B., *Wiktymologia*, Warszawa 2000.
- Klimczak W., *Praca terapeutyczna z problemem przemocy w rodzinie alkoholowej*, Warszawa 2017.
- Kołodziejczyk K., *Bezpieczeństwo. Kontekst personalno-aksjologiczny*, „Zeszyty Naukowe WOSWL” 2009, nr 1.
- Lewicka-Zelent A., Klimczak W., Trojanowska E., *Przemoc wobec kobiet z wyższym wykształceniem. Indywidualne studium przypadku*, Lublin 2020.
- Mazur J., *Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.
- Przemoc w rodzinie*, <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,przemoc-w-rodzinie.html>, (data dostępu: 27.12.2020).
- Skałabania B., *Diagnostyka pedagogiczna. Wybrane obszary badawcze i rozwiązania praktyczne*, Kraków 2011.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, Dz.U. 2005, nr 180, poz. 1493 z póź. zm.
- Widera-Wysoczańska A., *Mechanizmy przemocy w rodzinie z pokolenia na pokolenie*, Warszawa 2010.

Mariusz Krasuski

ORCID: 0000-0002-7863-9096

m.krasuski@muzeumsiedlce.art.pl

Muzeum Regionalne w Siedlcach

Dział Archeologiczno-Historyczny

Bronie odwetowe Hitlera na Podlasiu

Sławomir Kordaczuk, *Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi V-2 we wschodniej Polsce w 1944 roku*, Wydawnictwo Muzeum Regionalnego w Siedlcach, Siedlce 2019, ss. 168

DOI: 10.34739/doc.2020.17.19

Jako pierwszy spopularyzował problematykę niemieckich broni odwetowych¹ w polskiej literaturze historiograficznej Michał Wojewódzki². Ograniczył się jednak do dwóch konstrukcji: bezpilotowego pocisku, inaczej latającej bomby V-1³, i rakiety balistycznej V-2⁴, która pozwoliła po wojnie na zapoczątkowanie badań kosmosu. Obie były testowane w ośrodku raketowym w Peenemünde na wyspie Uznam. Po jego zbombardowaniu przez aliantów 17/18 sierpnia 1943 r. produkcję przeniesiono do zakładu Mittelwerk koło Nordhausen w górach Harz. Natomiast poligon, skąd wystrzeliwano wymienione bronie w celu przetestowania ich zasięgu, siły rażenia

---

¹ Bronie odwetowe (z niem. *Vergeltungswaffen*), określane czasem jako cudowne bronie (z niem. *Wunderwaffen*), to niemieckie konstrukcje z końca II wojny światowej, mające odwrócić klęskę III Rzeszy i posłużyć także odwetowi za zbombardowanie niemieckich miast przez lotnictwo alianckie.

² M. Wojewódzki, *Akcja V-1, V-2*, Warszawa 1984.

³ Więcej o tej broni, łącznie z wersją pilotowaną: D. Piszkiwicz, *Podniebne loty Hanny Reitsch. Biografia*, Warszawa 2000.

⁴ Twórcą tej konstrukcji, która leciała nad atmosferą ziemską, był Wernher von Braun. D. Piszkiwicz, *Przez zbrodnie do gwiazd. Relacje*, Warszawa 2000; Idem, *Wernher von Braun. Z „Dory” na Księżyc. Biografie*, Warszawa 2002.

oraz nawigacji, założono we wsi Blizna koło Kolbuszowej. Kolejną konstrukcją oznaczoną numerem V-3 były działa wielokomorowe. Takie trzy zbudowano w dwóch wersjach wielkościowych w Zalesiu koło Międzyzdrojów na wyspie Wolin⁵. Obecnie działa tutaj Muzeum Poligon Broni V-3, prowadzone i udostępniane przez Piotra Nogalę⁶. Za czwartą broń odwetową V-4 uznaje się raketę czterostopniową „Rheinbote” („Posłaniec Renu”), najszybszą raketę II wojny światowej⁷. Jej próby odbywały się na poligonie w Łebie⁸.

Po 1989 r. wzrosło zainteresowanie niemieckimi konstrukcjami z lat II wojny światowej i pojawiło się więcej różnorodnych opracowań w języku polskim na temat tajemnic III Rzeszy⁹. Sprzyjał bogactwu literatury militarnej szerszy dostęp do zagranicznych archiwów i do Internetu oraz wydanie w formie drukowanej kopii meldunków Biura Studiów Przemysłowo-Gospodarczych Oddziału II Komendy Głównej Armii Krajowej, które były wysyłane do Anglii od października 1941 do lipca 1944 r.¹⁰

Najwięcej emocji wywołują tajemnicze dyskoidalne obiekty latające, zwane inaczej spodkami czy talerzami, kojarzone z Niezidentyfikowanymi Obiektami Latającymi (UFO). Zalicza się je do serii V-7, czyli m.in. do konstrukcji wykorzystujących antygravitację jako źródło napędu¹¹. Ze wszystkich wymienionych rodzajów broni tylko V-1 i V-2 były poddane próbom w naszym regionie, czyli na

---

⁵ Cf. P. Laskowski, *Niemieckie tajne bronie na wyspach Wolin i Uznam*. Przewodnik, Świnoujście 1999.

⁶ Cf. P. Nogała, *Tajemnice broni V czyli ostatnia nadzieja Hitlera*, Międzyzdroje 2011, s. 15-31.

⁷ M. Dudziak, *W poszukiwaniu Wunderwaffe. Bronie V na ziemiach polskich*, Zakrzewo 2017, s. 61-65.

⁸ Cf. L. Kotarski, *Łeba – wojenne tajemnice. Stacja doświadczalna 1941-1945*. Przewodnik, Konin 2000.

⁹ Cf. G. Hyland, A. Gill, *Ostatnia szansa Luftwaffe*, Warszawa 2000; I. Witkowski, *Prawda o Wunderwaffe*, Warszawa 2005; Idem, *Supertajne bronie Hitlera. Część 3. Geheimprojekt „Chronos”*, Warszawa 1999; Idem, *Supertajne bronie Hitlera. Podziemna III Rzesza. Część 6*, Warszawa 2000; Idem, *Supertajne bronie Hitlera. Tajemnica Gór Sowich wyjaśniona!*, Warszawa 1998; Idem, *Tajne bronie Hitlera. V-1, V-2, V-3, V-4*, Warszawa 1997.

¹⁰ *Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941-1944*, faksymile przyg. do wyd. A. Glass, Warszawa 2000.

¹¹ Cf. R. Kudelski, „Syndrom V-7” Bartosza Rdultowskiego, <http://poszukiwania.pl/syndrom-v-7-bartosza-rdultowskiego.html>, (data dostępu: 27.12.2020); B. Rdultowski, *Syndrom V-7*, <http://www.technol.anv.pl/?k:51/SYNDROM%20V-7>, (data dostępu: 27.12.2020).

pograniczu trzech województw: mazowieckiego, podlaskiego i lubelskiego przed ich użyciem na polu walki. Dlatego Sławomir Kordaczuk przede wszystkim na nich skupił swoją uwagę. Wydaje się, że pretekstem i motywacją do napisania książki *Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi V-2 we wschodniej Polsce w 1944 roku*, była inwentaryzacja miejsc po wybuchach na wymienionym obszarze, obejmującym głównie historyczne Podlasie¹². Z poligonu w Bliźnie Niemcy wystrzelili bomby i rakiety w różnych kierunkach. Autor przebadał kierunek strzelań Blizna – Sarnaki. W rejonie Sarnak Niemcy wyznaczyli poligon Neue Waffe (z niem. nowe bronie), oddalony od miejsca wystrzelenia około 300 km. To jest średnia odległość donośności rakiet V-2, bowiem głównie tę konstrukcję na tym kierunku testowano. Poza tym wiele egzemplarzy nie doleciało do wyznaczonego miejsca, inne były przelotami lub zboczyły z kursu.

Książka powstała głównie w oparciu o badania terenowe. Stąd nie tylko pochodzą relacje świadków, ale i zdjęcia archiwalne oraz dokumenty. Ta metoda pracy została doceniona przez Jana Świącha¹³.

(...) książki dotarły i pięknie za nie dziękuję. Otrzymane publikacje ładują na mojej półce do zapoznania się. Niekiedy czekają do wakacji, które są dla mnie okresem wielkiego czytania nie tylko zresztą naukowych opracowań. Pana książkę jednak przeglądałem z marszu. I zachwyciłem się dbałością o każdy szczegół. Moja wiedza na temat pocisków V-1 i V-2 była ograniczona. Oglądałem zupełnie niezły film fabularny o tej udanej akcji AK – przerzutu niewybuchu pocisku do Anglii oraz film dokumentalny. Oba te przekazy jednak nie zawierały szczegółów, które zostały ujęte w Pana książce. Zrobił Pan zatem ogromną robotę – dokument, w którym z setek szczegółowych informacji – puzzli, zdobytych w trakcie terenowych penetracji, udało się

---

¹² S. Kordaczuk, *Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi V-2 we wschodniej Polsce w 1944 roku*, Siedlce 2019.

¹³ Prof. dr hab. Jan Świąch, dziekan Wydziału Historycznego, kierownik Zakładu Teorii Muzealnictwa i Dokumentacji Etnograficznej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Obszar zainteresowań, dydaktyki, opracowań książkowych i artykułów profesora: historia muzealnictwa etnograficznego w Polsce, teoria muzealnictwa – kolekcjonerstwo, dokumentacja naukowa, wystawiennictwo, budownictwo wiejskie w Polsce i jego ochrona, wiejska architektura przemysłowa, personifikacja i antropomorfizacja w architekturze wiejskiej, antropologiczne aspekty ochrony budownictwa wiejskiego i sztuki nieprofesjonalnej. *Jan Świąch*, <https://etnologia.uj.edu.pl/jan-swiech>, (data dostępu: 30.12.2020).

stworzyć cały obraz akcji, wymagającej ogromnej logistyki w ekstremalnych warunkach. Zaskoczony też byłem ilością materialnych świadectw, znalezionych w terenie. To ogromna praca chyłe czoło! Potwierdza to raz jeszcze, że nauka akademicka pracująca w systemie grantowym jest zawodna w takich sytuacjach, w których przed badaniami trzeba „oswoić” tzw. teren i mieć czas na prowadzenie detektywistycznych badań, a nie jedynie „powąchanie” rzeczywistości. Jeśli historia ma zafascynować to musi być historią o nas – tacie, wujku, dziadku, sąsiedzie, którzy poświadczają, że nie tylko goście z pomników zrobili coś ważnego. Serdecznie za tym gratuluję znakomitej pracy i publikacji (...)¹⁴.

Autor zamieścił w *Bibliografii i źródłach* nazwiska 180 osób. To są świadkowie wydarzeń, których relacje zarejestrował w formie nagrań¹⁵. W publikacji widać też dbałość o umiejscowienie każdego wybuchu testowanej broni na opisywanym kierunku sarnackim. Świadczą o tym dokładne wskazania dla czytelnika, który podejmie się próby samodzielnego dotarcia w terenie do leja po wybuchu, zabytku techniki z II wojny światowej. Dbano o każdy szczegół widzimy też w opublikowanym jednym ze szkiców sytuacyjnych narysowanych w terenie. Zwykle świadkowie nie pamiętali dokładnych dat detonacji, ale część z nich z detektywistyczną drobiazgowością udało się ustalić na podstawie na przykład zapamiętanych świąt. Jeden z nich nastąpił w sobotę przed Zielonymi Świątkami 1944 r. Świadczyli także godzinę. Ten wybuch jest na tyle ważny, że stał się okazją do zaprezentowania szczątków z tego konkretnego miejsca na stałej ekspozycji w Muzeum Ziemiaństwa w Dąbrowie – Oddział Muzeum Regionalnego w Siedlcach, bowiem z kolonii tej wsi pochodzą zabytkowe szczątki¹⁶.

Książka spełniła oczekiwania miłośników historii regionu i ma także wymiar praktyczny. O czym świadczy na przykład opinia

---

¹⁴ J. Świąch, list do Sławomira Kordaczuka przesłany pocztą e-mail 7 XII 2020.

¹⁵ Więcej na temat tworzenia przez autora prywatnego archiwum historii mówionej – S. Kordaczuk, *Archiwum historii mówionej w warsztacie regionalisty*, [w:] *XI Kongres stowarzyszeń regionalnych. Legnica 23-25 IX 2018. Materiały i dokumenty*, red. S. Bednarek, R. Różycki, Wrocław 2020, s. 147-161.

¹⁶ <https://www.facebook.com/Muzeum-Ziemiaństwa-w-Dąbrowie-Oddział-Muzeum-Regionalnego-w-Siedlcach-159357057991418/>, (data dostępu: 27.12. 2020).

Tomasza Szczerbickiego, autora i współautora książek o historii motoryzacji w Polsce i uzbrojeniu Wojska Polskiego¹⁷.

Skończyłem czytać książkę. Gratuluję wydawnictwa! I na gorąco przysyłam – w punktach – moje wrażenia:

1. Książka bardzo dobrze skomponowana, zawiera wszystkie wątki tytułowego tematu, ale nie jest – mówiąc kolokwialnie – przegadana. W tej formie może być atrakcyjna dla młodzieży z Podlasia. To ważne, gdy stara się zainteresować młodzież historią lokalną.
2. Forma książki, jako wynik wieloletnich badań terenowych, dla mnie jest niesamowicie ekscytująca. Mało takich dzieł powstaje i to powinno być uznawane za wzorzec.
3. Na podstawie tej książki można zrobić fajne „gry terenowe” dla lokalnych harcerzy lub uczestników szkolnych kół zainteresowań. Jeżeli wziąć pod uwagę tylko gminę Sarnaki, można takie gry robić jako wycieczki rowerowe (...)¹⁸.

Autor książki wcześniej wyszedł naprzeciw takim zapotrzebowaniom, biorąc udział w pierwszej edycji konkursu wojewódzkiego na scenariusze lekcji szkolnych o województwie mazowieckim. Razem z nauczycielem historii Januszem Wilczyńskim przygotował scenariusz lekcji w formie wycieczki krajoznawczej pod tytułem *Śladami V-2. Cudowna broń Hitlera na terenie obecnego województwa mazowieckiego w czasie II wojny światowej*. Wyróżniony w konkursie scenariusz zawiera m.in. zajęcia i ćwiczenia edukacyjne jako gotowy materiał do przeprowadzenia przez nauczycieli¹⁹. Obecnie pozostałości po niemieckiej technice wojskowej, podobnie jak innych armii walczących na terenach polskich, włącza się także do oferty turystycznej. Zakłada się nowe placówki muzealne i wytycza szlaki do zwiedzania. Relikty militarne trafiają do regionalnego potencjału gospodarczego²⁰.

---

¹⁷ Tomasz Szczerbicki, <https://lubimyczytac.pl/autor/17633/tomasz-szczerbicki>, (data dostępu: 29.12.2020); <https://www.empik.com/szukaj/produkt?q=tomasz+szczerbicki>, (data dostępu: 29.12.2020).

¹⁸ T. Szczerbicki, list do Sławomira Kordaczuka przesłany pocztą e-mail 6 XII 2020.

¹⁹ S. Kordaczuk, J. Wilczyński, *Śladami V-2. Cudowna broń Hitlera na terenie obecnego województwa mazowieckiego w czasie II wojny światowej*, [w:] *Lekcje o Mazowszu. Scenariusze zajęć edukacyjnych*, red. merytoryczna B. Tarnowska, Warszawa 2017, s. 210-232.

²⁰ Szerzej cf. M. Dudziak, *W poszukiwaniu Wunderwaffe...* W książce tego autora pokazano najpełniej mapę turystyczną w Polsce w odniesieniu do pozostałości

Książka *Próby z latającymi bombami* stanowi także promocję działalności Muzeum Regionalnego w Siedlcach, w którym S. Kordaczuk stworzył największą kolekcję części rakiet V-2 (z V-1 jest tylko element) w Polsce. Zabytki z tego zbioru były wypożyczane na wystawy do: Muzeum Tradycji Pomorskiego Okręgu Wojskowego w Bydgoszczy, Dolnego Pałacu Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Muzeum Regionalnego w Dębicy, Pałacu w Korczewie i Urzędu Gminy w Terespolu. Najważniejsza prezentacja części kolekcji odbyła się w macierzystej placówce w 2014 r.²¹ Wystawa *Podlaskie ślady broni V-1 i V-2. Tak się zaczęła droga w Kosmos* została wyróżniona w dziewiątej edycji konkursu wojewódzkiego „Mazowieckie Zdarzenia Muzealne – Wierzba”²², podobnie jak książka w edycji konkursu w roku jej wydania²³.

Uczestnikiem wernisażu był ostatni z żyjących w Siedlcach żołnierzy Oddziału Partyzanckiego „Zenona” 34 pp AK, Tadeusz Sobieszczak. Wymieniony oddział został sformowany jako osłona radiostacji Komendy Głównej Armii Krajowej R-31 i brał udział w Akcji V-2²⁴. Jednym z rozdziałów książki jest *Polski wywiad w walce z niemiecką bronią V-1 i V-2*, zamieszczony po *Rysie historycznym*.

---

opisywanego tematu (ośrodki szkoleniowe, poligony doświadczalne i ćwiczebne, zakłady produkcyjne, stanowiska radiolokacyjne i obserwacyjne); W. Gąsiewski, *Blizna. Fakty i sensacje. Niemiecki poligon broni V-1 i V-2 i walka polskiego ruchu oporu. Park Historyczny Blizna w gminie Ostrów na Podkarpaciu*, Mielec 2013; T. Zając, *Atrakcje w Księstwie Wyrzutnia rakiet*, http://leba.biz/wyrzutnia_rakiet.html, (data dostępu: 3.12.2020).

²¹ M. Krasuski, *Zanim rakiety sięgnęły Kosmosu, detonowały na Podlasiu*, „Tygodnik Siedlecki” 2014, nr 31, s. 10.

²² *Laureaci Mazowieckiego Zdarzenia Muzealnego Wierzba 2015*, <http://www.mrot.pl/projekty/7-aktualnosci/551-laureaci-mazowieckiego-zdarzenia-muzealnego-wierzba-2015>, (data dostępu: 30.12.2020).

²³ S. Ignaszczak, *XIV edycja konkursu „Mazowieckie Zdarzenia Muzealne – Wierzba” rozstrzygnięta*, <https://www.mazovia.pl/konkursy--szkolenia/konkurs-mazowieckie-zdarzenie-muzealne--wierzba/art,14,xiv-edycja-konkursu-mazowieckie-zdarzenia-muzealne-wierzba-rozstrzygnieta.html>, (data dostępu: 30.12.2020).

²⁴ Cf. M. Czmocho, *Akcja V-2 na Ziemi Łosickiej*, Łosice 2016; K. Frankowski, *Na ścieżkach Podlasia. Wspomnienia z lat dziecięcych, okupacji, PRL-ki i III RP*, Lublin 2009; S. Kordaczuk, *Podlaskim szlakiem Oddziału Partyzanckiego „Zenona”*, Siedlce 2007; W. Kosieradzki, T. Nieścioruk, *Droga przez Podlasie Oddziału Partyzanckiego 34 Pułku Piechoty Armii Krajowej Stefana Wyrzykowskiego „Zenona”*, Łosice 2016; S. Lewicki, *Zapis ocalenia. Wydanie II w 65 rocznicę bitwy pod Jeziorami*, Łosice 2009, s. 118-127; A. Wereszko, *W szeregach walczącego Podlasia. Zapiski oficera Armii Krajowej i Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość 1939-1947*, Biała Podlaska 2006.

Autor skupił uwagę na konspiratorach w okolicach Sarnak, podległych komendantowi Obwodu AK Siedlce. Nie pominął jednak szerszych związków prób rozpoznania tajemniczej broni testowanej przez Niemców we wschodniej Polsce z większymi obszarami działań wywiadu przemysłowego Armii Krajowej i innych organizacji konspiracyjnych²⁵.

Szczególnie dociekliwym polecam podrozdział *Oznakowania zakładów produkujących elementy rakiet V-2*. Autor zawarł tutaj informacje, które przydałyby się aliantom planującym w czasie wojny cele do bombardowań. Spisał z oryginalnych części ze zbiorów muzealnych i kolekcji prywatnych trzyliterowe kody fabryk, z których pochodzą poszczególne elementy rakiet. Na ich podstawie ustalił nazwy i adresy producentów. Podał również informacje, z jakich elementów odczytał kody i gdzie dany zabytek się znajduje. Tak samo skrupulatnie podał spis numerów inspektorów komórek niemieckiego Urzędu Uzbrojenia (Waffen Amt), zajmujących się dopuszczeniem wyprodukowanych elementów do montażu w broni i użyciu jej na polu walki. Dotychczas spotykaliśmy takie informacje dotyczące na przykład broni strzeleckiej, dane tego rodzaju odnoszące się do rakiet balistycznych pojawiają się w literaturze po raz pierwszy²⁶. W książce zamieszczona jest bogata bibliografia publikacji, z jakich autor korzystał. Zawarł także imponujący wykaz informatorów, których relacje nagrał, bowiem znaczna część pracy opiera się na badaniach terenowych. Autor nie ustrzegł się jednak drobnych potknięć, jak np. literówki (w spisie treści) czy niewłaściwie nazwanej wręgi konstrukcyjnej (podpis pod zdjęciem na stronie 96). Nie wpływa to jednak na ogólną ocenę, która jest bardzo pozytywna.

Intencją autora było niewątpliwie przygotowanie książki popularnonaukowej w sposób rzetelny i w miarę wyczerpujący, przede wszystkim z naciskiem na kwestie regionalne, przyczyniające się do poszerzenia oferty turystycznej. Mniej jest opisów dotyczących budowy pocisków, bowiem strona techniczna obu typów broni została

---

²⁵ Cf. A. Glass, S. Kordaczuk, D. Stępniewska, *Wywiad Armii Krajowej w walce z V-1 i V-2*, Warszawa 2000; S. Kordaczuk, B. Wróbel, *Tajne bronie Hitlera. Ślad polski*, Warszawa 2012; *Polacy w walce z bronią V-1 i V-2*, red. W. Zawadzki, Bydgoszcz 2003; *Tajemnice Blizny. Wywiad Armii Krajowej w walce z rakietami V-2*, red. naukowa R. Wnuk, R. Zapart, współpraca J. Szkudliński, Gdańsk 2012.

²⁶ Cf. https://proofhouse.com/cm/ger_ord_codes.htm, (data dostępu: 31.12.2020).

już dość dogłębnie opisana²⁷. Lekturę ułatwiają indeksy: osobowy i geograficzny, mnogość ilustracji, w tym zdjęć autorskich oraz rozdział w kolorze, będący uzupełnieniem części opisowej i relacją m.in. z podróży śladami broni V po Polsce (Blizna, Zabawa, Kołobrzeg, Tuszyna oraz obszar dawnego poligonu Neue Waffe) i po Niemczech (Peenemünde, Mittelbau-Dora). Jest tutaj też zapowiedź, co nas czeka nowego, jak np. udział autora w filmowaniu motywów z Podlasia do filmu *Antoni Kocjan z cyklu Geniusze i marzyciele*. Biorąc pod uwagę powyżej opisane kwestie, należy polecić książkę historykom, w tym miłośnikom dziejów regionu, nauczycielom i przewodnikom turystycznym. Spełni ona wymagania stawiane przez osoby o różnych preferencjach.

Bibliografia / References

Książki i artykuły

- Burakowski T., Sala A., *Rakiety i pociski kierowane, cz. 1, Zastosowania*, Warszawa 1960.
- Czmoch M., *Akcja V-2 na Ziemi Łosickiej*, Łosice 2016.
- Dudziak M., *W poszukiwaniu Wunderwaffe. Bronie V na ziemiach polskich*, Zakrzewo 2017.
- Frankowski K., *Na ścieżkach Podlasia. Wspomnienia z lat dziecięcych, okupacji, PRL-ki i III RP*, Lublin 2009.
- Gąsiewski W., *Blizna. Fakty i sensacje. Niemiecki poligon broni V-1 i V-2 i walka polskiego ruchu oporu. Park Historyczny Blizna w gminie Ostrów na Podkarpaciu*, Mielec 2013.
- Glass A., Kordaczuk S., Stępniewska D., *Wywiad Armii Krajowej w walce z V-1 i V-2*, Warszawa 2000.
- Hölsken D., *V-Missiles of the Third Reich the V-1 and V-2*, Sturbridge 1994.
- Hyland G., Gill A., *Ostatnia szansa Luftwaffe*, Warszawa 2000.
- Kordaczuk S., *Archiwum historii mówionej w warsztacie regionalisty*, [w:] *XI Kongres stowarzyszeń regionalnych. Legnica 23-25 IX 2018. Materiały i dokumenty*, red. S. Bednarek, R. Różycki, Wrocław 2020.
- Kordaczuk S., *Podlaskim szlakiem Oddziału Partyzanckiego „Zenona”*, Siedlce 2007.

²⁷ Cf. T. Burakowski, A. Sala, *Rakiety i pociski kierowane, cz. 1, Zastosowania*, Warszawa 1960; D. Hölsken, *V-Missiles of the Third Reich the V-1 and V-2*, Sturbridge 1994.

- Kordaczuk S., *Próby z latającymi bombami V-1 i raketami balistycznymi V-2 we wschodniej Polsce w 1944 roku*, Siedlce 2019.
- Kordaczuk S., Wilczyński J., *Śladami V-2. Cudowna broń Hitlera na terenie obecnego województwa mazowieckiego w czasie II wojny światowej*, [w:] *Lekcje o Mazowszu. Scenariusze zajęć edukacyjnych*, red. B. Tarnowska, Warszawa 2017.
- Kordaczuk S., Wróbel B., *Tajne bronie Hitlera. Ślad polski*, Warszawa 2012.
- Kosieradzki W., Nieścioruk T., *Droga przez Podlasie Oddziału Partyzanckiego 34 Pułku Piechoty Armii Krajowej Stefana Wyrzykowskiego „Zenona”*, Łosice 2016.
- Kotarski L., *Łeba – wojenne tajemnice. Stacja doświadczalna 1941-1945. Przewodnik*, Konin 2000.
- Krasuski M., *Zanim rakiety sięgnęły Kosmosu, detonowały na Podlasiu*, „Tygodnik Siedlecki” 2014, nr 31.
- Laskowski P., *Niemieckie tajne bronie na wyspach Wolin i Uznam. Przewodnik*, Świnoujście 1999.
- Lewicki S., *Zapis ocalenia. Wydanie II w 65 rocznicę bitwy pod Jeziorami*, Łosice 2009.
- Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941-1944*, faksymile przyg. do wyd. A. Glass, Warszawa 2000.
- Nogała P., *Tajemnice broni V czyli ostatnia nadzieja Hitlera*, Międzyzdroje 2011.
- Piszkiwicz D., *Podniebne loty Hanny Reitsch. Biografia*, Warszawa 2000.
- Piszkiwicz D., *Przez zbrodnie do gwiazd. Relacje*, Warszawa 2000.
- Piszkiwicz D., *Wernher von Braun. Z „Dory” na Księżyc. Biografie*, Warszawa 2002.
- Polacy w walce z bronią V-1 i V-2*, red. W. Zawadzki, Bydgoszcz 2003.
- Tajemnice Blizny. Wywiad Armii Krajowej w walce z raketami V-2*, red. R. Wnuk, R. Zapart, współp. J. Szkudliński, Gdańsk 2012.
- Wereszko A., *W szeregach walczącego Podlasia. Zapiski oficera Armii Krajowej i Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość 1939-1947*, Biała Podlaska 2006.
- Witkowski I., *Prawda o Wunderwaffe*, Warszawa 2005.
- Witkowski I., *Supertajne bronie Hitlera. Część 3. Geheimprojekt „Chronos”*, Warszawa 1999.
- Witkowski I., *Supertajne bronie Hitlera. Podziemna III Rzesza. Część 6*, Warszawa 2000.
- Witkowski I., *Supertajne bronie Hitlera. Tajemnica Gór Sowich wyjaśniona!*, Warszawa 1998.
- Witkowski I., *Tajne bronie Hitlera. V-1, V-2, V-3, V-4*, Warszawa 1997.
- Wojewódzki M., *Akcja V-1, V-2*, Warszawa 1984.

Netografia

- <https://www.empik.com/szukaj/produkt?q=tomasz+szczerbicki>, (data dostępu: 29.12.2020).
- <https://www.facebook.com/Muzeum-Ziemianstwa-w-Dabrowie-Oddzial-Muzeum-Regionalnego-w-Siedlcach-159357057991418/>, (data dostępu: 27.12.2020).
- https://proofhouse.com/cm/ger_ord_codes.htm, (data dostępu: 31.12.2020).
- Ignaszczak S., *XIV edycja konkursu „Mazowieckie Zdarzenia Muzealne – Wierzba” rozstrzygnięta*, <https://www.mazovia.pl/konkursy-szkolenia/konkurs-mazowieckie-zdarzenie-muzealne--wierzba/art,14,xiv-edycja-konkursu-mazowieckie-zdarzenia-muzealne-wierzba-rozstrzygnieta.html>, (data dostępu: 30.12.2020).
- Jan Świech, <https://etnologia.uj.edu.pl/jan-swiech>, (data dostępu: 30.12.2020).
- Kudelski R., „*Syndrom V-7*” *Bartosza Rdultowskiego*, <http://poszukiwania.pl/syndrom-v-7-bartosza-rdultowskiego.html>, (data dostępu: 27.12.2020).
- Laureaci Mazowieckiego Zdarzenia Muzealnego Wierzba 2015*, <http://www.mrot.pl/projekty/7-aktualnosci/551-laureaci-mazowieckiego-zdarzenia-muzealnego-wierzba-2015>, (data dostępu: 30.12.2020).
- Rdultowski B., *Syndrom V-7*, <http://www.technol.anv.pl/?k:51/syndrom%20V-7>, (data dostępu: 27.12.2020).
- Tomasz Szczerbicki, <https://lubimyczytac.pl/autor/17633/tomasz-szczerbicki>, (data dostępu: 29.12.2020).
- Zajac T., *Atrakcje w Księstwie Wyrzutnia rakiet*, http://leba.biz/wyrzutnia_rakiet.html, (data dostępu: 30.12.2020).

Sergio Liaszenko

ORCID: 0000-0002-1897-3252

sl26@stud.uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

Nagorno-Karabakh Conflict

30-летие конфликта в Нагорном Карабахе. Сборник научных статей, ред. Константин Петрович Курyleв, Российский университет дружбы народов, Москва 2019, сс. 172

[*30 years of Conflict in Nagorno-Karabakh. Collection of scientific articles*, ed. Konstantin Petrovich Kurylev, People's Friendship University of Russia, Moscow 2019, 172 p.]

DOI: 10.34739/doc.2020.17.20

One of the most unsettled conflicts on the territory of post-Soviet Union countries is that of Nagorno-Karabakh. The conflict is deeply rooted in history and the perspectives of its resolution seem to be uncertain¹. Armenia and Azerbaijan have been trying to come to agreement since the 1990s, however, the main issues of the conflict have not been solved yet due to the completely different views of both states: Armenia wants to protect the right of its nation for self-determination, whereas Azerbaijan would like to preserve the territorial integrity of the country. The conflict between the two countries

---

¹ More information on the conflict background can be found in the following publications: P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012; A. Chodubski, *Górski Karabach: odstępny sporów i walk*, [in:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, ed. P. Nieczuja-Ostrowski, Poznań 2016, pp. 225-240; K. Stasiak, W.Sz. Staszewski, A. Szarek-Zwijacz, *Stosunki polsko-armeńskie. Wybór dokumentów z wprowadzeniem*, Lublin 2017, pp. 14-20; T. Grzywaczewski, *Granice marzeń. O państwach nieuznawanych*, Wołowiec 2018.

escalated in July 2020. Armenia and Azerbaijan put forward mutual accusations of violating the ceasefire. According to the recent statement of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, the negotiations within the framework of OSCE Minsk Group between Armenia and Azerbaijan have been conducted for about 30 years without success and in the last few years they turned out to be pointless².

Taking into consideration the above mentioned points there is a constant need to collect new facts and opinions on the subject of the Nagorno-Karabakh conflict and keep them up-to-date in order to look for new and better solutions to the problem. Therefore, the latest collection of articles titled *30 years of Conflict in Nagorno-Karabakh* edited by A.P. Kurylev is an attempt to fill the gap on this topic. The publication provides different views of scientists and students from different countries and of different age groups at different stages of study.

The collection of articles was compiled as a result of the International Scientific Round Table Debate which took place in People's Friendship University of Russia (RUDN University) at the Faculty of Humanities and Social Sciences on 14th December 2018. The articles were prepared by the representatives of RUDN University studying the problems of the post-Soviet space as well as leading specialists and experts from the Republic of Azerbaijan (Baku State University), the Republic of Armenia (Yerevan State University), MGIMO University (Moscow State Institute of International Relations), Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. The authors include Denis A. Degtarev, Vladimir A. Tsvyk, Sergey M. Markedonov, Vaagn R. Aglyan, Konstantin P. Kurulev, Alimusa Gyulmusa Ibragimov, Dmitriy A. Sidorov, Mirmekhti Mirkamil ogly Agazade, Ovannes Gevorkyan, Nuride Guseynova, Aytadj Alovset kyzy Gasanova, Anastasiya R. Andronova, Arina D. Sharavina, Larisa S. Kolesnikova, Polina M. Pavlova, Yekaterina A. Penkova, Yulia P. Gnusova, Olga K. Maximova, Roman A. Adlov, Andrey E. Marchenko.

---

² Ю. Выродова, *Алиев назвал бессмысленными переговоры с Арменией в последние годы*, РЕК 01.01.2021, <https://www.rbc.ru/politics/01/01/2021/5feec9919a79473698da7b2b>, (дата доступа: 30.12.2020).

The book contains 172 pages and includes 16 articles concerning various aspects of the Nagorno-Karabakh conflict starting from its origin, perspectives of its resolution, its influence on the foreign policy of Armenia and Azerbaijan as well as the external factors influencing the resolution of the conflict and the impact it has on the post-Soviet space. All the articles are written in Russian, which is a big advantage since it considerably expands the target audience of the book giving it a chance to be understood by readers from both countries involved in the conflict as well as by representatives of international society. The structure of the book is clear and easy to follow.

The opening article written by D.A. Degterev and V.A. Tsvyk gives an overall view on international conflicts in different parts of the world analyzing how the study of their background and mechanisms of their resolution can be applied on the territory of post-Soviet states³. It lists the leading specialists and experts whose vision of the problem of conflicts is valued in the scientific world and mentions the most important periodicals which have published their studies. There is also an explanation why the conflict of Nagorno-Karabakh is worth being paid attention to and which factors influence the situation in the region.

Several articles deal with the attitude of different countries towards the conflict in Nagorno-Karabakh including Russia, the USA, Ukraine, Iran, France, China as well as the European Union. The leading part in the process of negotiations between Armenia and Azerbaijan unquestionably belongs to Russia as it inherited the role of the leader after the collapse of the Soviet Union. This issue is touched upon in the article by S.M. Markedonov⁴. It reveals how the conflict became one of the factors which led to the collapse of the USSR and afterwards determined the interests the Russian Federation pursued in the process of stabilizing the situation in the region. The aims and motives of Russia's involvement in peaceful regulation of the conflict are explained further on. The author also mentions

---

³ Д.А. Дегтерев, В.А. Цык, *Анализ конфликтов на постсоветском пространстве: исследования РУДН*, [in:] *30-летие конфликта в Нагорном Карабахе. Сборник научных статей*, ed. К.П. Курьлев, Москва 2019, pp. 3-10.

⁴ С.М. Маркедонов, *Россия в процессе Нагорно-Карабахского урегулирования*, [in:] *ibidem*, pp. 11-26.

similarities and differences of the Nagorno-Karabakh conflict with the other post-Soviet conflicts in Georgia, Ukraine and Moldova as well as the influence the conflict has on the relations and cooperation with other countries – the USA, Iran, Turkey and the EU.

The article by V.R. Aglyan explains the reasons why the USA got so deeply and directly involved in the process of pacifying the conflict⁵. The potential danger that the issue might become international involving neighbouring countries, first of all Turkey which is a member of NATO, encouraged Washington to take an active politico-diplomatic part in regional affairs. NATO's southern flank destabilization in case of Turkey's military involvement in the conflict might become a serious problem for the USA. Furthermore, the article points out the significant role Russia plays in resolving the conflict showing great interest in peaceful regulation of the issue.

In his article K.P. Kurylev pays attention to one of the factors which influence Ukraine's foreign policy concerning the Nagorno-Karabakh conflict, which is the ethnic-confessional situation in the country⁶. The conflict has created conditions for the growth of Armenian and Azerbaijani population in Ukraine, thus enabling the formation of some of the largest ethnical diasporas on the territory of the country. On the other hand, Ukraine's economic interests in diversifying energy resources are closely connected with the situation in Transcaucasian region since the official Kyiv is interested in keeping good trade relations with Azerbaijan as well as with Turkmenistan, Kazakhstan and Iran. However, the key factor defining Ukraine's policy concerning Nagorno-Karabakh is the relationship between Kyiv and Moscow.

The attitude of Iran towards the countries involved in the Nagorno-Karabakh conflict is quite surprising. As M.M. Agazade states in his article, Iran, being an Islamic state, openly stands for keeping the territorial integrity of Azerbaijan and, at the same time, according

---

⁵ В.Р. Агьян, *Мозговые центры и экспертное сообщество США о Карабахском конфликте и роли РФ*, [in:] *ibidem*, pp. 27-39.

⁶ К.П. Курьлев, *Факторы, определявшие внешнюю политику Украины по вопросу Нагорно-Карабахского урегулирования (1992-1994 гг.)*, [in:] *ibidem*, pp. 40-51.

to some views, silently supports Armenia⁷. Thus, the fact that the conflict still remains unsettled is, in a certain way, quite a satisfactory situation for Iran.

The position of China (standing for peaceful regulation of the conflict) is revealed in the articles by Ye.A. Penkova, Yu.P. Gnusova and O.K. Maximova⁸. China mainly shows interest in economic and commercial relations with the countries of the region emphasizing the significance of solely peaceful resolution of the conflict between Armenia and Azerbaijan giving absolutely no comments as to either the territorial integrity of states or the right of nations for self-determination. Special attention is paid to the issue of Nagorno-Karabakh by the European Union, especially France, which is described in the articles by L.S. Kolesnikova and P.M. Pavlova⁹. In fact, the EU generally assists and supports the actions of OSCE Minsk Group and UNO with France playing the role of the leader.

R.A Adlov and A.E. Marchenko focus their attention on religious factors¹⁰. Islam is an important part of life in Islamic countries and considerably influences their foreign policy. Unfortunately, no attention is paid in the article in question to the significance of the main religion of Armenia – Orthodox Christianity. The religious factor, being an essential component of cultural and civilizational identity of both countries in conflict – Armenia and Azerbaijan, played a substantial role in the relations between the countries. This issue is given a detailed perspective in the article by R. Król-Mazur in another publication about Armenia¹¹.

---

⁷ М.М. Агазаде, *Позиция Ирана по Нагорно-Карабахскому Конфликту*, [in:] *ibidem*, pp. 62-69.

⁸ Е.А. Пенькова, Ю.П. Гнусова, *Подходы КНР к конфликту в Нагорном Карабахе*, [in:] *ibidem*, pp. 105-113; О.К. Максимова, Е.А. Пенькова, *Пекин-Баку: взгляд на отношения с ретроспективой*, [in:] *ibidem*, pp. 114-126.

⁹ Л.С. Колесникова, *Роль европейского союза в Нагорно-Карабахском конфликте*, [in:] *ibidem*, pp. 86-96; П.М. Павлова, *Роль Франции в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта*, [in:] *ibidem*, pp. 97-104.

¹⁰ Р.А. Адлов, А.Е. Марченко, *Фактор исламской солидарности в Нагорном Карабахе*, [in:] *ibidem*, pp. 127-138.

¹¹ R. Król-Mazur, *Rola religii w konflikcie o Górski Karabach*, [in:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, ed. P. Nieczuja-Ostrowski, Poznań 2016, p. 241.

Other important issues influencing the situation in Nagorno-Karabakh are also touched upon in this collection of articles. The general principles and evolution of foreign policy of both Armenia and Azerbaijan are paid attention to in the articles by O. Gevorgyan and N. Guseynova¹²; A.R. Andronova and A.D. Sharavina take a closer look at the role of international intergovernmental organizations¹³; A.G. Ibragimov explains the importance of regional integration¹⁴; D.A. Sidorov takes an attempt to find out if any changes occurred in the Nagorno-Karabakh issue after the Velvet Revolution in Armenia¹⁵; the role of diaspora in Russian-Azerbaijani relations is studied by A.A. Gasanova¹⁶.

The above mentioned articles prove that the publication *30 Years of Conflict in Nagorno-Karabakh* edited by A.P. Kurylev presents a valuable study of many specialists and experts as well as young scholars studying the problems of the Nagorno-Karabakh conflict. It will unquestionably be useful for everyone who wants to expand their knowledge on the matter – not only for specialists who deal with foreign policy of post-Soviet countries, conflictology and international relations, but also for those who specialize in national security, diplomatic relations as well as the history of the Transcaucasian region. This compilation is also worth paying attention to due to the fact that it is one of the latest works on the conflict published in recent years. That is why it will undoubtedly be of great value for a potential reader.

---

¹² О. Геворкян, *Эволюция внешней политики Армении*, Н. Гусейнова, *Принципы и приоритеты внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики*, [in:] *ibidem*, pp. 139-162.

¹³ А.Р. Андронова, А.Д. Шаравина, *Роль международных межправительственных организаций в урегулировании конфликта в Нагорном Карабахе*, [in:] *ibidem*, pp. 70-85.

¹⁴ А.Г. Ибрагимов, *Нагорный Карабах – разрешение конфликта посредством региональной интеграции*, [in:] *ibidem*, pp. 52-56.

¹⁵ Д.А. Сидоров, *Нагорно-Карабахский конфликт после бархатной революции в Армении*, [in:] *ibidem*, pp. 57-61.

¹⁶ А.А. Гасанова, *Роль диаспоры в российско-азербайджанских отношениях*, [in:] *ibidem*, pp. 163-170.

References

- 30-letie konflikta v Nagornom Karabahe. Sbornik naučnyh statej*, red. K.P. Kurylev, Moskva 2019, [*30-летие конфликта в Нагорном Карабахе. Сборник научных статей*, ред. К.П. Курьлев, Москва 2019].
- Adamczewski P., *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012.
- Chodubski A., *Górski Karabach: odstępny sporów i walk*, [in:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, ed. P. Nieczuja-Ostrowski, Poznań 2016.
- Grzywaczewski T., *Granice marzeń. O państwach nieuznawanych*, Wołowiec 2018.
- Król-Mazur R., *Rola religii w konflikcie o Górski Karabach*, [in:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, ed. P. Nieczuja-Ostrowski, Poznań 2016.
- Stasiak K., Staszewski W. Sz., Szarek-Zwijacz A., *Stosunki polsko-armeńskie. Wybór dokumentów z wprowadzeniem*, Lublin 2017.
- Vyrodova Ū., *Aliev nazval bessmyslennymi peregovory s Armeniej v poslednie gody*, RBK 01.01.2021, <https://www.rbc.ru/politics/01/01/2021/5feec9919a79473698da7b2b>, (data dostupa: 30.12.2020), [*Выродова Ю., Алиев назвал бессмысленными переговоры с Арменией в последние годы*, РБК 01.01.2021, <https://www.rbc.ru/politics/01/01/2021/5feec9919a79473698da7b2b>, (дата доступа: 30.12.2020)].

Joanna Ważniewska

ORCID: 0000-0003-0973-103X

joanna.wazniewska@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

Prawosławie w Polsce

Stefan Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, ss. 958

DOI: 10.34739/doc.2020.17.21

Autor recenzowanej publikacji podjął bardzo istotny problem związany z relacjami Państwo – Kościół. Jednocześnie uczynił to poprzez perspektywę wyznania mniejszościowego. Szczególnie interesujące jest przedstawienie relacji w dwóch różnych realiach – tzw. Polski Ludowej, w której dążono do ateizacji społeczeństwa oraz w warunkach państwa demokratycznego, po przemianach w Polsce z 1989 r. Na ten temat ukazało się już wiele opracowań, lecz dotyczą one przede wszystkim Kościoła rzymskokatolickiego. Autor porusza kwestie mniej znane, co czyni omawianą publikację bardzo wartościową z poznawczego punktu widzenia. Na temat prawosławia w Polsce ukazuje się coraz więcej publikacji¹. Niemniej książka

---

¹ Cf. Abel (Popławski), *Skarb wiary w sercu otwartym... Być prawosławnym chrześcijaninem we współczesnym świecie*, Lublin 2014; A. Bobryk, I. Kochan, *Ślady przeszłości. Historia i teraźniejszość prawosławia na południowo-zachodnim Podlasiu w świadomości społecznej*, Siedlce 2010; L. Busłowska, *Prawosławna myśl pedagogiczna. Aksjomat wiary w szkolnym systemie nauczania religii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego po 1990 roku*, Hajnówka 2012; P. Derdej, *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, Białystok 2005; E. Litak, *Pamięć a tożsamość. Rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne wspólnoty w południowo-wschodniej Polsce*, Kraków

Stefana Dudry jest całkowicie nowym ujęciem problematyki w perspektywie polityki wyznaniowej państwa w okresie powojennym.

Polityka wyznaniowa państwa jest jednym z działów polityki szczegółowej władz państwowych określających stosunek do organizacji religijnych i ogółu wyznawców danej religii. W państwach o ustrojach demokratycznych podstawą realizacji polityki wyznaniowej jest ustawa zasadnicza, czyli konstytucja, gwarantująca prawa i wolności człowieka, w tym wolność sumienia i religii. Jednocześnie wszystkie regulacje zawarte w ustawie zasadniczej oparte są na zasadzie równości wszystkich wobec prawa, niezależnie od wyznawanej przez nich religii². Obok gwarancji prawnych istotną rolę w zakresie ochrony praw człowieka odgrywa ochrona pozaprawna, która dokonuje się w ramach różnych systemów normatywnych, a szczególną rolę spełniają tu religie, broniąc godności człowieka³. Pojęcie polityki wyznaniowej często powiązane jest z polityką narodowościową państwa, gdyż w większości przypadków religia jest kluczowym elementem mającym wpływ na poczucie tożsamości i także przynależności narodowościowej. Autor książki słusznie w tytule publikacji łączy politykę wyznaniową z polityką narodowościową państwa polskiego. Stwierdza on w publikacji, iż „specyfiką polskiego prawosławia jest jego różnorodność kulturowa i narodowościowa, które związane są zarówno z identyfikacją wiernych, jak i duchowieństwa z różnymi narodami i grupami etnicznymi”⁴.

Ramy chronologiczne recenzowanej pracy są obszerne. Obejmują początek formowania się Polski Ludowej w lipcu 1944 r. na

---

2014; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006; H. Paprocki, *Prawosławie w Polsce = The Polish Orthodox Church*, Olszanica 2008; *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999; I. Rosińska, *Prawosławie. Uwarunkowania historyczne, prawne i organizacyjne działalności Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2016; A. Szełmow, *Duszpasterstwo prawosławne w Marynarce Wojennej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1995-2012*, Olsztyn 2012; *Ścieżkami prawosławia – Białostoczczyzna*, red. A. Radziukiewicz, Białystok 1997; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1992; S. Wojtkowiak, *Prawosławie wczoraj i dziś. Zarys popularny*, Warszawa 1995.

² Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483, art. 53.

³ K. Motyka, *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004, s. 87.

⁴ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 27.

obszarach wyzwolonych spod okupacji niemieckiej przez Armię Czerwoną, poprzez lata Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL). Wyodrębnioną częścią pracy jest okres następujący po transformacji ustrojowej w 1989 r. Zasadnicza konstrukcja książki składa się z pięciu części oraz czternastu rozdziałów, które poprzedza obszerny wstęp ukazujący m.in. zarys historii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP), jego podstawy organizacyjne, liturgiczne oraz zasadnicze problemy funkcjonowania w Polsce po II wojnie światowej. Na podkreślenie zasługuje odwołanie się autora do rozlicznych źródeł i najnowszych opracowań literatury przedmiotu.

Część I, zatytułowana *Teoria – System – Prawo*, podzielona jest na trzy rozdziały, które stanowią spójną całość ukazując warunki funkcjonowania PAKP w rzeczywistości obowiązującego prawa w omawianym okresie. W rozdziale pierwszym tej części autor dużo miejsca poświęca ogólnym założeniom polityki wyznaniowej państwa zwracając przede wszystkim uwagę na odmiennosc tej polityki w okresie funkcjonowania PRL i państwa demokratycznego po 1989 r. W pierwszym z tych okresów, jak słusznie zauważa autor, głównym determinantem polityki wyznaniowej była ideologia komunistyczna zmierzająca do wykorzenia wszelkich wierzeń religijnych⁵. Polskie władze promowały laickość państwa, która miała ostatecznie doprowadzić do jego pełnej ateizacji. Cel ten miał być osiągnięty etapowo i selekcyjnie.

Polityka wyznaniowa państwa w tamtym czasie była realizowana przede wszystkim przez urzędy centralne. Do kwietnia 1950 r. było to Ministerstwo Administracji Publicznej, a następnie Urząd do spraw Wyznań. Obydwie instytucje podlegały bezpośrednio rządzącej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Zadania związane z polityką wyznaniową realizowane były również przez wydziały V wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego, departamenty III i IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz wydziały społeczno-polityczne urzędów wojewódzkich⁶. Władze komunistyczne rozpoczęły walkę z religią od najsilniejszej wspólnoty i instytucji, jaką był Kościół rzymskokatolicki. PAKP, jak i inne związki wyznaniowe, w tym

---

⁵ Ibidem, s. 52.

⁶ K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944-1975*, Białystok 2013, s. 7-8.

pierwszym etapie miały stanowić dodatkowe narzędzie do osłabiania Kościoła rzymskokatolickiego zgodnie ze starą zasadą „dziel i rządź”. Wydaje się, że autorowi udało się w sposób wystarczający i przekonujący wykazać powyższe mechanizmy i podstawy polityki wyznaniowej państwa w omawianym okresie.

W nowej rzeczywistości politycznej, jaka nastąpiła po 1989 r., pojawiła się konieczność budowy zupełnie nowych relacji pomiędzy państwem a różnymi kościołami i związkami wyznaniowymi już istniejącymi, jak i nowymi, licznie powstającymi w związku z liberalizacją przepisów prawa. Pomimo procesów demokratyzacji życia społecznego, autor przywołuje liczne przykłady świadczące o dyskryminowaniu wyznań nierzymskokatolickich, np. brak dni wolnych od pracy w czasie świąt religijnych obowiązujących w PAKP⁷.

W rozdziale pierwszym autor opisuje również organizację i funkcjonowanie struktur partyjnych, administracyjnych i bezpieczeństwa odpowiedzialnych za politykę wyznaniową. Temat ten jest już stosunkowo zbadany (na tyle, na ile pozwalają zachowane źródła), niemniej nie mogło go zabraknąć w recenzowanej publikacji. Natomiast autor mógł się pokusić o przedstawienie konkretnych przykładów działań organów nastawionych na programową walkę z religią. Słuszne jest stwierdzenie autora, że wszystkie te struktury państwa tworzyły system naczynia połączonego⁸. Należy zaznaczyć, że to aparat bezpieczeństwa stanowił podstawę wszelkich działań, był swoistym państwem w państwie.

Rozdział drugi pierwszej części publikacji związany jest z umiejscowieniem PAKP w systemie polityczno-prawnym państwa. Po zakończeniu II wojny światowej podstawą kształtowania polityki wyznaniowej przez państwo było ustawodawstwo konstytucyjne II Rzeczypospolitej. Teoretycznie gwarantowało to wolność sumienia i wyznania. W praktyce władze dowolnie modyfikowały to prawo i tworzyły nowe regulacje, wymierzone przeciwko wszystkim kościołom i związkom wyznaniowym. Jak stwierdza autor „dążono do pozabawienia ich samodzielności organizacyjnej oraz objęcia pełnym nadzorem administracyjnym”⁹. Sytuacja ta niewiele się zmieniła po

⁷ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół...*, s. 80-81.

⁸ Ibidem, s. 91.

⁹ Ibidem, s. 139.

uchwaleniu Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r. Podstawowe zasady wyznaniowe były dowolnie interpretowane przez decydentów przez cały okres PRL-u. Dopiero ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 r. umożliwiła PAKP autonomiczny rozwój i funkcjonowanie. Autor podkreśla jednak, że „przyjęty (...) pakiet ustaw wyznaniowych mający charakter uniwersalny nie był w stanie rozwiązać wszystkich specyficznych i charakterystycznych dla Kościoła prawosławnego problemów”¹⁰. Należy dodać, że nie rozwiązała tych problemów również Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹¹

W ostatnim rozdziale pierwszej części publikacji autor przedstawia dane dotyczące stanu materialnego, w tym źródeł finansowania PAKP. Autor słusznie zauważa, że na położenie materialne oraz możliwości rozwojowe i sytuację duchowieństwa prawosławnego decydujący wpływ miał stan osobowy wiernych po II wojnie światowej, który według szacunków wynosił od 200 000 do 600 000. Najnowsze dane z 2011 r. podają, iż liczba ludności deklarującej przynależność do PAKP wynosi 156 284¹².

Część II zatytułowana *Przesiedlenia – Kler – Duchowieństwo* składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich porusza m.in. bardzo istotny problem związany z akcją przesiedlenia ludności prawosławnej po zakończeniu II wojny światowej. Akcja ta dotyczyła przede wszystkim Białorusinów, Ukraińców i Łemków, których wysiedlono do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Ponadto zdecydowaną większość Ukraińców przymusowo przesiedlono na Ziemię Zachodnie i Północne (tzw. Ziemie Odzyskane) Polski w ramach akcji „Wisła” w 1947 r.

W kolejnym rozdziale autor opisuje politykę władz wobec hierarchii i duchowieństwa prawosławnego po zakończeniu II wojny światowej. Rozdział ten opisuje ogólną politykę zmierzającą do osłabiania i rozbijania od wewnątrz instytucji kościelnych wszystkich wyznań. Realizując te plany, organy decyzyjne i funkcyjne (organy bezpieczeństwa) państwa ingerowały w politykę kadrową PAKP oraz

---

¹⁰ Ibidem, s. 153.

¹¹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej...*

¹² S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół...*, s. 169.

wywoływały i podsycaly różnego rodzaju konflikty między poszczególnymi parafiami, posługując się licznymi prowokacjami i faworyzując jedno wyznanie ponad drugie.

Następny rozdział, kończący część drugą pracy, ukazuje organizację i działalność w obrębie duszpasterstwa wojskowego oraz specjalnego, czyli duszpasterstwo w zakładach karnych, szpitalach, związkach zawodowych oraz na wyższych uczelniach. Duszpasterstwo to, aż do przemian 1989 r., funkcjonowało jedynie w formie szczątkowej ograniczone do podstawowych usług religijnych. Organizacja duszpasterstwa prawosławnego w wojsku, pomimo starań władz cerkiewnych – jak podkreśla autor – nie była możliwa w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej¹³. Dopiero w 1994 r. rozpoczął działalność Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego.

W części III zatytułowanej *Etnos – Administracja – Kontrola* autor łączy trzy kwestie mogące stanowić odrębne zagadnienia jako obszary szerszych badań. Pierwszy dotyczy sytuacji narodowościowej w Kościele prawosławnym, poczynając od 1918 r. Należy zaznaczyć, że autor w znacznie mniejszym stopniu przedstawia powyższą kwestię w odniesieniu do okresu po 1989 r. Niewątpliwie główna koncentracja badań została skupiona na okresie PRL, co jest uzasadnione perspektywą czasową. Szczegółowo opisuje położenie Białorusinów, Ukraińców, Łemków, Polaków i Rosjan należących do PAKP. Autor zauważa, iż po zakończeniu II wojny światowej wiernymi Kościoła prawosławnego byli w większości Białorusini i Ukraińcy¹⁴. Natomiast spis ludności z 2011 r. wykazał, że Polacy stanowili zdecydowaną większość wśród ludności prawosławnej (116,8 tys.). W dalszej kolejności: Białorusini (39,1 tys.), Ukraińcy (10,1 tys.), Łemkowie (3,8 tys.) i Rosjanie (3,5 tys.)¹⁵. W związku z tą zasadniczą zmianą pojawia się postulat o przeprowadzenie dokładniejszej analizy przyczyn, jakie doprowadziły do tej sytuacji. Druga kwestia części trzeciej książki dotyczy polityki władz państwowych wobec tworzenia i rozwoju prawosławnej struktury administracyjnej. Znajdziemy tu opis odbudowy i rozwoju sieci parafialnych poszczególnych

---

¹³ Ibidem, s. 326.

¹⁴ Ibidem, s. 352.

¹⁵ Ibidem, s. 353.

diecezji, a także niepowodzenia w rekonstrukcji i erygowania nowych parafii.

W ostatnim rozdziale trzeciej części pracy autor przedstawia aspekt związany z represyjnością aparatu władzy wobec Kościoła prawosławnego w Polsce po II wojnie światowej. Ukazuje środki i metody stosowane przede wszystkim przez aparat bezpieczeństwa wobec wiernych i duchowieństwa prawosławnego (zabójstwa, morderstwa sądowe, zastraszanie, inwigilacja, budowa sieci agentów w strukturach kościelnych). Należy zauważyć, iż działania te nie były zakrojone na tak wielką skalę, jak wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Jednak odsetek tajnych współpracowników bezpieki, w okresie PRL, był stosunkowo duży i wynosił ok. 10% prawosławnego duchowieństwa¹⁶. Podobnie jak wynosił wskaźnik w przypadku księży rzymskokatolickich¹⁷.

Część IV, zatytułowana *Irenologia – Ekumenia – Dialog*, składa się z trzech rozdziałów, które poruszają problematykę stanowiska Kościoła wobec przemian społeczno-politycznych, stosunków międzywyznaniowych i międzyreligijnych oraz kwestie związane z działalnością międzynarodową Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Autor stwierdza, że na postawę PAKP wobec przemian społeczno-politycznych po zakończeniu II wojny światowej miały wpływ następujące czynniki: słabość organizacyjna Kościoła prawosławnego, poczucie zagrożenia ze strony Kościoła rzymskokatolickiego oraz doświadczenia związane z represyjną polityką wyznaniową II Rzeczypospolitej wobec prawosławia w drugiej połowie lat 30. Według autora czynniki te wyjaśniają spolegliwe podejście PAKP do rządów w powojennej Polsce i „postawę obywatelską”¹⁸.

W części V, noszącej tytuł *Tradycja – Laikat – Kultura*, Stefan Dudra przedstawia w dwóch ostatnich rozdziałach dziedzictwo i tradycję cerkiewną w polityce historycznej państwa oraz ewolucję podmiotowości prawosławnego laikatu. W części tej autor koncentruje się na podkreśleniu roli Kościoła prawosławnego w kształtowaniu szeroko pojętej kultury materialnej (obiekty sakralne) oraz kultury duchowej (edukacja, działalność wydawnicza) jako dziedzictwa

---

¹⁶ Ibidem, s. 484.

¹⁷ T. Ruzikowski, *Agenci*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3, s. 42.

¹⁸ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół...*, s. 489.

historycznego i tradycji cerkiewnej związanej z troską o przyszłe pokolenia.

Recenzowana książka Stefana Dudry *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, pomimo pewnych niedociągnięć, stanowi istotną publikację w zakresie funkcjonowania Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce. Struktura publikacji ma układ problemowo-chronologiczny, co w wielowątkowości opisywanego tematu wydaje się być rozwiązaniem optymalnym. Wątpliwości może jednak budzić podział na pięć części, które rozpoczynają się rozdziałami (w sumie 14 rozdziałów) będącymi kontynuacją numeryczną poprzedniej części pracy. System ten wprowadza pewien dysonans i wpływa negatywnie na przejrzystość wywodu. Również umieszczenie wykazu skrótów na początku książki, przed wstępem, może budzić techniczne zastrzeżenia. Ostatnia uwaga na temat struktury książki dotyczy zbyt szczegółowego rozbicia rozdziałów na poszczególne podrozdziały, np. w rozdziale 4 potraktowanie sprawy wyboru metropolity jako kolejnego podrozdziału. W pracy pojawiają się również powtórzenia określonych zagadnień, np. w rozdziale 7 pt. *Kwestia narodowościowa w Kościele prawosławnym*, znalazł się podrozdział noszący tytuł: *Kwestia narodowościowa wśród duchowieństwa*¹⁹.

Powyższe uwagi nie wpływają jednak na merytoryczną wartość książki. Należy ocenić ją bardzo wysoko. Autor podjął ważną problematykę polityki wyznaniowej oraz narodowościowej prowadzonej przez polskie organy państwowe. To jedno z niewielu tak obszernych opracowań dotyczące Kościoła prawosławnego w Polsce (książka składa się z 958 stron). Wyjątkowość publikacji polega na analizie dwóch elementów polityki państwa: wyznaniowej i narodowościowej w kontekście historii PAKP, co nie miało miejsca do tej pory w literaturze przedmiotu. Niewątpliwie to ważne kompendium wiedzy dotyczące współczesnych losów polskiego prawosławia. Monografię bez wątpienia można polecić zarówno historykom, politologom, prawnikom, socjologom, jak też wszystkim tym czytelnikom, którzy zainteresowani są kwestiami wyznaniowymi czy tożsamości

---

¹⁹ Ibidem, s. 380.

narodowej. Publikacja z pewnością jest w stanie przyczynić się do upowszechniania wiedzy z zakresu opisywanej problematyki.

Bibliografia / References

- Abel (Popławski), *Skarb wiary w sercu otwartym... Być prawosławnym chrześcijaninem we współczesnym świecie*, Lublin 2014.
- Bobryk A., Kochan I., *Ślady przeszłości. Historia i teraźniejszość prawosławia na południowo-zachodnim Podlasiu w świadomości społecznej*, Siedlce 2010.
- Busłowska L., *Prawosławna myśl pedagogiczna. Aksjomat wiary w szkolnym systemie nauczania religii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego po 1990 roku*, Hajnówka 2012.
- Derdej P., *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej*, Białystok 2005.
- Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.
- Litak E., *Pamięć a tożsamość. Rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne wspólnoty w południowo-wschodniej Polsce*, Kraków 2014.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Motyka K., *Prawa człowieka. Wprowadzenie. Wybór źródeł*, Lublin 2004.
- Paprocki H., *Prawosławie w Polsce = The Polish Orthodox Church*, Olsztyn 2008.
- Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
- Rosińska I., *Prawosławie. Uwarunkowania historyczne, prawne i organizacyjne działalności Kościoła prawosławnego w Polsce*, Warszawa 2016.
- Ruzikowski T., *Agenci „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”* 2005, nr 3.
- Sychowicz K., *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944-1975*, Białystok 2013.
- Szełmow A., *Duszpasterstwo prawosławne w Marynarce Wojennej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1995-2012*, Olsztyn 2012.

Ścieżkami prawosławia – Białostoczczyzna, red. A. Radziukiewicz, Białystok 1997.

Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1992.

Wojtkowiak S., *Prawosławie wczoraj i dziś. Zarys popularny*, Warszawa 1995.

Andrzej Sędek

ORCID: 0000-0003-1486-7417

andrzej.sedek@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

**II Міжнародна наукова конференція „Суспільно-
-правові аспекти виховання у XXI столітті:
загрози, сподівання, виклики”, Дрогобич, 28-29
жовтня 2019 р.**

II Międzynarodowa Konferencja „Społeczno-prawne aspekty
wychowania w XXI wieku: zagrożenia, nadzieje, wyzwania”,
Drohobycz, 28-29 października 2019 r.

DOI: 10.34739/doc.2020.17.22

II Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Społeczno-prawne aspekty wychowania w XXI w.: zagrożenia, nadzieje, wyzwania” odbyła się 28-29 października 2019 r. w Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym im. Iwana Franki w Drohobyczu na Ukrainie. Pierwsza edycja tego wydarzenia miała miejsce rok wcześniej w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej im. Witelona w Legnicy (Polska).

Celem obrad była refleksja nad zagadnieniami związanymi z edukacją w wymiarze społeczno-prawnym w perspektywie zmian i nowych zjawisk społecznych XXI w. Zagadnienia omawiane podczas tego wydarzenia naukowego odnosiły się zarówno do perspektyw regionalnych, międzynarodowych, jak i globalnych, związanych z procesami wychowania w złożonych warunkach współczesnego świata. Różnorodność tematyczna poruszanych podczas debat zagadnień stworzyła możliwość wymiany informacji, upowszechniania

wyników badań oraz współpracy międzynarodowej pomiędzy teoretykami, badaczami i praktykami edukacji oraz wychowania.

W konferencji udział wzięło około stu osób reprezentujących następujące ośrodki naukowe: Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Pawła Tychyń w Czerniowcach, Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza, Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina, Narodową Akademię Spraw Wewnętrznych w Kijowie, Lwowski Regionalny Instytut Poddyplomowej Edukacji Pedagogicznej, Uniwersytet Borysa Hrinchenki w Kijowie. Ze strony Polskiej w wydarzeniu udział wzięli: Dorota Szaban, Beata Czop, Krzysztof Lisowski (Uniwersytet Zielonogórski), Beata Skwarek (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy), Adam Bobryk, Andrzej Sędek i Joanna Ważniewska (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), Violetta Unik (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy). W konferencji uczestniczyła także liczna reprezentacja Ukraińskiego Stowarzyszenie Badaczy Edukacji (UADO): Tetyana Medina, Oksana Zelena, Iryna Mirchuk, Iryna Kizima, Natalia Nikon, Bohdanna Hvozdetzka oraz delegacja studentów Charkowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Karazina (uczestnicy szkolenia z zakresu profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży), na czele z wiceprezesem Towarzystwa Socjologicznego Ukrainy, kierownikiem Katedry Socjologii Charkowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Karazina, profesor Lyudmiłą Sokuryanską.

Konferencję uroczystie otworzyła Rektorka Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki, członek Zarządu UADO, profesor Nadiya Skotna, a uczestników powitali liderzy UADO – profesor Svitlana Shchudlo i profesor Oksana Zabolotna. Podczas dwudniowych prac prelegenci omówili wyniki badań dotyczących: akulturacji studentów ukraińskich w Polsce, świadomości narodowej, zachowań i postaw wobec emigracji ukraińskiej młodzieży, edukacyjnych procesów demograficznych, handlu i wykorzystywania seksualnego dzieci, problematyki kształtowania kompetencji adolescentów w zakresie miękkich umiejętności, trudności diagnostyczno-terapeutycznych w pracy z młodzieżą, profilaktyki zdrowotnej, postaw i zachowań młodych dorosłych wobec: ekologii, aborcji,

korupcji, rodziny, przemocy w rodzinie i innych. Odrębną grupą poruszanych zagadnień stanowiła problematyka prawna dotycząca: reformy systemu edukacyjnego na Ukrainie, edukacji prawnej młodzieży, billingu, rozwoju kultury prawnej, praworządności, podstaw prawnych polityki językowej mniejszości narodowych na Ukrainie.

Znacząca część referatów poświęcona była zagadnieniom dotyczącym szeroko rozumianej profilaktyki i przeciwdziałaniu ryzykownym zachowaniom młodzieży. Omówiono polsko-ukraińską współpracę naukową i metodologiczną na rzecz rozwoju profilaktyki i szkolenia specjalistów w zakresie zwalczania ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży na Ukrainie. Punktem kulminacyjnym konferencji było szkolenie z zakresu profilaktyki społecznej, w której udział wzięli: studenci, nauczycie, psychologowie i pedagodzy szkół z Drohobycza i Charkowa, które moderowane było przez kierownika projektu „Ukraińsko-polska współpraca metodyczna i naukowa w zakresie szkolenia specjalistów w zakresie ryzykownych zachowań dzieci i młodzieży” dr Violetę Unik.

Konferencja obejmowała również program edukacyjno-kulturalny. Pierwszego dnia uczestnicy odbyli wycieczkę po Drohobyczu „Szlakami Iwana Franki i Brunona Schultza”. W drugim dniu zorganizowano wyjazd studyjny związany z terenem, gdzie wychowywał się Iwan Franko. Przewodniczącą Komitetu Naukowego była profesor Svitlana Shchudlo, a Komitetu Organizacyjnego docent Oksana Zelena. Organizatorami wydarzenia były następujące ośrodki akademickie i instytucje naukowe z Ukrainy oraz Polski: Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie, Ukraińskie Stowarzyszenie Badaczy Edukacji, Stowarzyszenie Wspólnota Akademicka.

Paulina Storska

ORCID: 0000-0002-4107-9523

storskapaulina@gmail.com

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

**I Ogólnopolska Studencko-Doktorancka Konferencja
Kół Naukowych „Wyzwania bezpieczeństwa
na początku trzeciej dekady XXI w.”,
Siedlce 24 września 2020 r.**

DOI: 10.34739/doc.2020.17.23

W dniu 24 września 2020 r. w Uniwersytecie Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlcach na Wydziale Nauk Społecznych w Instytucie Nauk o Bezpieczeństwie odbyła się I Ogólnopolska Studencko-Doktorancka Konferencja Kół Naukowych pt. „Wyzwania bezpieczeństwa na początku trzeciej dekady XXI w.” Została ona zorganizowana przez Koło Naukowe Doktorantów Nauk o Bezpieczeństwie UPH we współpracy ze Studenckim Kołem Naukowym Bezpieczeństwa Narodowego UPH. W skład Komitetu Naukowego Konferencji wchodził: dr hab. Mariusz Kubiak, profesor uczelni (przewodniczący), dr hab. Henryk Wyřebek, profesor uczelni, dr Paweł Szmitkowski, mgr Mateusz Matejuk. Natomiast Komitet Organizacyjny tworzyli: mgr Mateusz Matejuk, mgr Wojciech Krasin’ki, mgr Przemysław Mazurczak, mgr Grzegorz Czapski, Jacek Ostat, Joanna Krupa, Dominika Jastrzębska, Karol Piotrowski, Adrianna Juszczuk.

W czasie obrad omawiano zagadnienia dotyczące szeroko pojmowanego bezpieczeństwa. Konferencja stała się elementem interdyscyplinarnego dyskursu nad wyzwaniami bezpieczeństwa w trzeciej dekadzie XXI w. Podczas obrad zrealizowano następujące cele:

- I. Identyfikacja wyzwań bezpieczeństwa i związanych z nimi dylematów decyzyjnych, przed którymi stoją różnego rodzaju podmioty na początku trzeciej dekady XXI w.
- II. Porównanie i analiza aktualnych wyzwań bezpieczeństwa w perspektywie wyzwań minionych dekad.
- III. Ocena perspektyw radzenia sobie z wyzwaniami poprzez poszczególne podmioty bezpieczeństwa w skali lokalnej, krajowej, regionalnej i globalnej.
- IV. Prognozowanie nadchodzących wyzwań.

Omawiane podczas konferencji zagadnienia sięgały obszarów poznawczych wielu dyscyplin naukowych. Istotne jest, aby zagadnienie bezpieczeństwa było postrzegane multidyscyplinarnie. Podejmowane w tym obszarze dyskusje winny uwzględniać także różne konteksty i źródła informacji. Tylko wtedy możliwe jest pełne zobrazowanie sytuacji i analiza zagadnienia. W konferencji zaplanowano 95 wystąpień z udziałem 101 prelegentów. Udało się przedstawić 91 prezentacji zrealizowanych przez 97 uczestników. Ciekawym rozwiązaniem w związku z ograniczeniami epidemiologicznymi było to, iż konferencja odbyła się w formie zdalnej z wykorzystaniem komunikacji online. Dało to możliwość nie tylko wysłuchania wszystkich wystąpień, ale także przeprowadzenia dyskusji w czasie rzeczywistym.

Podczas konferencji głos zabrali przedstawiciele reprezentujący 28 krajowych ośrodków naukowych. Wygłoszone referaty dotyczyły między innymi takich zagadnień, jak bezpieczeństwo jako wartość, rola Unii Europejskiej w zapewnieniu bezpieczeństwa, bezpieczeństwo regionalne, współczesne zagrożenia, a także aktualna problematyka dla bezpieczeństwa, jaką stanowią kwestie związane w epidemią koronawirusa SARS-CoV-2 (Covid-19). Szczególnie to zagadnienie było bliskie uczestnikom konferencji bowiem, jak oceniano, ma wpływ nie tylko na bezpieczeństwo, ale także na życie codzienne wszystkich ludzi. Omawiana problematyka koncentrowała się na różnych znaczeniach pojęć „bezpieczeństwo” i „wyzwania”, w odniesieniu do ich stanu obecnego, perspektyw, a także kwestii skutków. Na konferencji przedstawiono zarówno dane historyczne, stan aktualny, jak i prognozy, skupiając się przede wszystkim na perspektywie trzeciej dekady XXI w.

Konferencja rozpoczęła się wystąpieniem dr inż. Michała Kruźnińskiego z Międzynarodowej Wyższej Szkoły Logistyki i Transportu we Wrocławiu. Przedstawił on referat *Bezpieczeństwo żywnościowe państwa – współczesne wyzwania*. Kolejne wystąpienie – Piotra Żaka z Uniwersytetu Jagiellońskiego – dotyczyło zagadnienia *Europy i wojny – czy lata 20. XXI w. będą wolne od konfliktów militarnych na Starym Kontynencie?*. Następnie Mateusz Danielewski z Uniwersytetu Warszawskiego zaprezentował problem *Program nuklearny Koreńskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej – wyzwanie czy „temat zastępczy” dla polityki bezpieczeństwa mocarstw?*. Wojciech Maksymiuk z Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach wystąpił z referatem *Istota i charakter współczesnego fundamentalizmu religijnego jako zagrożenia dla bezpieczeństwa międzynarodowego*. Kolejną prezentację – *Bezpieczeństwo i prawa człowieka: scenariusz tykającej bomby 20 lat po 11 września 2001 r.* przedstawił Przemysław Brzuszcak z Uniwersytetu Warszawskiego / Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. *Pacyfizm jako postulat polityczny. Wpływ partii pacyfistycznych na bezpieczeństwo w Europie Środkowej* zaprezentował Cezary Paprzycki, przedstawiciel Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Artur Janczuk ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie przedstawił referat *Bezpieczeństwo polityczne – niedoceniana kategoria?*, zaś Justyna Jarocka z Uniwersytetu w Białymstoku zaprezentowała zagadnienie *Bezpieczeństwo jako wartość konstytucyjna usprawiedliwiająca ograniczenie praw i wolności jednostki*. Następnie uczestnicy mogli zapoznać się z referatem *Ponadczasowość zasad etyki zawodu adwokata a granice dozwolonego działania w polskim prawie karnym*, który został zaprezentowany przez Katarzynę Mróz z Uczelni Łazarskiego w Warszawie. Kolejne wystąpienie *Bezpieczeństwo energetyczne w Unii Europejskiej – aspekt prawny* zostało przeanalizowane przez Małgorzatę Kuczerę z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Następne zagadnienie, przedstawione przez Dominikę Czapłę z Uniwersytetu Warszawskiego, także odnosiło się do Unii Europejskiej i pozwoliło przybliżyć *Rolę Unii Europejskiej w zapewnieniu bezpieczeństwa na Bliskim Wschodzie. Analiza aktualnych zagrożeń dla bezpieczeństwa na obszarze poradzieckim* została zaprezentowana przez Joannę Bagadzińską z Uniwersytetu Warszawskiego /

Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zaś *Technologiczna rywalizacja Chin i USA* przez Ernesta Szymalę z Uniwersytetu Warszawskiego / Szkoły Głównej Handlowej. Kolejny temat *Przestępstwa popełnione w cyberprzestrzeni, a prawo do anonimowości, aspekty prawne* zaprezentował Tomasz Bojanowski z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Karolina Kamińska-Surówka z Uniwersytetu w Białymstoku przedstawiła temat *Zjawisko „kradzieży tożsamości” w Internecie – wyzwania bezpieczeństwa*. Bartosz Dzikowski z Politechniki Warszawskiej przybliżył słuchaczom zagadnienie bezpieczeństwa w sieci, prezentując referat *Czy Obama rozdaje bitcoiny? – czyli o bezpieczeństwie kont w Internecie*. Na zakończenie pierwszego panelu Aleksandra Urbanowicz z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II przedstawiła prezentację na temat *Ocena reformy polskiej armii w ujęciu szkoleniowym na przestrzeni ostatnich lat pod kątem wyzwań bezpieczeństwa*. Dalsze obrady zostały podzielone na cztery równoległe panele problemowe. Na każdym z nich wystąpiło 18 prelegentów. Poszczególne panele wieńczyła dyskusja, podczas której uczestnicy mogli wymieniać się swoimi spostrzeżeniami na temat wszystkich wystąpień.

Moderatorem panelu pierwszego był Mateusz Matejuk. Podczas obrad poruszano tematy związane z bezpieczeństwem dzieci w szkole oraz przedszkolu, technologiami w edukacji, procesem nauczania. Prelegenci skupili się przede wszystkim na nowych formach nauczania i nowej rzeczywistości szkolnej, która jest wyzwaniem zarówno dla instytucji szkolnych, jak i dla dzieci i młodzieży szkolnej. W czasie obrad panelu przedstawiono między innymi takie tematy, jak: *Bezpieczeństwo w przedszkolu – edukacja przedszkolna wobec wyzwań XXI w.* (Agnieszka Wierzchosławska – Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), *Organizacja procesu nauczania w placówkach oświatowych podczas pandemii COVID-19 w Polsce i Ukrainie* (Kateryna Stashuk – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej), *Wiedza i opinia rodziców w zakresie środków bezpieczeństwa, wprowadzonych w szkołach podstawowych z powodu zagrożenia epidemicznego* (Miłosława Szupiluk – Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej

w Warszawie). Dodatkowo prezentowano także zagadnienia związane z bezpieczeństwem społecznym.

Panel drugi stał się płaszczyzną obrad związanych z bezpieczeństwem zdrowotnym, bezpieczeństwem żywnościowym, a także tematyką militarną. Moderatorem panelu był Radosław Kondracki, który dbał o jego właściwy przebieg. Zaprezentowano między innymi takie tematy, jak: *Wyzwania dla Marynarek Wojennych Świata w przypadku walk hybrydowych i asymetrycznych na bazie doświadczeń z dotychczasowych operacji* (Wiktor Stypczyński – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), *Bezpieczeństwo zdrowotne jako wyzwanie na początku trzeciej dekady XXI w.* (Joanna Kielmas – Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), *Bezpieczeństwo i problemy pacjentów onkologicznych w dobie pandemii COVID-19* (Michalina Pytko, Aleksandra Żywicka, Piotr Jarosz – Uniwersytet Medyczny w Lublinie), *Bezpieczeństwo żywnościowe w Polsce* (Sebastian Krasuski – Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach). Podobnie jak podczas poprzedniego panelu, wszystkie tematy dotyczyły bieżących wyzwań bezpieczeństwa. Wskazywały one na trudności, z jakimi muszą się borykać współczesne państwa, przede wszystkim zaś Polska.

Nad przebiegiem wystąpień panelu trzeciego czuwały Dominika Jastrzębska oraz Adrianna Juszczyk. Podczas obrad poruszono zagadnienia dotyczące bezpieczeństwa finansowego, sektora bankowego, funkcjonowania przedsiębiorstw. Wśród tematów wskazać można między innymi następujące: *Istota bezpieczeństwa finansowego* (Karolina Magnuszewska – Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), *System podatkowy a bezpieczeństwo ekonomiczne państwa* (Paulina Grodzka, Agnieszka Modzelewska – Uniwersytet w Białymstoku), *COVID-19 w miejscu pracy a obowiązek zapewnienia przez pracodawcę bezpieczeństwa i higieny pracy. Jak koronawirus wpłynął na instytucje i zasady prawa pracy?* (Krzysztof Dziadosz, Magdalena Kurnatowska – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), *Przywódczość w XXI w.* (Aleksandra Surma – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).

Panel czwarty moderowany był przez Przemysława Mazurczaka. Prelegenci odnosili się do nowych zagrożeń, związanych z cyberprzestrzenią. Wskazywali na takie problemy, jak cyberprze-

stępczość, rozwój technologii, ochrona danych w sieci. Wśród tematów wskazać zaś można m.in.: *Zarządzanie bezpieczeństwem narodowym – trendy w cyberbezpieczeństwie* (Justyna Bartoszek – Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), *Służby specjalne – współczesne wyzwania cywilizacyjne i technologiczne* (Natalia Magnuszewska, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), *Globalny konstytucjonalizm a cyberbezpieczeństwo* (Amanda Dziubińska – Uniwersytet Warszawski), *Cyberprzestępczość na początku trzeciej dekady XXI w.* (Mateusz Powierza – Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach).

Podczas konferencji przedstawiciele różnych instytucji naukowych oraz środowisk dokonywali prezentacji badań z zakresu współczesnych wyzwań bezpieczeństwa. Zjawiska te przedstawiono zarówno w szerokim, jak i wąskim ujęciu. Prelegenci uwzględnili szanse oraz wyzwania, a także zagrożenia, co pozwoliło na określenie najważniejszych zagadnień związanych z tematyką. Osoby występujące nie były obojętne wobec tak ogromnego wyzwania, jakim jest obecnie walka z pandemią COVID-19. Tematyka ta dotyczy wszystkich ludzi zarówno od strony bezpieczeństwa, jak i życia codziennego. Młodzi naukowcy trafnie potrafili wskazać, jakie sfery zostały najbardziej dotknięte zmianami, a także, które z nich mogą w przyszłości być narażone na trudne konsekwencje. I tak też warto wspomnieć, iż nowa rzeczywistość obejmuje także życie i działalność studencką, co można było zaobserwować również przez formę prowadzenia konferencji, która odbyła się zdalnie. Prelegenci nie tylko zdefiniowali współczesne wyzwania bezpieczeństwa, ale także określili, w jaki sposób można przeciwstawiać się pojawiającym się zagrożeniom. Podczas konferencji podjęto próby uzyskania odpowiedzi na wiele pytań, stawianych w obszarze bezpieczeństwa. Stoi to w zgodzie z jej założeniami, o których podczas otwarcia konferencji wspominał przewodniczący Komitetu Organizacyjnego, mgr Mateusz Matejuk mówiąc, że „(...) w kontekście obecnie pojawiających się wyzwań niezwykle ważna jest ich identyfikacja, analiza i popęlnienie stosownych refleksji”. Zaprezentowane wystąpienia interesująco wpisały się w nakreślony cel konferencji. Spotkanie było niewątpliwie dla uczestników ważnym forum wymiany poglądów.

Pro memoria

Adam Bobryk

ORCID: 0000-0001-5876-4685

adam.bobryk@uph.edu.pl

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych

**Badacz polskiego wychodźstwa i Kresów Wschodnich
– ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC
(1930-2020)**

DOI: 10.34739/doc.2020.17.24

W konsekwencji II wojny światowej ukształtowany został nowy ład polityczny. Kilkadziesiąt lat funkcjonował system bipolarny. Polska znalazła się we wschodniej strefie wpływów, stając się częścią bloku podporządkowanego ZSRR. Konsekwencją tego była również zmiana granic, w wyniku których Kresy Wschodnie włączone zostały do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Część ludności polskiej z tych obszarów przesiedlono w nowe granice Rzeczypospolitej, poszerzone na zachodzie o tereny będące wcześniej częścią państwa niemieckiego. Wielu Polaków, którzy pozostali na Wschodzie, znalazło się w bardzo niekorzystnym położeniu. Przede wszystkim obniżył się ich status społeczny. W wyniku represji i przesiedleń zostali pozbawiani elit, w większości utracili swoją własność lub ograniczono możliwość dysponowania nią, z ludności dominującej żyjącej we własnym państwie stali się narodowością, umiejscowioną bardzo nisko w strukturze stratyfikacyjnej, zamieszkującej kraj poddający wszystkich obywateli silnej kontroli i indoktrynacji. Dążono w nim do marginalizacji znaczenia przynależności

narodowej, eliminacji życia religijnego oraz ukształtowania, jak to określano „człowieka radzieckiego”¹.

Stopień zależności ówczesnych władz Polski od ZSRR uniezwolnił podejmowanie systemowych i znaczących interwencji dotyczących osób narodowości polskiej będących obywatelami radzieckimi. Polacy w Związku Radzieckim praktycznie nie mogli realizować aktywności grupowej na rzecz swojej społeczności. Jedynie na Litwie funkcjonowały instytucje polskie jak media, oświata, amatorski ruch kulturalny, ale głównym ich zadaniem była indoktrynacja polityczna, przy uwzględnieniu ograniczonego zakresu specyfiki narodowej. Niemniej dawało to możliwość funkcjonowania języka polskiego w przestrzeni publicznej i grupowania się Polaków, a przez to ograniczało procesy asymilacji. Po 1948 r. (kiedy zlikwidowano ostatnie polskie placówki oświatowe na Białorusi i w Łotwie) oprócz Litwy (gdzie była sieć placówek), tylko na Ukrainie działała jedna szkoła polska. Oparcie instytucjonalne, w niewielkim możliwym zakresie, mniejszość polska mogła więc mieć jedynie w Kościele katolickim². Poddawany był on jednak licznym ograniczeniom i represjom³. Niemożliwe

---

¹ Cf. *Советское общество и советский человек. Мифы и реальность. Сборник докладов Международной научно-практической конференции*, red. С.И. Никонова (et al.), Казань 2012; А.В. Бузгалин, Л.А. Булавка, А.И. Колганов, СССР: *оптимистическая трагедия. Причины возникновения и распада Советского Союза. Советская экономика, советское общество и советский Человек: противоречия, потенциал и уроки для России XXI века. Советская культура – вызовы будущему. Мифы советской истории. СССР: незавершенный проект*, Москва 2018; Н.П. Панков, *Советский человек. Воспитание новой молодежи, 1920-1930-е годы*, Москва 2019.

² Jak oceniał ks. prof. Roman Dzwonkowski, polskość na terenie ZSRR przetrwała głównie „tam, gdzie istniały kościoły katolickie. (...) Nie było żadnych instytucji polskich, ale w kościołach ludzie modlili się i śpiewali po polsku i to był ten bastion, jeżeli już użyć tego słowa”. R. Dzwonkowski, *Polacy na Wschodzie* (wywiad przeprowadzony przez A. Bobryka), „Kurier Siedlecki”, 2 marca 1994.

³ Szczególnie surowe represje były stosowane w okresie porewolucyjnym do końca rządów stalinowskich. Później one zelżały, ale nadal nie było swobody życia religijnego. Odnosząc się zwłaszcza do tego pierwszego okresu, ks. prof. Roman Dzwonkowski opisywał, iż wówczas masowo aresztowano duchownych, wielu zostało zgładzonych, zamykano świątynie, te które funkcjonowały obciążano bardzo wysokimi podatkami, powszechnie utrudniano lub uniemożliwiano wiernym realizację praktyk religijnych. Do 1939 r. doprowadzono do likwidacji Kościoła instytucjonalnego. Jak stwierdzał „Nie da się wyliczyć wszystkich form represji, bo stosowano wszystkie. Jakie dało się wymyśleć i realizować. Każda dziedzina życia, w tym sztuka, rozrywka, szkoła, wojsko, wszystkie środki masowego przekazu, były w służbie ateizacji”. Aneksja części terytorium Polski (1939), jak też inkorporacja Litwy i Łotwy, w sposób niezamierzony przez władze radzieckie, przyczyniły się do

było wówczas również pełne dokumentowanie życia społecznego Polaków na Wschodzie, badanie tej problematyki, czy też podejmowanie działań popularyzujących. Niezwykle zawężone bowiem były możliwości kontaktu, a aktywność ta budziła zainteresowanie służb specjalnych, zwłaszcza KGB⁴. W Polsce, poza nielicznymi wyjątkami uwzględniającymi ograniczenia ideologiczne, opracowania dotyczące tych zagadnień przed 1989 r. nie mogły uzyskać zgody cenzury na publikację. Materiały dotyczące życia mniejszości polskiej na Wschodzie ukazywały się tylko w wydawnictwach emigracyjnych, które miały jednak bardzo ograniczony dostęp zarówno do środowisk kresowych, jak też czytelników w Polsce.

Jednym z nielicznych badaczy, którzy docierali na Wschód, by dokumentować i analizować zachodzące wśród mniejszości polskiej procesy, był ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC⁵. Szczególne znaczenie ma fakt, iż jednocześnie niósł on posługę duszpasterską dla katolików, którzy mieli ze względów politycznych i administracyjnych bardzo ograniczony dostęp do możliwości praktyk religijnych. Zwłaszcza istotne jest to, że nie mógł działać legalnie. Zarówno proces badawczy, jak i posługa duszpasterska musiały być wykonywane w tajemnicy przed władzami. Aktywność ks. Dzwonkowskiego była zagrożona bardzo surowymi represjami. Funkcjonowanie w tych warunkach dawało mu jednak unikalną możliwość pomocy, jak też poznania zachodzących procesów oraz dotarcia do środowisk niejednokrotnie bardzo hermetycznych. Zdobywał więc wiedzę i doświadczenie dotyczące statusu i położenia zarówno mniejszości polskiej oraz szerzej środowisk katolickich, co niemożliwe było dla innych badaczy. Jego determinacja, zaangażowanie, umiejętności i kompetencje nie tylko przyczyniły się do bieżącego wsparcia wielu

---

ponownego zaistnienia struktur kościelnych w ZSRR. Były one poddane różnym formom represji, ale dopuszczano ich funkcjonowanie w bardzo ograniczonym zakresie, przy jednoczesnym stałym dążeniu władz państwowych do ateizacji społeczeństwa. R. Dzwonkowski, *Wiera w materię* (wywiad przeprowadzony przez A. Bobryka), „Tygodnik Siedlecki”, 25 czerwca 1995.

⁴ Cf. K. Renik, *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990-1991*, Warszawa 1991; P. Wołowski, K. Korzeniewska, *Jak służyć Panu Bogu, przechrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie”*, Warszawa 2006; A. Bobryk, *KGB wobec zagrożeń systemu radzieckiego. Przykład rejonu trockiego w LSRR (1980-1984)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, nr 14, z. 2, s. 35-65.

⁵ Posiadał on również drugie imię Jan, lecz go nie stosował.

osób, ale przede wszystkim uchroniły one od zapomnienia ważny obszar rzeczywistości społecznej.

Ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC urodził się 30 listopada 1930 r. we wsi Dzwonek, położonej w gminie Czerwin. Po ukończeniu gimnazjum w Ostrołęce wstąpił w 1948 r. do zakonu pallotynów (Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego). Formację duchową przechodził w Ołtarzewie, gdzie znajduje się zakonne seminarium duchowne. W 1957 r. uzyskał maturę w liceum dla pracujących w Warszawie, a następnie przyjął święcenia kapłańskie. W okresie lat 1958-1961 studiował katolicką naukę społeczną na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W latach 1966-1967 kształcił się także w Institut Catholique w Paryżu. Kariere naukową związał z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Na tej uczelni uzyskał z socjologii doktorat (1966) i habilitację (1984). W 2001 r. otrzymał tytuł profesora. Pracę jako wykładowca prowadził początkowo w Seminarium Duchownym w Ołtarzewie. Następnie od 1977 r. pracował w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Najpierw w Instytucie Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym, a od 1989 r. był kierownikiem Katedry Socjologii Grup Etnicznych na Wydziale Nauk Społecznych. W latach 1994-2001 wykładał także w Seminarium Duchownym Diecezji Kamieniecko-Podolskiej w Gródku Podolskim (Ukraina)⁶. Wypromował dwoje doktorów⁷ oraz był recenzentem w 12 postępowaniach o nadanie stopnia doktora⁸. Działał w wielu instytucjach ukierunkowanych na badanie problematyki związanej z Polakami żyjącymi poza granicami kraju oraz udzielających im wsparcia. W Polskiej Akademii Nauk był członkiem Komitetu Badań nad Migracjami Ludności i Polonią, w Polskiej Akademii Umiejętności

---

⁶ Ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC. *Nota biograficzna*, <http://web.archive.org/web/20100204134105/http://www.kul.lublin.pl:80/dzwonkowski/autor.html>, (data dostępu: 31.12.2020). Szerzej działalność Katedry Socjologii Grup Etnicznych KUL i prowadzone przez nią badania zostały opracowane w publikacji: J. Plewko, *Na zachodzie i na wschodzie – polonijne, etniczne i migracyjne zbiorowości w perspektywie badawczej. Socjologia grup etnicznych*, [w:] *100 lat socjologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II*, red. W. Szymczak, Lublin 2018, s. 201-225.

⁷ Adam Bobryk (2002), Agnieszka Grędzik (2003).

⁸ Jarosław Załęcki (1993), Jadwiga Plewko (1995), Robert Szwed (1999), Justyna Szulich-Kałuża (2001), Małgorzata Gałęziowska (2002), Henryk Manderla (2002), Norbert Wons (2002), Elżbieta Czapka (2004), Andrzej Wasilewski (2008), Pavel Zakševskij (2009), Eugeniusz Bogusz (2014), Jakub Osiecki (2015).

wchodził w skład Komisji do Badań Diaspory Polskiej. Ponadto był członkiem Komisji Konferencji Episkopatu Polski ds. Duszpasterstwa Emigracji Polskiej i Rady Krajowej Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”.

Pozostawił po sobie bardzo bogaty dorobek naukowy. Początkowo jego aktywność publicystyczna w latach 1974-1990 skupiona była na Polonii zachodniej, zwłaszcza francuskiej. Wśród kilkudziesięciu publikacji z tego okresu niewątpliwie najważniejsza była monografia *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*⁹. Późniejsze skoncentrowane były przede wszystkim na mniejszości polskiej na Wschodzie oraz funkcjonowaniu na tym obszarze Kościoła katolickiego¹⁰. Szczególną uwagę należy zwrócić tutaj na następujące publikacje: *Za wschodnią granicą 1917-1993*¹¹, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*¹², *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*¹³, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*¹⁴, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Ukrainie wobec języka polskiego*¹⁵, *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*¹⁶, *Leksykon duchowieństwa polskiego*

⁹ R. Dzwonkowski, *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*, Poznań-Warszawa 1988.

¹⁰ Po latach ks. prof. dr hab. Edward Walewander oceniał zmianę tego kierunku zainteresowania badawczego następująco „Z perspektywy lat należy doprawdy pogratulować wyczucia, bo warto było zrobić ten długi krok znad Sekwany aż nad Wołgę. Na Wschodzie wiele spraw ludzkich leżało zagrzebanych nie tylko w niepamięci czy też w pamięci stale jeszcze sterroryzowanej i zafałszowanej. Ksiądz Profesor wiele się natrudził, aby tę pamięć odkopać czy też ośmielić przechowujących ją świadków i sprawić, by stała się świadectwem. To wielka zasługa Księdza Profesora. Z pewnością inni napiszą o tym jeszcze bardzo wiele, trzeba jednak od razu stwierdzić, że tych ginących świadectw nikt by już za jakiś czas nie zdołał uratować. Ks. prof. Roman Dzwonkowski uczynił to z wielkim powodzeniem. E. Walewander, *Roman Dzwonkowski SAC. Kustosz pamięci Polaków na „niehumanitarnej ziemi”*, mps skierowany do publikacji w „Naszym Dzienniku”.

¹¹ R. Dzwonkowski, *Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR* (wywiad przeprowadzony przez J. Pałyge), Warszawa 1993.

¹² R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.

¹³ Idem, *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997.

¹⁴ Idem, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998.

¹⁵ Idem, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Ukrainie wobec języka polskiego*, Lublin 2001.

¹⁶ R. Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*, Lublin 2002.

represjonowanego w ZSRS 1939-1988¹⁷, *Mniejszości narodowe a ewangelizacja. Białoruś – Ukraina*¹⁸, *Postawy wobec języka polskiego katolików obrządku łacińskiego na Białorusi*¹⁹, *Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003*²⁰, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS 1917-1991. Kronika*²¹, *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie (1939-2011)*²², *Papież Jan Paweł II. Spotkania z Polakami na Wschodzie (1993, 1999, 2001, 2002)*²³, *Od „Kościoła polskiego” do „Kościoła Polaków” na Wschodzie*²⁴. Był także redaktorem wielu prac zbiorowych, z których należy wskazać m.in. *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917-1956*²⁵, *Listy z więzień, łagrów i zesłania do Delegatury PCK w Moskwie 1924-1937*²⁶, *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*²⁷, *Papież Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003. Przemówienia. Listy. Telegramy*²⁸. Ponadto opublikował wiele artykułów w wydawnictwach naukowych w Polsce i za granicą.

Od 1970 r. wyjeżdżał do ZSRR. Głównie do Białorusi, Litwy, Łotwy, Ukrainy, Gruzji i Rosji. Oficjalnie były to wizyty na zaproszenie osób prywatnych. Faktycznie w tym czasie prowadził nielegalną pracę duszpasterską oraz realizował badania wśród społeczności polskiej, a także szerzej wśród wiernych Kościoła rzymskokatolickiego. Materiały będące efektem tych wyjazdów publikował od

¹⁷ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003.

¹⁸ Idem, *Mniejszości narodowe a ewangelizacja. Białoruś – Ukraina*, Lublin 2004.

¹⁹ Idem, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, *Postawy wobec języka polskiego katolików obrządku łacińskiego na Białorusi*, Lublin 2004.

²⁰ R. Dzwonkowski, *Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003*, Ząbki 2008.

²¹ Idem, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.

²² Idem, *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie (1939-2011)*, Toruń 2011.

²³ Idem, *Papież Jan Paweł II. Spotkania z Polakami na Wschodzie (1993, 1999, 2001, 2002)*, Lublin 2012.

²⁴ Idem, *Od „Kościoła polskiego” do „Kościoła Polaków” na Wschodzie*, Warszawa 2017.

²⁵ *Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917-1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998.

²⁶ *Listy z więzień, łagrów i zesłania do Delegatury PCK w Moskwie 1924-1937*, red. R. Dzwonkowski, Lublin 2001.

²⁷ *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*, red. R. Dzwonkowski, Lublin 2004.

²⁸ *Papież Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003. Przemówienia. Listy. Telegramy*, oprac. R. Dzwonkowski, Ząbki 2007.

1973 r. pod pseudonimami w polskiej prasie emigracyjnej²⁹. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza artykuł *Polacy, Litwini, Białorusini* w paryskiej „Kulturze”, podpisany pseudonimem P. Lida³⁰. Pierestrojka³¹ w ZSRR (zapoczątkowana w 1985 r.), a następnie rozpad tego państwa³² (1991 r.) umożliwiły swobodną aktywność mniejszości polskiej, organizowanie życia religijnego, prowadzenie badań z dostępem do archiwów zawierających materiały służb specjalnych oraz sądownictwa, co w znacznym stopniu dało szansę odtworzenia wielu ważnych aspektów historii, ukazując ją w kontekście społecznym. Przemiany demokratyczne w Polsce, dokonane na przełomie lat 80. i 90. stworzyły zaś szerokie możliwości wspierania rodaków poza granicami kraju, rozwijania badań dotyczących ich położenia oraz upowszechniania publicystyki z tym związanej. Ksiądz profesor Roman Dzwonkowski był bardzo ważnym uczestnikiem tych działań³³.

Dużo wymagał zarówno od siebie, jak też od innych. Nie wszyscy współpracownicy byli w stanie sprostać tym oczekiwaniom. Nie stosował taryf ulgowych. Oczekiwał solidnej pracy i wnikliwych badań, które poddawał starannej weryfikacji. Wielokrotnie podkreślał, iż praca naukowa nie może być napisana od razu lecz musi mieć solidne podstawy i być wielokrotnie poprawiana. Zalecał unikanie emocjonalnego zaangażowania, gdyż zaburzałoby to proces poznawczy. Weryfikowanie, konfrontowanie danych, poszukiwanie nowych źródeł – to dla niego nie była teoria. Nie podejmował łatwych zagadnień. Celem, który wskazywał było wszechstronne poznanie analizowanego problemu z całym towarzyszącym mu kontekstem. Wyjazdy terenowe, kontakty z uczestnikami wydarzeń, praca w archiwach, wykorzystywanie szeregu narzędzi badawczych przynosiło świetne rezultaty. Dzięki niemu nie tylko zostało opracowanych, a poprzez to ocalonych od zapomnienia, wiele ważnych aspektów z zakresu

---

²⁹ K. Bojko, *Odszedł ks. prof. Roman Dzwonkowski SAC*, https://www.kul.pl/odszedl-ks-prof-roman-dzwonkowski-sac,art_92992.html, (data dostępu: 31.12.2020).

³⁰ P. Lida [R. Dzwonkowski], *Polacy, Litwini, Białorusini*, „Kultura” 1980, nr 1-2, s. 35-62.

³¹ M. Schmitt, *Das Ostgeschäft von morgen. Glasnost-Perestroika-Uskorenje*, Baden-Baden 1988.

³² M. Malek, A. Schor-Tschudnowskaja, *Der Zerfall der Sowjetunion. Ursachen – Begleiterscheinungen – Hintergründe*, Baden-Baden 2013.

³³ Ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski nie tylko zajmował się działalnością naukową, ale również popularyzatorską poprzez liczne publikacje i wystąpienia w środkach społecznego przekazu.

funkcjonowania mniejszości narodowych czy Polaków poza granicami kraju oraz życia Kościoła w warunkach ograniczeń społeczno-politycznych. Przede wszystkim wniósł nowe elementy do rozwoju socjologii. Za swoją pracę uzyskał wiele wyróżnień i nagród. Niewątpliwie jedną z najważniejszych było odznaczenie go w 2010 r. przez prezydenta Bronisława Komorowskiego Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski za wybitne zasługi dla Polonii na świecie, za promowanie Polski oraz działalność na rzecz krzewienia polskich tradycji i kultury³⁴.

Bardzo symptomatyczne są słowa sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, Jana Dziejczaka, wygłoszone w 2017 r., kiedy to wyraził opinię „Publikacje Ks. Prof. Romana Dzwonkowskiego o Polakach na Wschodzie (...) stanowią fundamentalny przewodnik po problematyce polonijnej i są wykorzystywane przez kolejne pokolenia urzędników administracji rządowej. Powstały jako efekt badań prowadzonych w bezpośrednim kontakcie z ludźmi – ich bohaterami. Ks. Prof. Roman Dzwonkowski nie tylko zbierał materiały do swych badań, niósł także posługę duszpasterską w języku polskim (...). Jego praca stanowiła i wciąż stanowi intelektualną podstawę dla starań polskiej dyplomacji o zapewnienie należytego rozwoju języka polskiego, w szczególności na Wschodzie. Także jego społeczna aktywność w wielu środowiskach polskich wspomagała ich umocnienie”³⁵. To bardzo ważna ocena. Odzwierciedla ona pewną tendencję szerokiego uznania dla zasług badawczych ks. prof. Romana Dzwonkowskiego. Do końca prowadził pracę naukową, publikował i aktywnie interesował się obszarem badawczym, któremu poświęcił całe życie. Zmarł 30 grudnia 2020 r. w Lublinie. Przeżył 90 bardzo owocnych lat. Jak stwierdzał ks. prof. dr hab. Edward Walewander: „Publikacje ks. prof. Dzwonkowskiego są wysoko cenione w krajowych i zagranicznych środowiskach naukowych. Mają też szerokie grono czytelników w Polsce i w krajach, których dotyczyły zrelacjonowane w nich badania. Budzą duże zainteresowanie, bo poruszana w nich problematyka przez długi czas była mało znana, a nawet wręcz zakazana. Zmarły był jednym z

³⁴ *Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 października 2010 r. o nadaniu orderów i odznaczeń*, „Monitor Polski” 2011, nr 11, poz. 113.

³⁵ R. Dzwonkowski, *Od „Kościoła polskiego”...*, s. 25.

pionierów, którzy się nią zajęli. I to pionierem nader odważnym, szukającym skutecznych sposobów dotarcia do niedostępnych źródeł i przez dziesiątki lat zastraszonych świadków³⁶. Jednocześnie ks. E. Walewander bardzo trafnie podsumował działalność i życie ks. prof. dr hab. Romana Dzwonkowskiego, stwierdzając, iż był on kustoszem pamięci Polaków na nieludzkiej ziemi³⁷.

Bibliografia / References

- Bobryk A., *KGB wobec zagrożeń systemu radzieckiego. Przykład rejonu trockiego w LSRR (1980-1984)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, nr 14, z. 2.
- Bojko K., *Odszedł ks. prof. Roman Dzwonkowski SAC*, <https://www.kul.pl/odszedl-ks-prof-roman-dzwonkowski-sac>, art_92992.html, (data dostępu: 31.12.2020).
- Buzgalin A.V., Bulavka L.A., Kolganov A.I., *SSSR: optimističeskaâ tragediâ. Pričiny vozniknoveniâ iraspada Sovetskogo Soûza. Sovetskaâ èkonomika, sovetskoe obšestvo isovetskij Čelovek: protivorečiâ, potencial i uroki dlâ Rossii XXI veka. Sovetskaâ kul'tura – vyzovy budušemu. Mify sovetskij istorii. SSSR: nezaveršennij proekt*, Moskva 2018, [Бузгалин А.В., Булавка Л.А., Колганов А.И., СССР: оптимистическая трагедия. Причины возникновения и распада Советского Союза. Советская экономика, советское общество и советский Человек: противоречия, потенциал и уроки для России XXI века. Советская культура – вызовы будущему. Мифы советской истории. СССР: незавершенный проект, Москва 2018].
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Ukrainie wobec języka polskiego*, Lublin 2001.
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., *Postawy wobec języka polskiego katolików obrządku łacińskiego na Białorusi*, Lublin 2004.
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*, Lublin 2002.
- Dzwonkowski R., *Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003*, Ząbki 2008.

---

³⁶ E. Walewander, *Roman Dzwonkowski SAC...*

³⁷ Ibidem.

- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003.
- Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917-1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
- Dzwonkowski R., *Mniejszości narodowe a ewangelizacja. Białoruś – Ukraina*, Lublin 2004.
- Dzwonkowski R., *Od „Kościoła polskiego” do „Kościoła Polaków” na Wschodzie*, Warszawa 2017.
- Dzwonkowski R., *Papież Jan Paweł II. Spotkania z Polakami na Wschodzie (1993, 1999, 2001, 2002)*, Lublin 2012.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Dzwonkowski R., *Polacy na Wschodzie* (wywiad przeprowadzony przez A. Bobryka), „Kurier Siedlecki”, 2 marca 1994.
- Dzwonkowski R., *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie (1939-2011)*, Toruń 2011.
- Dzwonkowski R., *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*, Poznań-Warszawa 1988.
- Dzwonkowski R., *Religia i Kościół katolicki w ZSRS 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Dzwonkowski R., *Wiara w materię* (wywiad przeprowadzony przez A. Bobryka), „Tygodnik Siedlecki”, 25 czerwca 1995.
- Dzwonkowski R., *Za wschodnią granicą 1917-1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR* (wywiad przeprowadzony przez J. Pałygę), Warszawa 1993.
- Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*, red. R. Dzwonkowski, Lublin 2004.
- Ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski SAC. *Nota biograficzna*, <http://web.archive.org/web/20100204134105/http://www.kul.lublin.pl/dzwonkowski/autor.html>, (data dostępu: 31.12.2020).
- Lida P. [Dzwonkowski R.], *Polacy, Litwini, Białorusini*, „Kultura” 1980, nr 1-2.
- Listy z więzień, łagrów i zesłania do Delegatury PCK w Moskwie 1924-1937*, red. R. Dzwonkowski, Lublin 2001.
- Malek M., Schor-Tschudnowskaja A., *Der Zerfall der Sowjetunion. Ursachen – Begleiterscheinungen – Hintergründe*, Baden-Baden 2013.
- Pankov N.P., *Sovetskij čelovek. Vospitanie novej molodeži, 1920-1930-e gody*, Moskwa 2019, [Панков Н.П., Советский человек. Воспитание новой молодежи, 1920-1930-е годы, Москва 2019].

- Papież Jan Paweł II do Polonii i Polaków za granicą 1979-2003. Przemówienia. Listy. Telegramy*, oprac. R. Dzwonkowski, Ząbki 2007.
- Plewko J., *Na zachodzie i na wschodzie – polonijne, etniczne i migracyjne zbiorowości w perspektywie badawczej. Socjologia grup etnicznych*, [w:] *100 lat socjologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II*, red. W. Szymczak, Lublin 2018.
- Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 października 2010 r. o nadaniu orderów i odznaczeń*, „Monitor Polski” 2011, nr 11, poz. 113.
- Renik K., *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990-1991*, Warszawa 1991.
- Schmitt M., *Das Ostgeschäft von morgen. Glasnost-Perestroika-Uskorenje*, Baden-Baden 1988.
- Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1917-1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998.
- Sovetskoe obščestvo isovetskij čelovek. Mify i real'nost'. Sbornik докладov Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*, red. S.I. Nikonova (et al.), Kazan' 2012, [*Советское общество и советский человек. Мифы и реальность. Сборник докладов Международной научно-практической конференции*, red. С.И. Никонова (et al.), Казань 2012].
- Walewander E., *Roman Dzwonkowski SAC. Kustosz pamięci Polaków na „niehumanitarnej ziemi”*, mps skierowany do publikacji w „Naszym Dzienniku”.

